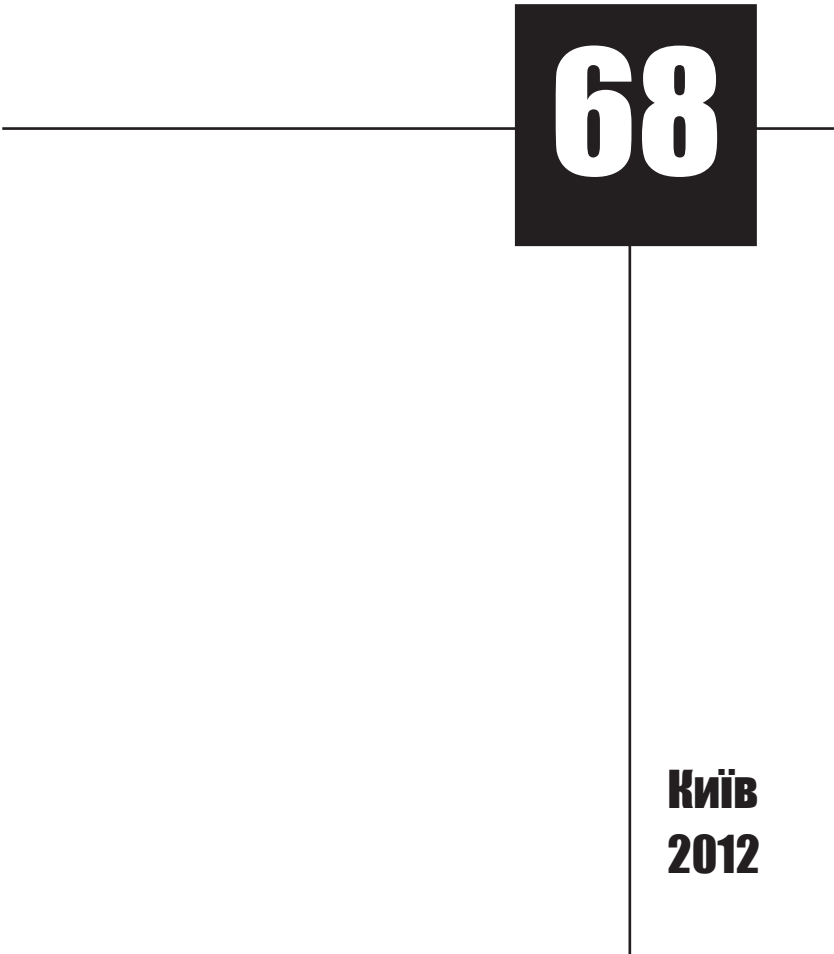


# **ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК**



**68**

**Київ  
2012**

**Політологічний вісник.** 36-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. — Вип. 68. — 408 с.

***Редакційна колегія:***

|                  |                                |
|------------------|--------------------------------|
| Адрущенко В. П.  | — доктор філос. наук, професор |
| Ануфрієв Л. О.   | — доктор філос. наук, професор |
| Бабкіна О. В.    | — доктор політ. наук, професор |
| Головатий М. Ф.  | — доктор політ. наук, професор |
| Горбатенко В. П. | — доктор політ. наук, професор |
| Губерський Л. В. | — доктор філос. наук, професор |
| Денисенко В. М.  | — доктор політ. наук, професор |
| Кирилюк Ф. М.    | — доктор філос. наук, професор |
| Кремень В. Г.    | — доктор філос. наук, професор |
| Кресіна І. О.    | — доктор політ. наук, професор |
| Обушний М. І.    | — доктор політ. наук, професор |
| Сазонов М. І.    | — доктор філос. наук, професор |
| Токовенко О. С.  | — доктор філос. наук, професор |
| Хилько М. І.     | — доктор філос. наук, професор |
| Цвих В. Ф.       | — доктор політ. наук, професор |
| Шульга М. А.     | — доктор політ. наук, професор |

***Редакція часопису:***

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

# Зміст

## I. Соціальна філософія

- [7–18]      **Бойченко М. І.** Становлення громадянського суспільства як етап соціальної модернізації
- [19–29]    **Попович М. Д.** Соціальна коеволюція людини і природи з погляду розвитку культури
- [30–43]    **Матвієнко О. І.** Краса природи як онтологічна основа світогляду і культури
- [44–53]    **Чекаль Л. А.** Проблема взаємозв'язку морального та соціального оновлення: духовний вимір
- [54–63]    **Товмаш Є. А.** Соціальна відповідальність бізнесу: філософсько-економічні виміри
- [64–74]    **Москалик Г. Ф.** Філософський зміст поняття «інформаційно-комунікативного середовища»
- [75–85]    **Пугач А. В.** Соціодинаміка рекламної діяльності
- [86–96]    **Карнаухова Н. Л.** Науковий статус феноменології релігії та методологічний агностицизм Нініана Смарта
- [97–108]   **Кондратьєва І. В.** Конфесійно-політичні умови походження та існування Сирійської Православної Церкви

## II. Філософія освіти

- [109–122] **Колосюк І. А.** Педагогічна антропологія як теорія і практика формування освітньої культури
- [123–133] **Морозов В. В.** Внутрішні суперечності розгортання педагогічного дискурсу в сучасній українській освіті
- [134–144] **Шандор Ф. Ф.** Національна свідомість як підґрунтя виховної практики в сучасному українському суспільстві
- [145–158] **Фіалко Н. А.** Гуманітарна парадигма освіти: змістовні особливості та функціональне покликання
- [159–168] **Куліненко Л. Б.** Поняття «компетентності» та «компетенції» в сучасному педагогічному дискурсі
- [169–176] **Пасько К. М.** Ефективність спілкування як умова продуктивної професійної діяльності педагога
- [177–188] **Семенюк Н. В.** Дистанційне навчання в системі безперервної освіти: моделі, форми, технології

## III. Теорія політики

- [189–198] **Барматова С. П.** Комунікативна онтологія демократії й вплив на неї інформаційних технологій
- [199–207] **Дмитренко О. С.** Формування громадської думки у сучасних інформаційних суспільствах: спроба політологічного аналізу
- [208–217] **Поппер Л. В.** Екологізм як ідеологічний конструкт і соціально-політичний рух
- [218–227] **Калінін В. Ю.** Місце світ-системного підходу в соціальних науках
- [228–237] **Кудрявський І. В.** Соціально-політичні аспекти конкурентоспроможності держав

---

#### IV. Політико-правовий дискурс

- [238–248] **Вітман К. М.** Порівняльний аналіз українського та молдовського антидискримінаційних законів
- [249–259] **Шматко І. В.** Ідеологія та право в дискурсі політологічної аспектології критичних правових досліджень

#### V. Політичний процес

- [260–269] **Мудрик Ю. С.** Суперечності та виклики сучасної демократії
- [270–282] **Федірко І. П.** Бюрократія як соціальне явище
- [283–291] **Матвієнко А. С.** Теоретико-методологічні підходи до вивчення територіальної організації публічної влади
- [292–301] **Збишко І. С.** Механізми комунікації «держава — громадянське суспільство»
- [302–314] **Баскакова Ю. В.** Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні
- [315–325] **Паламарчук М. О.** Протести 2011–2012 років у Росії: динаміка взаємодії суспільства і влади

#### VI. Політичні технології

- [326–336] **Смірнова В. О.** Досвід застосування владно-вольових засобів у діяльності західних політичних лідерів другої половини XX століття
- [337–346] **Тимохова Ю. М.** Маніпулятивні технології формування громадської думки на прикладі американського суспільства

## VII. Соціальна політика

- [347–357] **Ткач О.І.** Механізми реалізації європейської моделі соціальної політики
- [358–367] **Корж М.О.** Ефективність соціальної політики як стратегії громадянського суспільства

## VIII. Світова політика

- [368–375] **Тараненко Г.Г.** Чинник криз у трансформації посттоталітарних суспільств
- [376–383] **Шевчук І.С.** Інформаційне протиборство національних медіа в період фінансової кризи в зоні евро
- [384–392] **Поппер О.В.** Політичний тероризм і політичний терор: сутність та різновиди
- [393–402] **Рой А.Т.** Конфлікт у Малі або IV туарегське повстання
- [403–405] *Рецензія на монографію Андрущенка В.П.: «Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття». – К.: Знання України, 2011.*
- [406–407] **ДО ВІДОМА АВТОРІВ!**

УДК: 101.1: 316.3

## СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ЕТАП СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

**Бойченко М. І.** ©

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Запропоновано концепцію соціальної модернізації, яка базується на виявленні тривалої історичної перспективи модернізаційних процесів.

Ключові слова: *модернізація, раціоналізація, глобалізація, громадянське суспільство, еволюція людства.*

Громадянське суспільство розглядається більшістю сучасних науковців мало не як панацея від усіх соціальних проблем — політичних, економічних, моральних, правових, релігійних тощо. Водночас, варто замислитись, що громадянське суспільство як спосіб соціальної організації виник відносно недавно і раніше людство також доволі ефективно вирішувало свої проблеми. У світлі зростання значущості соціальних мереж та ролі окремих особистостей у соціальних процесах можна припустити, що громадянське суспільство у недалекому майбутньому постане вже швидше як стримуюче, консервативне, якщо не відверто реакційне начало суспільного розвитку. Вже сьогодні представники філософії лібертаризму намагаються концептуалізувати умови життя людини, вільної від визначального впливу соціальних інститутів і формальних організацій. Звісно, не варто знімати з рахунку громадянське суспільство ані у ближчому майбутньому, ані у більш віддаленій перспективі — запропоновані цією формою соціальної самоорганізації шляхи забезпечення інтересів особистостей і соціальних спільнот, на нашу думку, залишатимуться запитаними і надалі, навіть якщо й втратять свою пріоритетність. Однак, для того, щоб більш об'єктивно оцінити значущість громадянського суспільства у розвитку людства та окремих історичних спільнот — не перебільшуючи і не применшуючи такої значущості — варто, на наше переконання, розглянути громадян-

ське суспільство під кутом зору його місця у соціально-модернізаційних процесах.

Громадянське суспільство доволі докладно проаналізоване у сучасній науковій літературі, передусім це праці Дж. Александера [20], Дж. Л. Коен та Е. Арато [13] та Ш. Ейзенштадта [17], або дослідження вітчизняних науковців — А. Карася [12], Я. Паська [15] та інших. Втім, ці дослідники зосереджують свою увагу на зрілих етапах розвитку громадянського суспільства, практично не звертаючись до теми причин його появи. На противагу цьому, досить значна кількість праць присвячена витокам модернізації — починаючи від праці Макса Вебера «Протестанська етика і дух капіталізму» [7]. Серед вітчизняних дослідників слід згадати передусім фундаментальну працю С. Йосипенка [11], у якій проаналізовано ранньомодерний період не лише України, але і Європи. Варто згадати і нашу розвідку щодо соціальної еволюції людства [5].

Передусім, громадянське суспільство — поняття, яке, на нашу думку, характеризує не стільки змістові вимоги до способу соціальної організації, скільки певні рамкові умови, у яких можуть відбуватися соціальні процеси доволі різних типів.

Такий підхід важливий для того, щоб не редукувати громадянське суспільство до тих його різновидів, які продукувала західна культура Нового часу. Власне, вже сучасний стан громадянського суспільства в розвинених країнах Заходу суттєво відрізняється від тих вихідних умов, у яких виникало і починало розвиватися у них громадянське суспільство. Якщо поширювати західну модель громадянського суспільства (що саме по собі сумнівно) як зразкову для інших, незахідних країн, то відмінності цієї моделі з соціальними реаліями будуть не лише вражаючими, але й цілком нормальними і такими що не потребують виправлення. Коли говорять про поширення західної моделі господарювання, як правило апелюють до західних демократичних цінностей, тоді як запозиченню може підлягати швидше не ціннісна, а формальна раціональність, досягнута Заходом. Саме це і спостерігаємо у країнах, яких називають «східними тиграми» — Південній Кореї, Сінгапурі, Гонконгу тощо — переймання капіталістичної формальної раціональності цілком узгоджується не лише з цінностями західної ліберальної демократії, але й зі східною корпоративною мораллю. Варто визнати, що успіх ринкової економіки на Сході може слугувати іншим зразком громадянського суспільства, а отже свідчить про наявність принципово інших, порівняно із

західними, і цілком самодостатніх моделей громадянського суспільства у інших країнах.

Втім, компаративний підхід має засвідчити не лише наявність розмаїття у множині видів громадянського суспільства, але й привернути увагу до більш важливої для наших нинішніх цілей обставини — громадянське суспільство у кожній з країн у своїй своєрідності зумовлений не лише культурним розмаїттям, але й стадією розвитку громадянського суспільства. І тут ми висуваємо припущення: готовність громадянського суспільства підтримувати певні формалізовані види раціональності (державні, економічні, правові тощо організації) залежить не стільки від культурного типу громадянського суспільства, скільки від ступеню його розвитку. Поки певне громадянське суспільство не досягає необхідно високого ступеню розвитку, воно не здатне підтримувати ті формальні організації, які були створені високорозвиненим громадянським суспільством іншого культурного типу.

Наприклад, в Україні досить специфічним чином імплементуються елементи західних інституцій — від політичних принципів захисту правової держави до положень Болонського процесу в освіті. Це не означає, що їх ніколи не можна буде запровадити в Україні, але свідчить про нинішній недостатній ступінь розвитку громадянського суспільства.

Таким чином, питання полягає у критеріях розвиненості громадянських суспільств, що прямо пов'язує виявлення ролі громадянського суспільства у вирішенні суспільних проблем зі з'ясуванням його сутнісної ролі у процесах модернізації.

До таких критеріїв варто віднести ті характеристики, які можуть бути властиві всіх наявним та можливим типам громадянського суспільства. На нашу думку, тут можна орієнтуватися на аналіз класичного громадянського суспільства — західноєвропейського. По-перше, зростає незалежність особистості від все більшої кількості тих соціальних спільнот, у яких вона проходить первинну соціалізацію, а відповідно, зростає роль вторинної соціалізації. Якщо перше не завжди легко оцінити — особливо людині західної культури щодо представників Сходу — то зростання ролі вторинної соціалізації є доволі чітко фіксованим об'єктивним критерієм. Така вторинна соціалізація найлегше відстежується за ознакою економічної незалежності та готовності до навчання за власним вибором та власним коштом. По-друге, за цього поступово посилюється особиста громадянська відповідальність на противагу колективній відповідальності. Це в цілому простежується в усіх

видах громадянських суспільств — на Сході корпоративність не стала перешкодою розвитку громадянського суспільства саме завдяки дуже високій особистій відповідальності (нерідко навіть вищій за західну). По-третє, для розвитку громадянського суспільства важливою є суб'єктивно осмислена раціоналізація поведінки — без неї особиста відповідальність втрачає сенс, оскільки чітке виконання наказів не є визначальною ознакою свідомого громадянина. Отже, така суб'єктивна осмисленість є джерелом орієнтації на постійне підвищення добробуту (як матеріального, так і духовного) суспільства та особистості. Людина має не лише знати, що вона робить, як і для чого, але й прагнути робити це найбільш ефективно. По-четверте, потрібна критична налаштованість щодо наявних цілей і засобів соціальної поведінки. За умови, що розвинені особиста відповідальність та раціональність мислення, така критичність не може бути надмірною або деструктивною. Натомість критичність — у якій би делікатній та ввічливій формі вона не здійснювалась (наприклад у Японії) — є локомотивом розвитку громадянського суспільства. Без неї соціальна поведінка легко може набути надмірно конформістського характеру. Нарешті, по-п'яте, громадянське суспільство неможливе без прагнення до утворення соціальних зв'язків (ось чому настільки ефективним воно є на Сході, де колективізм є стійкою культурною особливістю). З урахуванням критичності утворення соціальних зв'язків неминуче набуває плюрального і навіть, можливо, альтернативного характеру. Раціоналістичність поведінки зумовлює тяжіння до формалізації соціальних зв'язків, що означає заміну неефективних соціальних інститутів та організацій іншими інститутами і організаціями, а не «вільними стосунками», як це, вочевидь, пропонує лібертаризм.

Отже, чим більше середньостатистичний, можна сказати пересічний представник суспільства є особистістю самодостатньою, відповідальною, раціонально і критично мислячою, такою, що є активним учасником різних соціальних спільнот і організацій — тим більш розвиненим є громадянське суспільство, яке складається з таких людей.

Звернувши увагу на ці критеріальні ознаки розвитку громадянського суспільства, помічаємо, що вони практично повністю збігаються з характеристиками, які властиві учаснику модернізаційних процесів у суспільстві. Так, сучасні класики дослідження цієї теми зауважують, що модернізація — «цілком особливий термін, що позначає певну форму раціоналізації, засіб поєднання адміністративних, політичних і культур-

них елементів» [4, с. 206]. Відмінності полягають, передусім, у об'єкті соціально-модернізаційних зусиль та масштабі участі у їхньому докладанні.

На певному етапі посилення та поширення налаштованості на соціальні удосконалення їхнім об'єктом стає держава як основний соціальний інститут, а учасниками її радикального реформування стає більшість членів суспільства. Якщо націленість на зміну держави з'явилася з часів виникнення цього інституту, то навряд чи можна припустити, що раптово настільки велика кількість членів суспільства здобуває належну готовність до раціональних державних реформ. Ще Гегель звертав увагу на те, що ступінь свободи в історії людства зростав дуже поступово — і передусім досить повільно зростала кількість дійсно вільних членів суспільства — від свободи одного (тирана, що властиво азійським народам) через свободу багатьох (передусім античні аристократії) до свободи усіх (християнські народи) [8; 9]. Таким чином, варто припустити, що соціально-модернізаційні процеси почалися задовго до виникнення громадянського суспільства — однак це були процеси набагато менш масштабні.

Можна припустити, що сучасна налаштованість представників європейського духу на соціальне самоудосконалення, про яку писав Е. Гусерль [10], є лише одним з виявів християнського налаштування на особистісне самоудосконалення, на чому акцентував увагу Гегель. Втім, на нашу думку, це лише один з проявів налаштованості на соціальну модернізацію, хоча й важливий і такий, що, без перебільшення, суттєво визначив долю соціальної модернізації. Саме у дусі поглиблення християнського сприйняття соціальної місії особистості виникає проект Реформації, який виявився основною і історично першою ідеологією буржуазних соціальних революцій у Західній Європі, з яких можна впевнено розпочинати відлік становлення громадянського суспільства. Раніше соціально-модернізаційні проекти були або ж проектами самоудосконалення окремих соціальних спільнот (професійних або елітних), або стосувалися суспільства в цілому, але лише побічно — як особлива позиція християнської церкви щодо усіх інших соціальних інститутів.

Схожі тенденції, на нашу думку, можна спостерігати у інших суспільствах — з тією відмінністю, що ідея формально-раціональної інституалізації громадянського суспільства значною мірою запозичується у західних суспільств. Втім, таке «щеплення» або не приживається і про громадянське суспільство говорити неможливо (як у сучасному

Іраку та деяких новітніх індукованих Заходом незахідних «демократій», особливо у мусульманському світі), або сприймається і надалі така формалізація здійснюється все ж на власному ґрунті і згідно закономірностей розвитку своєї (а не західної) культури.

Таким чином, соціальна модернізація поступово історично розгортається і на певному етапі набуває характеру становлення громадянського суспільства. Зусилля окремих соціальних спільнот з часом набувають більшого успіху, їхня значущість все більше виходить за межі самих цих спільнот, а згодом починають перетинатися і через неминучі конфлікти і непорозуміння все ж на засадах раціоналізації взаємодії поступово узгоджуються. Коли таке узгодження набуває масштабів загальносуспільної значущості, раціоналізована взаємодія всередині окремих спільнот та між ними переростає у формування нового типу соціального ладу, який неминуче включає в себе частину старого традиційного ладу. Спочатку йдеться про паралельне існування традиційної інституційної структури суспільства та нової, рефлексивно-раціональної інституційної структури, яка лише поступово набуває автономії від традиційної — готуючи крок за кроком раціонального «дублера» для кожного традиційного соціального інституту.

Наступні етапи розгортання модернізації в рамках громадянського суспільства доволі докладно проаналізована у сучасній науковій літературі, яку ми згадували вище.

Більше уваги, на нашу думку, варто приділити тому етапу соціальної модернізації, коли вона переростає рамки, задані становленням громадянського суспільства. Таке переростання відбувається щонайменше у трьох напрямках — згаданому нами зростанні ролі окремих особистостей та соціальних спільнот, напрямі утворення так званого «глобального громадянського суспільства», а також напрямі зростаючої спеціалізації соціальної модернізації за окремими соціальними вимірами.

Що стосується індивідуалізації, то слід відіслати до праць Норберта Еліаса «Суспільство індивідів» [18] та «Індивідуалізованого суспільства» Зігмунта Баумана [2]. Щодо зростаючої ролі спільнот у сучасному громадянському суспільстві та їх модернізаційної функції варто починати знайомство з праць Амітаї Етціоні [19; 21], аспект стійких комунікативних спільнот проаналізовано нами [6]. Зростання спеціалізації модернізаційних процесів за окремими соціальними вимірами можна вивчати на прикладі теорії соціальних систем Нікласа Лумана [14].

Нині спробуємо дещо докладніше зупинитися на концепті «глобального громадянського суспільства». Цей концепт було спеціально розроблено Джоном Кіном [23], підхоплено Етціоні [19] та іншими дослідниками. Однак, широкого вжитку термін так і не отримав, що мало, на нашу думку, кілька причин.

По-перше, за аналогією з класичним громадянським суспільством, яке здійснює взаємодію з національною державою, глобальне громадянське суспільство у своєму функціонуванні нібито потребує глобального уряду, який виражає волю такого громадянського суспільства. На нашу думку, тут ситуація прямо протилежна — ті політики і політтехнологі, зокрема прихильники так званого «нового соціального ладу», як Альберт Гор [22], прагнули сформувати стійкі структури світового або глобального уряду (зі значно чіткішими і ширшими повноваженнями, ніж у ООН), а для легітимації цього проекту їм потрібен був «запит знизу», *vox populi*. Тому усі розрізнені прояви громадянських рухів, які спрямовувались проти національних урядів по всьому світу, почали витлумачувати автоматично як рухи не просто протестні і вже не як рухи національно-демократичні, але як рухи глобального спрямування. У цьому дусі постійно на порядку денному з'являються нові теми про глобальні загрози («страшилки»), які повинні спонукати локально світоглядно і ціннісно орієнтовані народи переорієнтуватися на наднаціональні, а в ідеалі відразу на глобальні засоби відвернення цих загроз. Після неконтрольованого поширення ядерної зброї та екологічних катастроф у хід пішли теми загроз світовій демократії (?!), терористичної загрози, загрози голоду і, нарешті, загрози з космосу внутрішнього (неконтрольоване поширення ГМО та епідемій, а також генетичні експерименти над людиною [16]) та зовнішнього (регулярні повідомлення про астероїди, надмірну активність сонця тощо). І попри таке масоване і невпинне «бомбардування» свідомості пересічних представників національних громадянських суспільств повідомленнями про глобальні загрози з боку ЗМІ, все ж єднання у глобальне громадянське суспільство а разом і однастайна підтримка створення глобального уряду у найближчому майбутньому не очікуються. І нова масштабна загроза, навіть якщо вона дійсно потребуватиме глобального поєднання зусиль, вже звучатиме як чергова «страшилка» і не отримає належної відповіді — як у байці про хлопчика і вовка, коли багаторазовий обман настільки зіпсував репутацію автора повідомлень, що правдивий звіт сприйматиметься як чергова вигадка. Таким чином, автори проекту

глобального уряду не лише не сприяли створенню глобального громадянського суспільства, але й значною мірою дискредитували саму ідею такого створення.

По-друге, низка авторів, у тому числі Етціоні, неправомірно широко апелювали до світової спільноти як реального суб'єкта прийняття рішень [19]. Термін «світова спільнота» вживається як нормальний і вже звичний, зокрема у документах ООН, тоді як поширення терміну «спільнота» не лише на все людство, але навіть на окрему націю виглядає не більше, як метафора. Причому на думку вчених — як метафора не стільки красива, скільки небезпечна. Так, до десяти перевидань витримала праця Гельмута Плеснера «Межі спільноти: критика соціального радикалізму», у якій він доводить закономірність наростання тоталітарних тенденцій у країнах, у яких громадянське суспільство прагнуть гомогенізувати до стану спільноти [24]. Очевидно, що навіть якщо є можливості досягнути стану світової спільноти, то більше шансів для цього виникає не завдяки засобам масової комунікації та масової інформації, а завдяки катастрофічним подіям світового масштабу. Тому відкидати таку можливість не можна, але прагнути пришвидшити її реалізацію все ж не варто.

По-третє, орієнтація на глобальне громадянське суспільство як стратегія більшою мірою сумнівна підміняє собою більш прийнятні ракурси глобального розвитку процесів соціальної модернізації. Глобальна модернізація ні у яких раціональних смислах, в усякому разі за нинішніх соціальних умов, не повинна реалізовуватись як розбудова (конструювання) глобального громадянського суспільства. Така глобальна модернізація може реалізовуватись більшою мірою як сукупність різних проектів модернізації — і тут можливі такі різні тлумачення.

По-перше, глобальна модернізація має бути особистісною настановою. У так би мовити «кармічному» сенсі, сприяючи модернізації у будь-якому її прояві і масштабі, врешті-решт кожен робить свій внесок у справу глобальної модернізації — навіть якщо ніхто не зможе точно калькулювати усі конкретні наслідки і впливи такого внеску. Тут важливо розуміти саму логіку модернізації, дотримуватися тих принципів, які є втіленням згаданих нами вище критеріїв модернізації.

По-друге, модернізація є справою конкретних комунікативних спільнот — і глобальна модернізація не є винятком. Нині будь-які спільноти, навіть консервативні і традиціоналістські для забезпечення практичного успіху повинні щонайменше як засоби досягнення своїх цілей

використовувати можливості модернізації. Цінності, які визначають кінцеві цілі, при цьому можуть доволі суттєво відрізнятися від цінностей модернізації. У цьому виявляється та парадоксальність соціальних зв'язків у нинішньому суспільстві, яку ми схильні класифікувати як «постмодернізм». Втім, пріоритетне значення у процесах модернізації, на наше переконання, за будь-якої історичної епохи відіграють модерні стійкі комунікативні спільноти — інша справа, що у добу класичної соціальної модернізації саме вони стають найбільш впливовими соціальними спільнотами, тоді як у майбутньому, на наше переконання, їхня роль відійде на другий план.

У зв'язку з цим, по-третє, варто зауважити, що глобальну модернізацію у майбутньому варто розглядати не стільки як справу перекроювання інституційної структури суспільства, як це відбувається за класичної соціальної модернізації, скільки як утворення великої множини постмодерних стійких комунікативних спільнот, які не відкидатимуть напрацьовану за добу класичного модерну інституційну структуру суспільства, але надбудовуватимуться над нею, використовуючи її явно або латентно як свій базис. Такі постмодерні спільноти матимуть характер уявлених, за термінологією Бенедикта Андерсена [1], тобто торкатимуться переважно способу функціонування свідомості індивідів при здійсненні ними соціальної само ідентифікації. Схожу думку обстоює також Ульріх Бек у своїй концепції суспільства ризику, де ризик потребує рефлексії, а рефлексія примножує ризики [3]. Це не означає, що глобальна модернізація стане справою фантазії нинішнього і майбутніх поколінь, але це безумовно означатиме, що успіх і масштаб модернізаційних проектів все більшою мірою залежатиме від ступеня свідомої участі в них все більшої кількості учасників. Цілком імовірно, що такий успіх час від часу матиме наслідки і для інституційної структури окремих країн, які знаходяться на шляху модернізації — незалежно від того, який тип громадянського суспільства в них історично утвердився.

### **Література:**

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; [пер. з англ. В. Морозова]. — 2 вид., перероб. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — 390 с.

3. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Ульрих Бек [перевод с немецкого В. Седельника и Н. Федоровой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Даниел Белл, Владислав Леонидович Иноземцев // «Свободная мысль». Центри исследований постиндустриального общества. – М., 2007. – 304 с.
5. Бойченко М.І. Роль освіти у соціальній еволюції людини / М.І.Бойченко//Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Філософія». – Вип. 34. – Х.: ХНДПУ, 2013. – С. 125-136.
6. Бойченко М.І. Стійкі комунікативні спільноти й соціальні практики / М.І. Бойченко // Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання (теоретичні та методологічні аспекти): Монографія / [Л.В. Губерський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 218-240.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [пер. з нім. О. Погорілого]. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Г.В.Ф. Гегель; [Пер. с нем. А.М. Водена. Под редакцией и с предисловием Ф.А. Горехова] // Гегель Г.В.Ф. Сочинения в XIV тт. – Т. VIII – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 470с.
9. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель ; [Пер. с нем. Б.Г. Столпнера и М.И. Левиной]. – М.: Мысль, 1990. – 524с.
10. Гуссерль Е. Криза Європейського людства і філософія / Едмунд Гуссерль [пер. з нім.] // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1994. – С. 62-94.
11. Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / С.Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
12. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ-Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
13. Коэн Дж.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Дж.Л. Коэн, Э. Арато; [Пер. с англ.]. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.

14. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И.Д. Газиева; под ред. Н.А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
15. Пасько Я.І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Монографія / Я.І. Пасько. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
16. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М.: АСТ, Люкс, 2004. – 352 с.
17. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт [пер. с англ.]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
18. Элиас Н. Общество индивидов = Die Gesellschaft der Individuen / Н. Элиас ; [пер. с нем.]. – М.: Практика, 2001. – 330 с.
19. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони; [Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – 348 с.
20. Alexander J. Civil society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / Alexander, Jeffrey // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc: Sage, 1998. – P. 1-19.
21. Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society / A. Etzioni. – New York : Basic Books, 1996. – 378 p.
22. Gore A. The Future: Six Drivers of Global Change /Albert Gore. – Random House, 2013. – 592 p.
23. Keane J. Global Civil Society? / J.Keane. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 236 p.
24. Plessner H. Grenzen der Gemeinschaft. Eine Kritik des sozialen Radikalismus / Helmuth Plessner. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2010. – 145 s.

*Бойченко М.И.* Становление гражданского общества как этап социальной модернизации

Предложена концепция социальной модернизации, которая базируется на выявлении длительной исторической перспективы модернизационных процессов.

Ключевые слова: *модернизация, рационализация, глобализация, гражданское общество, эволюция человечества.*

*Boychenko M.I.* Becoming of civil society as the stage of social modernization

It is offered the conception of social modernization which is based on the exposure of the protracted historical prospect of processes of modernization.

Keywords: *modernization, rationalization, globalization, civil society, evolution of humanity.*

УДК: 1 (13.07.77)

## СОЦІАЛЬНА КОЕВОЛЮЦІЯ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ З ПОГЛЯДУ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

**Попович М.Д.**<sup>©</sup>

*Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри  
історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного  
університету*

Розглянуто зміни у культурі як пов'язані з коеволюцією людини і природи. Виявлено культурологічні та філософські аспекти проблеми коеволюції людини і природи.

Ключові слова: *людина, природа, еволюція, коеволюція, культура.*

Людина — продукт двох типів еволюції. За розгляду як представника ссавців та вищих приматів, її потрібно вважати продуктом біологічної еволюції. Однак людина більшою мірою і продукт еволюції культурної, бо ті суттєві ознаки, що відрізняють її від тварини, є результатом саме цього етапу еволюції.

Однак парадоксальність феномену людини проявляється вже на рівні її біологічного становлення у відхиленнях від загального механізму. Так, мінливість та спадковість, які належать до загальних законів універсального еволюціонізму, при формуванні людини принципово змінюються за змістом, набуваючи характеру «надорганізмових» процесів її розвитку, стаючи засобами формування культурної конституції людини.

Людина — єдиний носій свідомості, котрий досяг ступеня думки. З моменту переходу порога думки еволюційний розвиток її починає виходити за фізіологічні межі.

Видатний німецький філософ — просвітник Йоган Гердер вважав, що сама природа заклала в людині гуманістичні основи її розуму і культури [5, с. 145]. Е. Кант вбачав головне призначення природи по відношенню до культури в підготовці людей до свободи.

На відміну від тварин і рослин, люди вступають у взаємодію з природою не тільки на основі біологічних потреб, але й на основі соціально-культурних, які задовольняються за допомогою предметів виробництва, предметів побуту, наукових знань, релігії, моралі і мистецтва, тобто за допомогою предметів культури. Взаємовідносини

культури і природи склались не сьогодні, вони пройшли занадто тривалий і складний історичний шлях. Ці відносини ніколи не були легкими і простими. Вони залежали від багатьох факторів, від кліматичних умов, від світоуяви людей, їх способу життя, традицій, від рівня господарської діяльності. Впродовж людської історії співвідношення культури і природи постійно змінювались, ускладнювались, і головним фактором динаміки і змісту взаємовідношень культури, і природи була соціально-історична діяльність людей, яка постійно поглиблювала процес освоєння людиною природи.

В історичному плані відносини культури і природи є процесом постійного олюднення природи, перетворення природи на основі біологічних та соціальних потреб людей. І чим інтенсивніше відбувається олюднення природи, тим більша відповідальність лягає на плечі людей за збереження цілісності природи, підтримки балансу в ній різних живих організмів та людей. Скориставшись природними умовами і створивши культуру як активну форму поведінки в природі, люди тим самим повинні взяти на себе велику місію охорони і збереження природи, постійно пам'ятаючи при цьому, що біосфера може існувати і без людини і без культури, а людина без навколишньої природи як єдиної умови фізичного і духовного її життя може зникнути з лиця землі.

За рахунок творчості людство накопичувало велику кількість штучних предметів життєдіяльності, починаючи від примітивних знарядь обробки землі, побутових предметів і закінчуючи досить складними науковими технологічними системами. На другому етапі людська практика перетворюється на головну характеристику людини, а матеріальне і духовне середовище, створене людиною, бере на себе функції «другої природи». «Друга природа» вже не може існувати на основі природних законів, а функціонує згідно з потребами та інтересами людського суспільства. «Друга природа» у великій мірі підмінює в житті людини природні умови і тим самим веде до послаблення біологічних та гуманістичних зв'язків з природою. Дика природа перетворюється на об'єкт господарсько-промислової діяльності людей, внаслідок чого набирає гігантських розмірів техносфера як головна загроза для біосфери. У результаті інтенсивного впливу на природу соціально-виробнича практика стала визначальним фактором еволюції природи, деградації природного середовища (Донбас, Кривбас, зсуви ґрунту в Карпатах, Чорнобиль та ін.).

Досить цікаву науково обґрунтовану картину природи, пов'язану з появою людської діяльності, змальовує В. І. Вернадський. На його думку, «поява розумної людини є найбільш впливовим динамічним фактором у природі» [2, с. 145]. Цьому явищу немає нічого аналогічного серед міріад попередніх віків. Людина проявляється в біосфері їжею і розмноженням, так само як і всі інші організми, але за допомогою свого розуму вона все змінює навколо себе. Вона змінює зовнішній вигляд, хімічний, мінеральний склад навколишнього середовища, своє місце існування. Місцем існування людини на другому етапі є вся земна поверхня. На землі не існує для людини жодного недосяжного куточка. Науковою думкою і створеною на її основі технікою, своїм життям людина створює в біосфері нову біогенну силу. Теоретично ми не бачимо меж її можливостей, якщо враховувати роботу поколінь. Так оцінював вплив людини і культури на природу академік В. І. Вернадський.

Важливою характерною рисою другого етапу культурного розвитку людини в рамках природи є те, що, створюючи штучну соціальну сферу, перетворюючи природу тільки задля себе, люди зайшли в докорінну суперечність з біосферою, що їх породила, а також з самою людиною. Змінивши за короткий час біологічне середовище свого існування, сама людина фізично не змінювалась, що і поставило її в критичну ситуацію виживання. У такій ситуації сучасній людині, як колись первісним нашим предкам, потрібно шукати шляхи свого подальшого виживання в умовах видозміненої природи.

Третій період взаємовідносин людини і природи — це період, коли перетворення людиною природи досягло небезпечної межі, переступивши яку людство може загинути. На третьому рівні спостерігається деградація природи не тільки внаслідок господарської діяльності, але й внаслідок радіаційного забруднення атмосфери, накопичення великої кількості вибухонебезпечних речовин, атомної зброї тощо.

Науково-технічна революція, недосконалість промислових технологій, використання колосальних обсягів енергії, чистої води, повітря призвели до послаблення компенсаторних можливостей природи, озонового шару, генофонду, очищення вод, відновлення родючості ґрунтів тощо. Ряд вчених вважають, що екологічна криза, створена людиною, вступила в завершальну фазу, а світова цивілізація зайшла в глухий кут, «... і якщо не буде знайдено вихід і реалізовано оптимальний, з найменшими втратами вихід з нього, загибель суспільства і колапс біосфери

настане з неминучою закономірністю і не в такому далекому майбутньому» [1, с. 20].

На сучасному етапі ні в кого не викликає сумніву те, що господарські, техногенні проблеми людської діяльності переросли в проблему морально-етичного відношення людей до всього живого на землі. Шукаючи для себе соціального та біологічного комфорту, вирішуючи соціально-економічні та політичні проблеми зі зброєю в руках, людина не тільки не вирішила жодного з поставлених завдань, але сама перетворилась на головну руйнівну силу на планеті. Як природа в цілому, так і її мешканці — всі потерпають від людини. Їх життя, їх існування на планеті Земля в руках людини, яка оцінює навколишню природу тільки з позиції своїх егоїстичних цілей. А тому на третьому етапі взаємодії людини і природи постає проблема докорінної перебудови морального існування людини за допомогою культури.

Та для того, щоб повністю визначити роль культури в житті людей і самої природи, щоб забезпечити гармонію людської діяльності з природним оточенням, потрібно ще раз визначити сутність феноменів «природа» і «культура» і визначити роль та місце людини по відношенню до природи.

В історії культурології існували різні підходи щодо визначення співвідношень культури і природи. Ще з античних часів було закладено розуміння культури і природи як незалежних явищ, кожне з яких жило своїм окремим життям, розвивалось на основі різних законів. Природа розвивалась на основі фізичних та біологічних законів, вона існувала сама по собі, її існування не залежало від волі людини. Космоцентризм античності зберігає велич кожної зі сторін, а саме: «Людина і Природа взаємно подібні і внутрішньо єдині. Людина — малий світ, мікрокосм ... Середовище — великий світ, макрокосм ... Але ніщо не заважає нам назвати людину макрокосмом, а Природу — мікрокосмом: якщо і вони нескінченні, то людина як частина природи може бути рівноправною зі своїм цілим» [10, с. 55].

Соціально-культурна практика (культура) постійно залежала від людини. Вона створювалась людиною і заради людини. Соціально-культурне середовище було потрібне тільки людині. Вважалося, що розвиток культури обмежується тільки людськими потребами і ніякого відношення до природи не має. Серед людей ще й досі існує думка про те, що людський розум, людська творчість, наука більш досконалі, ніж сама природа. Найбільш кульмінаційним у протиставленні

культури і природи стало визначення філософів, що «культура є те, що не є природа», в якому виражене чітке протиставлення цих двох явищ людського життя. Але подальший розвиток людської практики, критична оцінка її наслідків, виникнення гострих екологічних проблем примусили людство глибше вникнути в стосунки культури і природи, відкинути стереотипні роздуми про автономність культури і природи. Визнаючи те, що культура є штучним середовищем, створеним людиною на основі людських потреб і людського сенсу, сучасна культурологія не може ігнорувати ту обставину, що культура виникла в рамках земної природи і є важливою складовою оточуючого природного світу. Культура є не що інше, як природний світ, реформований на основі людського сенсу, перебудований на основі суб'єктивно-творчого ставлення людей до природи. «У самому широкому сенсі слова культура, зазначає П. Сорокін, означає сукупність всього, що створено або модифіковано свідомою або несвідомою діяльністю двох або більше індивідів, що взаємодіють один з одним або впливають на поведінку один одного» [9, с. 32]. У той же час культура — це існування буття в його людській специфіці яка виділяє людську істоту з безпосередньої тваринної залежності від природи. Саме завдяки культурній еволюції людина придбала і вдосконалила свої найхарактерніші риси та властивості пристосування і виживання в навколишньому світі. Творячи культуру, людина постійно спонукає себе до подальшого саморозвитку, а також стає силою розвитку природи. Досягши в культурі опосередкованого опанування фундаментальними засадами свого існування, людина хоч і виробила засоби підпорядкування природно-необхідного своїм потребам, однак остаточно не вивільнилася від нього, не стала поза природою.

Навпаки, як продукт природи, що займає найвищий щабель у природній ієрархії завдяки володінню силою розуму в творенні свого буття та буття природи, людина ще тісніше пов'язана з природним універсумом мірою відповідальності за перетворення, які вона привносить у нього. Навіть поза усвідомленням своїх обов'язків як носія величезної творчої, але водночас і руйнівної сили, людина пов'язана з природою у своєму фізичному існуванні, що потребує гарантій стабільності та надійності у стихії природного середовища. Руйнуючи природу, людина зменшує свої життєві шанси. Біосфера може існувати без людини. Людина ж існувати без біосфери не здатна. Саме тому взаємодія людини і природи є давньою проблемою філософії. Ця проблематичність пояснюється, насамперед, різким зростанням так званого антропоного впливу

суспільства на навколишнє природне середовище, споживацьким до неї ставленням. Активно використовуючи природні ресурси на основі удосконалення технологій та виробництва, суспільство добилось колосальних успіхів і якісно змінило уклад життя. За останні сто років, наприклад, людство збільшило в тисячу разів енергетичні запаси. Кожен 15 років у розвинутих країнах подвоюється загальний обсяг товарів та послуг. Проте людство вже починає тяжко розраховуватись за технічні та інші досягнення цивілізації. Змінився склад біосфери. Спеціалісти відмічають накопичення вуглекислоти в атмосфері, запиленість, у порівнянні зі становищем на початку і в кінці XX ст., зросла на 20 процентів. У нових для людства умовах взаємодії суспільства і природи потрібно будувати так, щоб розвиток суспільства і його компонентів не завдавав шкоди природі, а, навпаки, сприяв розвитку, потрібно створити такі умови, при яких природний фактор повніше б враховувався.

У сучасній науці такий підхід до вирішення актуальних проблем взаємодії суспільства і людини одержав назву коеволюції.

В філософському словнику знаходимо наступне визначення: «коеволюція» (від лат. — «з, разом» та «еволюція») — термін, який використовувався сучасною наукою для позначення механізму взаємообумовлених змін елементів, складових цілісної системи, що розвивається» [4, с. 514].

Виникнувши в біології, поняття «коеволюція» поступово набуває статусу загальнонаукової категорії. У філософській літературі застосовується, головним чином, в двох основних сенсах:

1) у широкому — коли терміном «коеволюція» позначається сукупна, взаємоадаптивна мінливість частин в рамках будь-яких біосистем (від молекулярного і клітинного аж до рівня біосфери в цілому). Прикладом таких стосунків служать, наприклад, взаємні зміни видів-партнерів в екосистемах «паразит-господар», «хижак-жертва». Результатом такої коадаптивної мінливості може бути як збереження біосистеми у вже досягнутому оптимальному стані, так і її вдосконалення. У природі коеволюційне становлення і збереження біосистем здійснюється як об'єктивний процес в рамках природного відбору, який зі всіх можливих трансформацій тих або інших компонентів системи залишає лише взаємно сумісні;

2) у вузькому сенсі поняття «коеволюція» використовується для позначення процесу сумісного розвитку біосфери і людського суспільства. Концепція коеволюції природи і суспільства, з якою першим висту-

пив Н. В. Тимофєєв-Ресовський (1968), повинна визначити оптимальне співвідношення інтересів людства і решти всієї біосфери, уникнувши при цьому двох крайнощів: прагнення до повного панування людини над природою («Ми не можемо чекати милостей від природи...» — І. Мічурін) і плазування перед нею («Назад, в природу!» — Руссо).

Згідно з принципом коеволюції, людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, повинне не тільки змінювати біосферу, пристосувавши її до своїх потреб, але і змінюватися саме, пристосовуючись до об'єктивних вимог природи. «Ми так радикально змінили наше середовище, — стверджував Н. Вінер, — що тепер для того, щоб існувати в ній, ми повинні змінити себе» [3, с. 83]. Саме коеволюційний перехід системи «людина-біосфера» до стану динамічно стійкої цілісності, симбіозу і означатиме реальне перетворення біосфери в ноосферу.

Для забезпечення цього процесу людство повинно слідувати, перш за все, екологічному і етичному імперативам.

Перша вимога позначає сукупність заборон на ті види людської діяльності (особливо — виробничі), які загрожують невідновним змінами в біосфері, несумісними з самим існуванням людства. Наукове розуміння нашої поведінки, що веде до його контролю, можливо, найбільш насущне завдання, що стоїть сьогодні перед людством. В нашій поведінці є такі сили, які починають створювати небезпеку для виживання виду і... для всього життя на Землі.

Другий імператив вимагає зміни світогляду людей, його повороту до загальнолюдських цінностей (наприклад, відчуттю поваги до будь-якого життя), до уміння ставити над усе не приватні, а загальні інтереси, до переоцінки традиційних споживчих ідеалів і так далі. На жаль, «свідомість людей дуже консервативна і ледь-ледь відмовляється від стереотипних уявлень про відношення людини до природи» [6, с. 27].

Дещо по-іншому сформував свої етико-екологічні імперативи у взаємостосунках людини та природи М. Мойсеїв: «Вчиняй так, як на твоєму місці могла б вчинити будь-яка інша жива істота (не завдавай шкоди природі). У ставленні до будь-кого, навіть до безвідповідальних і невдячних об'єктів, ніколи не обмежуйся прагматичним підходом, пам'ятай, що будь-яке життя — самоцінне і розвивається за власними внутрішніми закономірностями. Саме людині у взаємовідносинах з природою належить роль вільного і відповідального суб'єкта» [8, с. 24].

Також слід пам'ятати, що в основі цивілізації лежать принципи розумності. Однак людина не повинна обмежуватися можливостями

свого індивідуального інтелекту. Людина повинна усвідомити, що її розум — частина Колективного Розуму.

Колективний Розум — це не сукупність індивідуальних інтелектів, це якісно нові утворення, досягнення якого М. Мойсеїв бачить через подальший розвиток комп'ютерної техніки (глобальна мережа Інтернет слугує підтвердженням цього). Саме Колективному Розуму, у багато разів посиленому комп'ютерною технікою, під силу зберігати стабільність біосфери і вибирати той канал еволюції, що і забезпечить коєволюцію людини і біосфери.

Досягнення даної мети стає можливим лише завдяки розвитку етичної культури особистості, адже відомо, що «... культура не усуває значення природи для людини, не ліквідує її відношення до неї, а сама виступає як специфічна для людини форма її зв'язку з природою, її єдності з нею. Культура — це насамперед людське відношення до природи, що виникає в ході історії...» [1, с. 7].

Тому існування культури, аналіз її функцій, історичних типів, змісту і форм неможливо розглядати у відриві від природи. Природа на кожному кроці, на кожному історичному етапі бере активну участь у формуванні системи культури, вона постійно включається людьми в історичний процес залежно від соціально-історичних потреб, ідей, світоуяви, технологічного рівня суспільства. Уявити собі хоча б один крок цивілізації і культури без присутності природи неможливо, тому що взаємозв'язок природи і культури є головною сутністю людського буття.

Для культурології важливим питанням є не тільки визнання самого факту взаємодії природи і культури, але й вивчення динаміки та характеру цих відносин на різних історичних етапах. Гострою науковою проблемою залишається встановлення причин благотворного та руйнівного впливу людської діяльності на природу.

Досить цікаві філософські роздуми щодо ролі природи в розвитку культури знаходимо у Е. Канта. «Культура, по Канту, залишається останньою метою природи, вона існує всередині неї як явище в просторі і в часі», зазначають автори видання «Філософія культури: становлення та розвиток» [7, с. 428]. Кант вбачає головні цілі природи по відношенню до культури в забезпеченні людської свободи. На його думку, мета природи відносно людини полягає в культурі, а культура, в свою чергу, повинна підготувати людину до свободи. В цій тональності Е. Кант визначає культуру як набуття розумною істотою здатності ставити будь-які цілі взагалі. В даному разі мова йде про те, що за допо-

могою культури людина може ставити не тільки біологічні цілі, але й надбіологічні, соціально-культурні. У кантівському трактуванні культура є результатом діяльності людей, але вона завжди знаходиться всередині природи. Він стверджує, що виявлення волі, людські вчинки, подібно будь-якому іншому явищу природи, визначаються загальними законами природи. Культура, на думку Канта, залишається останньою метою природи, вона існує всередині неї як явище в просторі і часі. Цілі, які реалізує культура, то є цілі природи.

Культура, як унікальне явище в природі, здатна підняти людську духовність, моральну відповідальність на такий рівень, коли людство зрозуміє свою велику місію збереження життя на Землі для наступних поколінь. Тільки високий рівень культури забезпечить наступним поколінням більшу моральну чистоту і більшу відповідальність за долю живої природи як головної умови життя людини та інших живих істот.

Сучасні науки поки що не можуть запропонувати людям оптимальних шляхів виходу з екологічної кризи та порятунку людської цивілізації. Вирішення цієї проблеми знаходиться на стадії пошуків, прогнозів, дискусій представників альтернативних моделей гармонізації суспільства і природи. І серед них заслуговують пильної уваги ідеї В.І. Вернадського. На відміну від інших вчених, він не прибічник тієї теорії, що поява на Землі розумної людини і культури — явища випадкові і дисгармонійні по відношенню до природи. На його думку, поява розумної людини, вплив її діяльності на оточуючу природу являє собою не випадковість, а закономірність еволюції біосфери під впливом науки і соціально організованої на цій основі людської діяльності. А тому цивілізація культурного людства — оскільки вона є формою організації нової геологічної сили, створеної в біосфері, — не може припинитись і зникнути, бо це є велике природне явище, яке відповідає історично і геологічно сформованій організації біосфери.

В.І. Вернадський вважав, що цивілізація і людська культура не можуть загинути, припинити своє існування тому, що вони є проявом еволюції природи та закономірним переходом біосфери в якісно нову її форму — ноосферу. Завдання культури, на його думку, — допомагати людству переходити від стихійних зв'язків з природою до свідомих.

Таким чином, культура не є випадковим, надприродним явищем. Вона є важливою соціальною складовою земної природи. Подальший розвиток самої природи, всіх живих організмів і самої людини значною мірою буде залежати від гуманізації людської діяльності і поведінки

в природі, від підвищення екологічної освіти людей, розвитку наукових досліджень біосоціосфери, усвідомлення людьми нашої планети високої місії культури щодо збереження, захисту та подальшого розвитку природи.

### Література:

1. Алексеенко И.Р. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа / И.Р. Алексеенко, Л.В. Кейсевич. – К.: Наук. думка, 1997. – 409 с.
2. Вернадский В.И. Научная мысль, как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271с.
3. Виннер Д.Р. Экологическая идеология без мифов / Д.Р. Виннер; [пер. с англ.] // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 82-97.
4. Вязовкин В.С. Козволюция / В.С. Вязовкин // Новейший философский словарь: 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. – С.335-336.
5. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 705 с.
6. Грицанов А.А. Новейший философский словарь /А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скаун, 1999. – 896 с.
7. Каган М.С. Философия культуры. Становление и развитие. / М.С. Каган, Ю.В. Перов, В.В. Прозерский, Э.П. Юровская. – СПб.: Изд-во "Лань", 1998. – 448 с.
8. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы: Эколого-политологический анализ / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3-30.
9. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
10. Флоренський П. Виправдання Космосу / П. Флоренський СПб.: РХГИ, 1994. – 185 с.

*Попович Н.Д.* Соціальна коеволюція людини і природи з точки зору розвитку культури

Розглянуті зміни в культурі як пов'язані з коеволюцією людини і природи. Виявлені культурологічні і філософські аспекти проблеми коеволюції людини і природи.

Ключові слова: *людина, природа, еволюція, коеволюція, культура.*

---

*Popovych M. D.* Social co-evolution of man and nature from the point of development of culture

Changes in a culture are considered as linked with a co-evolution of man and nature. There are found out the culturological and philosophical aspects of problem of co-evolution of man and nature.

Keywords: *man, nature, evolution, co-evolution, culture.*

УДК 141.7:316.75

## КРАСА ПРИРОДИ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОСНОВА СВІТОГЛЯДУ І КУЛЬТУРИ

*Матвієнко О. І.* ©

*Викладач кафедри філософії Ужгородського національного  
університету*

Світогляд і культура є результатом багатьох безпосередніх і опосередкованих впливів, однак їх буттєвою першоосновою завжди була і залишатиметься краса природи, яка слугує інтенцією, пусковим механізмом, котрий започатковує художнє і творче ставлення до дійсності, формус не лише естетичні, а й загалом світоглядні канони.

**Ключові слова:** *краса природи, світогляд, культура, відображення дійсності, суспільна і художня свідомість, наукова картина світу, символічні форми.*

Аргументаційну переконливість світоглядного вердикта Олександра Довженка заперечити важко: «Якщо вибирати між красою та правдою, то я вибираю красу. В ній більше глибокої істини, ніж у голій правді. Істинне те, що прекрасне. Якщо ми не досягнемо краси, то ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому. Краса нас усьому вчить. Краса — верховний учитель. Доказом цього є мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що нам залишилося б од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було? В усьому людському я шукаю красу, себто істину» [6, с. 9]. Згодом нероз'ємну діалектику краси та істини не лише інтуїтивно збагнули, а й аргументаційно переконливо концептуалізували представники природничих дисциплін — культові постаті на небосхилі фізики Вернер Гейзенберг, Нільс Бор та Альберт Ейнштейн.

Втім, ідея О. Довженка є методологічним дороговказом насамперед для представників соціогуманітарного знання у їхньому прагненні поєднати в науковій і викладацькій діяльності істинне та естетичне. Це зумовлено тим, що — на відміну від природничо-наукових дисциплін — соціогуманітарна сфера володіє менш досконалим і надійним механізмом обґрунтування і верифікації своїх положень. За таких обставин критерій краси, гармонії і збалансованості аргументації набуває

ледве не вирішальних критеріальних ознак. А що стосується краси природи, то вона постає атрибутивною ознакою художньо-естетичної картини світу і детермінативним фактором світогляду.

Питання щодо природи і способу дії краси завжди хвилювало філософів, художників, учених і поетів. Як зазначає У. Еко [24, с. 186], в різні епохи на нього відповідали по-різному. Інколи навіть у межах однієї культури різні концепції краси висували несумісні критеріальні пріоритети. Упродовж століть змінювалося ставлення людини до краси природи, жіночого і чоловічого тіла, чисел, зірок, дорогоцінного каміння, одягу, Бога і Диявола.

Останнім часом значного резонансу набуло перевидання трактату «Аналіз краси» [20, с. 102–103] видатного англійського художника В. Хогарта (1697–1764), вперше надрукованого ще в 1753 році. На підставі використання розлогого ілюстративного матеріалу автор обґрунтував тезу, відповідно до якої основою творчості кожного справжнього художника є жива природа і краса в її розмаїтті. Якщо відображення — це умова творчості, то природа — умова культури і її найдорогоцінніший матеріал.

«З ідеєю краси, — зазначав С. Кримський, — у науковому пізнанні асоціювалось математичне бачення простоти, гармонії, єдності, узгодження частин з цілим, внутрішньої впорядкованості, тобто параметри, згідно з якими універсальзувалась роль математичних структур в теоретичному природознавстві» [10, с. 71]; причому «культуру можна лише творити, чи власною майстерністю, чи потрясінням свого серця, чи тим і іншим одночасно» [10, с. 64–65].

Хоча теза про умовність пізнання була концептуалізована ще в давнину, надійну теоретико-пізнавальну вкоріненість (в критичному значенні слова) вона вперше отримала у І. Канта, який зробив «коперніканський переворот» у філософії, висвятивши поняття умовності як такої. У чому ж полягав цей «переворот»? У тому, що вдалося спростувати попередні догматичні погляди, які стверджували, з одного боку, безпосередність пізнання і можливість проникати в сутність речей; з іншого, — І. Кант стверджував зворотне: пізнання так чи інакше опосередковане, а сутність речей незбагненна. Людські відчуття сліпі. Вони підводяться під категоріально-апріорні форми розуму і проштамповуються тавром «синтетичної єдності самосвідомості». В результаті виникає досвід, знання. Знання завжди опосередковане формами розуму. Не розум є дзеркалом, а природа; розум вписує себе в природу і роз-

глядає себе в дзеркалі. Причому, відображається він у цьому дзеркалі по-різному: якщо, скажімо, дзеркало відтворює світ фізики, то об'єктом відображення є закони причинності та функціональної залежності.

Епатажна книга Г. Файхінгера «Філософія так, ніби» стверджує: все є фікцією, ілюзією — «так, ніби». Реалісти оперують поняттям «ges» (річ), але річ — це фікція; ідеалісти сакралізують «ідеї», але ідея також є фікцією. Навіть мислення — це функція психіки, психіка суб'єктивна, суб'єктивне є фіктивним, фіктивне — помилковим, а хибне — оманливим. То що ж у такому разі є істиною? Ця Земля Обітована гносеології досягається засобом мислення, тобто суб'єктивним, а значить фіктивним, помилковим. Тому насправді вона значною мірою є химерою. У чому ж її притягальна сила? У тому, що вона — омана не тривіальна, а прагматично виправдана, а відтак доцільна, необхідна.

Питання щодо відображення природного і соціального в суспільній свідомості виникло у філософській літературі радянського періоду у зв'язку з тлумаченням суспільної свідомості як відображення суспільного буття. Основною була точка зору, що природа віддзеркалюється в суспільній свідомості лише побічно, опосередковано за посередництва суспільних відносин. Ця точка зору ілюструє недооцінку ролі природи в житті суспільства, тому потребує істотної, кардинальної корекції.

Суспільна свідомість відображає не лише суспільну, а й природну реальність і навіть евентуальність [2, с. 98]. Естетична і художня форми свідомості віддзеркалюють не лише суспільне, а й природне буття (у живописі й літературі це — пейзаж, в скульптурі — зображення тварин, в музиці — картини природи). І, між іншим, ця обставина не заважає визнавати їх формами суспільної свідомості.

Природна дійсність набуває естетичних ознак лише внаслідок впливу на свідомість людини. Естетична свідомість — це достеменно соціальний феномен. Вона виникає в результаті освоєння людиною навколишнього світу, дійсності й евентуальності. Естетична свідомість існує у формі уявлень, які відрізняються гедоністичною насиченістю. Ці уявлення в інтуїтивній формі містять протознання про закони краси. Такі краси об'єктивні. Вони не залежать від волі й свідомості людей, оскільки визначаються будовою зовнішньої, чуттєво даної форми об'єктів сприйняття. Хоча той факт, що ці об'єкти сприймаються естетично, очевидно, обумовлено й естетичною аперцепцією, адже в процесі їх відображення закони краси своєрідно віддзеркалюються у свідомості людини [1, с. 14–15].

Статусу краси набувають лише ті властивості навколишнього середовища, які є когерентними споглядальній здатності людини. Між іншим, Г. Гегель не надавав естетичної значущості природним формам, пов'язуючи останні лише з творами мистецтва. Але що зображує барельєф і живопис? Також природу: тварин, ліс, гори, море тощо. Навіть зображувана на картинах і в скульптурах людина взята насамперед як природна істота, бо виконує відповідну артикуляційну і спонукальну функції передовсім за рахунок своєї анатомічної (себто природної) будови.

Найпростіший спосіб вплинути на людину пов'язаний з візуальними і чуттєвими образами: живописом, архітектурою, музикою, кіно, театром, літературою тощо. Це пояснюється тим, що сприйняття такого типу не потребує логічного аналізу. Крім того, треба враховувати проблему: в сучасній культурі естетичне (форма) здебільшого домінує над етичним (змістом), а іноді й повністю його нівелює, тому найбільш ефективним і надійним засобом формування цінностей і культури в наш час є прищеплювання певних естетичних смаків і норм (після чого здійснюється інкорпорування пріоритетних етичних норм та ідеалів) [16, с. 39–40].

Естетика — наука нормативна (точніше, ціннісно нормативна), однак естетичні норми й оцінки не мають, як в етиці, статусу канонів. Це норми смаку. Разом з тим вони не довільні, тому не суб'єктивні. Естетика пов'язана з цінностями в не меншій мірі, ніж етика чи історія. Більше того, з огляду на легкість впливу естетичних явищ на перспективи творення системи цінностей вони перевершують як етичні норми, так і історичні ідеали. Щоправда, це твердження є коректним лише для початкового етапу, бо якщо в людини вже сформована система цінностей, то естетичні засоби справляють на неї значно менш істотний вплив.

Аналізуючи особливості художньо-естетичного відображення дійсності, слід зазначити, що чимало праць із соціальної філософії та естетики не здійснюють розмежування понять «естетичне» та «художнє», фактично ототожнюючи їх. Це не зовсім коректно вже хоча б тому, що красу природи не можна віднести до галузі мистецтва (художнім і мистецьким може бути не сама природа з атрибутом краси, а спосіб її відображення, пізнання, теоретико-праксеологічного освоєння) [17, с. 102].

З цього питання у фаховому середовищі здавна тривають запеклі дискусії, вихід з яких стає можливим, якщо визнати за терміном «естетичне»

право вживатися в широкому та вузькому сенсі. Наприклад, у широкому «естетика» постає наукою і про красу («естетичне» у вузькому сенсі), і про мистецтво. Між іншим, М. Чернишевський також наполягав на існуванні «двох естетик»: науки про прекрасне та науки про мистецтво. Щоб розрізнити прекрасне як таке (зокрема, прекрасне в природі) та мистецтво, в першому випадку варто вдатись до послуг поняття естетичне, натомість у другому застосувати поняття художнє [18, с. 204]. Художнє сприйняття слід відрізнити від естетичного: друге відноситься не лише до мистецтва, а й до інших явищ дійсності. Сприйняття творів мистецтва залежить від ступеня оволодіння мовою мистецтва, пов'язаними з нею художніми асоціаціями, рівнем художніх потреб і художнього смаку, художньо-естетичними пріоритетами тощо.

З часу виходу в світ книги Г. Гадамера «Істина і метод: основні філософської герменевтики» (1960) інтенсивно почав розвиватися герменевтичний метод дослідження художньої творчості, який проголошував примат ігрового начала в мистецтві, множинність варіантів прочитання творів мистецтва і, як наслідок, абсолютно новий погляд на художника і його місце та роль у суспільстві. При цьому головна роль відводилася публіці, яка бачить не лише по-іншому, а й бачить інше в художньому творі.

Друга половина XX століття принесла нові інтерпретативні підходи до сутності художньої творчості. Відмінною рисою цього періоду виявляється зближення художнього, наукового та філософського пізнання світу. Крім того, спостерігається надзвичайна строкатість і багатоманітність методологічних підходів до вивчення феномена художньої творчості та його місця й ролі в суспільстві. Особливу увагу при цьому приділяється вивченню питань співвіднесеності творчості та твору, істини та мистецтва (М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, Р. Інгарден), взаємин мистецтва, політики і влади (Р. Барт, М. Фуко, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Ключовою проблемою роздумів про сучасне мистецтво постає тема взаємозв'язку новітніх мегатенденцій та уявлень про картину світу, про нове становище людини у тотальності Всесвіту буття (Ж.-Ф. Ліотар, П. Козловскі, Ж. Дерріда, У. Еко, Ф. Джеймісон).

Дослідження процесів художнього пізнання, пов'язаних зі становленням і функціонуванням пізнавальної діяльності людини, дозволяє розкрити істотні риси пізнання як соціокультурного і разом з тим семіотичного процесу освоєння і моделювання дійсності. Основна перевага художнього пізнання полягає в тому, що, будучи з огляду на природу

й сутність мистецтва синтезуючим осягненням людини й світу, воно постає певною моделлю пізнавальної діяльності людини, притаманною тій чи іншій культурі (суспільству) на певній стадії розвитку. А це, в свою чергу, дозволяє вести предметну мову не лише про загально-теоретичний, а й про соціально-історичний аспект дослідження як найважливіший для розуміння сучасного розвитку культурної сфери зокрема і суспільства загалом.

Соціокультурне середовище здійснює істотний вплив на специфіку художнього пізнання. З іншого боку, спосіб організації художнього пізнання також впливає на спосіб життя людей, бо в цьому відношенні воно постає універсальним засобом моделювання найбільш важливих ідей, котрі визначають спосіб осмислення й розуміння людиною світу. Відтак, надзвичайно важливого значення набуває виявлення якісної специфіки процесу художнього пізнання як цілісного соціокультурного феномену, виходячи з аналізу мистецтва як певного способу пізнання і моделювання людиною світу, пов'язаного з механізмами смисло- і формотворення.

Художньо-естетичне освоєння світу відноситься до переліку найважливіших філософських проблем. Її дослідження має тривалу історичну й методологічну традицію [22, с. 74]. Кожна епоха формулювала власне бачення художньо-естетичного освоєння світу і розуміння способів цього освоєння. Сучасне суспільство має більш нагальну потребу в соціально-філософському осмисленні художньо-естетичного освоєння світу, ніж у попередні етапи свого розвитку, бо на актуалізацію окресленої проблематики вплинули події останніх десятиліть, а саме: буттєвого оформлення набула якісно нова картина світу, яка характеризується глобальним взаємозв'язком і взаємозалежністю різних типів людської діяльності.

В епіцентрі уваги художньо-естетичного освоєння дійсності знаходиться людина, її відносини з іншими людьми, природою і суспільством — тобто ті зв'язки, в яких здійснюється її життєдіяльність і в яких вона знаходить свою визначеність. Людина є водночас природною і соціальною істотою, а мистецтво відображає її з обох цих сторін, у їхній взаємопотенціюючій єдності. Приміром, Давид — це не лише прекрасне чоловіче тіло, а й мужній дух, героїчна самосвідомість. Людина перебуває в єдності з природою, вона органічно поєднана з довкіллям. У пейзажах присутня або вона сама, або її прикмети, характерні ознаки. Природа в них сприймається і артикулюється аксіологічно — крізь

призму цінності, значення для людини. Мистецтво відображає суспільні відносини не самі по собі, не окремо від людини, а через характеристики самої людини, її ставлення до інших людей, за посередництва її світоглядно-аксіологічних і цілепокладаючих пріоритетів [5, с. 92].

Згідно з А. Бергсоном, мистецтво не стільки виражає, скільки заражає методом м'якого (пом'якшеного мистецькими засобами) гіпнотичного насильства. Воно постає емоційно-образним, ідейно спрямованим і естетично концентрованим відображенням загальнознаючих особливостей дійсності в їх чуттєвих виявах. Це відіграє істотну соціально-формуючу, гедоністичну, пізнавальну і спонукальну роль в житті людей. Відображення природи посідає в мистецтві ключове місце. Природа цікавить мистецтво сама по собі, в своїй об'єктивній даності. Мистецтво артикулює власну версію, інтерпретацію природи. У цьому — його істотне пізнавальне й ідейне значення. Однак мистецтво цим не обмежується: воно розкриває значення природи для людини і відношення людини до природи.

Об'єктивність відображення природи при цьому не порушується. Навпаки — людина зацікавлена в тому, щоб по можливості найбільш повно й адекватно зрозуміти природу, бо це надає можливість оптимально пристосуватися до неї і співіснувати з нею. Індивіду треба розгледіти насамперед саму природу, а не своє віддзеркалення в ній. Але він має потребу і в розумінні свого місця в природі, в повсякчасній конкретизації значення природи для себе, в увиразненні свого ставлення до неї. Виконання цих завдань відбувається значною мірою за допомогою мистецтва.

Покликання мистецтва полягає не лише в тому, щоб інформувати читача, глядача, слухача про події, явища і відносини, а й задовольняти потреби суб'єкта в різноманітній і емоційно насиченій активності, компенсуючи її відсутність у житті. Мистецтво виявляє свою силу, надаючи зображуваному статусу предмета переживання, а не лише пізнання, розуміння, раціонального тлумачення. Іншими словами, справжнє мистецтво збагачує досвід його споживача, діючи таким чином, ніби подій і емоцій були пережиті насправді, в реальному бутті індивіда.

Для того, щоб мистецтво виконувало свою роль у житті суспільства, необхідне повноцінне, адекватне сприйняття його суспільством, суспільною свідомістю. Це неможливо без розвиненого художнього смаку, високого рівня художніх потреб і художньо-естетичного пріоритету на спілкування з мистецтвом. Специфіка мистецтва — а відтак і

його особливе становище в культурі — полягає в тому, що воно являє собою символічне уявлення про цілісність світу, репрезентує «смислову нероз'ємність життя» (Г. Гадамер). Унікальність цієї духовної форми культури обумовлена тим, що лише мистецтву підвладне образне відтворення цілісної людини, оскільки в інших сферах культури людина репрезентована фрагментарно, зведена до окремих сторін і функцій.

Мистецтво розкриває сенс людського буття, дозволяє людині досягнути свою причетність до Універсуму. Володіючи унікальною здатністю впливати на внутрішній світ особистості, воно стоїть на сторожі людяності, зберігає і поглиблює поістичну сутність (*poiesis*) людини як смисловизначення і культуротворення, розвиває універсальне відношення до світу, виводить на рівень одухотвореного буття. Мистецтво сприяє здійсненню основних функцій культури; воно є одним з найважливіших знарядь набуття людиною соціального досвіду. Втім, значущість і особливості такого впливу залежить від того, наскільки вірно й повно розкривається ідейно-художній зміст його творів. Тому ключового значення набуває проблема художнього пізнання як феномену семантичного характеру, котрий віддзеркалює особливості змістовного розкриття онтології мистецтва, його сприйняття людьми і впливу на індивідуальну та суспільну свідомість.

Сучасна філософська рефлексія дає підстави розглядати художнє пізнання в якості одного з найважливіших видів пізнавальної діяльності людини, пов'язаної в своїй основі з освоєнням, збереженням і трансляцією сутності суспільної життєдіяльності в особливих чуттєво-виразних формах. Розкриття природи і механізмів художнього пізнання виявляється можливим завдяки осмисленню мистецтва як універсальної семантично виразної оболонки для будь-якого соціокультурного змісту, що, відповідно, дає підстави розглядати процеси його виникнення й розвитку як один з найважливіших аспектів процесу антропо-соціокультурогенезу.

Зміст мистецтва як феномена пізнання і моделювання світу розкривається у спосіб об'єктивації, який втілюється в знаково-символічній структурі художніх творів і соціокультурного змісту. При цьому відмінність мистецтва від інших форм пізнання світу полягає в організації семіотичної системи художнього пізнання, яка є результатом взаємодії предметних і смислових основ художньої форми за типом мова/спілкування/матеріал. В основі процесів становлення і розвитку символічних форм художнього пізнання лежить насамперед потреба фіксації людиною

досвіду соціокультурного взаємодії зі світом, пов'язана з формуванням універсального культурного механізму пізнання і моделювання людиною світу — семантичного переносу форми і функції денотата за аналогією метафори на знаковий засіб. У цьому процесі базові символи людської свідомості й мислення, постаючи своєрідними кодами відображення дійсності (архетипами), спочатку мали іконічний фігуративний характер, відображаючи, з одного боку, специфіку життєдіяльності, а з іншого, — специфіку мислення й пізнання.

Процес художньо-естетичного пізнання постає не стільки пошуком об'єктивної істини, скільки способом організації досвіду в певних формах простору і часу, які пов'язані зі становленням об'єктивної картини світу. Остання є вираженням певної соціокультурної моделі причинно-наслідкових зв'язків, пов'язаним зі схемами пізнання, сформованими в різних видах суспільної практики людини. Таке розуміння сутності пізнавальної діяльності дозволило розкрити природу і механізми художнього пізнання, виходячи з його розуміння як чуттєво-виразної семантичної оболонки для будь-якого соціокультурного змісту.

У цьому сенсі мистецтво як форма пізнання світу пов'язане з моделюванням буття в його просторово-часових вимірах і якісних характеристиках. Воно постає універсальною моделлю діяльності особистості, її своєрідним структурно-функціональним аналогом, одним із найважливіших факторів формування культури — її специфічною основою, котра визначає саму її здатність бути культурою. Процеси ж виникнення й розвитку мистецтва отримують статус ключового аспекта антропо-соціо-культурогенези.

Особливої актуальності набуває аналіз культури як процесу і способу діяльності, пов'язаних зі створенням знаково-символічного образу світу як своєрідної «системи координат», на основі якої лише й можливе сприйняття людиною реальності. Це загострює необхідність аналізу мистецтва не взагалі, а як певної моделюючої знаково-символічної системи культури, в межах якої проблема соціальної детермінації діалектики символічних форм художнього пізнання в культурі пов'язана з такою фундаментальною проблемою філософії, як проблема граничних основ людської життєдіяльності.

У книзі «Феноменологія сприйняття» [15, с. 108] цю тезу розвинув французький мислитель М. Мерло-Понті. Осмислюючи дорефлексійний зв'язок людини зі світом, в якому відбувається самовираження людини і конституювання світу культури, автор обґрунтовує тезу, відпо-

відно до якої первісне сприйняття є тією основою, на якій виростають всі значущі для людини сенси й значення. В розумінні М. Мерло-Понті лінгвістичний досвід людства — це найвище досягнення, адекватний і автентичний показник здійсненого цілепокладання, завдяки якому відбувається розвиток людської культури.

Можливі два способи розгляду культури: типологічний та генетичний. Якщо перший пов'язаний з продуктами культури, з її «аргоном», то другий — з продуктивністю, «енергейєю». Перший досліджує культуру у вертикально-акордовому плані, другий — у горизонтально-мелодійному. Попри істотні відмінності, жоден зі способів оперування культурою не є самодостатнім: вони діють за принципом взаємодоповнення, а нехтування будь-яким з них призводить до нерозв'язних гносеологічних та інтерпретаційних проблем [14, с. 302–303].

Феномен культури має ознаки своєрідного «метафізичного хреста» сучасної філософії [12, с. 408]. Г. Гефтінг визначав культуру цілепокладаючою діяльністю цінності, котра створює норми. Г. Спенсер уподібнював культуру прогресові. Г. Ріккерт намагався обґрунтувати її як вчення про цінності, котрі віддзеркалюють єдність історичного універсуму і водночас світоглядно структуризують його. В. Дільтей підкреслював необхідність «критики історичного розуму». Ф. Гумбольдт, поєднуючи ідеї В. Дільтея, А. Бергсона і М. Шелера, мислив філософію культури як ідейну розшифровку чуттєво явлених символів. О. Шпенглер опублікував сенсаційну книгу, чий «передній план» віртуозно маскував убогість «фону», над яким згодом ретельно попрацював А. Тойнбі. Ризикованим інтуїціям О. Шпенглера була протиставлена світоглядна версія Е. Кассіра, який у своїй «Філософії символічних форм» педантично виклав антологію культур-філософських напрямів.

Словосполучення «художня культура» в різних дискурсивних практиках використовувалося здебільшого або в якості синоніма слова «мистецтво», або набувало конотативного відтінку для позначення диференційованої цілісності, утвореної різними видами мистецтва. А от художній світогляд постає деякою парадигмою, однією з картин світу. Часто саме художній світогляд торують шлях філософії та науки, будучи комунікативним посередниками між ними та суспільством. У ХХ столітті пошуки нового світобачення і нових форм стосунків зі світом породили нові форми художньої діяльності, зумовили істотний перегляд ставлення як до художньої творчості, так і до становища художника в суспільстві. Якщо еволюцію художньої творчості розглядати з позицій

взаємин соціуму та творчої особистості, то сучасність постає фінальною стадією цих відносин.

Художня свідомість як цілісна система складається з таких компонентів: художня модель світу, художній метод та художня мова. Зазначені елементи взаємопов'язані між собою таким чином, що зміна характеру одного з них тягне за собою світоглядно-функціональну корекцію інших елементів і може призвести до зміни змісту художньої свідомості в цілому. Сутнісною ознакою художньої свідомості є значущість для неї художньої мови. Для художньої свідомості мова постає не просто засобом передачі інформації — вона набуває статусу самоцінності, є найважливішою складовою художнього образу. Це пов'язано з тим, що в художній свідомості (так само, як і в мистецтві) форма і зміст перебувають в органічній єдності.

Художня свідомість хоч і функціонує в тісному взаємозв'язку зі свідомістю естетичною, але не тотожна їй. Якщо естетична свідомість має безпосереднє відношення до об'єктивної дійсності, то художня свідомість на основі уяви утворює особливий світ художньої реальності, який може істотно відрізнитися від об'єктивної дійсності. Будучи системою відкритою, художня свідомість спрямована на діалог між художником та глядачем; натомість свідомість естетична постає в якості закритої системи, котра функціонує на підставі індивідуального світосприйняття. При цьому якщо естетична свідомість віддзеркалює, артикулює певне відношення до світу, то художня свідомість передбачає творче прагнення реалізувати свої естетичні пріоритети і преференції, втілити в предметних формах власне уявлення про дійсність та евентуальність.

У формуванні художньої свідомості важливу роль відіграє особистісний первень, оскільки саме на цьому рівні рефлексивно і контрарверсійно перетинаються світоглядні вердикти епохи і художній досвід людства. Роль індивідуального фактора обумовлена ще й тим, що художня свідомість значною мірою формується на основі емоційно-чуттєвих відносин, що поєднує її зі свідомістю естетичною. Змістовною основою художньої свідомості постає єдність процесу пізнання та ціннісної орієнтації. У художній свідомості складається певна ціннісна орієнтація розуміння світу і людини, властива сформованій соціокультурній ситуації, специфічна орієнтація на певні художні традиції. Ціннісне ставлення формується на основі взаємозв'язку об'єктивної реальності та художнього ідеалу в свідомості художника.

Художня рефлексія передбачає осмислення значень і цінностей художньо сприйнятої дійсності в єдності світоглядно-естетичного аналізу і емоційного переживання, рефлексійного і ціннісного аспектів. Результатом художньої рефлексії є художня картина світу. Виконуючи насамперед світоглядні функції у відносинах людини з мистецтвом, художня картина світу слугує найважливішим методологічним інструментом сучасної освіти, є інваріантною моделлю для універсальної і наукової картин світу, а також метамоделлю — для національної та релігійної картин світу.

Зміна соціокультурних реалій наприкінці ХХ століття призвела до перегляду розуміння людини і світу як основних світоглядних категорій, стимулювала критичне переосмислення ключових класичних понять на кшталт раціональності, свободи і творчості, зумовила ієрархічне переакцентування ціннісних орієнтирів, серед яких вирішального значення набули цінності «нового гуманізму» і емоційно-образний компонент знання [13, с. 140].

Найважливішими ціннісними орієнтирами нової картини світу є етична ідея відповідальності людини перед природою і суспільством; свобода вибору, яка фокусує сутність вільної діяльності і протистоїть жорстко детерміністським уявленням про закономірності й особливості розвитку людства. Відповідальність людини за свої дії передбачає посилення акцентованості морального виміру особистості, підвищення цінності її духовних якостей (волі до самообмеження, здатності й готовності до співчуття тощо) [9, с. 16].

### **Література:**

1. Алиева Н.З. Зрительные иллюзии: не верь глазам своїм / Н.З. Алиева. — Ростов: Феникс, 2007. — 333 с.
2. Анохин П.К. Опережающее отражение действительности / П.К. Анохин // Вопросы философии. — 1962. — № 7. — С. 97–111.
3. Антоновский А.Ю. О специфике мифологической ориентации / А.Ю. Антоновский // Разум и экзистенция: Анализ научных и вненаучных форм мышления / под ред. И. Т. Касавина, В.Н. Поруса. — СПб.: Изд-во Рус. Христ. гум. ин-та, 1999. — С. 149–159.
4. Батищев Г.С. Истина и ценности // Г.С. Батищев // Познания в социальном контексте. — М.: Логос, 1994. — С. 7–43.

5. Дианова В. М. Искусство как моделирование картин мира / В. М. Дианова // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. — Вып. 12. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 290–294.
6. Довженко О. Вибрані твори / Довженко О.; упоряд. текстів та передм. І. Л. Михайлина. — Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. — 320 с.
7. Дракер П. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества / П. Дракер. — М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2007. — 231 с.
8. Киященко Л. П. В поисках исчезающей предметности / Л. П. Киященко. — М.: ИФРАН, 2000. — 199 с.
9. Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін / В. Кремень // Філософія освіти. — 2008. — № 1–2. — С. 15–21.
10. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. — К.: ПАРАПАН, 2003. — 240 с.
11. Кримський С. Під сингатурою Софії / С. Б. Кримський. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2008. — 367 с.
12. Кронер Р. Самоосуществление духа. Прологомены к философии культуры / Р. Кронер // Культурология. XX век: Антология. — М.: Юрист, 1995. — С. 407–431.
13. Леонтьева В. Н. Образование как феномен культуротворчества / В. Н. Леонтьева // Социологические исследования. — 2005. — № 1. — С. 134–145.
14. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. — М.: Политиздат, 1991. — 524 с.
15. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти. — М.: Наука, Ювента, Gallimard, 1999. — 602 с.
16. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Ричард Рорти; пер. с англ.; науч. ред. В. В. Целищев. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. — 297 с.
17. Сагатовский В. Н. Философия развивающейся гармонии. Философские основы мировоззрения / В. Н. Сагатовский. Ч. 1. — СПб.: Петрополис, 1997. — 315 с.
18. Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина. Очерк истории эстетической аксиологии / Л. Н. Столович. — М.: Республика, 1994. — 464 с.

19. Фейнберг Е.Л. Две культуры. Интуиция и логика в искусстве и науке / Е.Л. Фейнберг. — Фрязино: Век. — № 2. — 2004. — 288 с.
20. Хогарт У. Анализ красоты / У. Хогарт. — Л.: Искусство, 1987. — 254 с.
21. Швырев В.С. Рациональность в спектре ее возможностей / В.С. Швырев; отв. ред. В.А. Лекторский // Исторические типы рациональности. — М.: ИФРАН, 1995. — С. 7–29.
22. Шеллинг Ф.В.Й. Философия искусства / Ф.В.Й Шеллинг. — М.: Мысль, 1966. — 496 с.
23. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социалистические исследования. — 1988. — №2. — С. 129–137.
24. Эко У. История Красоты. — М.: СЛОВО/SLOVO, 2007. — 440 с.

*Матвиенко О.И.* Красота природы как онтологическая основа мировоззрения и культуры

Мировоззрение и культура являются результатом многих непосредственных и опосредованных воздействий, однако их бытийной первоосновой всегда была и остаётся красота природы, служащая интенцией, пусковым механизмом, который порождает художественное и творческое отношение к действительности, формирует не только эстетические, но и вообще мировоззренческие каноны.

Ключевые слова: *красота природы, мировоззрение, культура, отражение действительности, общественное и художественное сознание, научная картина мира, символические формы.*

*Matviyenko O. I.* The Beauty of Nature as Ontological Basis of Belief and Culture

Ideology and culture is the result of many direct and indirect impacts but their initial existence has always been and will remain the beauty of nature which serves as the intention, a trigger which initiates an artistic and creative approach to reality, shaping not only aesthetic but also the general ideological canons.

Keywords: *beauty of nature, philosophy, culture, a reflection of reality, social and artistic consciousness, scientific picture of the world, symbolic form.*

УДК 177

## ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОРАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ: ДУХОВНИЙ ВИМІР

**Чекаль Л. А.**<sup>©</sup>

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії,  
політології та українознавства Київського Національного  
Університету Технологій та Дизайну*

Звернення до досвіду українських історичних колізій доводить, що нагальність духовного зростання особистості як частки суспільного організму є запорукою досягнення як повноти її власного буття, так і формування духовного благополуччя буття соціального.

Ключові слова: *духовний розвиток, моральне оновлення, духовна культура, самовдосконалення особистості, духовне благополуччя соціуму.*

У наш час внутрішній світ індивіда часто наповнюється байдужістю до високих прагнень та духовних зразків. Все більш популярними нині стають давні гасла кшталту: « Усе задля життя, для його зростаючої потужності, для організації «свята життя», « для насолоди життям!..» Водночас логічно постає бердяєвське питання: « Але заради чого є саме це життя?» Намагаючись відповісти на це питання, найкращі мислителі-моралісти — філософи, теологи запропонували світові глибоке усвідомлення буття під різними кутами зору, допомагаючи людям доторкнутись до вічної сутності речей. При цьому люди отримали можливість залучитись до усвідомлення сенсу свого буття, часом — і сподівання на перспективу його вічності. Можливо, саме ця перспектива і надає людській діяльності вищого сенсу та великої відповідальності. Зрештою, в процесі просування до зрілості людина починає відходити від життя безтурботного (що часом є синонімом — бездушного) на користь життя усвідомленого. Особистість, яка духовно розвивається, — прагне пізнати в структурі буття вищі абсолютні начала, що здатні оновити як її внутрішній світ, так і все, що її оточує, — світ зовнішній.

Очевидно, таке прагнення до оновлення має супроводжувати людину протягом усього її життя. Адже саме за таких умов і стає можливим прогрес соціуму в цілому. Прогресивні трансформації, як у житті

людини, так і щодо буття суспільства, — є неможливими, якщо в діяльності людей (кожного і разом) відсутня морально зумовлена певна ієрархія цінностей. При цьому, жодне матеріальне благополуччя не збагатить і не задовольнить людину, якщо є дефіцит цінностей духовних. Тут йдеться не про розвиток особистості від нижчого щабля до вищого, а про так званий «горизонтальний», кількісний рух, або про «марноту марнот» з еклесіязистових настанов. І це горизонтальне просування часом набуває таких витончених рис, що люди відчують впевненість у своєму найкращому справжньому прогресивному русі, розвитку. Почувши про економічний, науковий чи соціальний прогрес, більшість людей не матиме жодного сумніву щодо звичайного і часто виключно раціоналістично-матеріального контексту цих понять. А згадка про моральні принципи в політичній, науковій та інших сферах людської діяльності у більшості може викликати лише скептичну (а то й цинічну) посмішку. Місце категорій «сором» чи «совість» у повсякденному бутті людей посідає поняття «компроміс», або «адекватність». Але саме адекватності у балансі матеріального і духовного, раціонального та морального у свідомості людей і у духовному стані суспільства — стає все менше. І лише тоді, коли в природі та суспільстві унаочнюються жахаючі наслідки такої прогресивної діяльності людей, вони згадують про моральні чесноти.

Оновлення соціального буття не може бути відокремленим від морального оновлення людини. Соціально-економічний і духовний прогрес є взаємообумовленими і мають сприйматись як дві складові єдиного висхідного прогресивного поступу. І ця хода передбачає нагальність морального, духовного зростання особистості як частки суспільного організму, і це потрібно як для досягнення повноти її буття, так і для буття соціального цілого. Родина, нація, країна, людство — усі вони на різних рівнях соціальної реальності — «ближні», до яких маємо ставитись, згідно загальнолюдських моральних настанов, — як до себе. Працюючи для інших, віддаючи себе задля блага іншого, особистість збагачується. І це збагачення не залежить від того, для кого вона докладає своїх зусиль, а від того, якою мірою вона активна, щира і старанна в цих зусиллях.

Людина має разом з іншими своїми співвітчизниками бути свідомою щодо усіх досягнень й випробовувань, що випали на долю їх країни. Тим більше, якщо історія країни виповнена драматизмом, і якщо протягом багатьох століть було підважене саме моральне підґрунтя сус-

пільства, що породило ворожнечу й відчуженість між людьми. В таких умовах надзвичайно важко й тривало відбуваються процеси духовного оновлення. І дуже важливим чинником такого оновлення людей і суспільства в цілому є інтелектуально-виважена, послідовна і духовно-вивірена політика владних кіл, що самі мають бути не віддаленими від духовності. Кожна людина не повинна відчувати незручності, розмірковуючи про стан речей у своїй країні, про своє благополуччя і особисті інтереси. Щоб держава, окрема організація, підприємство, церква чи родина як цілісні утворення нормально функціонували, потрібна турбота про матеріальне й духовне благополуччя окремих людей, з яких вони і складаються. Індивід не повинен принижувати свою значимість. Він також не має недооцінювати чи переоцінювати свої здібності. Суспільство лише збагачується, коли кожний його індивід максимально розвиває і втілює свої можливості й потенції. При цьому, неморальним було б з боку будь-якого індивіда вважати себе настільки важливим, щоб не зважати на інших, піклуватись виключно про себе, незалежно від того, як така поведінка відіб'ється на інших членах суспільства. Наша країна нині на шляху дуже важкого процесу духовної трансформації: адже необхідно повернути суспільству історичну пам'ять, самосвідомість, втрачені духовні традиції й моральні чесноти, які протягом давніх століть складали безцінне народне багатство. Чільне місце в цьому процесі має посісти церква, яка, в свою чергу, має відійти від мирських суперечностей і залучитись до виконання суто духовних, нагальних для українців завдань.

Засуджуючи гріх, церква не має виявляти зневаги до людини. Адже усі люди грішать. І, які б помилки людина не робила у своєму житті, — церква має передусім допомогти їй зберегти людську гідність, утримати її від відчаю та морального занепаду. Вона має рятувати душі, що заблукали, зіцільювати серця, що стомились від негараздів у своєму житті, у житті країни. Церква має виявляти неформальну і всебічну турботу про конкретну людину. Тоді вона буде виконувати свою головну функцію і сприятиме оновленню особистості і суспільства в цілому.

Обнадійливою є та обставина, що до нашого суспільства потроху повертається добродійність. Очевидно, ми знов починаємо усвідомлювати її духовну й соціальну значущість та шукаємо певних можливостей її прояву. Люди відчують потребу та визнають доцільність вкладання коштів у придбання ділянок землі під побудову храмів. У межах добродійності і деякі церкви нині прагнуть залучитись до вирішення

тих соціальних проблем, що були породжені в нашому суспільстві занепадом моральності. Церковне християнське вчення завжди сповідувало доцільність і гідність не тільки людини, але й усього створеного Богом світу, космосу, матерії. Втілення Другої Іпостасі Святої Трійці, Іпостасне Слово стало плоттю, завдяки чому Воно сприйняло весь наш природний світ; у Його тілі зосередились «всі речі неба і землі», від найпростіших до найскладніших. Втілення стало реальним початком оновлення не тільки людини — носія божественного образу, але й самої матерії. А вже у Преображенні Господньому потроху відкривається для нас таїна майбутнього стану усієї матерії, усього світу.

У наш час стосунки між людиною і природою зазвичай вибудовуються таким чином, що вже, нажаль, не дозволяють згадувати про «храм природи». У наших стосунках з довкіллям домінує споживацький принцип, заснований на миттєвій вигоді, що призводить до докорінного винищення природи та руйнування органічної єдності між людиною і природою. І подолання екологічної кризи, на нашу думку, можливе тільки за умови оновлення відносин між людиною і природою на моральній основі їх гармонійної взаємодії. А це стане реальністю лише за умови розвитку екологічної діяльності людини в межах щоденної відповідальності щодо результатів своїх дій. Звичайно, неможливо зупинити творчий процес пізнання та відкриття світу, але при цьому треба цілковито усвідомлювати, що використання на свій розсуд енергії атома та генних структур може призвести не тільки до позитивного ефекту й корисних наслідків. Як ми усе частіше переконаємось, — воно часом призводить до вражаючих, непередбачуваних і небезпечних для всього людства результатів. Занурюючись у світ природних перетворень, залучаючись до стихії матеріальностей, люди усе виразніше відчувають дефіцит духовності. Вони охоплені виснажуючими пристрастями та змучені тривогами й сумнівами щодо власної долі та майбутнього своїх близьких. І, з одного боку, підкоряючи природу, а з іншого, — усе глибше поринаючи до рабської залежності від неї та від матеріальності в цілому, — люди у своєму зневір'ї стають об'єктом презирства у власних очах. Вони із сумом усвідомлюють, що власне існування усе менше надає підстав для справжнього задоволення сьогоденним своїм буттям та оптимістичних надій на майбутнє. Наче в мертвій пустелі, душа прагне знайти джерело життєвої повноти і безсмертя, здобути сили, щоб скинути тягар пристрастей і відчути крила духовної свободи. І якщо духовні пошуки людини щирі й невпинні, а також — поєднані

з глибоким прагненням здолати гординю антропоцентризму та усвідомити свою гріховність, — людина здійснює надзвичайно важливу справу свого духовного оновлення. При цьому вона якнайкраще сприяє моральному оновленню усього свого соціуму. Відбувається процес творення внутрішнього світу особистості, виявлення її власної істинної сутності та досягнення ідеальної повноти буття. Таке сходження до стану духовності є дуже складним і важким. Воно потребує дуже ретельних вимог до себе, утримання від усього негідного, вимагає моральних чеснот та внутрішньої зосередженості.

Ідеал духовності з особливим акцентуванням на моральному аскетизмі, смиренності й навіть самозреченні — був окреслений ще у патристичних джерелах. Але справа досягнення такого ідеалу є безперспективною, якщо не звільнитись від щоденного гріха та пристрастей. У духовно оновленій людини тіло осяє досконалою душею, а душа — досконалим розумом, який може назватись часткою Божественного. Рефлексивність як атрибут духовності засвідчує її творчий характер як феномену в цілому. Духовні чуття, потреби, інтереси, цінності не можуть бути сформованими в процесі пасивного, автоматичного засвоєння індивідом високих цінностей. Формування й розвиток морально розвинutoї особистості — це активний, творчий процес побудови нею самою свого духовного світу. Об'єктивація духовності у діях та вчинках людини — і є її творчою реалізацією, її саморозвитком. Це і є творенням нової реальності, яку людина додає до соціальної реальності. І зовсім інша реальність формується, коли виникають розбіжності між повсякденними діями людини та світом духовних цінностей, які вона засвоїла в результаті своєї освіти чи самоосвіти, залучення до релігії, мистецтва. В цьому випадку об'єктивації духовних цінностей не відбувається. Не відбувається набуття людиною статусу духовності. Моральні, естетичні цінності, залишаючись формальною складовою її свідомості, лише свідчать про освіченість чи ерудованість цієї людини. Таким чином виявляється неузгодженість та взаємовідчуженість між світом культури, що відбивається на рівні духовного світу людини і реальним світом її повсякденності.

Рефлексивність та творча природа духовності з необхідністю зумовлюють індивідуалізовані форми її буття. А це, в свою чергу, позначає її неповторність та самобутність, що з очевидністю відбивається у духовних потребах і результатах духовної творчості людей. Але при цьому, маючи якісну визначеність та сталість, духовність є вельми рухомою,

відкритою для індивідуального чи соціального буття системою. Її генеза та само здійснення виявляють її ще одну дуже важливу рису — здатність до трансцендування. Йдеться про те, що, по-перше, буття духовності з необхідністю зумовлює її об'єктивацію у діях, вчинках людей, тобто — вихід за власні межі та перехід до сфери природного, матеріального. Таким чином, трансцендування стає необхідним способом самореалізації духовності, без якої вона існує лише в потенції. Втілюючись у різноманітних артефактах культури, духовність долає межі певного індивідуального й соціокультурного буття і стає набутком майбутнього, нових часів, інших культур та соціумів.

По-друге, аксіологічна й творча сутність духовності передбачає невинне її співставлення з вищими духовними цінностями буття та коригування відносно них як певного ідеального еталону. Отже, духовність особистості є безпосередньо спрямованою на вищі нематеріальні цінності буття — любов, добро, красу, істину, справедливість. Щодо природничих, соціально-гуманітарних, технічних, економічних та інших інтелектуальних надбань людини, — то вони не є складовими духовності. Те ж стосується й таких інтелектуальних здобутків індивіда, які можуть бути зорієнтовані на нематеріальні цінності буття, але при цьому позбавлені морально-гуманістичних інтенцій. Духовність індивіда не вичерпується можливостями його раціональності. Вона торкається і його чуттєво-емоційної його сфери. Але, як певні види (складові) раціональності, так само і значна частина чуттєво-емоційної царини особистості, її ірраціональності, — не пов'язані з духовністю, буттєвий простір якої можна швидше позначити як сферу надраціонального. І, щодо останньої, — то з нею найближче обізнаними є віруючі люди. Саме вони й отримують із цього простору особливе знання — одкровення, яке є знанням іншого гатунку, ніж раціональне. Воно є чужим щодо абстрактно-мислительного процесу і не піддається жодним дефініціям. Але воно має тісний зв'язок з готовністю і здатністю людини відкрити душу для сприйняття такого досвіду.

Ми живемо в добу дефіциту духовної культури. Такі кризові стани формуються в тих випадках, коли зникає моральне підґрунтя і люди втрачають сталі духовні орієнтири, відкидають вічні цінності та розпочинають гонитву за сьогочасним. Псевдодуховність завжди була небезпечною для культурного процесу. Про це не маємо забувати. І особливо нині, коли активно формуються нові форми, що претендують називатись культурними. А сам феномен культури все більше

набуває характеру надмірної мозаїчності. При цьому складається вельми неоднозначна нова культурна ситуація. З одного боку, зростаючий культурний обмін сприяє взаємозбагаченню культур та створенню культурних форм, що здатні втілити єдність людського роду. А з іншого боку, — загострюється небезпека забуття суто національного, ідентичного в своєму культурному спадку, збереження чого і є запорукою не тільки подальшого духовного прогресу, але й необхідною умовою для морального та й в цілому соціального оновлення нації в новому світі.

Культура іманентно пов'язана з усіма іншими чинниками життя соціуму. І тому її успішний розвиток є можливим лише тоді, коли усе суспільство має спільні духовні засади. Одвіку в розвинутих країнах люди будують і прикрашають свої оселі і храми, офісні, промислові та інші будівлі, творять поезії, музику та пишуть наукові праці і книги, складають літописи свого життя і втілюють його бачення у живописі та кіномистецтві, разом наповнюючи величну царину власної культури. Саме спільність таких засад надає нам впевненості у тому, що 1025-річна історія східно-християнського цивілізаційного вибору Київської Русі є невід'ємною частиною великого світового культурного процесу. І в цьому контексті завданням українських християнських церков є зміцнення цих засад, збереження духовної етнічно-національної спадщини нашої культури, її моральних, художніх, історичних традицій. І вся українська освітня система, і духовні інституції мають сприяти тому, щоб наші громадяни були спроможні і прагнули залучатись до духовно-культурних цінностей, отримувати від них уроки мудрості, поваги до пращурів, знання історії та цінування краси й людськості.

Шлях духовного та культурно-соціального оновлення — це процес цілісний та органічний. І будь-які переривання єдиного поступу тут мають дуже драматичні і болісні наслідки. Таким чином, ми маємо передусім відновити безперервність ланок культурної ходи, усвідомити, що декілька поколінь наших співвітчизників були силоміць відрізані від своїх культурних традицій: мовних, релігійних, національно-етнічних, філософських тощо... Наша людність зазнала величезних втрат та збідніла культурно. Нам вперто насаджувалась думка про те, що політичних і соціально-економічних перетворень цілком достатньо для щасливого майбуття та для покращення світу в цілому. Такі утопічні переконання дуже багато коштували для нас. Усі ілюзорні соціальні концепції схиблюють щодо проголошення можливості створити таке суспільство, де переможна хода добра буде цілковито забезпечена специфікою самої

структури цього суспільства. Але, як на те вказує історичний досвід людства, — такі сподівання є безпідставними, хибними і навіть небезпечними. Адже існуючий тип соціальної системи спроможний тільки дещо полегшити для людини просування у бік добра, або й, навпаки, — сприяти гострому прояву її негативних, аморальних рис. Однак, при цьому саме за людиною лишається кінцевий вибір. І, якщо позбавити людину можливості права її вільного вибору, так само, як і свободи мислення, творчості, свободи совісті, — така людина або знаходить в собі мужність повстати у своєму протесті проти системи і переслідується з її боку, або ж — перетворюється на нікчемний «гвинтик», задля якого, власне, і знаходять своє втілення зразки й стандарти офіційної ідеології замість істинної духовності. Більше того, — радянськими ідеологами була закинута до обігу запальна ідея про дві культури, за допомогою якої інтелігенція і народ опинились у різних кутах соціуму. Зрештою-решт така ситуація, очевидно, і призвела до тотального зниження загального рівня культури в нашій країні. І таке падіння культури стало звичайним для усіх верств суспільства. А традиційний носій кращих культурних традицій — інтелігент — усе частіше ставав об'єктом зневажливих жартів не тільки з боку мешканців робітничих слобідок, де зростали павлики морозови, але й в радянській літературі, кінематографі. З наших університетів були усунуті національно свідомі викладачі, кращі науковці, філософи, літератори. Цвіт нації — митці, релігійні діячі, публіцисти — або були заслані до сибірських таборів, — або вислані за кордони країни. А на спустошеній ниві культури пишним цвітом забуяли заідеологізовані будяки. Зросла своя, дуже специфічна інтелігенція, для якої притаманні обмаль знань і загальної культури, але є сталеві нерви й міцні лікті. Для цих людей характерною є своя мораль, не пов'язана ані із знанням, ані з духовним розвитком. Ця мораль детермінована переконанням, що соціальне походження та відданість ідеологічним догмам та вождям — вирішують все. Саме ця, як її називали, — трудова інтелігенція — найкращим чином була пристосована для продукування і споживання культурного дріб'язку, який розповсюджувався під назвою соціалістичного реалізму.

Отже, у нашому суспільстві був зрізаний найвищий і найродючіший культурний шар, а натомість сформувався неадекватний до культурних й духовних потреб сучасності прошарок. І саме тому найактуальнішим чином постає нині саме проблема духовного, морального оновлення усього нашого соціуму.

В європейських країнах, де очевидним є високий рівень розвитку елітарної культури, масова культура теж, відповідно, набула досить значних здобутків у своєму розвитку, і її рівень вельми суттєво відрізняється від рівня тих країн, де інтелектуальна еліта змушена була ховатись від переслідувань з боку офіційної ідеології. У Європі якісна масова культура посідає дуже важливе місце у суспільному бутті і навіть є стабілізуючим соціальним чинником. А у найкращих своїх проявах масова культура надає громадянам таких зразків загальної культури та культури поведінки, яких вони саме конче потребують. Звичайно, у сучасних мультикультурних країнах Європи далеко не всі мешканці сягають культурних висот, але там усе робиться для того, щоб усі громадяни мали той культурний мінімум, були залучені до тієї середньої культури, яка сприятливо впливає на їхню поведінку в побуті та й загалом у соціумі. Людина, яка залучилась до таких стандартів, не буде брутально поводитись у транспорті, засмічувати довкілля і своє помешкання, ускладнювати буття інших людей своїми надмірностями та поганими звичками.

Протягом тривалого часу у нашому соціумі руйнувались усі рівні й стандарти культури, включно з народною, і тому наше суспільство потерпає нині не стільки від напливу чужої, часто — відверто аморальної, масової культури, а саме від того, що вичерпався той духовний, моральний та інтелектуальний потенціал, що був надбаний важкою працею поколінь наших співвітчизників та великою ходою культурного розвитку. Окрім того, звичний для старших та середніх поколінь сучасної України культ світлого майбуття, нав'язаний радянською ідеологією, був і залишається принизливим і навіть травмуючим нормальну психіку чинником. Людина приходить у цей світ для того, щоб із легким і щирим серцем й розплющеними очима сприйняти усі відкриті їй шляхи та віднайти той самий, свій, яким вона піде, щоб зараз, у своєму теперішньому житті реалізувати свої здібності, таланти і потенції. Кожен має право і повинен відчувати себе самодостатньою особистістю саме протягом свого, унікального, теперішнього, наданого природою, часу. І якщо людину в її теперішньому бутті призвичаюють до думки, що люди майбуття будуть кращими за неї вже тільки тому, що вони є такими, — то, звичайно, ми — люди теперішні, — позаяк є гірші за них і гірші від того, якими ми могли б бути вже тепер. А відтак, чи потрібно і варто нам робити хоч би що для того, щоб бути кращими, ніж є зараз, розвиватись,

оновлюватись? Адже що б ми не робили, усе це буде здійснено краще, досконаліше.

Для справжньої духовності немає минулого, як і для істинних художніх, моральних та будь-яких цінностей. А тому оновлення духовне, моральне, як і соціальне в цілому, ґрунтується на засвоєнні саме таких, кращих зразків минулого, але усвідомлених на сучасному рівні.

### Література:

1. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна монографія у трьох книгах / За ред. М. Михальченка, В. Скотного. Кн.. 1. — Київ — Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2009. — 244 с.
2. Крисаченко В. С. Історія української філософії. — Хрестоматія-довідник. — К.: «МП Леся», 2006. — 468 с.

*Чекаль Л. А.* Проблема взаимосвязи морального и социального обновления: духовное измерение

Анализ украинских исторических реалий подтверждает, что необходимость духовного роста личности как частицы общественного организма и является условием достижения как полноты ее собственного бытия, так и духовного благополучия бытия социального. Ключевые слова: *духовное развитие, моральное обновление, духовная культура, самоусовершенствование личности, духовное благополучие социума.*

*Chekal L. A.* Problem of interdependence of moral and social renewal: spiritual aspect

The analysis of Ukrainian historical realities confirms that necessity of spiritual growth of personality as particle of public organism is the condition of achieving both plenitude of its own life and spiritual prosperity of social life.

Keywords: *spiritual development, moral renewal, spiritual culture, self-perfection of personality, spiritual prosperity of socium.*

УДК 1:316.334.23

## СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ: ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ

*Товмаш Є. А.* ©

*Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського  
національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядається соціально-філософський аналіз соціальної відповідальності в бізнесі, а також аналізується міра соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством.

*Ключові слова:* бізнес, соціальна відповідальність, відповідальність, обов'язок, свобода, борг.

Серед основних чинників сучасного соціального розвитку все частіше називають бізнес. Витлумачення поняття бізнесу давно переросло межі економічного розуміння і навіть набуло філософського рівня узагальнення. Зокрема «бізнес — особливий прояв економічної діяльності, що відбувається в умовах ризикових відносин творця благ і користувача ними, спрямований на отримання прибутку виробником продукту і задоволення споживача, означений рівнем моральності та визначений мірою легітимності стосунків суб'єкта і об'єкта в процесі реалізації єдності індивідуальної і соціальної свободи людини» [1, с. 154].

Сучасна світова економіка, яка пронизана зростанням вільних ринків, інноваціями, новими технологіями, змінами ролі держави та виходом на міжнародну арену нових гравців, породжує нові можливості, вимоги та обмеження до бізнес-діяльності. Саме тому у соціальному процесі зростає роль і відповідальність бізнесу. І хоча мета отримання прибутку в бізнесі залишається найактуальнішою, люди більше не приймають її тільки, як виправдання ігнорування норм, цінностей і стандартів соціальної поведінки. Від сучасного бізнесу очікують, що він стане відповідально використовувати будь які, насамперед, соціальні ресурси, діючи не тільки на благо своїх компаній, але і всього суспільства. Захищаючи свої інтереси, діючи відповідально, ті чи інші фірми фактично створюють необхідний соціальний капітал довіри і справедливості.

Більше того, вже стає традицією, що уряди, міжнародні інститути, транснаціональні організації, профспілки і громадянське суспільство останнім часом посилюють діалог відповідальності бізнесу. У світі формуються нові стандарти й процедури, з'являються відповідні очікування відносно бізнесу. Компанії та ринки, які не знайомі з новими стандартами й процедурами або не можуть будувати своє майбутнє, спираючись на них, або втрачають змогу брати участь на рівних у всесвітньому діалозі та ризикують залишитися позаду розвитку світової ринкової економіки. Світова практика розвитку підприємств, пронизується створенням і впровадженням програм ділової етики, що покликані сприяти вирішуванню юридичних та моральних проблем, проблем захисту навколишнього середовища тощо. Такі підприємства фактично зобов'язуються задовольняти не тільки запити своїх працівників, акціонерів, спільнот, а й роблять внесок в економічний добробут своїх країн.

У зв'язку з цим за останні двадцять років проблеми бізнесу все більше окреслюються у філософському плані, привертаючи увагу суспільствознавців, та видатних економістів, лауреатів Нобелівської премії (Ф. А. Хайек, Л. Мізес, Е. Фелпс). В той же час обов'язкові курси етики читаються у всіх провідних школах бізнесу. Етична оцінка і репутація сьогодні відіграють важливу роль при укладанні угод, виборі партнерів по бізнесу, застосування санкцій регулятивних органів і тощо. Відносно новим принципом сучасної філософії при осмисленні бізнесу є ідея соціальної відповідальності.

Отже, проблема соціальної відповідальності бізнесу активно і успішно розглядається у різних вимірах економічного і філософського знання. У практичному вимірі компанії не просто вирішують проблеми суспільства, інвестуючи кошти в розвиток освіти, медицини, науки, виробництва, підтримуючи соціально незахищені верстви і піклуючись про природоохоронні заходи, — вони отримують вагомі переваги від цієї діяльності. У західних країнах соціальна відповідальність бізнесу почала функціонувати як стійкий соціальний інститут, вона раціональна і ефективна. Незважаючи на те, що спостерігається стійкий інтерес до феномену соціальної відповідальності бізнесу у вітчизняній науці, серед українських вчених поки не склалося єдиної думки щодо основних чинників і умов розвитку соціальної відповідальності бізнесу, що й стало однією з причин цього дослідження.

На наш погляд, взаємообумовленість суспільства і бізнесу передбачає об'єктивний вибір бізнесу на користь соціально орієнтованої і

моральної економічної стратегії. Крім того, важливо відзначити, що від суб'єктів бізнес-діяльності, від того, які рішення вони приймають, часто залежать долі багатьох людей.

За останнє десятиліття в нашій країні відбулося безліч серйозних змін. Бізнес — одне з явищ суспільного життя, яке принесла з собою економічна реформа. Бізнесмен став помітною фігурою економіки, оскільки без творчого підходу до організації виробництва, використання нових комбінацій у сфері виробничої діяльності та у сфері обігу, а також сміливого й ризикованого підходу до організації справи неможливо отримати прибуток.

Відомо, що бізнес не носить масовий характер, але кількість бізнесових структур в Україні не відповідає подібним співвідношенням в західних країнах. Одними з причин повільного розвитку бізнесу є недосконалість законодавчої бази та високі податки. Але, при цьому, на наш погляд бізнес здатний взяти на себе зобов'язання щодо підтримки перетворень, подолання кризи і вирішенні соціальних проблем.

Але, що означає бути соціально відповідальним? Спрямовувати частину прибутку на соціальні програми регіону або суворо дотримуватися законодавства? Це залежить від позицій, з яких доводиться відповідати на ці питання, в першу чергу філософських.

Образ бізнесмена в сучасній ринковій економіці нерозривно пов'язаний з поняттям відповідальності. Відповідальність перед державою, суспільством, партнерами. Під відповідальністю в філософії розуміють відношення залежності людини від чогось, сприйманого ним в якості визначальної підстави для прийняття рішень і здійснення дій [2, с. 172].

Відповідальність може бути обумовлена: а) ненавмисно (природно або випадково) набуття людиною статусу (відповідальність батьків), б) свідомо прийнятим ними соціального статусу (відповідальність посадової особи) або укладеними угодами (відповідальність найманого робітника). Відповідальність, обумовлена статусом, усвідомлюється людиною як покликання, обумовлена угодою — як обов'язок. Вона може бути двоякою: а) накладається груповими, службовими або якимись іншими локальними обов'язками, зближується в такому розумінні з підзвітністю; б) самостійно приймається особистістю в якості особистого боргу.

Бізнес-структура може проявляти відповідальність як по відношенню до своїх працівників, так і до зовнішнього середовища — своїх клієнтів, партнерів, груп людей, чиї інтереси знехтувані.

У філософії поняття обов'язку історично складається в значенні належного взагалі. Ф. Бекон, торкаючись проблем обов'язку у зв'язку з проблемою суспільного блага, вважав, що це проблема не суспільної науки, а вчення про людину, що живе в суспільстві. Він розрізняв вчення про загальні обов'язки (обов'язки людини як людини) і вчення про спеціальні, або відносних, обов'язках (професійних, статусних). Вчення про відносні обов'язки припускає, за Ф. Беконом, вивчення всякого роду обманів і хитрувань і охоплює також «взаємні обов'язки» (між подружжям, батьками і дітьми, друзями, колегами). Т. Гоббс, неодноразово згадує різні окремі обов'язки, не дає їм спеціального поділу, однак з контексту його міркувань легко реконструюється його розуміння обов'язку як повинності, детермінованого законом. Відповідно, які закони (природний, цивільний, церковний), такі й обов'язки [3, с. 36].

І. Кант істотно уточнює це розуміння: «правові обов'язки», тобто такі, для яких можливе зовнішнє законодавство, він відрізняє від «обов'язків чесноти», для яких не може бути зовнішнього законодавства, оскільки вони спрямовані до мети, яка сама є також і борг. Але борг визначається (досить близько до гоббсівського розуміння обов'язку) як необхідність дії з поваги до закону. При цьому у І. Канта борг і обов'язок фактично диференційовані нечітко; моральний обов'язок трактується як обов'язок; поряд з «боргом чесноти» говориться про «правовий борг». Кант ділить обов'язки на обов'язки по відношенню до себе і обов'язки по відношенню до інших, які в свою чергу мають додаткові ділення. Обов'язок є досконалим, якщо він не допускає жодних обмежень з боку інших обов'язків, і недосконалим, якщо допускає обмеження.

Визначаючи поняття боргу, І. Кант робить зауваження, важливе для подальшого розвитку поняття обов'язку: «Всякому боргу відповідає якесь право, що розглядається як правомочність» («Метафізика вдач»). Цю відповідність було уточнено Гегелем по відношенню до обов'язку: людина володіє «правами остільки, оскільки у неї є обов'язки, і обов'язками, оскільки у неї є права» («Філософія права») [2, с. 139].

В історії філософії ідея відповідальності розвивається у зв'язку з темами свободи (свободи волі, прийняття рішення, свободи дії), поставлення і провини. Розуміння відповідальності залежить від розуміння свободи.

Свобода — одна з основоположних для європейської культури ідей, що відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, при якому він є їх визначальною причиною і вони, безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, міжособистісно-комунікативними, індивідуально-внутрішніми або індивідуально-родовими чинниками [2, с. 501]. Формально свобода людини виявляється через соціальний вибір; однак вибір реальний та при наявності альтернатив, що піддаються пізнанню. Свобода — одна з умов відповідальності, відповідальність — один із проявів свободи: людина вправі приймати рішення і вчиняти дії згідно своїм думкам і перевагам, але він повинен відповідати за їх наслідки і не може перекладати провину за негативні результати своїх рішень і дій на інших [2, с. 172]. Аристотель не використовує спеціально поняття «відповідальність», але, розкриваючи окремі аспекти довільності і повинності, він фактично акцентує увагу на феноменології відповідальності. Людина, за Аристотелем, здатна здійснювати як прекрасні, так і ганебні вчинки, від неї залежить, вчинки якого характеру вона здійснює, та у відповідності з чим їй надають почесні або її карають у судовому порядку. Відповідальність, припускає інформованість людини про умови дій і вимог, які до нього пред'являються: хтось N відповідальний за дії чи події X, якщо X скоєно навмисно й зі знанням можливих наслідків. Але й незнання закону, на що також вказував Аристотель, в окремих випадках може бути поставлено судом, у провину людині, й тоді він буде нести подвійне покарання.

Міра свободи людини засвідчується мірою його відповідальності. У міру розширення кола тих осіб, перед якими і за яких людина вважає себе відповідальною у своїй свободі, вона долає тісні межі умовності, або частковості свого існування. Потенційно відповідальність людини безмірна. У християнстві — образом Ісуса — був заданий її універсальний масштаб. В екзистенціалізмі відповідальність «поширюється на все людство» (Ж.-П. Сартр): поступаючи певним чином, людина тим самим як би позбавляє себе людського, що прагне до кінця виконати свій обов'язок, або проявити себе як абсолютно вільну людину. У неопротестанській теології робиться акцент на есхатологічному аспекті відповідальності, який полягає в тому, що людина відповідальна не тільки за себе, за оточуючих і перед усім людством, а й перед Богом — його есхатологічної волею: людина стверджує відповідальний спосіб життя, сподіваючись на милосердя Бога і очікуючи приходу Царства Бога.

З середини ХХ століття термін «відповідальність» починає все частіше з'являтися в дискусіях, де зачіпаються теми «християнської відповідальності» бізнесменів. В подальшому розширення сфери управлінської практики, посилення потужності і збільшення масштабів наслідків управлінських впливів необхідно призвело до того, що релігійні філософи і теологічні моралісти звернулися до теоретичних обґрунтувань поняття «відповідальність» в нових соціально-історичних умовах. Найбільш значущими тут є роботи М. Бубера, К. Барт, Р. Нібура.

М. Бубер вважав, що «Справжня відповідальність є лише там, де є дійсна можливість відповіді» [4, с. 106]. Ця можливість відповіді на те, «що з людиною трапляється, що вона бачить, чує, відчуває», дається людині «слухає», саме від прислуховування людини можна чекати, що вона «сприйме те, що відбувається творіння».

«Відповідальність фактично існує лише в тому випадку, якщо є інстанція, перед якою я відповідальний» [4, с. 107]. Відповідальність у Бубера ніяк не пов'язана з обов'язком, вона для нього є тільки можливістю, але вона для нього дійсно можлива. Відповідаючи на питання своїх опонентів про те, чи може керівник великого технічного підприємства проявляти діалогічну відповідальність, Бубер стверджує, що, безумовно, може. Він проявляє її, якщо сприймає людей, які працюють, як особистості і відповідно ставиться до них [4, с. 123–124]. І хоча Бубер визнає, що така відповідальність суб'єкта управління поки представляється досить фантастичною, але він вірить, що це буде тільки до тих пір, поки хтось, діючи таким чином, не досягне успіху.

В рамках сучасної моральної філософії існують два основних напрямки: 1) деонтологія і 2) утилітаризм. З точки зору деонтології, вчинок вважається моральним, якщо він припускає повну свободу вибору, доступний для кожного, нікому не завдає шкоди і деяким приносить вигоду. Виробництво неякісних продуктів, хабарництво — всі ці вчинки, з позиції представника деонтології, порушують норми моралі. Ідеал утилітаризму можна коротко сформулювати наступним чином: «Більше користі для більшого числа людей» [5, с. 43]. Капіталістична система, теоретично описана в працях А. Сміта, служить яскравим втіленням етики утилітаризму. Якщо в центрі деонтологічної традиції стоїть індивід, то утилітаризм фокусує свою увагу на благо суспільства в цілому. Адам Сміт вважав, що зовні непривабливі дії можуть призводити до позитивних результатів. Виділяються два взаємопов'язаних аспекти: 1) прагнення до приватних цілей, 2) досягнення ефектив-

них результатів. Таким чином, багато бізнесменів у своїй діяльності керуються положенням про те, що збільшення прибутку має супроводжуватися формуванням позитивних результатів у галузі економіки.

Підтримання високих етичних стандартів підвищує конкурентоспроможність корпорації, але, якщо взяти якісь окремі випадки, неетична поведінка може принести більший дохід, ніж поведінка етична. Успіх у діловому світі можливий лише тоді, коли кожен підприємець очікує від своїх конкурентів дотримання етичних норм. Етичну поведінку досить складно здійснювати, якщо в суспільстві практикується або відкрито не засуджується неетична поведінка.

Культура робить безпосередній вплив на етику бізнесу. Корпоративна культура включає в себе норми, звичаї, переконання, стандарти, поширені у світі бізнесу. Різниця полягає лише в тому, що одні представники ділових кіл більшою мірою поділяють ці норми, а інші — у меншій. Таким чином, щоб сформувати корпоративну соціальну відповідальність і норми етичної поведінки, необхідно встановити строгі організаційні цінності. Ці цінності повинні стати вище тих індивідуальних переконань, які здатні підштовхувати людей до неетичних вчинків.

Почуття відповідальності може стати складовою частиною корпоративної культури завдяки підходу соціального планування. Застосування цього підходу в сфері бізнесу дозволяє: 1) прогнозувати проблеми; 2) застосовувати критерій соціальної відповідальності і засоби аналізу; 3) виявляти ті корпоративні цінності, які набувають найбільшу значимість в діловому світі; 4) інтегрувати ці цінності в рамки корпоративної культури [5, с. 53–54]. Важливу роль бізнесі грає етичний імідж, який фірма прагне підтримувати.

Соціальна відповідальність в економіко-соціальному розумінні це фактично контракт між бізнесменом і суспільством, в якому він функціонує.

Одну з позицій щодо відповідальності у бізнесі можна охарактеризувати так: «У бізнесі немає місця моралі». Так, бізнесмена не можна розглядати в якості морального суб'єкта, оскільки будь-який бізнесмен стурбований проблемами виживання, зростання прибутку і не здатний до альтруїстичних вчинків. Схожої позицією володіє «теза про гармонію», згідно з яким все, що дійсно корисно для бізнесу, коректно з моральної точки зору. Прихильники цієї позиції переконані, що бізнес відіграє у суспільстві виключно економічну роль, і завдання бізнесмена — за допомогою виробництва конкурентоспроможних товарів і

послуг забезпечити акціонерів найбільш високими прибутками від їх інвестицій.

Є варіант вважати, що відповідальність отожднюється з юридичною відповідальністю, тобто будь-які дії в рамках юридичної законності вважаються морально відповідальними. Іншу позицію можна охарактеризувати девізом: «Максимальний прибуток — єдиний обов'язок бізнесу». Якщо представники попереднього направлення не вважали морально відповідальним переступити закон, щоб запобігти чийсь збиток, то прихильники цієї позиції стверджують, що у них є обов'язок і відповідна відповідальність переступити закон, щоб переслідувати чийсь користь. Прихильники іншої позиції допускають, що в бізнесі є місце морально-етичної відповідальності, не пов'язаної безпосередньо ні з юридичної, ні з професійної. Але, розуміють її як інструмент або умову, яку повинні забезпечувати менеджери для досягнення цілей корпорації. Так зрозуміла морально-етична відповідальність повинна вести до успіху і зберігати успіх. А якщо вона не витримує цієї перевірки зараз або коли-небудь в майбутньому, то вона може бути відкинута з прагматичних міркувань.

На перший погляд, позиція прихильників даного напрямку добре узгоджується з позицією філософського прагматизму, який не абсолютизує ніяких окремих результатів, хоча і орієнтований на осмислення підсумків, наслідків, і сутність його як методу полягає саме в тому, щоб забезпечувати ці результати. Це слугувало підставою для звинувачення прагматизму в тому, що він «не зводить очей з безпосередніх результатів» [6, с. 25]. Філософський прагматизм відповідальність пов'язує переважно з досягненнями більш високих ідеалів, які не можуть диктуватися тільки умовами виживання корпорації. Відповідальність існує завжди, коли індивід користується своїм правом на ризик заради досягнення кращих ідеалів, ставлячи при цьому на карту своє життя і репутацію. Бізнес, як і будь-який інший вид діяльності, не може залишатися вільним від етичної відповідальності.

У сучасній соціальній філософії права ставиться питання про «корпоративну відповідальність», тобто відповідальності за дії, які були вчинені індивідами, але зумовлені їх приналежністю до інституцій, організацій, державі тощо. На цей рахунок існує точка зору, що спирається на концепцію «першої причини» (first causes) і полягає в представленні, що будь-які дії здійснюються людьми і вони особисто повинні бути відповідальні за їх наслідки. У випадку, коли негативні наслідки

мають дії (проекти) колективних діячів (інститутів, корпорацій, організацій), відповідальність за них повинні нести конкретні виконавці та керівники. Відповідно до іншої точки зору, корпоративний діяч відповідальний в своїх діях як юридично визнана особа, тобто як такий суб'єкт і агент, у якого є наміри, мотиви і інтереси, а також обумовлені в статуті, укладеними договорами або взятими зобов'язаннями мети, правами і обов'язками.

Відповідно до сьогодення, можна сказати, що з'являється корпорация нового типу. Вона вважає себе морально відповідальною як перед людьми, які в ній працюють, так і перед всіма, хто опиняється під впливом її діяльності. Виділяються наступні найважливіші принципи діяльності бізнесменів: 1) соціальна відповідальність ґрунтується на великій владі, яку має бізнес; 2) бізнес повинен діяти як відкрита система, яка отримує від суспільства необхідну інформацію і надає йому об'єктивні відомості про свої операції; 3) у межах своєї компетенції бізнес повинен допомагати суспільству вирішувати соціальні проблеми [7, с. 22].

Бізнесмен зобов'язаний бути незалежним у здійсненні своєї діяльності. Але, свободу мало отримати, треба ще навчитися при ній жити. Потрібно відчувати своє право на вибір, тобто усвідомлювати, що ми дійсно можемо приймати рішення, які впливають на наше життя, і на життя інших людей. За кордоном практика соціальної відповідальності бізнесу має досить широке поширення. Але в Україні це питання тільки виходить на порядок денний. Це обумовлено і тим, що в нашій країні бізнес не має за спиною багатовікових традицій, і, звичайно, слабкістю економічної бази, так необхідної для вирішення будь-яких соціальних питань.

Проблема підвищення соціальної відповідальності бізнесу, формування ціннісного поля діяльності бізнесменів — це проблема зміни суспільства в цілому, всіх його структур: владних, економічних, ідеологічних і, насамперед, культури в цілому.

### Література:

1. Приятельчук А. О. Філософські проблеми гуманітарних наук / А. Приятельчук. — К.: ВПЦ «Київський університет». — 2005. — № 4–5.
2. Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. / В. Зомбарт / Ин-т социологии. — М.: Наука, 1994.

3. Российское предпринимательство: истоки, традиции, современность. Вторая Московская студенческая конференция. — М., 1997.
4. Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. — М.: Мысль, 2001-Т. 3.
5. Петрунин Ю. Ю. Этика бизнеса: Учеб. пособие / Ю. Ю. Петрунин, В. К. Борисов. — М., 2000.
6. Левитан М. И. Предпринимательство сквозь призму гражданского общества / М. И. Левитан. — М., 1993.
7. Теория морали и этики бизнеса. — М.: Изд-во Рос. эконом. акад., 1995.

*Товмаш Е. А.* Социальная ответственность бизнеса: философско-экономические измерения

Рассматривается социально-философский анализ социальной ответственности в бизнесе, а также анализируется степень социальной ответственности бизнеса перед обществом.

Ключевые слова: *бизнес, социальная ответственность, ответственность, обязанность, свобода, долг.*

*Tovmash E. A.* Social responsibility of business: philosophical and economic dimensions

We consider the socio-philosophical analysis of social responsibility in business, and analyzed the degree of social responsibility of business to society.

Keywords: *business, social responsibility, accountability, responsibility, freedom, debt.*

УДК 351.007

## ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА»

*Москалик Г. Ф.*<sup>©</sup>

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант НПУ імені  
М. П. Драгоманова*

Інформаційне середовище розглядається як частина інформаційного простору (сукупність знань, що мають цінність у вигляді економічного ресурсу, який сприяє розвитку тих чи інших секторів громадського життя), яка формує найближче інформаційне оточення індивіда, виступає сукупністю умов, що забезпечують його продуктивну діяльність.

Ключові слова: *людина, освіта, інформація, середовище, культура, виховання.*

У 90-і рр. XX ст. відбувалося становлення базових понять інформатизації. Вважалося, що інформаційне середовище — це системно організована сукупність установ, баз даних, локальних і глобальних інформаційних мереж, книжкових фондів бібліотек, система функціональної і територіальної адресації та нормативних документів, а також сукупність засобів передачі даних, інформаційних ресурсів. «Сьогодні, — зазначає В. І. Солдаткін, — у психолого-педагогічних публікаціях набули поширення різні варіанти цієї категорії: «інформаційне середовище», «інформаційно-навчальне середовище», «інформаційно-освітнє середовище», «інформаційно-педагогічне середовище», «комп'ютерно орієнтоване середовище» тощо [1, с. 168]. Для характеристики сучасного інформаційного середовища на основі використання комп'ютерних і мережевих технологій для підтримки процесу навчання застосовують й інші терміни та їх варіанти. Серед них: мережеве середовище навчання (networked learning environment), інтерактивне середовище (interactive environment), віртуальне навчальне середовище (virtual learning environment), середовище дистанційного навчання (distant learning environment) тощо. Поєднати всі названі поняття можна за допомогою терміна інформаційно-комунікаційне середовище — сукупність умов,

які забезпечують діяльність користувача з інформаційним ресурсом (у тому числі розподіленим) за допомогою інтерактивних засобів ІКТ, що взаємодіють із ним як із суб'єктом інформаційного спілкування й особистістю. Інформаційно-комунікаційне середовище включає: безліч інформаційних об'єктів і зв'язків між ними; засоби і технології збирання, накопичення, передавання (трансляції), оброблення, продукування та поширення інформації; власне знання; засоби відтворення аудіовізуальної інформації; організаційні та юридичні структури, що підтримують інформаційні процеси. Що ж ми розуміємо під інформаційним середовищем? Згідно з Л. Є. Петухової це середовище, що постійно і все більш агресивно збільшує мотивацію підростаючого покоління до споживання контенту, що циркулює в ньому; надає доступ до ресурсів в будь-який зручний час; володіє зручним, гнучким, дружнім, інтелектуальним сервісом, що допомагає людині знайти необхідні інформаційні ресурси, дані або знання; працює відповідно запитам людини стільки, скільки їй необхідно; наповнюється інформацією, даними, знанням з величезною, постійно наростаючою швидкістю; дозволяє організувати практично безкоштовні, зручні у часі контакти між будь-якою кількістю людей, забезпечити зручний і гнучкий обмін інформацією (причому в будь-якому вигляді) між ними; крок за кроком, стандартизує, а потім інтегрує в собі функціональність усіх попередніх, нині, так званих, традиційних засобів отримання, збереження, обробки і представлення необхідної людству інформації, даних та знань; бере на себе все більше рутинних операцій, пов'язаних з операційною діяльністю людини (це, до речі, одна із найбільших проблем, яку людство очікує у майбутньому — «чим більше доручень — тим більше відповідальності — тим більше небезпеки залишитися без ресурсів»); одержує все більше контролю над даними та операційною діяльністю людства» [2, с. 8].

В свою чергу інформаційний простір, як зазначає О. П. Дубас, це історично сформована, забезпечена правовими гарантіями й засобами зв'язку, з найбільшою доступністю для споживача форма скоординованих і структурованих, територіально близьких і віддалених інформаційних ресурсів, котрі акумулюють результати комунікаційної діяльності людей [3, с. 227].

Інформаційний простір, постійно розширюючись і відіграючи дедалі важливішу роль у житті людей, формує новий життєвий простір у вигляді цілісного поля, усередині якого індивіди взаємодіють між собою. Специфіка його полягає в «розірваності двох рівнів буття: реаль-

ного й віртуального, що зумовлює нові норми й ситуації існування. Набуваючи глобального характеру, «інформаційні технології сприяють розширенню комунікацій і формуванню єдиного комунікативного простору, у рамках якого формуються свої особливі закони та норми поведінки й світосприйняття» [4, с. 264].

У філософсько-методологічному вимірі під інформаційним простором розуміється «середовище поширення інформації в соціумі, що перебуває під впливом культурних, економічних, політичних, технологічних та інших факторів» [5, с. 24].

Як бачимо, визначення поняття «інформаційно-комунікативного середовища» є доволі дискусійним в наукових колах. Як правило науковці намагаються окреслити основні, фундаментальні ознаки інформаційного суспільства.

Характерними рисами теоретичного інформаційного суспільства, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; зростання числа людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями і виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті; зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільних та господарських відносинах; «створення глобального інформаційного простору, який забезпечує (а) ефективну інформаційну взаємодію людей, (б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів і (в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг» [6, с. 192].

Здебільшого, суспільство вважається інформаційним, якщо будь-хто, будь-де й у будь-який час можуть одержати за відповідну плату чи безкоштовно на основі автоматизованого доступу і систем зв'язку будь-яку інформацію і знання, необхідні для їхньої життєдіяльності і рішення особистих і соціально значущих задач; якщо у суспільстві виробляється, функціонує і доступна будь-якому індивіду, групі чи організації сучасна інформаційна технологія; якщо існують розвинені інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів у обсязі, необхідному для підтримки науково-технологічного й соціально-історичного прогресу, що постійно прискорюється; при умові, що у ньому відбувається процес прискореної автоматизації й роботизації всіх сфер і галузей виробництва та керування; здійснюються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких є розширення сфери інформаційної діяльності та послуг. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства є інформаційно-комунікативне середовище.

Під інформаційно-комунікаційним середовищем розуміється «сукупність знаньсєвих, технологічних і ментальних сутностей, які в синхронній інтеграції забезпечують якісне оволодіння системою відповідних знань» [7, с. 33].

Таке середовище може забезпечуватися завдяки впровадженню нових інформаційно-комунікаційних технологій навчання (матеріали електронних конференцій, віртуальних семінарів і форумів, періодичні наукові електронні видання, персональні Web-сторінки провідних вчених і Web-сайти наукових центрів, дистанційні олімпіади, конкурси, віртуальні науково-дослідницькі лабораторії тощо) та виконувати одну, важливу для творчої особистості, функцію: допомагати адекватно оцінити власний рівень розвитку творчих здібностей.

Під інформаційними технологіями розуміють «сукупність методів і технічних засобів збору, організації, зберігання, обробки, передачі і представлення інформації, що розширюють знання людей і можливості, що розвивають їх, по управлінню технічними і соціальними процесами». Інформаційна технологія, на думку Г. Селевко [8, с. 12], може бути реалізована в трьох варіантах: 1) як «проникаюча» (використання комп'ютера при вивченні окремих тем, розділів, для вирішення окремих дидактичних завдань); 2) як основна (найбільш значима у педагогічній технології); 3) як монотехнологія (коли навчання і управління навчальним процесом, включаючи всі види діагностики, контролю і моніторингу, спираються на використання комп'ютера).

Використання сучасних інформаційних технологій, зокрема персонального комп'ютера, формують інформаційно-комунікативне середовище, яке повинно відповідати наступним групам вимог: 1) технічні вимоги: мультимедійні комп'ютери; 2) програмні вимоги: програмне середовище повинно вирішувати питання безпеки (реєстрації, персоніфікації, розмежування прав доступу до ресурсів), бути інтегрованим (усі навчальні компоненти повинні надаватися в природній формі), нескладним для освоєння, наповнення і модифікації, надавати можливості взаємодії, спілкування, моніторингу навчального процесу, містити режим виходу із складних становищ (експерт), надавати можливості для дистанційного навчання (on- і off-line); 3) академічні вимоги — стосуються методичного наповнення інформаційно-комунікаційного середовища; 4) соціальні вимоги. Оскільки користувачі інформаційно-комунікаційного педагогічного середовища утворюють певну спільноту, особливої уваги необхідно приділити означеній групі вимог, яка, на наш

погляд, включає культурологічний, етичний і юридичний аспекти. Йдеться, насамперед, про правила спілкування в мережі та використання доробок інших авторів; 5) вимоги до людських ресурсів — наявність фахівців-програмістів.

Отже, інформаційно-комунікаційне середовище включає: безліч інформаційних об'єктів і зв'язків між ними; засоби і технології збору, накопичення, передачі (транслявання), обробки, продукування та поширення інформації; власне знання; засоби відтворення аудіовізуальної інформації; організаційні та юридичні структури, що підтримують інформаційні процеси. Суспільство, створюючи інформаційно-комунікаційне середовище, функціонує в ньому, видозмінює і вдосконалює його. У свою чергу, інформаційно-комунікаційне середовище сучасного суспільства постійно удосконалюється. Наукові дослідження в різних галузях переконують в тому, що вдосконалення інформаційно-комунікаційного середовища суспільства ініціює формування прогресивних тенденцій розвитку продуктивних сил, зміну структури суспільних взаємин, взаємозв'язків і, перш за все, інтелектуалізацію діяльності усіх членів суспільства в усіх його сферах і, природно, у сфері освіти. Крім того, інформаційно-комунікаційне середовище включає сукупність програмно-апаратних засобів та систем, комп'ютерних інформаційних (локальних, глобальної) мереж та каналів зв'язку, організаційно-методичних елементів системи освіти та прикладної інформації про предметну галузь.

Функціонування інформаційно-комунікаційного предметного середовища визначається наступними факторами: здійсненням інформаційної взаємодії користувача (користувачів) як між собою (в рамках освітніх взаємодій), так і з екранними образами досліджуваних об'єктів, навчальними сюжетами, які відбуваються і розвиваються на базі використання розподіленого інформаційного освітнього ресурсу даної конкретної предметної області; можливістю працювати в умовах реалізації вбудованих технологій навчання, орієнтованих на навчання закономірностям даного конкретного предмету.

Сучасне комунікаційне середовище інформаційного суспільства розкривається через здійснення фронтальної інформатизації, соціальної комунікації та глобалізації соціально-комунікаційних процесів, коли новітні способи і засоби збору, накопичення і переробки даних, телекомунікації стають дієвим елементом усіх форм інформаційно-комунікаційних зв'язків без обмежень. Еволюційні тенденції суспільної діяльності створюють умови для збереження і трансляції досягнень

науки, освіти, культури тощо, а також задоволення потреб в інформації. Отже, «динаміка комунікаційного середовища має основоположне значення для інтенсивного використання доступних знань у всіх значущих сферах діяльності суспільства і є необхідною умовою розвитку соціуму» [9, с. 43]. Водночас важливим кроком до прогресу комунікаційних взаємовідносин має стати активне подолання комунікаційних бар'єрів і перешкод (технічних, мовних, психофізіологічних, знакових, смислових, ситуаційних, соціальних, культурних тощо), які виникають у процесі глобальної інформатизації суспільства. Інформаційно-комунікативне середовище — складова інтегральної галузі життєдіяльності людства — представлена економічною, політичною, культурною, освітньою, науковою та іншими сферами. Воно стало визначальним явищем суспільної реальності на етапі застосування інформаційно-комунікаційних технологій та становлення інформаційного суспільства. Нині значний інтерес науковців до проблем формування інформаційно-комунікаційного середовища пов'язаний, передусім, з сучасними технологіями, які повністю змінили уявлення суспільства про майбутнє людської цивілізації. З цих позицій науковці аналізують характерні ознаки, проблеми, перспективи розвитку комунікаційного середовища в умовах інформаційного суспільства.

Кожному суспільству для забезпечення обміну і розповсюдження інформації необхідне повноцінне комунікаційне середовище. Еволюція людської культури й еволюція соціальних комунікацій взаємопов'язані між собою, оскільки комунікація є органічною частиною людської культури і кожен її еволюційний етап має тільки йому притаманні характеристики. У працях багатьох дослідників (Р. Ф. Абдєєва, Д. Белла, В. О. Ільганаєвої, В. Б. Кашкіна, Г. Г. Почепцова, В. П. Конецької, А. В. Соколова) розкривається «вплив рівнів комунікаційної культури на систему становлення соціальної комунікації, яка є характерною для кожного історичного етапу розвитку суспільства» [10, с. 49].

Сучасні науковці зазначають, що «інформаційно-комунікаційне середовище є універсальною сукупністю матеріально-речових, субстанціонально-змістових, технологічних, організаційних умов, які дозволяють соціальним групам і структурам здійснювати передачу та взаємообмін інформацією, що, перш за все, необхідно суб'єктам комунікаційної взаємодії та спілкування в конкретно-історичному просторово-часовому континуумі» [11, с. 51].

Ми пропонуємо під інформаційно-комунікаційним середовищем розуміти сукупність умов виникнення, наповнення, здійснення, реалізації комунікаційного процесу і наявності зворотного зв'язку. Інформаційно-комунікаційне середовище — необхідний фактор і цілісна система формування єдиного комунікаційного простору суспільства.

«Сучасні парадигмальні комунікативні стратегії, переконує Г.Г. Почепцов, ґрунтовані на активному символічному використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій, поєднують інструментальні і функціональні комунікаційні дії, забезпечують новий тип спілкування людини, культури, соціуму, а саме: віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, креативність, анонімність, мозаїчність» [12, с. 35]. Розглянемо окремі головні особливості вищезазначених комунікаційних процесів.

*Специфічний паралельний цифровий простір* (електронна форма комунікацій) зумовлює віртуальність комунікативних процесів, коли електронне спілкування, на відміну від усної, або документальної форми комунікації, відбувається у віртуальному інформаційному просторі глобальної комп'ютерної мережі.

*Інтерактивність* проявляється в розвитку гіпермедіа, що разом із мас-медіа є універсальним посередником комунікаційного соціального спілкування в різних сферах суспільного життя.

*Гіпертекстуальність* розглядається як нова текстуальна парадигма та спосіб комунікації в суспільстві, орієнтовані на численні одночасні потоки інформації. «Гіпертекст же за словами С. В. Михайлова, є загальнодоступним засобом створення, збереження, передачі даних, об'єднує всі інформаційні потоки біт в єдиному інформаційному комунікаційному середовищі, забезпечує глобальний характер спілкування [13, с. 38].

*Глобалізація комунікації* знімає просторово-часові обмеження комунікативної взаємодії, сприяє формуванню меґасуспільства.

*Креативність* у віртуальному спілкуванні є класичним прикладом виявлення людиною максимальних можливостей для конструктивної діяльності у віртуальному середовищі як новому типі комунікативного співтовариства.

Розглядаючи інформаційно-комунікаційне середовище суспільства як відображення багатофункціональної системи соціальних зв'язків, взаємовідносин, пов'язаних із задоволенням нагальних потреб суспільства, слід пам'ятати, що воно має часові характеристики. Зокрема, минуле — колективний досвід, системи соціально-комунікативного знання, уміння

та навички, що втілені в матеріально-суспільних комунікаційних явищах, зразки і традиції комунікаційної дії та соціально-інформаційні й когнітивні процеси тощо; теперішнє — творча колективна праця, ефективне використання досягнень інформаційної революції в різних сферах життя суспільства, інноваційні трансформації соціально-культурних здобутків людства через результативну прагматичну діяльність, основу на використанні комп'ютерних і телекомунікаційних технологій тощо; майбутнє — суспільно необхідні соціально-комунікаційні реальні можливості, перспективні плани, прогресивний розвиток комунікаційного середовища інформаційного суспільства. Інформаційно-комунікаційне середовище стає реальністю там, де реалізується комунікативний ланцюжок: хто?, що?, навіщо? кому?, у якому питання — що? і навіщо? (з якою метою?) — є головними елементами. Результатом реалізації комунікаційного ланцюжка мають бути взаєморозуміння і об'єднання суб'єктів та об'єктів освітнього процесу з метою досягнення важливої для обох учасників взаємодії результату. Досягнення консенсусу є надзавданням функціонування комунікативного середовища у напрямі створення збалансованого освітнього простору.

Ефективну спробу створення об'єктно-орієнтованої моделі інформаційно-комунікаційного середовища на прикладі освітнього простору запропонувала І. М. Розіна. Автор створеної моделі називає «п'ять ознак: інтегративну цілісність; багатокультурність та багатоплановість; надмірність (у позитивному сенсі); відкритість; мовну (лінгвістичну) спрямованість» [14, с. 122].

Цілком слушним, на нашу думку, є висновок І. М. Розіної: «незважаючи на активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у напрямі мультимедіа, конвергенції різноманітних середовищ, основою для взаємодії в інформаційно-комунікаційному середовищі був і залишиться текст, наприклад, у форумах, чатах, інших діалогових системах у реальному часі». [15, с. 125–126]. Модель освітнього інформаційно-комунікаційного середовища науковець розглядає як об'єктно-орієнтовану, де об'єктами є: користувачі (викладачі, учні й інші учасники педагогічного процесу, провайдери освітніх послуг), правила взаємодії (передбачені комп'ютерною програмою, курсом, інтуїтивні, етичні), події (здійснювані користувачами дії та їхні результати), інформаційні об'єкти (тексти, графіка, відеозаписи, з якими працюють користувачі). Важливим є те, що І. М. Розіна в запропонованій «студентоцентричній» моделі традиційного освітнянського середовища вказує

на його трансформацію під впливом інформаційно-комунікативних технологій, комп'ютерно-опосередкованої комунікації. У результаті формується інтегроване освітянське інформаційно-комунікаційне середовище з розподіленими ресурсами і комунікативною інфраструктурою підтримки різноманітних освітянських спільнот. Але в цій моделі немає чіткого розмежування понять «інформаційно-комунікаційне середовище» і «інформаційно-комунікаційний простір». Для подальшого практичного втілення цієї моделі бракує необхідного рівня її конкретизації, зокрема структурних елементів простору. На наш погляд, аналіз філософського змісту зазначеного поняття потребує додаткового дослідження.

### Література:

1. Солдаткин В. И. Информационно-образовательная среда открытого образования / В. И. Солдаткин. — М.: НИИЦ РАО, 2002. — 676 с.
2. Петухова Л. Є. До питання про трисуб'єктну дидактику / Л. Є. Петухова, О. В. Співаковський // Комп'ютер у школі та сім'ї. — 2007. — № 5 (61). — С. 7–9.
3. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура / О. П. Дубас // Сучасна українська політика. — Вип. 19. — 2010. — С. 223–232.
4. Манакова И. Ю. Кризис идентичности в условиях формирования постиндустриального общества / И. Ю. Манакова // Труды молодых ученых Воронежского государственного университета. — 2005. — Вып. 1/2. — С. 262–266.
5. Каткова М. В. Понятие «информационное пространство» в современной социальной философии / М. В. Каткова // Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика. — Вып. 2. — 2008. — С. 23–26.
6. Роберт И. В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования / И. В. Роберт. — М.: Школа-Пресс, 1994. — 205 с.
7. Петухова Л. Є. Розширення можливостей навчального процесу в умовах інформаційно-комунікаційного педагогічного середовища / Л. Є. Петухова // Інформаційні технології в освіті. Збірник наукових праць. Випуск 6. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. — С. 32–37.

8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. — М.: Народное образование, 1998. — 256 с.
9. Константиновский Д.Л. Институт образования в меняющейся реальности / Д.Л. Константиновский // Россия реформирующаяся: Ежегодник — 2002 / [под. ред. Л.М. Дробизевой]. — М.: Институт социологии РАН, 2002. — С. 41–50.
10. Ильганаева В.А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества. / В.А. Ильганаева. — К.: Ред. журналу «Бібліотечний вісник», 1996. — С. 48–57.
11. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г.Г. Почепцов. — М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 2000. — 352 с.
12. Михайлов В.А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В.А. Михайлов, С.В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации: сб. науч. тр. — СПб., 2004. — С. 34–52.
13. Розина И.Н. Компьютерные телекоммуникации как инновационное дидактическое средство в программе подготовки учителей России и США / И.Н. Розина // Информационные технологии в процессе подготовки современного специалиста: Межвуз. сб. — Липецк: Изд-во ЛГПИ, 1998. — С. 121–126.
14. Розина И.Н. Педагогическая компьютерно-опосредованная коммуникация как прикладная область коммуникативных исследований / И.Н. Розина // Новые ценности образования. — 2006. — № 3. — С. 124–136.

*Москалик Г.Ф.* Философский смысл понятия «Информационно коммуникативной среды»

Информационная среда рассматривается как часть информационного пространства (совокупность знаний, имеющих ценность в виде экономического ресурса, который способствует развитию тех или иных секторов общественной жизни), которая формирует ближайшее информационное окружение индивида, выступает совокупностью условий, обеспечивающих его продуктивную деятельность.

Ключевые слова: *человек, образование, информация, среда, культура, воспитание.*

---

*Moskalyk G. F.* Philosophical content of the concept «information-communicative environment»

Information environment was reviewed as a part of informational space (complex of knowledge that are valuable as an economic resource that facilitates development of several sectors of civic life), that forms the nearest information surround of an individual, acts as a complex of conditions of conditions that ensure its productive activity.

Keywords: *human, education, information, environment, culture, upbringing.*

УДК 101.1:316

## СОЦІОДИНАМІКА РЕКЛАМНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

**Пугач А. В.** ©

*Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського  
національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються особливості впливу рекламної діяльності на зміну суспільної свідомості, особливо ціннісних орієнтирів українського суспільства.

Ключові слова: *рекламна діяльність, суспільство, суспільна свідомість, цінності.*

Розвиток науково-технічного і технологічного елементів сучасних засобів масової інформації вже змінили і ще більше змінюють не лише якість культури, але й суспільної свідомості. Поняття реклами є сучасним і, сформувавшись в усталену форму більше ста років тому, посіло в соціокультурному просторі чільне місце. Деякі дослідники вважають, що одна з перших рекламних об'яв з'явилася у Лондоні близько 1922 р.: на паперовому носії друкованим шрифтом і була прикріплена на дверях церкви афіша про наявність молитовників для продажу [2, с.5]. Отже, реклама, розвиваючись упродовж минулого століття, набула своє сутнісне значення лише після того, як ЗМІ зробили її головною і провідною, рушієм споживання і виробництва.

Аналіз деяких визначень поняття «реклама» дає підстави стверджувати, що досліджуваний нами феномен в соціокультурному середовищі продукується, дозується та управляється певним обмеженим числом людей, які знаходяться в центрі цього процесу і майже повністю відповідальні за створення нових ідей для рекламування товарів і послуг. Відомі дослідники реклами К. Бове і Б. Аренс вважають, що реклама — це «неперсоніфікована передача інформації, звично оплачена та має характер переконати про продукцію, послуги чи ідеї відомими рекламодавцям засобами різних носіїв» [2, с.5]. Цілком послідовно виходячи з інформаційного розуміння реклами, американські філософи Ч. Сендидж, В. Фрайбургер і Ротцолл визначають її так: «Однобічна комунікація, що йде від спонсора, котрий має намір прямо чи опосередковано підтримати дію фірми» [7, с.64]. Подібні визначення

реклами рясніють майже у всіх філософських працях авторів західних країн. Проголошуючи одну з основоположних якісних рис реклами як «форму комунікації», «передачу інформації» про товари і послуги, всі ці визначення цілком однозначно уникають досліджувати її вплив на суспільну свідомість, мотивацію поведінки людей, їх ціннісні орієнтації.

Такий підхід цілком логічний, оскільки зарубіжна філософія значною мірою віддзеркалює вузький прагматизм економічного конкуруючого середовища. Інформаційно-комунікативний горизонт бачення реклами, в якому філософський підхід виражає зв'язок економічних інтересів рекламодавця та споживчих потреб людей, утворює важливу парадигму бачення досить звуженого розуміння цього феномена як складника сучасної культури. Згідно висновків А. Макінтайра і Р. Ротчі, «у сучасній професійній філософії немає ніякої систематичної єдності». Цей факт стає сьогодні центральною проблемою. На їх переконання, філософія розвивається успішно тоді, коли вона знаходиться в активному зв'язку з іншими дисциплінами, зокрема з економікою, політикою, етикою, правом й естетикою [1, с.83–93]. Важко не погодитись з такою думкою. Адже й справді, з позицій соціальної філософії реклама осмислюється як соціокультурна реальність, що безпосередньо спостерігається, сприймається та переживається суспільством, його окремими соціальними верствами.

Реклама — це насамперед вираження соціальних почуттів і духовної рефлексії. Із вражень або ідей, уявлень, переконань, що їх містить реклама, люди створюють свого роду систему світоглядно-ціннісних орієнтацій і потреб та інтересів. На відміну від країн Заходу виробництво товарів і послуг, рівень заробітної плати та соціальних виплат історично формується в певній відповідності. В умовах українських реалій, з певними наслідками радянської доби різні соціальні верстви володіють різними можливостями споживати рекламовану продукцію чи користуватися послугами. Співвідносячи реальні можливості абсолютної більшості соціальної структури українського суспільства відгукнутися на заклик реклами і придбати ті чи інші товари і послуги — в кінцевому підрахунку мізерні. Реклама в наш час для переважної більшості українців не враховує фінансово-особистісний вимір буття, майже повністю втраченої віри у здатності інститутів влади реформувати продуктивні сили, поставити їх на інноваційну технологічну основу та високу продуктивність праці, яка є засадою для підвищення заробітної

плати, а отже, й спроможності людей до споживання рекламованої продукції.

З огляду на сказане, актуальність теми цього дослідження посилюється, по-перше, наявністю певних прогалин у висвітленні проблематики реклами в її впливі на суспільну свідомість; по-друге, негативні наслідки від реклами, насамперед, пріоритет престижного споживання на шкоду духовному, зокрема моральному розвитку підростаючого покоління. Мета статті полягає у висвітленні особливостей впливу реклами на зміну суспільної свідомості, особливо ціннісних орієнтирів буття.

Сучасне українське суспільство має певний рівень розвитку своєї соціальної культури, яка втілена в його самосвідомості, в численних матрицях знань, які переформатовуються внаслідок впливу реклами і в той чи інший спосіб змінюють не лише суспільні ідеали, ідеї, уявлення про стиль життя і мислення, а й формують інколи хибні моральні, протиправні мотивації діяльності внаслідок некритичного сприйняття реклами. Ця деструктивна складова суспільної свідомості значною мірою є похідною від численних реклам, які водночас постійно прирошують свій психологічний потенціал. Окремі автори акцентують увагу на тому, що реклама містить в собі «інформативно-образні, експресивно-суггестивні тексти» [10, с.48]. Це засвідчує, що в рекламі тісно поєднуються естетичні, етичні, соціально-ціннісні складові. Їх споріднює форма і зміст, що є сутністю реклами, яка формує у споживача певні асоціативні образи, інколи доволі примітивні. Все залежить від міри майстерності і таланту творця реклами. Зауважимо, що форми реклами, що споріднюють естетичне, етичне й соціально-ціннісне, увиразнюють її зміст, оскільки останній — це саме те, що становить її дух. Форми реклами — це носій її духу, що має креативність, збуджує пізнання й переживання, мотивацію намірів діяльності. Остання стає джерелом активності людини, яка піддалася впливу реклами і спрямовує свою волю на рекламовану продукцію чи послугу з метою оволодіння ними.

Передусім наголосимо, що оскільки естетична й етична складові реклами мають для неї переважно дотичний характер, адже головним ядром її змісту є фінансово-економічна сутність, то людина стає певною мірою жертвою у сфері руху товарів і капіталу. Реклама як суб'єкт активності капіталу є водночас інтенцією духу споживання. Тобто, рекламний інформаційний простір в сучасному споживацькому суспільстві виявляє соціальні верстви, які здатні накопичувати

у своєму життєвому арсеналі найпрестижніші товари і послуги. Дорогоцінні речі, зокрема будинки, автомобілі, яхти, прикраси, меблі, дизайнерський одяг тощо — це узагальнена характеристика соціальних реалій, спосіб буття людей, які самовизначаються в елітну групу благопристойного життя. Внаслідок такої виокремленості елітної споживацької верстви на іншому полюсі суспільства проблемність життєвих ситуацій підсилюється відсутністю фінансових можливостей для власного піднесення до елітної споживацької групи. Саме на цьому тлі виникає соціальна суперечність між тими, хто забезпечив собі та членам своїх родин високий і комфортний стиль престижного життя, і тими, хто ледь зводить кінці з кінцями.

Відомий вітчизняний дослідник українського суспільства в пострадянську добу В. Тарасенко назвав вказану вище соціальну верству «жирними котами». Реклама — це продукт високорозвинутого виробничого, обмінного й споживацького капіталізму. В Україні реклама вплітається не в соціалізований «капіталізм європейського типу», а в «дику», некультурну й нецивілізовану форму. Замість упорядкованого ринку — псевдоринок кримінально-базарного типу, замість нормального виробництва — «тіньова економіка», замість «середнього класу» — клас неймовірно багатих («жирних котів»), замість ситих людей — маса жебраків і бідних, замість відповідальної, компетентної управлінської еліти — корумпована, мафіозна і морально розбещена армія чиновників [8, с. 123]. Слід зважати на те, що реклама — це продукт тривалого періоду організації вискооефективного виробництва, обміну і споживання, в якому зростання маси товарів і послуг певною мірою відповідає зростанню доходів всіх членів суспільства. Рівень індивідуального й суспільного виробництва товарів і послуг, які і через рекламу виходять на ринок, залучаються до орбіти їх пізнання, усвідомлення своїх потреб та формування мотивації споживання.

Соціотворча активність реклами є невід'ємною частиною суспільства, здатного отримувати високу заробітну плату і вибирати серед рекламованої продукції раціональне, тобто необхідні для життєдіяльності товари і послуги. На нашу думку, в сучасному українському суспільстві відсутня певна узгодженість між реальними фінансовими доходами переважної більшості людей та наявними товарами і послугами, які рекламуються. Саме тут народжується конфлікт інтересів, потреб і запитів, що розрізняють соціум за реальними можливостями забезпечити споживання товарів і послуг, рекламованих в ЗМІ. Цей конфлікт можна

розглядати насамперед крізь призму суб'єктивної мотивації власного життя. Про своєрідне відображення процесу соціальної нерівності у сфері споживання, яку заповонила реклама, відомий російських дослідник В. Вольський писав: «У цій моделі немає взаємопов'язаного розвитку елементів,— імітація починається, по суті, з утворенням вельми неповноцінного, однобічно орієнтованого ринку, на якому привілейовані прошарки населення могли б купити все, як і в будь-якій розвинутій країні. При цьому автоматично виключаються з участі в ринку і стають приреченими на злидні широкі верстви населення, що робить модель розвитку відверто несправедливою» [3].

Соціального філософа насамперед цікавить перебіг життєвого шляху різних соціальних структур, окремих професійних груп в плані їх спроможності задовольнити свої потреби в товарах і послугах, які рекламуються. Тому ключовим завданням дослідження є не просто опис реклами як соціокультурного феномена, який в сучасному житті заповонив інформаційний простір і культуру споживання, і навіть не класифікація найпоширеніших видів реклами, а насамперед з'ясування тих соціальних, моральних, духовних суперечностей, подолання яких необхідне для формування більше чи менше безконфліктного соціального середовища.

Та частина суб'єктивної картини, яка формується рекламою для багатьох членів українського суспільства, стає їх життєвою програмою. Очевидно, саме модель успішного, гідного життя формується значною мірою рекламою, яка є однією з домінант глобальної монетарної політики капіталу. Залежно від якості рекламованих товарів і послуг та їх престижності можна виділити принаймні чотири типи їх ймовірних споживачів. На вищому рівні рекламованих товарів і послуг є доволі коштовні, престижні і не доступні за їх ціною для абсолютної більшості українського суспільства. Тут домінують представники так званої олігархічної групи та їх близьке оточення. На цьому рівні зустрічаються і представники вищих інститутів влади. Йдеться, ясна річ, про рекламовані тусовки нашої самозваної еліти, яка перетворила себе на недосягну для абсолютної більшості суспільства верству. Цю містерію можна спостерігати на телебаченні, зокрема і на державному каналі. Зауважимо, що в розвинутих країнах Заходу такі дієства собі можуть дозволити лише зірки шоу-бізнесу. Правляча еліта цих країн знаходиться в режимі самообмеження у сфері престижного споживання і не вип'ячує себе на огляд суспільства. У нашої правлячої верстви, найімовірніше, від-

сутні морально-психологічні регулятори, здатні обмежити надмірні споживацькі потреби.

На жаль, в сучасній Україні більшість державних службовців, особливо в правоохоронних органах втратили моральні чинники, інші особистісні духовні конструкти, які б стабілізували відчуття моральної, політичної чи громадянської відповідальності перед суспільством і державою та вкрай обмежили їх надмірні споживацькі потреби. Таким чином, характер пострадянської свідомості тих соціальних верств, які брали активну участь у приватизації народного добра, зробив їх співучасниками формування особливої касты найбагатших людей з їх культурою найвищого споживання. В умовах СРСР спектр пропозицій на ринку товарів і послуг був доволі обмеженим. Крім того, серед партократії переважали побоювання стосовно надмірного збагачення. У тодішніх реаліях і реклами майже не існувало, а надмірне споживання засуджувалося громадською думкою.

Після проведення реформ в економічній й правовій сфері, адміністративному управлінні «в країні сформувалися потужні фінансово-промислові й регіональні клани, котрі з допомогою приватизації захопили найбільш прибуткові галузі народного господарства, вчинили серії фінансових афер і фактично осіддали владу в державі, що забезпечує їм можливість вести розподіл суспільних багатств на свою користь і панувати в суспільстві» [8, с.124. Представники цієї соціальної верстви складають другу групу за рівнем якості і дорожнечою рекламованих товарів і послуг.

Тотальна корупція в місцевих і регіональних інститутах влади та новосформована командно-адміністративна система управління призвели до нових, ще більших форм відчуження працівників, пенсіонерів від власності, умов і продуктів праці, а зрештою — від можливості користатися рекламованими товарами і послугами. Ця істотна нерівноцінність різних соціальних груп українського суспільства у фінансових статках виявляється в потребах на реакцію реклами. Реклама товарів і послуг, яка швидко оволоділа інформаційним простором України, свідчить про те, що вона розвивається в контексті виділення в суспільстві соціальних груп, фінансовий статус яких дозволяє вибирати, оцінювати та ідентифікувати себе з певним набором рекламованих товарів і послуг.

Серед найбільш пріоритетних споживачів, на потреби яких орієнтуються рекламні агенти, слід виділити працівників приватних

медичних установ, вищих навчальних закладів, агентств нерухомості, нотаріальних і адвокатських інституцій. Саме працівники цих приватних структур мають реальні можливості забезпечити себе і свої родини товарами і послугами, що надає реклама в межах змодельованого середнього класу за якісними і вартісними показниками рекламованої продукції. Ця соціальна верства ідентифікує себе за реальними можливостями скористатися рекламованими товарами і послугами до сучасної культури споживання.

Переважаюча частина українського суспільства більшою чи меншою мірою зовсім не має фінансових можливостей вибирати з рекламованого поля товари і послуги, які відповідають нормам сучасної культури, а тому віддають перевагу тій рекламованій продукції, що належить до сфери широкого вжитку. Коли мова йде про соціальну сутність реклами, то слід віднести це явище до епохи сучасного духу, в якому йому належить певне місце. Квінтесенцією сучасної епохи є глобалізація фінансового капіталу та інформаційного простору, в якому реклама товарів і послуг торує шлях через конкуренцію і вільний ринок. Тенденція до монополізації інформаційного простору рекламою з усією очевидністю свідчить про ідеологічне оновлення реалій сучасної доби потребами монополізованого фінансового капіталу. Центральним вихідним моментом, що забезпечує ефективну діяльність реклами, є послідовне здійснення глобалізованим капіталом низки взаємозалежних виборів у придбанні товарів і послуг. Для цього фінансові установи почали кредитувати покупців. Відомий академік НАН України Ю. Пахомов вважає, що криза, що виникла в США, стала «наслідком переродження цивілізаційних цінностей, на яких триста років трималася Америка. Адже американська ідея базувалася на протестантських цінностях (пуританських), постулатах, які передбачали богоугодність збагачення, але за умови аскетизму. Тобто ти можеш багатіти, але не розкошуй» [6].

Структура сучасної реклами бере початок в глибині індивідуалізованої активності, породженої матеріалістичною філософією та основоположними матеріальними цінностями речей і капіталу. «Моральне кредо конкуруючого бізнесу, — вважав А. Уайтхед, — поступово сформувалося і досягло високого розвитку, але воно не включає в себе цінність самого людського життя» [9, с.265]. Отже, аморалізм, що тісно пов'язаний з прогресуючим розвитком капіталізму, є частково наслідком етичних блукань протестантизму, частково вульгарного матеріалізму, частково прихованої в природі людини жадібності, ненаситності,

зажерливості і, звичайно, наслідком абстракцій політичної економії. Про цей аспект соціальної сутності реклами Ю. Пахомов пише: «Якщо в минулому пуританські цінності консолідували націю, то з їх занепадом суспільство стало руйнуватися, етнічні мешканці, китайці, негри, почали гуртуватися в замкнених общинах і все частіше протистояти англосаксам як титульному народові, котрий також почав втрачати ознаки єдності. І тоді в глибинах американських мозкових центрів народилася ідея до ажіотажного споживання, яка затьмарила б усі інші прагнення. Таким чином суспільство й консолідувалося б — нехай на хиткій основі... в її реалізації стало зрозуміло, що за рахунок заробітної плати споживацьку модель не побудуєш. Ажіотажний товарний попит слід було чимось покривати. Це робилося за рахунок імпорту, масштаби якого постійно зростали. Якщо США, маючи 5 відсотків населення світу, виробляють 20 відсотків товарної маси, то споживають — 40 відсотків» [6]. Реклама була і є рушієм у розвитку споживацьких настроїв. Позиція реклами в розвитку моделі споживацького суспільства не може бути зрозумілою, якщо не розглядати її в контексті глобалізації фінансового капіталу.

Очевидно, що в сучасному інформаційному просторі України внаслідок панування реклами зберегти національну ідентичність і солідарність буде вкрай важко. Авансовані рекламою символи гідного, соціально статусного життя формують різні світоглядно-орієнтаційні конструкти. Адже мова реклами гнучко реагує на новітні престижні товари і послуги, які визначають елітну групу людей, до якої прагнуть найбільш екзальтовані егоїзмом особистості. Загалом реклама, будучи складовою суспільної трансформації, по-різному впливає на формування життєвих планів, ціннісно-орієнтаційного шляху життєдіяльності. Оскільки українське суспільство за своїми статками і фінансовими можливостями реалізувати свої уподобання, сформовані рекламою, досить істотно дезінтегроване, то найбільш знедолені негативно реагують на постійне й нестримне збагачення корумпованої частини бюрократії і формують в собі потенціал гнівного протесту, що має незабаром вибухнути. В суспільній свідомості переважної більшості громадян України реклама занадто коштовних речей і послуг викликає невдоволення й внутрішній протест, який сьогодні ще розмитий, але репрезентує групові відчуття свого життя.

Реальна суспільна свідомість по-різному реагує на рекламовані товари і послуги. Кризові явища неминуче призводять до активізації широких соціальних верств у розумінні своєї фінансової неспроможності

на тлі необмеженої маси товарів і послуг, що їх пропонує реклама. Вона допомагає розвитку особистісної програми життєдіяльності, головним змістом якої є споживацька мотивація. Серед молоді, яка не може себе реалізувати у сфері престижного життя за рахунок власної праці, визрівають думки про швидке збагачення у не правовий спосіб. Якщо порівняти наш теперішній контекст мотивації злочинців серед молоді, то побачимо головну детермінанту — бажання швидкого збагачення.

Рекламу, згідно з поглядами Р. Бастера, Е. Гідденса та інших філософів, слід віднести до «агентів соціальної практики» [5, с.13]. О. Злобіна зазначає, що агенти не є вільними від соціальної структури, а їх діяльність не характеризується сліпим відтворенням суспільних вимог. Структурна практика агента, а отже, й рекламодавця є певною мірою реструктуризацією соціуму [4, с.108–109]. Реклама несе в собі певну частку тоталітарної ідеології, яка постійно оновлює виробництво, обмін і споживання та глобалізує культуру, відіграє евристичну роль в соціальному житті і є водночас агентом монетарної конкуренції і показового споживання. Агенти рекламної інформації покликані забезпечити передову роль споживання у виробництві товарів і послуг та є носіями інтересів розвитку науки, техніки, технології, зростання суспільного багатства, володіють достатніми знаннями і вміннями у розвитку засобів і методів впливу на свідомість людини та її мотиваційну складову споживання.

Оскільки в українському суспільстві існують доволі різкі й глибокі відмінності у споживанні, то ситуація, яка склалася і внаслідок рекламних агентів, породжує не стільки економічний акт показового престижного індивідуального споживання коштовних речей, які є символами влади і багатства, скільки суспільно-політичну прірву між групою багатіїв, які захопили владу, з одного боку, і масою бідних і знедолених — з другого. Така тенденція призведе до масового обурення і протестних реакцій. Для того, щоб зменшити емоційну напругу між соціальними верствами, одна з яких уособлює багатство, розкіш і велич, а інша їх позбавлена, слід запровадити нормативи, які б обмежували міру нераціонального споживання рекламованої дорогоцінної продукції. Для цього слід ввести юридичну норму — податок на розкішні товари і послуги, щоб стимулювати самоконтроль ненажерливих споживачів.

Той факт, що в спеціальній літературі, присвяченій дослідженню реклами, домінує монетарно-економічний та тісно пов'язаний з ним соціально-психологічний контекст, пояснюється шаблонним і вузько

корпоративним її баченням. Ті, хто прагне зберегти встановлений напрям дослідження реклами, ймовірно, ще не відчують його вади, і саме їм доведеться піддати сумніву односторонність цієї логічної схеми. У мові сучасної соціальної філософії фокус осмислення реклами має бути сконцентрований не лише у взаємодії економічної складової, але головню як елемент соціального життя. В умовах українського ринку може виникнути й посилитися тенденція рекламувати товари і послуги іноземного виробництва. Адже вітчизняний виробник витрачає значно більші фінансові ресурси на енергетичну складову, податки і не має можливості вкладати кошти в рекламу. Зауважимо, що в рекламі, як у інших сферах діяльності, раціональні й ірраціональні сили є моментами єдиного процесу. Реклама, вдаючись до ірраціонального, може завдавати шкоди споживачам, особливо в сфері фармакології та способу харчування з метою схуднення. Щоб уберегти споживачів, слід розробити комплекс заходів соціального захисту від деяких рекламних кампаній.

### Література:

1. Nielsen K. Now to sceptical about philosophi // *Philosophiy*. — № 238. — Cambridge, 1986. — P.83–93.
2. Аренс Б. Современная реклама / Пер. с англ. — Тольятти: Изд. Дом «Довгань», 1995.
3. Вольский В. Обречены на периферийность? // *Правда*. — 1992. — 23 декабря.
4. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 400 с.
5. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы: макросоциологическая и объяснительная гипотезы / *Социологические исследования*. — 2001. — № 2. — С. 13–23.
6. Пахомов Ю.М. Криза не визнає кордонів // *Сільські вісті*. — № 31. — 18 березня 2010 р.
7. Сендидж Ч., Фрайбургер В., Ротцолл. Реклама. Теория и практика / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. — С. 64.
8. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні // *Віче*. — № 6. — 1998. — С. 111–125.
9. Уайтхед А.Н. Избр. филос. произв. / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — 717 с.

10. Ученова В.В., Старых Н. История рекламы или метаморфозы рекламного образа / Учебник для ВУЗов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 216 с.

*Пугач А. В.* Социодинамика рекламы

Анализируются особенности влияния рекламной деятельности на изменение общественного сознания, особенно ценностных ориентиров украинского общества.

Ключевые слова: *рекламная деятельность, общество, общественное сознание, ценности.*

*Pugach A.* Sociodynamics of advertising

The features of the impact of advertising to change public consciousness, especially of values of Ukrainian society.

Keywords: *advertising, community, social consciousness, values.*

УДК 2:130.121+291.1

## НАУКОВИЙ СТАТУС ФЕНОМЕНОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АГНОСТИЦИЗМ НІНІАНА СМАРТА

*Карнаухова Н. Л.* ©

*Аспірантка кафедри релігієзнавства Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка.*

Автор досліджує можливості застосування феноменологічного методу до наукового дослідження релігії крізь призму методологічного агностицизму одного з найвидатніших феноменологів релігії сучасності Нініана Смарт.

Ключові слова: *феноменологія релігії, типологічна феноменологія, досвід, структурована емпатія, суперімпозиція, методологічний агностицизм.*

Зважаючи на певні жанрові вимоги, ми маємо констатувати фундаментальний факт сутнісної і сюжетної амбівалентності різних форм функціонування феноменології релігії, зокрема, її описової, класичної, герменевтичної і неофеноменологічної версій. Зрештою, цілком правомірним виглядає висновок, що феноменологія релігії є тим, що дослідник, який називає себе (або — як у випадку з Р. Ото — справедливо називаємо ми) прибічником феноменологічного аналізу, вважає феноменологією релігії. Віддаючи належне батькам-засновникам феноменологічного напрямку у вивченні релігії, спробуємо поглянути на його науковий статус крізь призму ідей Нініана Смарт — одного з найавторитетніших релігієзнавців ХХ ст., розуміння релігії якого на Заході стало парадигматичним, залишаючись, на жаль, майже невідомим вітчизняним дослідникам.

Невтомний інтерес до різних релігійних конфесій і традицій — особливо індуїзму і буддизму, що найбільше його приваблювали — вочевидь, зумовив те, що Сمارт послідовно виступав за перебудову філософії релігії, в її традиційному розумінні у західних академічних колах, аби вона передбачала екзистенційне і пояснювальне зрозуміння повного спектру релігій, а не лише християнства. До того ж, на відміну від ідеалу релігійного єднання (висловленого, зокрема, в тезі

Дж. Хіка, прихильника «ноуменального реалізму»), Смарт пропонує «ноуменальний індетермінізм» і теорію взаємодоповненості та майбутньої діалогічної конвергенції релігій. На протигау «жорсткій епістемології» порівняльного релігієзнавства з його висновками про несумісність релігійних доктрин різних традицій, він доводить правильність регулятивного плюралізму і «м'якого нерелятивізму», називаючи свою позицію неотрансценденталізмом.

Смарт не зосереджувався на деталізації антропологічних досліджень, окремих релігійних почуттів, міфічного чи архаїчного. Особливість його підходу в тому, що у фокусі аналізу — органічний розвиток релігій в людському суспільстві, що характеризується певними традиціями і інститутами, з одного боку, і вимірами сакрального, з іншого. Під органічним розвитком він має на увазі взаємодію ортодоксального і неортодоксального в історичному розвитку традицій, природу яких Смарт намагається усвідомити з феноменологічної точки зору, як детерміновану майбутніми подіями. Зрештою він розширює предмет дослідження до аналізу «світоглядів», залучаючи до нього ідеології (такі як марксизм і гуманізм), що мають подібні до релігій характеристики. Окремою увагою Смарт охоплює методологічні проблеми феноменологічного дослідження, звертаючись, зокрема, до Гусерлевих понять «епохе» та «ейдетичне бачення», і будує типологію релігії, що складається з шести вимірів (пізніше модифікованих і розширених до семи, а згодом — восьми), за якими феномени релігії (в їх динаміці) класифікуються. Ці виміри — догматичний (доктринальний) і філософський; міфічний або наративний; етичний і правовий; ритуальний і практичний; досвідний і емоційний; соціальний і організаційний; матеріальний і художній; політичний і економічний. Аналіз різновидів релігійних досвідів (нуменозного і містичного), з'ясування засновків «динамічної типології релігії», в якій феноменологія і історія будуть належним чином поєднані, є для Смарта найважливішою проблемою в контексті розгляду перспектив кроскультурного дослідження. Свою ідею динамічної взаємодії різних елементів релігії він називає динамічною феноменологією (тобто, способом класифікації і порівняння змін в релігіях). Водночас він вживає поняття кроскультурної феноменології (як спроби бачення різних класів релігійного феномена на міжкультурній основі) [5, р.7].

Особливі ж стосунки між різними вимірами релігій і світоглядів він позначає як діалектичну феноменологію, запобігаючи до цього поняття як синонімічного до типологічної феноменології і віддавши згодом

перевагу останньому. Вимога динамічного аналізу світоглядів зумовила розгортання Смартом поняття «перформативного акту» (Дж. Остіна) як більш загальної категорії, ніж ритуал, міф і Священне.

Філософія релігії (розширена до філософії світогляду) є для Смарту верхнім поверхом будівлі, середнім поверхом якої є порівняльний та історичний аналіз релігій та ідеологій, а нижнім, засадничим — феноменологія, не лише релігійного досвіду і дії, але й символічного життя людини в цілому.

Основоположними принципами феноменологічної процедури стосовно аналізу релігій, за Смартом, є: «структурована емпатія» як намагання описати релігійні явища, «як вони є, і без втручання наших власних упереджень щодо них» [1, с. 257] і типологічна феноменологія, яка включає в себе: «... систематичну типологію форм релігійної віри і практики» [1, с. 257] Розглянемо детальніше його основні настанови.

Аналіз Смартового розуміння феномена емпатії вимагає згадати і поняття «емпатичної інтерполяції» Г. ван дер Лееува, котрий зазначав необхідність співпереживання і перенесення самого себе в об'єкт дослідження, і концептуальні ідеї У.Б. Крістенсена, який акцентував можливість оживити за допомоги емпатії у власному досвіді те, що є чужим для нього, і до чого можна лише наблизитись. Про емпатію, про власне активне, внутрішнє осягнення релігійного досвіду, а також про неможливість проникнення у загадковий світ чужого релігійного досвіду для людини, що жодного разу не відчула в собі релігійний імпульс, певною розмірковували Р. Ото, Н. Зедерблом, Ф. Хейлер, К.Ю. Блессер. Водночас Сمارт, визнаючи справедливою оцінку значущості особистісного досвіду, запобігає до концепту «інформована емпатія», акцентуючи важливість глибокої інформованості дослідника. Інформована емпатія є психічною перспективою, яку, за твердженням Смарту, потрібно виховувати для розгляду релігійного світогляду; це центральний інгредієнт гуманітарії загалом. Література є великим підсилювачем інформованої емпатії.

Смарт передбачає, що сукупний людський досвід ґрунтується на досягненнях емпатичного розуміння; дані життєво важливі, але уява і емпатія ще важливіші. Він каже, приміром, що як чоловік він ніколи не може мати жіночого досвіду народження дитини. Проте використовуючи емпатію він може культивувати відчуття жіночого досвіду і через інтерполяцію досягти розуміння того, що є творення і народження.

Замість поняття «феноменологія» (яке вживалось як технічне істориками релігії) Смарт вважає за краще використовувати словосполучку «структурована емпатія». Для розуміння справжньої природи і конфігурації світоглядів, для досягнення і зрозуміння структури вірувань необхідна структурована емпатія. Феноменологічно фундований погляд, тобто звільнений від упереджень будь-якого роду, вбачає структуру, яка виникає спонтанно, природним чином, а не шляхом довільної підгонки під імпліцитно присутній у свідомості дослідника шаблон. Феноменологія, на думку Смarta, трохи схожа на метод деяких споглядальників, що беруть участь у релігійній медитації (у буддистській традиції, наприклад).

Смарт пише у «Світоглядах...», що такі відомі дослідники як Г. ван дер Лееув, Г. Віденгрєн, М. Давамоні використовували термін «феноменологія релігії», коли посилались на порівняльне вивчення релігійних об'єктів і типів. «Проте ми маємо інше значення для цього поширеного слова «феноменологія». Я гадаю, що буде ясніше (прозоріше), якщо ми віднесемо цей партикулярний вид вивчення до «типологізації», або «тематичного порівняння», або можливо навіть «морфології», каталогізації форм» [2, с. 17].

Не випадково типологічна феноменологія займає у Смarta чільне місце в структурі компаративних досліджень релігії поряд з історією релігій, спекулятивною феноменологією, соціологією та антропологією. Ще одна вагомa група дисциплінарних досліджень охоплює теологію та філософію релігії, яка має займатися аналізом мови релігій (без прихованих апологетичних цілей).

При розробці типології, феноменолог піднімає дослідження на більш високий рівень абстракції, ніж той, який працює на рівні практики емпатії. «Типи» є абстракціями, але отриманими більш загально, ніж конкретні феномени. Смарт вказує на можливість розуміння як синхронічних, так і діахронічних типів; типів символів і патернів реакцій тощо. Спробу розгледіти формальні моделі і структури можна розглядати як один з аспектів типологічної процедури. Перехід від заклопотаності змістом до стурбованості формою і назад — майже коливальний процес, що полегшує розпізнавання закономірностей і зв'язків, які могли залишитися непоміченими. Імпліцитний структуралізм (вагомість якого для релігієзнавства справедливо зазначена, приміром, О.М. Красніковим) помітно присутній у розвідках Смarta.

Філософія релігії робить форму частиною релігійних досліджень. Як не згадати тут, що феноменологічне поняття «апріорної форми» дуже схоже на поняття «родинної подібності». Останнє може мати відношення передусім до ноетичного аналізу переживань, хоча було введено Л. Вітгенштайном для характеристики типу відношень, за яким структуруються категорії. Висновок Вітгенштайна з теорії родинної схожості полягає в тому, що філософія не має шукати спільне, «сутності» речей; вона просто розміщує все перед нами, нічого не пояснює і не виводить, оскільки все є відкритим поглядом. Сمارт, наслідуючи ідеї Вітгенштайна, наголошує, що шлях, яким ми можемо висвітлити внутрішню суть, необхідну для визначення релігії, є вивчення релігійних традицій людства в термінах «сімейної схожості». Всі релігії пов'язані між собою, незважаючи на факт, що деякі форми релігії виглядають такими, що не мають нічого спільного з іншими формами. Їх зв'язок подібний до родини, де далекі родичі можуть поводитися так, ніби навіть нічого не знають про існування один одного, утім, можна прослідкувати їх загальних предків через родинні зв'язки.

Аби легітимізувати феноменологію як основоположну тенденцію, котра задає напрям новому оформленню релігієзнавства, слід вказати також на таку її настанову: дослідник виявить себе феноменологом, коли, дивлячись на об'єктивні факти, які подані як результат позитивного наукового дослідження, поводитиметься чужинцем. Адже феномени закриті не лише теоретичними упередженнями і різними акцентами у розумінні істини, але вже до того — притаманним нашій культурі базисом абстракцій, так би мовити, поверхні проєкцій, від якої відштовхуються всі поняття, якими оперують теорії і оцінки. Цій позиції цілком відповідають заклики феноменології релігії Смарта: уявити себе аутсайдером; говорити з позицій аутсайдера. Структурована емпатія, за Смартом, характеризує поблажливе і водночас критичне ставлення до чужинця («аутсайдера»), яке прагне досягти точки зору віруючого («інсайдера»).

Ще одним важливим поняттям у репертуарі оригінальних ідей Смарта є поняття «суперімпозиції» («superimposition»), коли цінності і настанови накладаються на певні дії чи феномени; наприклад, бачення праці як форми молитви. Це поняття, зокрема, вагоме у контексті аналізу «накладання» морального дискурсу на релігійний, або розгляду як ритуалу дії, що спочатку не мала ритуального значення. Аналізуючи проблему інтерпретації релігійного досвіду, Смарт наслідує важливу

ідею філософії релігії Д. Хіка про те, що весь досвід, в тому числі і розуміння трансцендентного, включає в себе інтерпретацію і є «процесом», «досвідчуванням-як» (*«experiencing as»*). Певна річ, ця ідея, у свою чергу, сходить до Вітгенштайнового «бачення як». Смартове поняття суперімпозиції (або накладання), коли світська діяльність реінтерпретується у релігійних термінах, можна розглядати як певну версію цих ідей. Проте перевагу він віддає «інтуїціоністському» підходу Х.Д. Льюїса та Р. Ото, в якому на перший план виходять концепти нуменозного та споглядальної інтуїції, акцентуючи водночас, що «релігія дійсно змушує нас до «сприйняття світу «як» [3, с. 392].

Тепер, коли ми розглянули основні концептуальні настанови Смартового феноменологічного підходу, нам стане зрозумілішим його визначення феноменології. У глосарії до «Вимірів священного...» віднаходимо таке визначення: «феноменологія — (1) намагання через інформовану емпатію уявити досвіди і вірування інших з їхньої точки зору, що передбачає призупинення (підвішування) власних оцінювань; (2) морфологія або класифікація типів релігійного феномена» [4, с. XXIII]. Феноменологічний аналіз має виокремити різні релігійні досвіди, зрозумівши ступінь їх інтерпретації в описі (оскільки не існує такої речі, як неінтерпретований досвід), визначити їх місце у культурному середовищі і усвідомити їх екзистенційний сенс.

Зрештою Смарт захищає метод «взятих у дужки вражень» коли схильності, настанови, почуття і емоції віруючих поміщаються у взятую в дужки свідомість дослідника. Хоча це не дає сукупного існування об'єкта у сукупному вираженні релігійних почуттів, проте саме це є кроком до методу, який, наслідуючи Г. ван дер Лееува, Дж. Кокс називає емпатичною інтерполяцією. Утім, на відміну від Кокса, дослідження Смарта ґрунтується на «агностичному» ставленні до претензій на істинність тих чи тих релігійних спільнот.

Аналіз методологічного агностицизму Н. Смарта вимагає констатації того факту, що перед дослідником релігії неминуче постає необхідність методологічного вибору між позицією, яку західні дослідники позначають нейтральним терміном «*religionist*» (у звичному перекладі — «релігієзнавець», що бере до уваги метафізичне), і редукціонізмом (що методологічно виключає метафізичне) та методологічним агностицизмом (у тому значенні, яке йому надавав Смарт). Якщо ці підходи сформульовані на науковому рівні, то релігієзнавство — за підтримки герменевтичного підходу — здійснює наукове вивчення релігій, сподіваючись на краще

розуміння між різними релігійними спільнотами, між релігійними та нерелігійними групами у локальних, національних, міжнаціональних і глобальних масштабах; редукціоністський підхід може бути суголосним з наданням меншої вартості ролі релігійного в соціальній сфері (в той час як релігієзнавчий підхід не дотримується таких ідеалів); методологічний агностицизм займає серединну позицію і практично виглядає включеним у гонитву за утвореними на нейтральному ґрунті ідеалами гармонійного суспільства, в якому індивідуальне і публічне можуть зустрітися. Агностика не можна вважати атеїстом, адже він не вносить негативного судження про існування Бога.

Показово, що Дж. Кокс вважає Н. Смарта найбільш вагомим постаттю у відстоюванні методологічного агностицизму і, посиляючись на критиків цього підходу, зрештою робить висновок про деяку нерелевантність методологічного агностицизму, що приймає форму ліберальної теології [5]. Спробуємо детальніше розібратися в суті позиції Смарта.

Передусім зазначимо, що хоча, скептицизм здебільшого вважають суперечливою і самоспростовною позицією, утім вона притаманна більшості дослідників, у тому числі й Е. Гусерлю. Майже на підсвідомому рівні філософам притаманне несприйняття скептицизму самого по собі, а тим паче агностицизму, який, якщо прямо не впливає з першого, то принаймні логічно домислюється. Як інакше можна пояснити те, що навіть історію скептицизму завершують якщо не тріумфально Р. Декартом, то співчутливо Д. Г'юмом, дорікаючи також Кантові за «річ у собі»? І хоча, Л. Вітгенштайн, приміром, відкидав позицію скептицизму як філософське безглуздя і тому ніяк не міг сформулювати скептичний парадокс, сучасна наука є більш скептичною і релятивістською, ніж будь-коли. Діапазон філософських доктрин, не чужих агностичним висновкам, доволі широкий — від неопозитивізму до феноменології, екзистенціалізму, прагматизму тощо. Їх агностицизм обумовлений не лише причинами гносеологічного порядку, внутрішньою логікою, але певною мірою і традицією, що сходиться до Г'юма і Канта.

Кантіанська революція у розумінні природи і структури пізнання як «об'єктивної суб'єктивності», критика субстанціалістського підходу («я» і «світ» тепер не сутності, а відношення), органічно пов'язана з «агностицизмом» (як визнанням принципової непізнанності певних фрагментів реальності), відлунням відбилась у концепції «чистої інтенційності свідомості» Гусерля з його «епохе». І такий агностицизм нам

потрібен, бо він найбільш послідовно передбачає загальну методологічну вимогу критичного розгляду і інтерпретації реальності.

До того ж агностицизм, за справедливим висновком Н. Д. Автономової, не є неодмінно ірраціоналістичною позицією, оскільки він передбачає виправлення даного обмеженого знання з позицій іншого типу знання, іншими словами, агностицизм припускає лише такого роду межі незнання, які розум ставить собі сам, незалежно від будь-яких надприродних сил.

Доречно згадати, що феноменологічна редукція є лише різновидом класичного скептичного аргументу. Не випадково Гусерль неодноразово згадує про зв'язок феноменологічної редукції як з античною епохою, так і з Декартовим методом універсального сумніву. Показово, що і для Ч. Пірса відмінності між агностицизмом і феноменологічною установкою не є важливими. Всі методи дослідження для нього — ніщо інше, як засоби посилити віру, яким надається статус методів; вони мають радше психологічне, ніж гносеологічне чи онтологічне підґрунтя.

Як не згадати тут і концепцію латентної, прихованої релігійності сучасних людей, постульовану М. Еліаде. Звідси — його вчення про крипторелігійність навіть агностиків і атеїстів.

На що ж спрямоване феноменологічне епохе? Епохе — «не логічна розвага скептика, як справедливо зазначає К. Свасьян, а катарсис свідомості з метою пошуку сенсу як такого [6, с. 111]. У Гусерля кантіанська заборона на сутність обернулася на «заборону на існування, і сутнісне пізнання виявилось в становищі своєрідного перевернутого агностицизму [6, с. 187]. За Гусерлем, сутність епохе полягає у «вимкненні» або «взятті у дужки» головної тези природної установки, в силу якої реальний довколишній світ завжди даний мені як дійсність. Це «взяття в дужки» носить тимчасовий характер і має чисто методичний і евристичний сенс; мова не про відмову від знань, а про спробу повернутися до них з позицій їх засновків.

До того ж феноменологічна установка має розглядатися як варіант критичної установки, тобто як вимога засновків істинності того, що приймається на віру. Граничним же вираженням критичної установки, що характеризує здоровий глузд, який передбачає можливість хибності, є принцип радикального сумніву Декарта.

Акцентування Смартом позиції методологічного агностицизму відбувалося в ситуації резонансних дебатів щодо підходу М. Еліаде, якого прибічники атеїстичної методології звинувачували у некритичному

припущенні існування трансцендентних референтів релігійного дискурсу (віри). Сمارт, сприйнявши теорію Еліаде як значущу, плідну і вражаючу, виокремлює проте певні недоліки його підходу: не вистачає бачення антропологічної, соціологічної та економічної функцій релігії; не запропоновано граматики символічної поведінки, яка б стосувалася не тільки традиційних релігій; не побачив за полярністю сакрального та профанного більш широкої полярності між тим, що викликає емоційний заряд та його ритуальний супровід, і тим, що його не викликає; демонструє надто вибіркове ставлення до джерел дослідження, деяку зневагу до міфічних і символічних аспектів секулярної поведінки; ставиться до наукового напрямку досліджень як здебільшого редукціоністського. Не сприймав Смарт і самого протиставлення сакрального профанному як відправної точки систематичної феноменології (або граматики релігій), а також і еліадівського розуміння священного.

Варто зазначити, що принцип методологічного агностицизму був проголошений Н. Смартом також на противагу методологічному атеїзму тих дослідників (приміром, Д. Вібе, Р. Сігала та ін.), котрі вбачали у залученні теології до вивчення релігії можливість його «зараження». У праці «Феномен релігії» об'єктом критики Смарта стає «методологічний атеїзм» і інтерпретативний проект П. Бергера, позицію якого Смарт характеризує як «погану науку», зазначаючи, що релігію можна вивчати сциєнтично і без Бергерового натуралізму, як і без теологічного надприродного. Адже феноменологічний дискурс свідчить, що теології, інкорпоровані в релігію, також мають бути «взяними в дужки». Агностик, на відміну від теїста і атеїста, не вирішує питання, чи існує Бог. Будь-якій претензії на доконечну істину, має передувати словосполучення «може бути»; у вирішенні проблеми істини найкращою інстанцією, якої ми можемо досягти, є певна правдоподібність. Зрештою Смарт віддає перевагу терміну «методологічний агностицизм», суть якого американський релігієзнавець Р. МакКатчен, резюмує наступним чином: «Не знаючи, як Всесвіт дійсно організований — не знаючи, чи він був взагалі організованим — дослідник релігії прагне не встановлювати якусь позицію у відповідь на це питання, але описати, здійснити аналіз і порівняння позицій, які замають інші» [7, с. 216–217]. Таким чином, ідея, що вчені мають прийняти нейтральний, вільний від оцінювання підхід по відношенню до вивчення релігій і обмежувати своє завдання описом, класифікацією і порівнянням релігійних явищ, стала домінувати

у релігієзнавстві. Так усвідомлена релігія постає автономною цариною, такою, що має свою власну «внутрішню логіку».

Не випадково, багато дослідників релігії приєднуються до Смарт в бажанні позбавити (чи навіть врятувати) академічне релігієзнавство від захоплення християнським істеблішментом, тому що залежність релігієзнавства від теології перешкоджає відкритості позиції дослідника.

Отже, у перспективі, яку відкриває акцентована Смартом типологічна феноменологія, що ґрунтується на методологічному агностицизмі, жодну традицію не можна залишити поза увагою як просто позбавлену рації. Наш час дає нам перевагу жити в усвідомленні численності варіантів духовного життя, засадничої нездатності до однаковості; ми завжди маємо перед очима широкое поле духовності, необхідне для єдності-через-іншість, для поєднання віри і відкритості, для компенсації нашої вузькості, для нагадування про нашу фрагментарність. Філософська позиція, позначена Смартом як «м'який нерелятивізм» іспульсує відносини відкритої толерантності, як відмітної риси глобально зорганізованого людства, з його недогматичними формами релігійної освіти, в якому емпатичний описовий плюралізм має зайняти почесне місце.

### **Література:**

1. Smart N. The Science of Religion and the Sociology of Knowledge [Text]. — Princeton University Press, 1973.
2. Smart N. Worldviews: Crosscultural Exploration of Human belief [Text]. — New Jersey, 2000.
3. Smart N. Transcendental Humanism: A Paper about God and Humanity, in Frederick Sontag and M. Darrol Bryant (eds), God: The Contemporary Discussion (Unification Theological Seminary, Barrytown, NY, distributed by Rose of Sharon. — New York, 1982): 387–401.
4. Cox J.L. Religion without God: Methodological Agnosticism and the Future of Religious Studies. The Hibbert Lecture 13 April 2003. Herriot-Watt University [Електронний ресурс] Режим доступа: [http://www.thehibberttrust.org.uk/.../hibbert\\_lectu](http://www.thehibberttrust.org.uk/.../hibbert_lectu).
5. Smart N. Dimensions of the Sacred. An Anatomy of the World's [Text]. — University of California Press, 1996.
6. Свасьян К. А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. — Ереван: Изд-во Арм.ССР. 1987.

7. McCutcheon R. The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion. — London and New York: Cassell. 1999.

*Карнаухова Н.Л.* Научный статус феноменологии религии и методологический агностицизм Ниниана Смарта

Автор исследует возможности приложения феноменологического метода к научному исследованию религии сквозь призму методологического агностицизма одного из наиболее известных феноменологов религии современности Ниниана Смарта.

Ключевые слова: *феноменология религии, типологическая феноменология, опыт, структурированная эмпатия, суперимпозиция, методологический агностицизм.*

*Karnauchova N.L.* Scientific status phenomenology of religion and Ninian Smart's methodological agnosticism

Author explores the possibility of applying the phenomenological method to the scientific study of religion in the light of methodological agnosticism one of the greatest contemporary phenomenologists of religion Ninian Smart.

Keywords: *phenomenology of religion, typological phenomenology, experience, structured empathy, superimposition, methodological agnosticism.*

УДК 271

## КОНФЕСІЙНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ СИРІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

**Кондратьєва І. В.<sup>©</sup>**

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглянуто історичні умови та конфесійно-політичні чинники виникнення Сирійської Православної Церкви, своєрідність ієрархату та сучасний адміністративний стан Церкви, що відноситься до світу орієнтального християнства.

Ключові слова: *Близький Схід, політичні та конфесійні чинники, християнство, монофізити, антихалкідоніти, ісламський світ.*

Актуальність теми представленої статті полягає в сучасному стані Близького Сходу, регіоні де проживають араби, перси, турки, курди, євреї, вірмени, ассирійці, сирійці, грузини, абхази, азербайджанці та ін. Більшість населення за віросповіданням мусульмани. Однак Близький Схід є також колыскою іудаїзму і християнства. Близький Схід це регіон де благополуччя яке гарантоване природними ресурсами з однієї сторони не знімає проблем, що спричинені політичними та конфесійними чинниками з іншої сторони. І тому сьогоднішня Близького Сходу це конфлікт, — політичний, економічний, релігійний та культурний. Характерною ознакою ісламських країн стає спроба вироблення нових оригінальних форм державно-політичного життя, звернення до соціокультурної реальності та перетворення європейських форм у відповідність з духом ісламу.

В даній статті ми звертаємося до Сирії, громадянська війна в якій стала головною темою новин всього світу. За останні роки Сирія вважалася однією з найбезпечніших для християн країн Близького Сходу. Влада там була зосереджена в руках родини Асада і релігійної меншини алавитів (багато мусульман вважають цю шіїтську секту єретики), які понад 40 років забезпечували міжконфесійний мир в країні. Протягом усього XX століття християнська меншина в Сирії користувалася великим впливом, хоча становила щонайменше 10% населення.

Християнство в Сирії не монолітне, воно представлено: православними, яковітами, греко-католиками, сиро-католиками, армяно-грогоріанами, армяно-католиками, маронітами та протестантами. При цьому деяким християнам вдалося домогтися певних успіхів у своїй професійній і діловій діяльності і зайняти відносно високі посадові пости, інші виїхали до родичів на Захід з матеріальних міркувань або просто тікали від репресій авторитарного режиму.

Коли стався громадський конфлікт новий патріарх Антіохійський і всього Сходу Іоанн V закликав християн що живуть в Сирії залишатися в країні, незважаючи на загострення військово-політичної обстановки: «Ми, християни, — сказав він, — живемо в цій країні і залишимося в ній. Те, що відбувається з нами, відбувається і з іншими. Ми в тій же ситуації, як і всі інші. Мусульмани і християни плечем до плеча повинні протистояти труднощам». Ппризив патріарха Антіохійської православної церкви пролунав для всіх християн.

Втім найдавнішою християнською інституцією Сирії є Сирійська Православна Церква (західносирійська). Вона належить до орієнтального християнства, інституції якого на відміну від інституцій традиційних християнських віросповідань володіють набутим упродовж багатьох віків цінним досвідом функціонування в оточенні інших, альтернативних для них конфесій. Внаслідок тривалого існування в ісламському середовищі Сирійською Православною Церквою були вироблені своєрідні принципи інкорпорації в іноконфесійне суспільство та форми взаємодії з домінуючими інституціями держави Сирія. А світоглядні установки, уявлення та цінності Церкви, загартовані в умовах панування іншого віросповідання, були покладені в основу вираженої міжконфесійної політики, одним із наслідків якої стала регламентація принципів толерантності. Звідси й тенденція до не конфліктності та гнучкої адаптованості до мінливих умов сьогодення.

При розгляді питання походження та існування Сирійської Православної Церкви не можливо обійтись без праць багатьох відомих дослідників тематики сирійського християнства. Йдеться про праці російських богословів та церковних істориків В. Болотова, єпископа Софонії (Сокольського), А. Спаського, архієпископа Іларіона (Алфеева), ієромонаха Стефана (Садо), російських істориків та етнографів В. Бартольда, К. Базілі, Н. Пігулевської, М. Думбіса, Ф. Бахтинського, Й. Зая, Р. Гусейнова, А. Колеснікова, А. Нікітіна, Є. Кичанова, О. Ломонова, В. Панкратової. А також праці сучасних істориків та археологів Росії

та країн Середньої Азії Л. Кизласова, Л. Ромпель, О. Бернштама, А. Лівшиця, С. Кляшторного, В. Массона, К. Байпкова, А. Мусакаєвої, В. Кольченка.

Інституції сирійського християнства були предметом вивчення авторитетних англійських сходознавців Ф. Бьоркіта, У. Уїгрема, Р. Фрая, Ф. Дрейка, М. Бойс; французьких істориків П. Беджана, Ф.-Н. Но, Ж. Лабура; японського історика Й. Саекі та китайської дослідниці Ши Шу.

Серед вітчизняних авторів, які торкалися тематики Сирійської Православної Церкви в межах дослідження Давніх Східних Церков потрібно назвати С. Головащенко, І. Гаюк, О. Сагана.

В дослідницькій літературі проблема походження західно-сирійської церкви зазвичай вирішується в межах традиціоналістської версії, за якою «святіший престол Антіохії був заснований апостолом Петром, який вважається першим головою Сирійської православної церкви Антіохії» [1, с. 36]. Саме в Антіохії «учні [Спасителя — І. К.] в перший раз стали називатись Християнами» (Діян. 11:26). До цього, Антіохія стає також першим осередком християн поза межами Палестини. Отже запровадження Церкви відбувається в Антіохії у 38 році зважаючи при цьому, що список її патріархів започатковується Петром і датується саме цим роком.

Спробуємо піддати цю версію верифікації. Зауважимо, що Антіохія тих часів постає в етноконфесійному відношенні як строката суміш семітських народів і греків. Принаймні в період християнізації в Антіохії домінували такі етноси як євреї, сирійці і греки. При цьому не слід недооцінювати вплив іудейської релігії. На підставі свідчень Йосифа Флавія («Іудейські давності, 12.119) ми можемо узагальнити, — при Селевкідах в Антіохії функціонувала одна синагога. Цілком вірогідно, що при римській владі синагог стає кілька. Про вплив єврейської громади в Антіохії повідомляє Іоан Златоуст у творі «Проти іудеїв». Його словами: «багато з тих, хто вважається нашими і хто каже про себе, начебто вірують по нашому, одні — йдуть дивитись на ці свята, а інші — навіть беруть участь в іудейських святах і постах. Цей-то лихий звичай і я хочу тепер вигнати з церкви...» [9, с. 4].

Відповідно, іудейські віроповчальні принципи, й зокрема про єдність та одиничність Бога не могли не вплинути на уявлення семітомовних християн. Принаймні не варто відкидати можливість відчутного іудейського компоненту у віруваннях та поглядах сирійців. Втім вхо-

дження Антіохії до складу імперії ромеїв (за винятком невеликих перерв, пов'язаних з присутністю влади парфянської, а потім Сасанідів) посприяли поступовій перевазі елліністичного елемента над сирійським. Не дивно тому, що більшість осередків християнської Антіохії до 639 року в конфесійному відношенні були орієнтовані на кафолічність та цілковиту узгодженість з церковним життям Єрусалиму та Риму. Цілком вірогідно, що саме кафолічні тенденції виявились основою для постанови «грекофільського» Антіохійського патріархату. Тобто, слід акцентувати на виразному елліністичному підґрунті такого патріархату, який в подальшому поповнив сім'ю автокефальних церков Вселенського православ'я.

Тепер що стосується віросповідної орієнтації сирійських християн Антіохії. Г. Курбатов у дослідженні «Ранньовізантійське місто: Антіохія в IV столітті» (1962) залучаючи дані соціально-політичної і економічної історії Антіохії показав, що сирійці складали незначну частину населення міста. Деякі з них були купцями, але основну масу складали торговці, ремісники і поденники. В культурному відношенні в Антіохії не схвалювалось вивчення сирійської мови. Муніципальна аристократія, вихована в еллінському дусі усіляко перешкоджала зближенню грецького населення з сирійським. Звідси і заходи, направлені на відверте ігнорування сирійського елемента, чи в кращому випадку його несприйняття. Як наслідок, — подібна конфронтація еллінського та сирійського мовних чинників відображалась і на конфесійній конфігурації Антіохії. Тобто ієрархи греко-фільського патріархату не бажали мати справу з сиромовними ієрархами та паствою. Громади останніх, тісно пов'язані з семітською культурою стають основою для подальшої організації Сирійської Православної Церкви. Зауважимо, що в християнській Антіохії тривалий час відчувалось протистояння ромейської партії і сирійської, яке підживлювалось відповідними політичними чинниками (йдеться про постійну конфронтацію Візантійської та Персидської імперій). В конфесійному відношенні подібне протистояння закінчилось у 512 році, коли патріархом антіохійським стає монофізит за поглядами Севір. Б. Нелюбов переконаний в тому, що «Севір Антіохійський став першим духовним вождем сирійських монофізитів» [5, с. 347].

Остаточне завершення формування інституціональних структур західносирійської церкви припадає на 40-і роки VI століття. Утвердження винятковості такої декларації послужило підставою для дієвості другої версії, про появу цієї церкви. Єпископ Софонія чітко виразив її суть:

«відомі під назвою яковітів постають у вигляді окремої християнської спільноти близько половини шостого століття від Р.Х.» [10, с. 17]. У. Уїгрем стверджує: «в другій половині шостого століття ми бачимо значне зростання кількості малих незадоволених меншин, які склались у «монофізитську Церкву Сходу» [12, р.75]. З іншого боку, Хасан бін Талал вважає, що сирійські монофізити «організували власну незалежну церкву яковітів (543–544). Спільнота була названа в честь Якова Барадея [так у автора — І.К.], одного із ранніх її вождів...» [11, с. 47]. Отже, подібна версія ґрунтується на уявленні про західносирійську церкву як остаточно сформовану інституціональну структуру. Щоправда час її появи у багатьох дослідників відрізняється. Проте на нашу думку більш вірогідною є теза про виникнення цієї церкви у 40-х роках VI століття.

Організатором західносирійської церкви більшість дослідників визнають Якова Барадея (у транскрипції В. Болотова — Бурдеано). На думку В. Болотова: «він виявився істинним засновником монофізитської церкви» [2, с. 433]. Саме Якову Барадею західносирійська церква зобов'язана істотною її реорганізацією та інституціональним оформленням.

У першій половині VI століття візантійські імператори Юстин I і Юстиніан вдаються до «хитромудрої» політики по відношенню до сирійських ієрархів-антихалкідонітів. Останні втрачають у Сирії свої кафедри. При цьому якщо і були переслідування, то лише при попустительстві імператорів з боку фанатично налаштованих синодів по нацьковуванню їх ієрархів. Юстиніан навіть загравав з Севіром Антіохійським, дбаючи в першу чергу про державні інтереси, які вимагали спокою та конфесійного миру серед підданих. Тому, як стверджував В. Болотов: «Він [Юстиніан — І.К.] намагався взяти монофізитів, так сказати, змором. Єпископів монофізитських він не переслідував, але заявив, що вони повинні утримуватись від усіляких ієрархічних дій, тобто вони мали право тільки літурґісати, але не посвячувати в ієрархічні ступені» [2, с. 380]. Втім на заваді такої політики Юстиніана стала діяльність Іоанна, єпископа Тельського. Останній втікає до Персії, де у 529–530 роках розпочинає пропаганду северіанських поглядів і хіротонізує священників та дияконів. За свідченням церковного історика Іоанна Ефеського, він начебто здійснив 170 тисяч хіротоній [див: 2, с. 380]. Судячи з повідомлення самого Іоанна Тельського ним було висвячено за рік близько 840 осіб тільки з ченців одного монастиря. Звісно, що у подібних повідомленнях слід вбачати властиву християн-

янським письменникам тих часів схильність до перебільшень. Але в будь-якому разі можна стверджувати про значне поповнення ієрархату сирійських монофізитів внаслідок діяльності Іоанна, єпископа Телльського. Значення його діяльності досить влучно підсумував А. Карташов. На думку церковного історика: «Він [Іоанн Телльський — І. К.] здійснив свій давнішній замисел — утвердити базу монофізитства в Персії» [3, с. 405]. Додамо також, що нині він шанується Сирійською православною церквою як святий (пам'ять 6 лютого).

Після смерті Іоанна Телльського його справу продовжив Яків на прізвисько Барадей. Таке прізвисько означало спотворену форму від назви «бардата», що, в свою чергу, перекладалась як «вкритий попоною», оскільки Яків ходив, накриваючись грубим рядном. Колишній чернець з Телли отримав висвяту у єпископи в 543 році. Між іншим, його хіротонізації посприяв арабський князь Харит бар-Габал з племені Гасан. У 542 році він прибув до Константинополя, де попросив тодішню імператрицю Феодору поставити для арабів (монофізитів за віросповіданням) двох чи трьох єпископів. Імператриця такий дозвіл надала. Так від опального Феодосія, патріарха Олександрійського отримали єпископський сан Яків Барадей, направлений в Едесу і Феодор, направлений в Бостру (Аравія). Отже, слід погодитись зі слушною думкою Н. Пігулевської, яка вважала, що «в історії монофізитства VI століття «цар арабів» Харит зіграв неабияку роль. Підтримка східних ієрархів зміцнила позицію гасанідів, а відкрита і наполеглива протекція, надана гасанідами монофізітам робила їх політичною силою» [8, с. 187]. Іншими словами, араби-християни посприяли не лише збереженню, але й активізації інституціональних осередків західносирійської церкви.

Після висвяти Яків Барадей під виглядом злидаря інкогніто переходив кордон Візантійської імперії і здійснював хіротонії в Сирії та Малій Азії, примножуючи кількість монофізитських ієрархів. Якщо повірити Іоанну Ефеському, то за час своєї діяльності він хіротонісував двадцять сім єпископів і значну кількість священиків. Між іншим, саме Яков Барадей у 559 році висвятив Ахудеммеха, який сирійськими істориками визнається першим митрополитом Сходу.

Побіжно посприяв зростанню кількості християн, антихалкідонітів за поглядами і шаханшах Хосрой I Ануширван (531–579). У 540 році він захопив і спалив Антіохію, що входила на той час до Візантійської імперії. Але згодом, відновивши місто заселив його полоненими, колишніми ромейськими християнами, серед яких було немало моно-

фізитів. Як повідомляє в «Церковній історії» Іоан Ефеський (кн. 6, гл. 19): «Після того, як були захоплені Дара, Апамея та інші міста, перси перевезли в межі персидські усіх полонених, кількість яких, коли їх рахували в Нисібії перед царем, була 275 тисяч і інших, яких не рахували. Він привіз їх і заключив в Антіохії, яка була ним збудована, коли він підкорив і захопив Антіохію [ромейську]. За її назвою він спорудив в своїй землі місто, в якому він заключив усіх полонених і у всій її області» [7, с. 527]. У 573 році після повторної навали Хосроя I близько 290 тисяч осіб поповнили ряди нових християн і розселились в різних місцях Сирії.

До речі, судячи з церковно-історичних творів Іоанна Ефеського і Михаїла Сирійця Хосров благоволив до християн-антихалкідонітів. Зокрема, Іоан Ефеський у «Церковній історії» (кн. 6, гл. 22) свідчить про диспут халкідонітів з «православними» [так він називає монофізитів — І. К.], роль судді якого виконував саме шаханшах Хосрой I. Останній після перемоги монофізитів сказав їм: «Йдіть собі, будуйте свої церкви і свої монастирі і в подальшому ніхто хай не сміє вас ображати» [7, с. 529]. Як наслідок, — «з великим завзяттям і без страху повернулись усі православні в персидські області. Коли вони отримали той наказ, вони насмілились зробити велику справу через блаженного мар Якова [мова йде про Якова Барадея — І. К.], єпископа православних, — поставили католікоса і вони, чого ніколи раніше не траплялось в персидській землі: «З того часу і донині обирали і ставили католікоса віруючі» [7, с. 529].

Зауважимо, що Яків Барадей зробив велику послугу фінальному завершенню процесу утворення інституціональної західносирійської церкви, коли висвятив для неї патріарха. Зокрема, саме він у 544 році проголосив предстоятелем церкви свого друга Сергія з Телли, хіротонісувавши його в чин патріарха. Щоправда у 546 році Сергій помер і кафедра кілька років залишалась вакантною. Після поради з Феодосієм, патріархом Олександрійським Яків висвятив другим предстоятелем оновленої церкви Павла на прізвисько Чорний (550–575). Отже, варто погодитись з думкою В. Болотова, що він [Яків — І. К.] вчинив «дещо більше, ніж скільки могли очікувати і самі монофізити» [2, с. 432].

Між іншим, патріархи західносирійської церкви традиційно ведуть свій родовід від християн Престолу антіохійського. Відповідно, на згадку про престол антіохійський і про першого його єпископа — Ігнатія Богоносця — усі патріархи цієї церкви при інтронізації, починаючи з 1293 року додають до свого імені ім'я Ігнатій. До цього першим істо-

рично відомим єпископом Антіохійським був Єводій (67–88), який втім ніяк себе не проявив. Тому патріархи західносирійської церкви шанують його наступника, мученика Ігнатія Богоносця.

У факті наслідування патріархами Престолу Антіохії слід вбачати також своєрідне перекривання традиціоналістської та інституціоналістської версії походження Сирійської православної церкви.

Патріарх західносирійської церкви є «головним суддею і кіріархом усієї Церкви яковітської і всіх яковітів» [10, с. 20]. Його нинішня титулатура, за свідченням Б. Нелюбова, декларується як «Патріарх граду Антіохії і всієї землі, що підлягає святому престолу» [5, с. 355]. Хоча в офіційних документах сьогодення предстоятель церкви титулується як Патріарх Антіохії і всього Сходу.

Патріарший престол спочатку знаходився в Антіохії. Після її захоплення візантійськими військами у 969 році кафедра переміщається в Мелітену (на північ від міста Алеппо). З 1031 року кафедра знаходилась у Діарбекірі (Аміді), а з 1034 по 1293 роки в монастирі Мар Барсаума (поблизу Мелітени). У 1293 році патріарша резиденція була переміщена у монастир Дайрал-Зафаран (поблизу міста Мардін). У 1924 році резиденцією патріарха стає місто Хомс у Сирії. А з 1959 року і понині патріарша кафедра знаходиться у Дамаску.

Обрання патріарха, яке здійснювалось спочатку (в межах Персидської імперії) єпископами при головуванні мафріана [про цей чин у подальшому викладі — І.К.] з часом починає залежати від мусульманських правителів. Бар Ебрей свідчить про предстоятелів церкви яких призначали навіть безпосередньо за наказом халіфа. Йдеться про патріархів Гervasія I (753–790) і Йосифа (790–793). Втім яковіти самі надавали привід для подібної процедури обрання. Як зазначав М. Медніков: «серед яковітів неодноразово виникали чвари; в своїх суперечках вони напрошувались на втручання халіфів, пред'являючи їм скарги на своїх власних єдиновірців і звинувачення проти своїх ієрархів» [4, с. 219]. Між іншим про такого роду скарги і звинувачення неодноразово повідомляв Бар Ебрей у своїй «Церковній історії». Незважаючи на розбіжності переважно організаційного характеру, предстоятель який очолював церкву намагався усіляко стримувати сепаратистські тенденції. До цього в історії західносирійської церкви був навіть період (з 1293 по 1492 рік) коли кафедру очолювали одразу три патріархи. Втім зрештою патріарху Ігнатію Іоану XII (1483–1492) вдалось поєднати усіх яковітів під своїм омофором. Додамо також, що нині Сирійську Православну церкву

очолює патріарх Антіохії і всього Сходу Ігнатій Закка І Івас, хіротонізований 14 вересня 1980 року. Резиденція патріарху знаходиться в м. Дамаск.

Першим кліриком після патріарха в ієрархії західносирійської церкви був мафріан. Що буквально означає у перекладі з сирійської мови «той, хто забезпечує плідність». Докладні свідчення про інститут мафріанату можна почерпнути у другій книзі «Церковної історії» Бар Ебрея, який, до речі свого часу (з 1264 по 1286 роки) теж був мафріаном Сходу і Заходу. Мафріан («мафрійоно») мав право висвячувати не лише священників, але і єпископів. При цьому його призначав патріарх. Але лише у процедурі призначення слід вбачати пріоритетність патріарха в ієрархічній структурі Сирійської православної церкви. Функціональні обов'язки цих вищих ієрархів були однаковими.

Нижчий клір церкви складався зі священників, хорепископів, і дияконів. Зазвичай вони виконували служби і мешкали при храмах. Священники носять, як правило, чорний одяг і «фіро» (шапку). До їх функціональних обов'язків входить здійснення семи таїнств. Характерною ієрархічною особливістю священників західносирійської церкви є висвята у цей сан саме одружених чоловіків. Існує в ієрархічній структурі церкви також почесне звання з певними привілеями бути «першими серед священників». Йдеться про хорепископів, які, в свою чергу, мають право носити ланцюжок з хрестом і прикраси в одязі. Додамо також, що чин хорепископа відноситься до граничного розряду для одружених ієреїв. Тобто вище хорепископів у Сирійській православній церкві не може бути одружених ієреїв.

Свого роду унікальним в західносирійській церкві є інститут дияконату. Йдеться про його розподіл на шість розрядів. Назвемо їх у порядку зростання. Це «улмойо» (вірний)», «мавдьоно» (сповідник віри); «мзамроно» (півчий), «курройо» (читець) «афудьякно» (піддячий) і «мшамшоно» (архидиякон). Тільки останній — диякон шостого розряду — має право носити кадильницю під час божественної літургії.

Єпархіяльна система західносирійської церкви остаточно формується в межах Арабського Халіфату. При праведних халіфах і при Омейядах більшість єпархій знаходились в північній Сирії (між Антіохією і Едесою) і в Месопотамії.

На початку XV століття західносирійська церква занепадає внаслідок нашествия Тамерлана. Відповідно, кількість її єпархій різко скорочується й упродовж XV століття коливається в межах двадцяти. Щоправда,

у середині XVIII століття сталося значне поповнення західносирійської церкви із-зовні. Йдеться про малабарських християн, значна група яких пориває у 1653 році з римо-католиками і отримує у 1695 році власного єпископа, висвяченого тодішнім яковітським митрополитом Григорієм Єрусалимським. Так виникає окрема Індійська єпархія. Втім, незважаючи на таке поповнення церкви, її положення у мусульманському світі залишалось доволі пригніченим та жалюгідним. Особливо це стосується функціонування церкви в межах Османської імперії. В середині XIX століття, за свідченням священника Л. Петрова, яковітська церква нараховувала лише 13 єпископій. [див: 6, с. 41].

Репресії проти християн, що мали місце після першої світової війни в регіонах Туреччини та причини економічного характеру спонукали численні групи яковітів податись в еміграцію. Більшість з них опинились в країнах західної Європи та США. Внаслідок геноциду християнського населення, вчиненого турецькою владою у 1915–1920 роках було знищено більш ніж 20% від загальної кількості віруючих західносирійської церкви. Відповідно, процеси інституціоналізації в межах традиційного ареалу церкви завмирають, зміщуючись в нові регіони.

Нині Сирійська Православна Церква нараховує 26 єпархій. З них 13 митрополій. Щодо загальної кількості прихильників Сирійської православної церкви — тут варто констатувати розбіжності у численних статистичних звітах.

Значним ареалом інституціональної активності Сирійської православної церкви поступово стають США, де кількість її прихильників сягає вже 50 тисяч осіб. У 1995 році Священний Синод церкви розподілив єпархію на три окремі патріарші вікаріати два в США і один в Канаді.

До складу Сирійської Православної Церкви входить також автономна структура — Католикосат Індії. Офіційна назва цієї автономної адміністративної структури — Маланкарська Сирійська Православна Яковітська Церква. Нині Маланкарську церкву очолює католикос Сходу Мар Василій Фома I, який був обраний її предстоятелем у 2002 році.

На початку XXI століття доволі міцні позиції Сирійська Православна Церква утримує і в Європі. Це єпископії: 1) Нідерландів; 2) Швейцарії і Австрії; 3) Бельгії, Люксембурга і Франції; 4) Німеччини; 5) Великобританії. Також функціонує маланкарська архієпископія Європи.

**Література:**

1. Богословский диалог между Православной церковью и Восточными православными церквами. Хрестоматия / Сост. и ред. Кристин Шайо. — М.: ББИ св. апостола Андрея, 2001. — 171 с.
2. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви / В. В. Болотов. — Т. IV. История церкви в период Вселенских соборов. — К.: Изд. им. свят. Льва, 2005. — 599 с.
3. Карташёв А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташёв. — Клин: Атлас-Пресс, Христианская жизнь, 2004. — 686 с.
4. Медников Н. А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам / Н. А. Медников // Православный палестинский сборник. — Т. 17. — Вып. 2. — СПб, 1897. — 734 с.
5. Нелюбов Б. Древние Восточные Церкви. III. Сиро-яковитская Церков / Б. Нелюбов // Альфа и Омега. — 1998. — № 4 (18). — С. 341–363.
6. Петров Л. Восточные христианские общества. Краткий очерк их минувшей судьбы и нынешнего состояния / Л. Петров. — СПб, 1869. — 95 с.
7. Пигулевская Н. В. Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы / Н. В. Пигулевская. — СПб: Дмитрий Буланин, 2000. — 760 с.
8. Пигулевская Н. В. Итоги и перспективы отечественной сириологии / Н. В. Пигулевская // Семитские языки. — Вып. 2. — Ч. 1. — М., 1965. — С. 75–81.
9. Иоан Златоуст. Против иудеев / Иоан Златоуст, св. — Москва: «Ладья», 2000. — 128 с.
10. Софония (Сокольский). Современный быт и литургия христиан инославных иаковитов и несториан с кратким очерком их иерархического состава, церковности, богослужения и всего, что принадлежит к отправлению их церковных служб, особенно же их литургии с присовокуплением переводной записки О несогласии церкви армянской со Вселенскою Православною / Софония (Сокольский). — СПб.: Типография духовного журнала «Странник», 1876. — С. 335–341.

11. Хасан бин Талал. Христианство в арабском мире / Хасан бин Талал // Страницы. — 2002. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 215–233; Т. 7. — Вып. 3. — С. 395–408; Т. 7. — Вып. 4. — С. 523–533.
12. Wigram W.A. An Introduction to the history of the Assyrian Church or the Church of the Sassanide Persian Empire 100–640 A.D. / W.A. Wigram. — London, New York: S.P.C.K.; E.S. Gorham, 1910. repr: Piscata Way: First Gorgians Press Edition, 2004. — XVIII, 318 p.)

*Кондратьева И. В.* Конфессионально-политические условия происхождения и существования Сирийской Православной Церкви.

Рассмотрены исторические условия и конфессионально-политические факторы возникновения Сирийской Православной Церкви, своеобразие иерархата и современное административное состояние Церкви, относящейся к миру ориентального христианства.

Ключевые слова: *Ближний Восток, политические и конфессиональные факторы, христианство, монофизиты, антихалкидониты, исламский мир.*

*Kondratieva I.* Confessional and political conditions of origin and existence of the Syrian Orthodox Church.

In this article considered the historical conditions and sectarian political factors of the Syrian Orthodox Church, originality of hierarchy and modern administrative state of the Church, which belongs to the oriental world Christianity.

Keywords: *Middle East, political and religious factors Christianity monophysites, Non-Chalcedonian, the Islamic world.*

УДК: 1:37.015.2

## ПЕДАГОГІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРИ

**Колосюк І. А.**©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і філософії  
Подільського державного аграрно-технічного університету*

Розглядаються актуальні питання педагогічної антропології як теорії і практика формування освітньої культури.

Ключові слова: *педагогічна антропологія; методологія педагогіки; філософська антропологія; освітня культура.*

Педагогічну антропологію дисциплінарно слід розглядати, перш за все, як складову соціальної антропології, тому перед з'ясуванням завдань і можливостей першої як методологічної ланки між філософською культурологією і педагогікою варто коротко зупинитися на загальній характеристиці самої соціальної антропології. Соціальна антропологія виникла в XIX сторіччі як наука про людину — активного учасника природного і соціально-культурного процесів. Головною метою цього різновиду антропології є побудова загальних знань про людину як біологічну і соціально-культурну істоту, а шляхів до цієї мети декілька — генетичний аналіз біологічної природи людини і порівняльний аналіз різних культур, в рамках яких відбувається соціалізація людського індивідуума [23].

У США, де зародилася соціальна антропологія [29], ця наука розвивалася через практичну потребу суспільства зрозуміти регулятивні принципи, які спрямовували культурні процеси і вели до утворення певних соціально-культурних структур. Особливо актуально це було для американського суспільства, що є складним синтезом різних груп емігрантів, кожна з яких вносила до «загального казана» власні і вельми своєрідні норми, цінності, зразки поведінки. Першочергового значення набувало пізнання умов асиміляції, зокрема, можливості культурного пристосування до існуючої соціально-культурної моделі і безболісна адаптація емігрантів до нової життєвої обстановки. Саме тому американські соціальні антропологи звертали особливу увагу на процес

передачі культурної спадщини від покоління до покоління, на формування культурних рис особи з метою вивчення можливості утворення однорідної американської соціально-культурної спільності, що складається з різноманітних компонентів [10]

Сьогодні соціально-антропологічні дослідження приносять користь не тільки «чистій» науці, але і політикам, громадській адміністрації, які прагнуть будувати суспільство на расово і етнічно безконфліктній основі. Як відомо, такі конфлікти бувають найбільш запеклі і криваві. Вони завдають збитку міжетнічним, міжнаціональним відносинам і серйозно б'ють по економіці країни, оскільки вимагають великих і тривалих витрат на усунення подібних конфліктів [30]. Втім, навіть без апеляції до таких виняткових ситуацій міжетнічних конфліктів, соціальна антропологія, на наш погляд, може застосовуватися до практично усіх аспектів аналізу освітнього процесу — тобто як робоча наукова складова теорії та історії культури в усіх її «іпостасях», у тому числі й філософській.

У радянській науці було прийнято членувати антропологію на три розділи — антропогенез (вчення про походження людини), расознавство (вчення про раси) і морфологію (вчення про нормальні варіації будови людського тіла). Проте час показав, що це тричленне ділення не відповідає сучасному стану науки. Наприклад, воно ігнорувало фізіологічну антропологію. У цьому ігноруванні знайшло своє віддзеркалення переслідування генетиків за часів сталінського культу особи і відставання радянської біологічної науки від світового рівня наукових досягнень [10].

Тричленна схема антропології погано реагувала на процес розвитку антропологічної науки. Наприклад, в цю схему важко було втиснути анатомічну антропологію, яка була виділена як самостійний розділ антропологічної науки на VII Міжнародному конгресі антропологічних і етнографічних наук [11].

Були проблеми і з назвою розділу «антропогенез», який прижився в радянській антропологічній науці, але не прищепився на Заході, де історична антропологія (антропогенез) називається *походженням людини* [23]. Таке походження на певному етапі неможливо досліджувати без урахування освітніх чинників — щоправда у їх найпростіших формах, однак уже властивих лише людині на відміну від усіх інших тварин. Саме тут теорія та історія освіти нерозривно і явно пов'язані з

культурологією, а точніше — надто складно віддиференціювати тут їх предметні області.

Історична антропологія — це серцевина не тільки сучасної антропології як самостійної науки, але і серцевина сучасної соціальної антропології, оскільки антропологія займається не історією нащадків Адама і Єви, а походженням і розвитком *homo sapiens* [22]. Надзвичайно велика вага історичної антропології і для культурології, яка вивчає цей період розвитку людини і людства. Н цьому стику, зокрема, здійснено багато досліджень з культурної антропології.

Ці та інші методологічні дискусії не могли не вплинути на розвиток антропології і її дисциплінарну диференціацію. Результатом останньої виявилось зародження і подальша еволюція педагогічної антропології, яка увібрала в себе багато чого з філософської і соціально-культурної антропології.

Розвиток сучасної педагогіки та близької до неї педагогічної антропології, ефективність рішення ними проблем навчання і виховання підростаючих поколінь неможливо уявити без їх інтеграції з іншими науками і науковими напрямками. Наприклад, метод міжособистісного спілкування успішно використовується педагогами, психологами, психотерапевтами і багатьма іншими фахівцями. Однак, таке широке поле методології використання педагогічної антропології слід пояснювати передусім широтою пізнавальної методології цієї науки, яка включає в себе методи тих наук, на межі яких вона виникла. Більше того, саме завдяки цьому слід визнати особливе значення педагогічної антропології для педагогіки загалом.

Будь-яка педагогічна концепція, як зауважує Т.А.Петруніна, базується на певних знаннях про людину, що відображають соціально-культурні цінності тієї або іншої культурно-історичної епохи [21]. Цілі і завдання виховання і освіти неможливо сформулювати без ясно усвідомлених уявлень про те, якою є і якою повинна бути людина. Педагогіка без ідеалу, без погляду в майбутнє немислима. В той же час без знань про те, чим є реальна людина в її конкретній даності, якою вона є насправді, неможливий педагогічний процес, оскільки він включає цілком певний вплив на того, кого виховують, наявними методами [8].

Таким чином, педагогіка в кожную історичну епоху і в рамках відповідної культури завжди базується на певному антропологічному фундаменті, тобто на сукупності ціннісних обумовлених знань про людину. Цю тезу обстоюють усі адепти педагогічної антропології, зокрема російські

фахівці, які значно на цей момент суттєво випереджають вітчизняних науковців у розробці проблематики педагогічної антропології [14; 17; 20; 24; 25]. Так само усі фахівці сходяться у тому, що антропологічні ідеї і цінності міняються разом з розвитком культури і суспільства. Інакше кажучи, вони мають релевантний щодо цих спільнот і культур характер і визначаються тими соціально-культурними домінантами, які властиві певним епохам і несуть на собі неповторний і незнищений відбиток цих епох, бо кожен час по-своєму бачить людину, трактує її суть і сенс її існування [16].

Уявлення про людину і її природу (біологічну і соціальну) присутні в більшості педагогічних теорій і впливають на педагогічну практику прямим і непрямим чином. Так, освітня культура під біологічним кутом зору має тотожні підстави, однак соціокультурний аналіз виявляє їх значне розмаїття. Дослідники історико-педагогічного процесу мають можливість на підставі аналізу значного емпіричного матеріалу проаналізувати і зрозуміти фундаментальні філософсько-антропологічні регулятори педагогічної теорії і практики, а також її культурологічні аспекти. Т. А. Петруніна надає таким регуляторам виняткових повноважень у цьому питанні взагалі [21], однак це видається нам деяким перебільшенням, оскільки навряд чи історики здатні повною мірою оцінити суть філософського підходу до проблем педагогіки. Подібний аналіз, втім, дійсно, винятково важливий, оскільки дозволяє побачити педагогіку в культурно-історичному світлі і показати, яким чином і якими шляхами педагогічні знання про формування людської особи зазнають на собі вплив з боку науки, релігії, філософії, політики тощо [2].

До недавнього часу педагогічна антропологія була представлена в історії російської педагогіки як сукупність поглядів революціонерів-демократів і представників матеріалістичного напрямку у філософії, соціології і психології. Проте останніми роками, коли почалася активна демократизація політичного життя не лише російського суспільства, але й переважної більшості інших пострадянських країн, яка супроводжувалась критичним освоєнням інтелектуальної історії, виявилися антропологічні традиції, що розвивалися в рамках інших, немарксистських філософських і педагогічних переконань. Так, вже в роботах українця за походженням П. Д. Юркевича «Читання про виховання» і «Курс загальної педагогіки з додатками» досягнення психології,

фізіології, філософії використовувалися для релігійно-антропологічної інтерпретації проблем виховання і освіти [28].

У світовій практиці вітчизняна педагогічна антропологія була однією з найзначніших педагогічних течій, що мають свою історію, свої школи і напрями. Так, наприклад, Б. М. Бім-Бад в своїй книзі «Антропологічні підстави теорії і практики сучасної освіти» розрізняє наступні напрями в російській педагогічній антропології: синтетично-антропологічний, природничонауковий, соціологічний, філософський і «досвідний», провіденційний і тоталітарний [4]. Такий поділ цілком можна застосовувати і до вітчизняної педагогічної антропології, яка тривалий час розвивалася у нерозривному зв'язку з своєю російською «колегою». Вже один перелік цих напрямів в історії російської педагогіки характеризує педагогічну антропологію як вельми значущий предмет наукових досліджень.

Особливу роль у формуванні педагогічної антропології відіграють філософські уявлення про людину, її виховання і освіту. Справа полягає в тому, що філософське знання так чи інакше націлене на людину, на її етичні, естетичні, пізнавальні, релігійні тощо настанови. Тому антропологія є невід'ємною частиною будь-якого філософського вчення. Філософія намагається дати узагальнені уявлення про людину, показати, яке місце займає вона в соціумі і в природному світі. Завдяки цьому філософська антропологія дає змогу відтворити цілісний образ людини, розглянути і оцінити як творчий потенціал людської особистості, так і суперечливі моменти її життєдіяльності [18].

Ніхто з учених не стане заперечувати того, що філософія постійно мала великий вплив на формування педагогічних уявлень і теорій. Як вважає Петруніна і у цьому важко з нею не погодитись, саме антропологічні аспекти філософського знання були областю плідної взаємодії філософії і педагогіки [21]. У явній або неявній формі ідеї і поняття філософської антропології присутні у всіх педагогічних теоріях. Дослідження впливу філософії на формування педагогічних поглядів дає змогу глибше зрозуміти суть останніх, а також виявити взаємозв'язки педагогіки з іншими гуманітарними науками, які, своєю чергою, підтримують зв'язки з філософією [1].

Необхідність історико-філософського і методологічного аналізу взаємозв'язку педагогічної і філософської антропології викликана не тільки пізнавальним інтересом, але і нагальними проблемами, що виникли перед сучасною вітчизняною педагогікою. Пошуки ефективної педагогічної парадигми неминуче ведуть до прояснення філософський-

антропологічних підстав педагогіки. Аналіз антропологічних уявлень, які, як вважає Т.А. Петруніна, створюють ідейний і методологічний базис педагогічних теорій минулого і сьогодення [21], може допомогти в пошуку фундаментальних принципів нинішньої педагогіки. Можна цілком погодитися з нею, що минуле філософії, педагогіки і культури було в цілому багате на плідні ідеї, які не були повною мірою реалізовані свого часу, але мають потенціал надати могутнього імпульсу розвитку сучасної педагогічної думки.

Про історичний та культурологічний зміст педагогічної антропології свідчить її комплексність, оскільки єдиний міждисциплінарний комплекс складається з різних складових, що мають свою культурну історію і свій історично обумовлений методологічний базис.

Останнім часом, разом з трактуванням комплексності антропології і її модифікацій, все частіше заходить мова про інтеграційний характер цієї науки, що простягає свій вплив далеко за межі морфології [15]. Антропологія, як царина знань про природу і мінливість людської істоти відкриває, на думку російського дослідника, член-кореспондента РАН Б. А. Нікітюка, широкі можливості для поглиблених теоретичних досліджень і проникнення в різноманітні сфери соціально-практичної діяльності людей (виховна, освітня, оздоровча тощо) [15].

Спроби цілісного сприйняття природи і духовного стану людини робилися неодноразово. Чи не найглибше серед класичних авторів в цьому розібрався І. Кант, який розрізняв у людини: (1) її природну властивість (нім. *Naturell*); (2) темперамент, або здатність відчувати і виявляти свої відчуття (нім. *Sinnesart*), і (3) характер, або спосіб мислення (нім. *Denkungsart*) [13]. Природні особливості і темперамент визначають те, ким людина може бути, а характер визначає те, що вона з себе має намір зробити. У темпераменті Кант вирізняв фізіологічну і психологічну складові. Враховувалася наступна ієрархія відносин: природне начало — фізіологічна основа темпераменту — психологічна його складова — характер. Тим самим людина не є ані рабом свого походження (біологічного і соціального), ані повним паном над собою і своїми можливостями. Саме таке балансування між духовним і природним началом, на наш погляд, чи не найбільш адекватно і точно відображає філософсько-культурологічний підхід.

Через понад 200 років після Канта В. С. Мерлін у вченні про інтегральну індивідуальність людини уточнив ієрархічні рівні структури інтегральної індивідуальності. Він вирізняв наступні системні рівні:

1. Система індивідуальних властивостей організму з біохімічними, загальносоматичними і нейродинамічними підсистемами; 2. Система індивідуальних психічних властивостей з підсистемами — психодинамічні (властивості темпераменту) і психічні властивості особистості; 3. Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей; її підсистеми — соціальні ролі в соціальній групі і колективі, соціальні ролі в соціально-історичній спільності (група, клас, народ) [19].

На думку вчених, Мерлін по праву може бути віднесений до реформаторів інтеграційної антропології [15]. Виникла ж вона набагато раніше. Ще К. Д. Ушинський говорив про педагогічну антропологію як комплексну науку, що дає процесу виховання дитини психобіологічне забезпечення [25].

Вперше системне (у відомому сенсі інтеграційне) вивчення людини з позицій освіти здійснив основоположник наукової педагогіки Ян Амос Коменський. Він побудував педагогіку як строго дедуктивну теорію, виведену з постулатів. Цими постулатами служили зафіксовані закономірності виховної взаємодії людини з людиною, а також узагальнення аналізу мотивів пізнавальної діяльності учнів.

Я. Коменський показав, що природовідповідність освіти не означає однієї лише адаптації школи до особливостей особистості. За допомогою природовідповідного навчання, методів, що враховують природні здібності і закони розвитку індивідуума, ушляхетнюється і удосконалюється людська особистість. Коменський тим самим антропологічно обґрунтував можливість ефективної гуманістичної педагогіки.

Як бачимо, інтегративний характер антропології загалом і педагогічної антропології зокрема можна адекватно досягнути саме як завдяки концептуальному осмисленню певного переходу від природного в людині в культурне.

З 1860-х років на Заході педагогічна антропологія стала розроблятися як самостійна галузь філософсько-педагогічного знання (К. Шмідт і його школа). Одночасно педагогічна антропологія зародилася і в Росії (К. Д. Ушинський і його школа). Ушинський заклав основи спеціального вивчення людини як того, кого виховують з метою погоджувати педагогічну теорію і практику з природою людини [25]. Він націлював педагогіку на ідеал антропологічного універсалізму. Все знання про людину повинне служити фундаментом для педагогіки.

Синтез наукових знань про людину був потрібний Ушинському не тільки для доказу могутньої сили виховання, але і для вироблення

нового підходу до розвитку людини, демонстрації взаємозв'язку фізичного, розумового і етичного начал особистості.

Як вважають історики педагогіки, педагогічна антропологія — це воістину науковий подвиг Ушинського, значення якого зростає мірою усвідомлення нами ролі виховання і вихователя в прогресивному розвитку суспільства.

Продовжує справу Ушинського на теренах педагогічної антропології відомий російський учений С. И. Гессен [5–6], який надав цій дисципліні широкого культурологічного звучання, не в останню чергу — завдяки залученню філософського її розуміння.

У дослідженнях Гессена центральне місце займають правові і етико-філософські аспекти освіти, які він розглядав як характерні риси сучасної цивілізації. Головним напрямом освіти учений вважав формування в людині творчої індивідуальності, прагнення і готовності до свободи, оволодіння методом наукового мислення, виховання «лицарів духу», тобто формування людини у певній освітній культурі. Педагогіка розглядалася ним як прикладна філософія, покликана розкривати глибинний сенс педагогічних явищ. Вважаючи основою освіти загальнолюдські цінності як стрижень того, що ми називаємо освітньою культурою, Гессен виступав проти класового підходу у сфері культури і диктату однієї ідеології в житті суспільства.

Впродовж всієї своєї наукової діяльності Гессен послідовно розвивав ідеї соціальної педагогіки, різко критично виступаючи проти грубого соціологізму. Під впливом відомого німецького філософа П. Наторпа акцентував увагу на соціалізації і утворення особистості за триступінчатою схемою: ступені аномії, гетерономії і автономії. *Аномія* — це ступінь дошкільної освіти, на якому провідними є закони природи; тут виховання здійснюється з урахуванням природних схильностей дитини, головним чином за допомогою ігрової діяльності. Цей термін увів у соціальну науку Еміль Дюркгейм у своїй праці, присвяченій соціальній солідарності [7]. За відсутності такої солідарності в суспільстві, коли наявні соціальні норми перестають обумовлювати мотивацію поведінки його членів, тобто власне перестають бути нормами, настає період соціальної руйни, аномії — буквально беззаконня в українському перекладі. У Гессена ж навпаки, анімія — це не втрата певної мотивації, а її вихідна несформованість. Період гетерономії характеризується активним пізнанням соціального життя і її законів; при цьому актуалізуються проблеми праці, учіння, свободи, авторитету, самодисципліни тощо.

Автономія — це ступінь позашкільної і вищої освіти, тобто головним чином тут маємо справу з самоосвітою особи, формуванням незалежного «Я», внутрішньої свободи і виробленням самостійних переконань.

Школа, за Гессеном, покликана забезпечити наукову освіту як за складом дисциплін, так і за ступенями (пропедевтика, систематика, наукові курси). Очевидно, що під школою тут мається на увазі і вища школа у тому числі.

За словами В.В. Зеньковського, у філософській творчості Гессена ми не знаходимо закінченої системи, але всі дані для цього у нього в наявності. Гессен, поза сумнівом, володів великим філософським даруванням. Його велика книга «Основи педагогіки» містить в собі фундамент оригінальної філософської системи [9].

Називаючи педагогіку наукою про освіту і прикладною філософією, Гессен відносить освіту до культурних цінностей, які якщо і служать знаряддям для чогось зовнішнього щодо них самих, все ж таки цінні самі по собі, тобто є абсолютними цінностями. Він ще називає їх безумовними цінностями або цілями-завданнями для розвитку творчого потенціалу людини. Такими цілями є цілі, що свідомо недоступні, такі, що не допускають повного свого досягнення.

Тісний зв'язок філософії з педагогікою Гессен бачить в тому, що історія педагогіки — це частина філософії або, якщо завгодно, часткове віддзеркалення історії філософії.

Високий рівень методологічної культури Гессен демонструє, за свідченням П.Г. Кабанова [12], при розгляді проблеми свободи учня і шкільної дисципліни. Свободу він бачить в добровільному обмеженні «Я» на користь надособистісних цілей. Для доказу цього порівнюється розвиток дитини з розвитком людства — тобто фактично онтогенез з філогенезом, як це робив ще Г.В.Ф. Гегель у Вступі до своєї знаменитої роботи. У історії людства він, майже за Гегелем у його «Філософії історії», виділяє три етапи розвитку: підпорядкування силі звичаю, підпорядкування силі закону і добровільне виконання обов'язку. У дитини їм відповідають підпорядкування силі, підпорядкування авторитету, вільне підпорядкування обов'язку. Вже тут чітко простежуються етапи становлення освітньої культури, яка не може бути охарактеризована як педагогічна оскільки йдеться не про культуру педагога, а про культуру того, хто навчається. Відповідно до цього завдання школи Гессен бачить в тому, щоб, підкоряючись шкільній дисципліні, діти вчилися не беззаперечної слухняності владі, а виконанню веління обов'язку, тобто жили

не за законами страху, а за законами совісті, так як цьому вчить уся культура людства.

Розуміння свободи має важливе методологічне значення для трактування Гессеном особистості. Згідно йому, як вважає Кабанов, особистість — це вільна людина, дії якої визначаються не звичкою, інерцією або зовнішніми обставинами, а прагненням бути самою собою в умовах, що змінюються [12]. Тому особистість поза індивідуальністю — не більше, ніж фікція. Таким чином, проблематика свободи особистості займає центральне місце у дослідженнях освітньої культури.

Пропоноване Гессеном вирішення ключових питань освіти зовсім не виключає ряд досить складних проблем, вирішення яких вимагає з'єднання протилежних настанов. Наприклад: як забезпечити свободу навчання в школі, якщо воно є обов'язковим? Як може бути школа вільною, якщо зміст освіти визначається господарськими і психологічними міркуваннями? На ці питання Гессен дає наступну відповідь: автономія університету обмежується державою, а школа, керована державою, повинна бути захищена від зайвого нагляду і прямолінійного втручання держави. Це повинно бути досягнуто наданням свободи окремому вчителю, виданням тільки зразкових, орієнтовних програм викладання. Але тут виникає нова проблема — проблема спадкоємності програм школи і ВНЗ, з одного боку, і проблема збереження відносної автономності школи, з іншого. Гессен пропонує рішення, що полягає в створенні «єдиної школи».

Завершальною метою освіти, за Гессеном, є «оволодіння методом наукового дослідження» — у цьому, на нашу думку, виявляється вища ступінь освітньої культури. Ця мета може бути досягнута тільки шляхом залучення учнів до самостійної роботи. Оскільки вища школа є нероздільною єдністю викладання і дослідження, остільки викладання слід розглядати крізь призму такого дослідження, що здійснюється не просто на очах тих, хто навчається, а за їх активної участі. Звідси Гессеном виводяться три принципи для характеристики вищої школи: повнота наукового знання, свобода викладання і навчання, самоврядування [6]. Ці принципи, на нашу думку, слід брати за основні при визначенні суті освітньої культури вищої школи.

Аж до 1917 р. і декілька років після більшовицького перевороту йшло формування школи педагогів-антропологів і психологів, послідовників

Ушинського. Яскравими представниками її були К. К. Сент-Ілер, М. І. Демков, П. Ф. Каптерев, В. А. Вагнер, А. Ф. Лазурський та інші [3].

Спеціально розробляв антропологічні засади виховання П. Ф. Лесгафт. У основу теоретичної педагогіки Лесгафт поклав антропологічний принцип, що націлював учених на з'ясування значення для педагогічного процесу всебічного пізнання особистості дитини.

Лікар-психіатр Г. Я. Трошин опублікував у 1915 р. фундаментальну двотомну працю «Антропологічні основи виховання. Порівняльна психологія нормальних і ненормальних дітей». У 1922 р. його вислали за кордон; він жив і працював у Празі. Педагогічна антропологія Трошина збагатилася результатами його досліджень в області клінічної психіатрії, дитячої психопатології і психології творчості.

Для сучасної педагогічної антропології вельми характерний персоналогічний підхід до розвитку особистості [26; 27]. Всі такі і подібні до них підходи збагачують розуміння широти проблематики освітньої культури.

Сучасна педагогічна антропологія вступила в ХХІ сторіччя як наукова дисципліна, що цілком склалася і стала вельми широкою міждисциплінарною цариною знання. При всьому обширі наявних дефініцій, категорій і понять педагогічної антропології в ній ясно можна розрізнити специфічний предмет — людську особистість, яку розглядають в аспектах виховання і освіти.

Проте критика, яка розвернулася в останні десятиліття ХХ століття на Заході проти педагогічної антропології, її домагань на універсальність, виявлення недоліків різних варіантів педагогічної антропології — все це свідчить про те, що сьогодні педагогічна антропологія все ще знаходиться у процесі становлення свого понятійного і методологічного апарату. Сприяти виходу з цієї методологічної кризи педагогічній антропології, на наш погляд, може звернення до проблематики освітньої культури, що дозволить уникнути більшості закидів у абстрактності та несистемності результатів.

Підводячи підсумки, можна відзначити наступне.

Вітчизняна педагогічна антропологія була у відносно недавньому минулому однією з найзначніших педагогічних течій, що мали свою історію, свої школи і напрями і може надати і сьогодні значний матеріал для дослідження освітньої культури.

Особливу роль у формуванні педагогічної антропології відіграють філософські уявлення про людину, її виховання і освіту, оскільки

філософське знання так чи інакше націлене на людину, на її етичні, естетичні, пізнавальні, релігійні тощо настанови, які не лише формуються в освіті, але й впливають на таке формування, що може бути адекватно досліджено на засадах філософсько-культурологічного аналізу освітньої культури. Саме антропологічні аспекти філософського знання були і є цариною плідної взаємодії філософії і педагогіки — така взаємодія була особливо плідною і переконливою у культурологічному зрізі, і передусім, при дослідженні свободи особистості в освіті.

Необхідність історико-культурного аналізу взаємозв'язку педагогічної і філософської антропології викликана не тільки теоретичним інтересом, але і практично значущими методологічними проблемами, що стоять перед сучасною вітчизняною педагогікою. Сучасна педагогічна антропологія — не тільки теоретична, але і прикладна наукова дисципліна, може розглядатися як прикладна філософія і передусім прикладна філософська культурологія. Її матеріали і висновки мають цілком певне значення для педагогічної практики.

### Література:

1. Балл Г.А. Образование в философском измерении / Г.А. Балл // Педагогика. — М., 1998. — № 8. — С. 115–118.
2. Бессонов Б.Н. Философия образования / Б.Н. Бессонов // Философские проблемы образования. — М., 1996. — С. 7–41.
3. Бим-Бад Б.М. Ведущие представители «философии педагогики» конца XIX – начала XX века / Б.М. Бим-Бад // Актуальные проблемы истории педагогики Запада (1871–1917). — М., 1981. — С. 6–32.
4. Бим-Бад Б.М. Антропологическое основание теории и практики современного образования: Очерк проблем и методов их решения / Б.М. Бим-Бад. — М., 1994. — 37 с.
5. Гессен С.И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. — М.: Школа-Пресс, 1995. — 447 с.
6. Гессен С.И. Избранные сочинения / С.И. Гессен. — М.: РОССПЭН, 1999. — 815 с.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм; пер. с фр. — М.: Канон, 1996. — 432 с.
8. Журавлев В.И. Педагогика в системе наук о человеке / В.И. Журавлев. — М.: Педагогика, 1990. — 166 с.

9. Зеньковский В. В. Педагогика / В. В. Зеньковский. — М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1996. — 153 с.
10. Историко-культурные аспекты этнографических исследований. — М.: ИНИОН АН СССР, 1988. — 152 с.
11. Итс Р. Ф. Введение в этнографию Учебное пособие / Р. Ф. Итс. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1991. — 168 с.
12. Кабанов П. Г. Вопросы совершенствования методологической культуры педагога / П. Г. Кабанов. — Томск: Изд-во ТУ, 1999. — 140 с.
13. Кант И. О различных человеческих расах / И. Кант // Соч.: в 6 т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 2. — С. 443–462.
14. Коджаспирова Г. М. Педагогическая антропология / Г. М. Коджаспирова. — М.: Гардарики, 2005. — 287 с.
15. Кузин В. В. Очерки теории и истории интегративной антропологии / В. В. Кузин, Б. А. Никитюк. — М.: ФОН, 1995. — 143 с.
16. Кукушкин М. Б. К построению концептуальных основ теории и практики гуманитарного образования / М. Б. Кукушкин // Философские проблемы образования. — М., 1996. — С. 192–197.
17. Максакова В. И. Педагогическая антропология / В. И. Максакова. — М.: Академия, 2004. — 208 с.
18. Марков Б. В. Философская антропология / Б. В. Марков. — СПб.: Изд-во «Лань», 1997. — 384 с.
19. Мерлин В. С. Интегральная индивидуальность / В. С. Мерлин. — М.: Педагогика, 1986. — 181 с.
20. Новичкова Г. А. Историко-философские очерки западной педагогической антропологии / Г. А. Новичкова. — М.: Институт философии РАН, 2001. — 144 с.
21. Петрунина Т. А. Антропологические основания педагогики как методологическая проблема / Т. А. Петрунина // Известия Уральского государственного университета. — 2003. — № 27. — С. 35–49.
22. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев: 2-е изд., доп. и испр. — М.: Наука, 1979. — 235 с.
23. Пути развития зарубежной этнологии. — М.: Наука, 1983. — 205 с.

24. Салов Ю. И. Психолого-педагогическая антропология / Ю. И. Салов, Ю. С. Тюнников — М.: Владос, 2003. — 254 с.
25. Ушинский К. Д. Педагогическая антропология: в 2 т. / К. Д. Ушинский. — М.: УРАО, 2002. — Т. 1. — 512 с.; Т. 2. — 496 с.
26. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1987. — 234 с.
27. Хьелл Л. Теория личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер; пер. с англ. — СПб.: Изд-во «Питер Ком», 1999. — 608 с. (198)
28. Юркевич П. Д. О воспитании / П. Д. Юркевич. — М.: Школьная Пресса, 2004. — 192 с.
29. Mach Z. Kultura i osobowosc w antropologii amerykanckiej / Z. Mach. — Warszawa; Krakow: Panst. Wydaw. Nauk, 1989. — 252 s.
30. Social cognition and social development: A sociocultural perspective / Ed. by E. T. Higgins. — Cambridge: CUP, 1983. — 425 p.

*Колосюк И. А.* Педагогическая антропология как теория и практика формирования образовательной культуры

Рассматриваются актуальные вопросы педагогической антропологии как теория и практика формирования образовательной культуры.

Ключові слова: *педагогическая антропология; методология педагогики; философская антропология; образовательная культура.*

*Kolosyuk I. A.* Pedagogical anthropology as theory and practice of forming of educational culture

In the article the aktual'nye questions of pedagogical anthropology as theory and practice of forming of educational culture are examined.

Keywords: *pedagogical anthropology; methodology of pedagogics; philosophy anthropology; educational culture.*

УДК37.015.324

## ВНУТРІШНІ СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗГОРТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ОСВІТІ

**Морозов В. В.**<sup>©</sup>

*Кандидат педагогічних наук, доцент, Криворізького  
педагогічного університету*

Педагогічний дискурс розгортається через притаманні йому внутрішні суперечності, зумовлені, з одного боку, якостями і природою дискурсантів, а з другого — умовами, в яких він відбувається.

Ключові слова: *людина, освіта, культура, дискурс, педагогічний дискурс, педагогічна інновація, комунікація.*

Дискурс — це насамперед діалог, в якому кожен дискурсант суб'єктивно налаштований на відстоювання власного погляду, а отже, репрезентує внутрішню суперечність дискурсу. Діалог розглядається як первинна форма дискурсу, який має певні особливості, які базуються на характерних рисах усної мовної діяльності. З огляду на це головним чинником впровадження педагогічного дискурсу є освітня практика. У системі освітньої практики зміст навчально-виховного процесу формує духовні запиту учнів, озброює їх знаннями, способами пізнання й перетворення світу, розкриває шляхи та форми задоволення матеріальних і духовних потреб, забезпечує інтелектуальний та емоційно-вольовий розвиток, сприяє збереженню та зміцненню психічного і фізичного здоров'я тощо, тобто створюється й розвивається багатство мови індивіда, розмаїття лексичного репертуару та його стилістична гнучкість, що в узагальненому вигляді становлять мовну картину світу індивіда. У багатстві мовного світу відбивається багатство думок і почуттів людини. Зміст і форма, як дві сторони мовної картини світу особистості, органічно пов'язані, отже, формування мовної особистості учня забезпечує його духовний світ. Освітня практика віддзеркалює особливості не лише дискурсивної поведінки як різновиду мовленнєвої діяльності, спрямованої на усвідомлення та утворення цілісних мовних текстів, а й дискурсивного мислення, яким є особливий вид вербального мислення, що забезпечує процеси породження та значеннєвого

сприймання дискурсів. Отже, освітня практика та педагогічний дискурс взаємозумовлені та взаємопов'язані як соціокультурні феномени сучасності. Ознакою сьогодення є той факт, що реальна педагогічна дійсність еволюціонує дещо швидше, ніж педагогічна теорія, яка покликана розробляти як моделі відповідних педагогічних систем як освітніх практик, так і умови розвитку мовної особистості в них, що повинно стати перспективою дослідження проблеми [1, с. 26].

В основі будь-якої комунікативної стратегії, та відповідно й педагогічного дискурсу лежить мова. Як зазначають фахівці, мова — складна розвивальна семіотична система, специфічний і універсальний засіб об'єктивування змісту індивідуальної свідомості, культурної традиції. Мова володіє такими інтерпретаційними можливостями, які дозволяють планувати мовну дію, тобто використання мови, за якою в модель світу реципієнта (слухача, читача) вводяться нові знання і модифікуються ті, що вже є. Мова — «інструмент соціальної влади, оскільки висловитися нейтрально неможливо: будь-яке використання мови припускає ефект впливу. Здійснення «соціальної влади» припускає, що за мовним виразом завжди стоять чийсь інтереси, погляди, мета. Ці інтереси визначають комунікативну мету. Останні можуть бути описані не просто в термінах конкретних мовних актів і пропозицій, а через поняття вищого рівня, наприклад, глобального наміру (глибинної стратегії) і комунікативної тактики [2, с. 52].

Мовна діяльність переважно мотивується немовними завданнями. Ефективність їхнього вирішення є одним із найважливіших критеріїв, за яким люди здійснюють вибір мовних засобів. Прагнення досягти максимального результату передбачає планування, яке, у свою чергу, визначає стратегію того, хто говорить [3, с. 89]. Отже, мовна комунікація — це стратегічний процес, основою якого є вибір оптимальних мовних ресурсів. Передача повідомлень у процесі комунікації може бути розглянута як серія рішень того, хто говорить. Більшість із них приймається несвідомо, автоматично. Окрім володіння граматикою, лексикою та іншими мовними засобами, до останнього виду знань належать знання про світ речей, понять про внутрішню логіку процесів, а також набір презумпцій та очікувань, загальних для конкретної соціальної групи.

В структурі комунікацій останнім часом набуває поширення комунікативний дискурс як технологія, що покликана посилити міжкультурний діалог. Слід підкреслити, що саме поняття дискурсу задає нову теоретико-методологічну перспективу подолання культурних викликів дитинством,

оскільки орієнтує на перехід від монологічного і позаконтекстуального розгортання теоретичної рефлексії до організації конструктивної та відповідальної комунікації. Оскільки «в неозорій множині різних визначень концепту «дискурс» немає і не передбачається такого його визначення, котре можна було б вважати єдино правильним» [4, с. 20].

Дискурс — це єдність мовленнєвої практики (діалогу, полілогу, інтеракції між його учасниками) і контексту (середовища, місця, топосу) її розгортання, зустрічі і взаємодії його учасників — представників певних культур. Виходячи і цього, В. Лукьянець, О. Кравченко та інші зазначають, що в рамках дискурс-аналізу будь-який дискурс — це водночас і лінгвістичний, і соціокультурний феномен. Такий дискурс виникає та еволюціонує в соціумі, культурі, життєвому світі людини; він здатний не тільки відчувати на собі вплив соціокультурного середовища, а й справляти на нього зворотний активний вплив. Цей вплив дискурсу на соціум може бути і позитивним, і негативним, і навіть згубним для самого соціуму [3, с. 91].

Отже, педагогічний дискурс — це складне утворення, яке не може бути визначено лінійно. Аналіз основних ознак педагогічного дискурсу дає змогу виявити такі його особливості, що полягають у:

- своєрідній суспільній меті (соціалізації члена суспільства, розширенню його пізнавальних можливостей у організованому навчальному процесі);

- особливостях психологічних характеристик суб'єктів педагогічного спілкування, що виявляється в мотивації діяльності (наприклад, пов'язаної з навчанням мови чи опануванням мови для подальшого становлення особистості);

- хронотопі (єдності часу й місця, які характеризують те чи інше спеціально організоване заняття);

- цінностях, притаманних цьому виду спілкування як основі формування світогляду учня (шанобливе ставлення до слова);

- жанрах педагогічної комунікації (урок, семінар, лекція, тематичний вечір, екскурсія тощо);

- своєрідних прецедентних текстах (тексти підручників, прислів'я, приказки, загадки відповідної тематики, навчальні пам'ятки, схеми мовного аналізу тощо);

- особливостях застосування педагогічних стратегій [5].

Особливістю педагогічного дискурсу є також те, що він може бути віднесеним до продуктивної інноваційної діяльності, оскільки серед його

обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково-педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елементу в педагогічному дискурсі. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості. Для педагогів, які працюють у пошуковому режимі, важливе значення має впровадження педагогічного дискурсу як засобу реалізації інноваційної діяльності. Особливий інтерес вони виявляють до таких його різновидів, як передовий і новаторський педагогічний досвід. Тому іншою особливістю впровадження педагогічного дискурсу є відповідність критеріям передового педагогічного досвіду. До них належать: актуальність — відповідність досвіду найважливішим на певному етапі проблемам навчання і виховання; новизна — наявність у теорії та практиці раніше не відомих знань, форм і методів діяльності. Вона властива не тільки науковим відкриттям, а й раціоналізації окремих аспектів педагогічної діяльності; результативність — підвищення рівня розвитку дітей у процесі застосування конкретного досвіду, оптимальне використання учителем (вихователем) і дітьми сил і часу для досягнення результату; стабільність — використання досвіду в діяльності інших педагогів протягом тривалого часу; раціональність — досягнення високих результатів за розумної інтенсифікації зусиль, засобів і використання часу; перспективність — можливість творчого наслідування досвіду іншими педагогами [6, с. 62].

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що цільові, змістові та процесуальні особливості педагогічного дискурсу як інноваційної освітньої технології моделюються, передусім, на основі гуманістичних педагогічних ідей і технологій, вони спрямовані на актуалізацію освітніх потреб особистості. Отже, педагогічний дискурс як інноваційна педагогічна діяльність може здійснюватися як у традиційних навчальних закладах (дошкільних установах, школах), так і в закладах нового типу. У традиційних та інноваційних закладах впровадження новітніх технологій здебільшого здійснюється емпіричним шляхом, тобто шляхом спроб і помилок. Р. Бужикова відзначає, що у закладах нового типу інноваційна діяльність виконує стабілізаційну (закріплення і збереження створеного раніше) і пошукову (спрямовану на зміну стану системи) функції, які відображають різні і взаємопов'язані рівні педагогічної діяльності у процесі її саморозвитку — репродуктивний (відтворювальний) і продуктивний (творчий). Репродуктивна діяльність заснована на відтворенні традицій-

них схем дій, спрямована на одержання заданого результату відомими засобами. Продуктивна діяльність пов'язана з формулюванням нових цілей і досягненням їх за допомогою нових засобів [7, с. 210]. Важливим засобом формування комунікативної зорієнтованої особистості є сучасний підручник. Найважливішим показником його якості є зміст, спрямований на мовленнєвий та інтелектуальний розвиток особистості школяра, що відбувається у навчально-виховному процесі з урахуванням особистісно зорієнтованого, комунікативно-діяльнісного, соціокультурного, компетентнісного підходів, а також принципів єдності навчання, виховання і розвитку; взаємозв'язаного опанування мови й мовлення, усіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності; диференціації; наступності й перспективності між основною і старшою ланками загальноосвітньої школи, між профільною й професійною освітою тощо [8, с. 361].

В рамках освітнього дискурсу доцільно було б зробити акцент на інформаційне спілкування, яке є сьогодні провідним типом дискурсу. Змішаний (вербально-невербальний) характер комунікації сьогоднішнього дня неминуче перевів спілкування в русло «демонстрації смислів», підсиливши його інтерактивну сутність. Основною потребою для систематизації того чи іншого типу дискурсу, є потреба в інформації, що визначає як весь спектр потреб, так і репертуар використовуваних вербальних інструментів їх реалізації [9, с. 195].

Становлення сучасного філософсько-освітнього дискурсу відбувається під впливом таких провідних тенденцій філософствування, як орієнтація на світоглядний, методологічний та гносеологічний плюралізм, розширене тлумачення раціональності, синтез позитивістських, соціально-антропологічних, постмодерністських положень, звернення до культурологічних, герменевтичних методів аналізу. Тому методологічну сутність напрямів, підходів, які сформувалися в проблемному полі філософії освіти доцільно розглядати за допомогою запропонованого П. Фейєрабендом принципу проліферації, згідно з яким методологічний простір філософсько-освітньої царини розглядається як ризоморфна структура, в котрій перетинаються, суперечать, взаємодіють, створюються конкуруючі підходи, напрями, а їх взаємна критика стимулює наукове пізнання [10].

Для педагогічного дискурсу визначальною є суб'єктна складова, тобто хто саме відтворює основні, зазначені вище елементи цього дискурсу. Тут треба зазначити, що характеристика учасників педагогічного дискурсу включає аналіз їх статусно-рольових функцій, мотивів, цінностей,

професійно значущих особистісних якостей, індивідуальної інтерпретації смислів. Ціннісна орієнтація учасників педагогічного дискурсу зводиться до визнання і закріплення моральних цінностей суспільства, спеціальних цінностей педагогічної етики, дотримання соціальних традицій, зафіксованих у систематизованому знанні законів суспільства і природи, розкриття змісту основних концептів педагогічного дискурсу, таких як життя, свобода, істина, гуманізм, краса, Вітчизна, праця, знання [11]. І тут треба зазначити, що педагогічні працівники і учні (студенти) не володіють навичками педагогічного дискурсу, входять у нього з прищепленим їм «однолінійним мисленням». Навчання у будь-якому закладі освіти не надає навичок та вмінь в повному обсязі використовувати потенціал педагогічного дискурсу, оскільки освітяни-фахівці демонструють ту модель, яка була сформована під час навчання. Як зазначають відомі українські мислителі Л. Губерський і В. Андрущенко: «дискурс виступає різновидом педагогічного спілкування» [12, с. 286]. Отже, виникає необхідність запровадження в практику діяльності навчального закладу спеціальної системи підготовки майбутніх викладачів до педагогічного дискурсу як педагогічного спілкування. Етапи прогнозування, прийняття рішення, організації та виконання цих рішень, комунікації дістануть відображення у цій системі. А реалізація її мети й завдань забезпечить суттєве зростання рівнів готовності до вказаної інновації.

За визначенням Л. Савенкової, існують типові труднощі у здійсненні дискурсу майбутніми педагогами, а саме: правильно, логічно будувати свою розповідь; добирати інтонаційний варіант для текстів різних за жанрами; передати в інтонації настрій і почуття, які б відповідали змісту висловлювання чи текстові твору; використовувати різні засоби емоційно-експресивної виразності для посилення мовленнєвого впливу; володіти технікою мовлення, особливо щодо модуляції голосу; швидко, синтаксично грамотно та логічно правильно конструювати речення для передавання власних думок; змінювати тон мовлення залежно від його змісту, мети й контингенту слухачів; доцільно включати емоційно-експресивні засоби для передавання настрою та почуттів; використовувати широкий діапазон варіативності інтонацій в усному мовленні [13, с. 111].

Найважливішою умовою ефективності педагогічного дискурсу, показником його гуманітарного якості є перехід від академічного викладання змісту освіти до побудови в ході професійно-педагогічної підготовки «живого знання». Мова йде про те, що в ході педагогічної

освіти її зміст (понятійно-термінологічний апарат, педагогічно адаптована система знань, навичок і вмінь, педагогічні технології тощо) представлений в безособовій формі загальності. Виникає складна педагогічна проблема перетворення змісту освіти з безособової форми загальності в особистісну педагогічну культуру майбутнього вчителя [11].

Сучасний педагогічний дискурс оперує різними контекстами, апелюючи до нової інформаційної ситуації і перетворення знань на безпосередню продуктивну силу. Навчальний дискурс у структурі інноваційних процесів у вищій школі є одиницею навчання, а також комунікативною моделлю мовної діяльності учасників ситуації навчання з віддзеркалення подій, фактів, реалій наочно-референтної ситуації відповідно до їх внутрішнього світу. Ця діяльність одержує мовне втілення як система думок, цінностей, інтересів, оскільки оброблене свідомістю індивіда об'єктивне виражається у мовному коді як його суб'єктивне відображення та інтерпретація. Першочерговою умовою реального життя навчального дискурсу є проходження спільності: а) наочно-референтної ситуації; б) зіставлення логічно вивіренних суджень дискурсантів; в) доказовість суджень і пропозицій; г) висока раціональність технології дискурсу. Студент, залучений до педагогічного дискурсу при професійній підготовці у вищій школі, мимовільно розширює сферу своєї навчальної діяльності [14, с. 10].

За даними науковців, навпаки результати експериментальних досліджень дозволили виявити певні основні недоліки у педагогічному дискурсі викладачів. До таких недоліків слід віднести: низький рівень сформованості вміння володіти вербальним спілкуванням (переривчатість, тремтіння та втрата нормальної інтонації голосу; порушення ритму, плавності вимови; порушення типових для даного студента конструкцій речень); неприродність ходи (порушення ритму, швидкості, довжини кроку); невиразні комунікативні жести чи інтенсивну жестикуляцію; появу «агресивного» чи, навпаки, «боязливого» сміху; порушення орієнтування в умовах спілкування; невміння фіксувати усі дії учнів, що призводить до випадкового відображення цих дій без зв'язку одного з одним; не розвиненість умінь інтерпретації міміки, жестикуляції, голосу, що не дозволяє дати об'єктивну оцінку психічному стану учнів і не дає змоги впливати на нього [15, с. 16]. Така ситуація спонукає до впровадження теорії педагогічного дискурсу як окремої навчальної дисципліни принаймні у педагогічних навчальних закладах.

Крім того, дискурс завжди спрямований на уточнення змістів і вироблення спільної позиції, думки, оцінки, норми. Ця форма комунікації дозволяє демократично обговорювати, виробляти колективні рішення й одночасно є для індивіда нормативним утворенням, яке сприймається осмислено і добровільно. Педагогічний дискурс має змогу подолати хибні наслідки авторитарної системи побудови української системи освіти. Саме те, що сьогодні міжособистісний діалог у більшості випадків торкається не тільки побутових й особистих, але і соціально-значущих тем, говорить про те, наскільки кожна сучасна людина включена в соціальну комунікацію. Загальним фактором будь-якого діалогу є те, що його учасники прагнуть до взаєморозуміння чи прийняття якогось рішення. І кінцевою метою комунікації, що базується на діалогічному відношенні соціальних суб'єктів, є вироблення стратегії дій окремих особистостей, соціальних груп і спільнот, що в остаточному підсумку є дискурсом [16, с. 7].

Готовність до педагогічного дискурсу в структурі інноваційної діяльності є невід'ємною складовою процесу управління інноваціями в освіті і постає як особливий особистісний стан, який передбачає наявність у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості і рефлексії. Вона є основою активної суспільної і професійно-педагогічної позиції суб'єкта, яка спонукає до інноваційної діяльності та сприяє її продуктивності. Педагогічний дискурс є внутрішньою силою, що формує інноваційну позицію педагога. За структурою це складне інтегративне утворення, яке охоплює різноманітні якості, властивості, знання, навички особистості. Як один із важливих компонентів професійної готовності, вона є передумовою ефективної діяльності педагога, максимальної реалізації його можливостей, розкриття творчого потенціалу [15, с. 16].

Виявлені педагогічні інновації визнають необхідність відкритості навчально-виховного процесу, налаштування на конструктивні дії в обновлюваних змістових ситуаціях, відкриття нових форм інтеграції різних дисциплін, узгодження власних та суспільних цілей, інтересів і цінностей, і найперше — комунікативність. Роль педагога у системі такого навчання полягає в мотивуванні, діагностуванні, консультуванні та інформуванні студента, а роль студента щодо навчального процесу з пасивної перетворюється на активну: кожний студент повинен навчатися у власному темпі, відповідно до особистих здібностей. Тобто інноваційна професійна педагогіка повинна здійснити інверсію базових

понять: від навчання предмету до вивчення предмету. У цьому разі педагог повинен в основному виконувати не навчаючі функції, а мотивуючі та контрольні-коригувальні. Саме у цьому випадку навчальний процес повинен мати максимальну диференціацію-індивідуалізацію, оскільки процес вивчення предмету є суворо індивідуальним [14, с. 8].

Крім того, для вирішення різноманітних ситуацій викладач повинен проявляти творчий підхід та вміти виходити з них, не порушуючи засад тактовності та моральності. На цю особливість, зокрема, звертає свою увагу і М. Згуровський. Він зазначає, що в системі освіти нового суспільства, найголовніше місце відводиться аналітичним здібностям ученого чи педагога, тобто його спроможності шукати і знаходити необхідну інформацію, точно формулювати проблеми і гіпотези, вбачати в сукупностях даних певні закономірності, знаходити розв'язок складних міждисциплінарних задач [17, с. 138]. Незаперечним є той факт, що значна кількість викладачів ВНЗ є до певної міри некомпетентними, і, відчувачи, що вони не в змозі належним чином відповісти на те чи інше запитання, закриваються в собі і, демонструючи зверхнє ставлення до студента, змушують його замовкнути, вважаючи, що цим вони проявили твердість і рішучість характеру. Однак така поведінка заздалегідь приречена на негативний результат — студент не отримує необхідні знання, а педагог так і не отримує визнання як особистість. Такий стан справ, на жаль, є характерним для навчального процесу в Україні.

### Література:

1. Рудіна О. Педагогічний дискурс освітньої практики / О. Рудіна // Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка. — 2010. — № 22 (209). — Ч. II.
2. Скубашевська О. Мовні стратегії інноваційної освіти / О. Скубашевська // Вища освіта України. — 2007. — № 4.
3. Загарницька І.І. Формування дитини як толерантної та комунікативної особистості / І.І. Загарницька // Наук. записки КУТЕП. — Вип. 12. — Сер.: Філософські науки. — 2012.
4. Степаненко І.В. Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах / І.В. Степаненко // Вища освіта України. — 2004. — № 4.
5. Нікітіна А.В. Ознайомлення студентів-філологів з основними поняттями педагогічного дискурсу / А.В. Нікітіна // [Електронний ресурс] / Інтернет-журнал «Науковий вісник

- Донбасу» — 2010. — № 1 (10). — Режим доступу: [http://almamater.luguniv.edu.ua/magazines/elect\\_v/NN10/10yovspd.pdf](http://almamater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN10/10yovspd.pdf)
6. Євтушевський В. Становлення і розвиток інновацій у вищій школі / В. Євтушевський, Л. Шаповалова // Вища освіта України. — 2006. — № 2.
  7. Скубашевська О. С. Педагогічний дискурс в інноваційній стратегії розвитку освіти / О. С. Скубашевська // Мультиверсум: Філософський альманах: [збірник наукових праць]/Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2008. — Вип. 67.
  8. Шелехова Г. Т. Використання підручника як засобу формування комунікативно зорієнтованої особистості учня старшої школи [Текст] / Г. Т. Шелехова // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць/[ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. — К.: Пед. думка, 2011. — Вип. 11. — 800 с.
  9. Шабаев С. Ф. К вопросу о дискурсе в образовательной среде / С. Ф. Шабаев, Гашимов Э. А. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — Тамбов: Грамота, 2010. — № 2 (6).
  10. Філософія освіти: навчальний посібник/[за загальною редакцією В. Андрушенка, І. Предборської]. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 330 с. [Електронний документ]. — Режим доступу: [terepishchy.com/philosophy-of-education/](http://terepishchy.com/philosophy-of-education/)
  11. Ежова Т. В. Педагогический дискурс и его проектирование / Т. В. Ежова // [Электронный ресурс] Интернет-журнал «Эйдос». — 2007. — 30 сент. — Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-5.htm>.
  12. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. Губерський, В. Андрущенко. — К.: Леся, 2008.
  13. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: монографія / Л. О. Савенкова. — К.: КНЕУ, 2005..
  14. Колток Л. Б. Педагогічний дискурс як засіб інтенсифікації навчально-виховного процесу в сучасній вищій школі / Л. Б. Колток: Автореф. дис... канд. пед. наук 13.00.04/Л. Б. Колток; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. — К. — 2009.
  15. Андрущенко В. Технології сучасного педагогічного дискурсу / В. Андрущенко, О. Скубашевська // Вісн. Ін-ту розвитку дитини. — Сер.: Філософія. Педагогіка. Психологія: Зб. наук. праць. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2008.

16. Чорба О. П. Діалог: соціокомунікативні та дискурсивні аспекти: Автореф. дис... канд. філос. наук 09.00.03/О. П. Чорба; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2007.
17. Костенко Д. В. Вища освіта в Україні в сучасному суспільстві: здобутки, проблеми, перспективи / Д. В. Костенко // Педагогічний дискурс. — 2012. — № 11.

*Морозов В. В.* Внутренние противоречия развертывания педагогического дискурса в современной украинской образовании

Педагогический дискурс разворачивается через присущие ему внутренние противоречия, обусловленные, с одной стороны, качествами и природой дискурсивных, а с другой — условиями, в которых он происходит.

Ключевые слова: *человек, образование, культура, дискурс, педагогический дискурс, педагогическая инновация, коммуникация.*

*Morozov V. V.* Internal contradictions of the unfolding of pedagogical discourse in contemporary Ukrainian education

Pedagogical discourse was reviewed through inherent internal contradictions caused from the one hand by the qualities and nature of the participants of the discourse and from the other — by conditions in which it takes place.

Keywords: *human, education, culture, discourse, pedagogical discourse, pedagogical innovation, communication*

УДК 913 (477.87) (036)

## НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ЯК ПІДҐРУНТЯ ВИХОВНОЇ ПРАКТИКИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*Шандор Ф. Ф.* ©

*Кандидат соціологічних наук, доцент Ужгородського  
національного університету*

Стаття присвячена аналізу природи і структури національної свідомості, та як засобу впливу на особистість в контексті виховних практик у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *сучасне українське суспільство, національна свідомість, національне виховання, національна свідомість.*

**Постановка проблеми.** Національна свідомість і самосвідомість включає особисту ідентифікацію із своєю нацією, віру в її духовні сили та майбутнє; волю до праці на користь народу, вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, традиції, звичаї, обряди, символіку, систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією, своїм народом, здатністю бути носієм національної культури та історії рідного народу. Важливими якостями національно свідомої особистості є громадянська відповідальність і мужність, суспільна ініціативність та активність, зріла самодіяльність, добродійність, готовність працювати задля розвитку держави і творити її майбутнє.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Найбільш відомі дослідження з проблем національної свідомості належать К. Марксу, К. Мангейму, Т. Парсону, Р. Мертону, П. Бурдьє, Г. Маркузе, М. Горькаймеру, Т. Адорно, К. Попперу, Ю. Габермасу, М. Фуко, Р. Барту, К. Гірцу, Л. Альтюссеру, О. Уледову, М. Яковлєву, питання теорії ідеології в українській філософії почали об'єктивно й ґрунтовно розроблятися лише наприкінці ХХ століття, зокрема такими вченими, як Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко, В. Заблоцький, П. Кравченко та інших, погляди яких зазнали впливу світових глобалізаційних процесів.

**Постановка завдання.** Метою дослідження є формування національної свідомості — як структурного компоненту суспільної свідомості, який детермінований ментальними характеристиками та аксіологічними орієнтаціями, що визначають буття представника того чи іншого народу в його етнокультурному розвитку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Розвинена національна свідомість є вагомим соціально-психологічним чинником нації- і державотворення. Зазначений феномен має динамічну структуру, яка реагує на всю сукупність змін, що відбуваються як усередині країни, так і в її зовнішньополітичному форматі. При цьому фактори впливу можуть бути як сприятливими для розвитку національної самосвідомості, так і навпаки — призводити до її деформації. Внаслідок невизначеності й нестійкості внутрішніх світоглядних структур, а також завдяки динамізму зовнішніх — політичних, економічних чи релігійних — факторів національна самосвідомість може піддаватися флуктуаціям і кризам, що позначається на розвитку суспільства і державотворчих процесах [1, с. 4]. Зазначене зумовлює необхідність дослідження основних чинників формування і виховання національної свідомості, що дає можливість виявити особливості й тенденції її розвитку.

Стрижень будь-якої нації — національну свідомість — визначають як складну модернізовану систему духовних феноменів та їхніх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою [8, с.82]. Найбільш вагомими у формуванні національної свідомості духовними феноменами є етнічна та національна ідентичність, етнічна свідомість, історична свідомість (пам'ять), національна мрія, національна ідея, національний менталітет і характер та національні психологічні комплекси.

В процесі свого історичного формування, зумовленого природними здібностями, національна свідомість набуває здатності якісно впливати на вдосконалення людської духовності. Відтак, вона є головним чинником самореалізації особистості, ключем до вирішення проблем складного, суперечливого, соціально незахищеного суспільства. Національно свідомо людина здатна не тільки опредметнити власне фізіологічне та психічне буття, а й зробити предметом свого пізнання будь-що — в тому числі й саму себе, для потреб втілення національної ідеї, поширити світ культури своєї Вітчизни на рівень «світового» буття [9, с.192]. Це обумовлює важливість визначення факторів виховного впливу на формування національної свідомості.

Історія знає приклади, коли національні ідентичності були змодельовані не на підставі етнічних маркерів на кшталт свідомості, а під впливом різноманітних розрахунків (приміром, Люксембург та Швейцарія постали в результаті геополітичного протистояння сильних сусідів — як буферні території між Францією та Німеччиною). Найбільш виразний приклад — моделювання націй в Латинській Америці (за винятком Бразилії), де рушійними чинниками виявилися не етнічні чи культурні відмінності, а насамперед геополітичні інтереси різних політичних еліт. Саме вони поділили єдиний іспаномовний та культурний простір.

Як аргументовано зазначав Дж. Себайн, «пільноти тримаються вкупі не силою хитро вирахованого егоїзму, а почуттям членства і обов'язку — почуттям того, що індивід має своє місце в спільноті, хоч би і якнайнижче, що він морально зобов'язаний нести той тягар, якого традиційно покладає на нього суспільне становище. Без такого почуття стала спілка людей неможлива, оскільки індивідуальний розум, не підпертий узвичаєними інституціями та їхніми обов'язками, є ненадійним знаряддям» [10, с. 192].

Втім, незалежно від способу генерування національної ідентичності, її вирішальним змістовним маркером завжди була функціональна ефективність. Якщо така ефективність перебуває на невисокому рівні, то будь-які тактичні й концептуальні хитрощі виявляються безпорадними. Між іншим, однією з ключових проблем сучасної Бельгії є диспропорції з ідентичністю: якщо 45% опитаних фламандців відрекомендують себе насамперед фламандцями, а вже потім бельгійцями, європейцями та громадянами світу, то серед валлонів передовсім валлонами себе вважає лише 9% [3, с. 543]. В Україні ситуація не ліпша: згідно з опитуваннями Центру Разумкова, 56% громадян України відносять себе до української культурної традиції. Найнебезпечніша ситуація склалася у Криму: якщо у 2007 році патріотами України себе вважали 37% кримчан, то наприкінці 2008 року в українському патріотизмі зізналося лише 9,2% мешканців АРК [4].

М. Михальченко з цього приводу зазначає: «Можна констатувати факт, що макроідентичність в Україні перебуває в процесі становлення, переструктуризації. Виникають нові та втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Значна частина громадян країни позбавлена чітких цілей і цінностей, має місце дифузія ідентичності, що характеризується тривожним психологічним станом громадян (тривога за майбутнє, песимізм, відчуження від влади тощо)» [6, с. 27].

Пластичність соціальності, котра стає особливо помітною в епоху зростаючої динаміки суспільних перетворень, виявляє себе передовсім у можливості цілеспрямованої трансформації соціуму. Не випадково П. Штомпка слідом за К. Поппером зазначав: якщо прогрес астрономії не впливає на рух планет, то соціальні концепції впливають на тенденції суспільного розвитку цілком достеменно. Соціальна наука інтенсивно перетворюється на силу, спроможну не лише прогнозувати вірогідності суспільного еволюціонування, екстраполюючи в майбутнє наявні тенденції і передумови розвитку, а й істотним чином впливати на характер, динаміку й інтенсивність соціальних процесів.

Приміром, післявоєнне «німецьке диво» — це результат здійснення у вигляді реформ Л. Ерхарда теоретичного проекту лібералів, а от «японське диво» є розробкою японських соціологів, котрі після невдач лібералізму запропонували в 50-х роках XX століття використовувати традиційні для Японії колективістські структури. Як бачимо, принципово можливо досягти успіху, використовуючи навіть парадигмально несумісні, протилежні ідейно-світоглядні підходи. Головне, щоб вони були сумісними з особливостями конкретно-історичного суспільства в соціально-економічній, культурній, ментальній та іншій сферах.

Національна свідомість може розглядатися як усвідомлення особистістю та суспільством певної національної ідеї і, відповідно, ідентифікація з певною нацією, тобто національна ідентичність. Зв'язок між національною ідентичністю та національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає формою раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї — це пошук «того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант — національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо» [10, с.238].

У латентній чи концептуалізованій формах національна ідея притаманна суспільній свідомості кожного народу як ідея духовної ідентичності. Трансформація з латентного у структурований функціональний формат з виразними національними ознаками відбувається тоді, коли національна ідея починає виражати субстанційні атрибути й імперативи національного буття. Філософія національної ідеї охоплює всі форми рефлексії над ідеєю нації, сутністю і сенсом існування народу, усвідомлення ним своєї самості, належності до конкретної етнічної єдності [5].

Важлива критеріальна-ідентифікаційна ознака полягає в тому, що національна ідея передбачає наявність у кожної нації системи цінностей, яка має для неї більш фундаментальний смисл, ніж національні інтереси. Одна річ — захищати свої національні інтереси, інша — володіти ідеєю, орієнтованою на транснаціональне суспільство. Іншими словами, якщо національний інтерес фіксує наявність потреб переважно утилітарно-прагматичного плану, виражаючи егоїстичні пріоритети, то національна ідея акцентує увагу на найбільш істотних, вирішальних для буттєвих перспектив нації світоглядно-цілепокладаючих аспектах.

За своєю суттю національна ідея є вираженням історичного буття й самобутності народу, концентрованим виявом стратегічної мети, головних пріоритетів нації на оглядове майбутнє. Це ідея консолідації і єдності, за відсутності якої нація неможлива. Відсутність національної ідеї — це очевидна ознака кризи національної ідентичності й нестачі національної гідності. Якщо державотворчий світогляд не сформований (не сформульований і не інкорпорований у масову свідомість), то суспільство виявляється неспроможним самоорганізуватися і належним чином гідно відповісти на виклики сьогодення і майбуття.

Потреба національної ідеї зумовлена тим, що вона творить колективне уявлення про визначальні фактори життєдіяльності суспільства, має велетенську силу історичної зарядженості і спадкоємності, відтворюючись, згідно із законами соціалізації і солідаризації, багатьма наступними поколіннями соціуму. Закласти надійний фундамент національної ідеї — одне з першочергових завдань по перетворенню українського суспільства на засадах перспективізму і сталого розвитку.

Необхідність національної ідеї для України зумовлена її трагічною історією, з невдач державницьких устремлінь. Великий народ, який упродовж століть був позбавлений державності, пов'язує з національною ідеєю сподівання на вихід з глухого цивілізаційного кута. Йдеться про піднесення життєвого тону нації, про пошуки і визначення тих стимулів, які спонукали б націю до енергійного самоздійснення. Це — своєрідний план на майбутнє, яке мистецький геній О. Ольжича влучно назвав «хотінням бути».

Національна ідея — це, по-перше, оригінальний національний ідеал, по-друге, ставлення людини до такого ідеалу, по-третє, орієнтація на досягнення певної інтегрованості, солідаризму суспільства (власне, цим і виправдовується сенс її існування). В узагальненому вигляді вона містить відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним

орієнтирам віддає перевагу, яким чином реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот?

Національна ідея — це насамперед формулювання соціально прийнятної мети, своєрідне паливо для двигуна трансформації намірів державотворення в практичні дії по втіленню їх у життя. Зрештою, це спільність історичної долі й мети. Національна ідея повинна враховувати глобальні тенденції в ідеологічній сфері. Щоправда, запозичення чужого досвіду не гарантує національній ідеї досконалості й оригінальності. Таке завдання досягається у спосіб, сформульований Т. Шевченком: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля!»

Що стосується української національної ідеї, то вона, як слушно зазначає М. Михальченко, «є формою відображення соціальної дійсності, результатом осягнення громадською і науковою думкою предмета пізнання — суспільного процесу. Вона є не лише елементом, формою знання, компонентом суспільної свідомості, а й «містком» переходу від думки до дії. Це — форма теоретичного освоєння дійсності, яка містить два моменти: створений теорією ідеальний об'єкт національної держави, хоч і не в повній, закінченій формі, а також план, спрямований на реалізацію цього об'єкта на практиці. У національній ідеї окреслені шляхи практичного втілення ідеального об'єкта не лише в політичну, а й в економічну, духовно-культурну, історичну реальність. Тут об'єктивно піднімаються до рівня цілей, мотивів, ціннісних настанов соціальних суб'єктів» [6, с. 27].

Особливість сучасної української ситуації полягає в тому, що, як влучно зауважує М. Михальченко, «ліберальні, соціал-демократичні, християнсько-демократичні, консервативні та республіканські ідеї дуже повільно входять у духовний простір українського суспільства. Це скоріше «модний одяг» у мисленні невеликих груп інтелігенції, аніж сектори масової свідомості. Навіть національно-патріотичні ідеї незалежності країни частково втратили популярність на тлі всеосяжної соціальної кризи. Стало очевидним, що національна ідея в ідеологічному та політичному вигляді без економічного змісту значною мірою не сприймається не лише неукраїнськими етносами, а й частиною українців» [6, с. 36–37].

Виникає запитання: в якому напрямі здійснювати модернізацію української національної ідеї. Можна погодитися з тезою, що, «по-перше, необхідно гармонізувати взаємодію її складових частин, поступово виводячи на провідну роль економічну і духовно-культуру складові.

По-друге, підвищити прогностичний потенціал національної ідеї — задати оптимальний напрям розвитку країни і регіонів на стратегічну перспективу. По-третє, переконати, що влада повинна обмежити свої намагання маніпулювати народом, що громадянське суспільство є рівноправним партнером влади і доля народу та кожної особистості знаходяться в його руках» [6, с. 36–37].

Розмірковуючи щодо змістовного наповнення сучасної української національної ідеї, М. Михальченко конкретизує: «По-перше, вона повинна постійно оновлюватися, модернізуватися, адже ми живемо у світі, який постійно змінюється. Українська національна ідея має оновлюватися і за формою, і за змістом. По-друге, вона повинна відповідати висхідним тенденціям розвитку людства у сферах політики, економіки, культури, освіти, науки і технологій. По-третє, вона має бути конструктивною, творчою. Треба створити реальні умови для реалізації нації і країни, зростання добробуту людини, захисту її прав і свобод, забезпечення сталого економічного зростання, піднесення рівня моральності суспільства. По-четверте, національна ідея повинна враховувати потреби та інтереси національних меншин» [6, с. 37].

Підводячи підсумок щодо вимог, яким повинна відповідати українська національна ідея, можна прийти до такого висновку. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і бути фундаментом суспільної стабільності. По-друге, ця ідея мусить легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення, дати їм «друге дихання». По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона повинна бути прийнятною і сприйнятою всіма етнічними групами України. По-четверте, національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості. По-п'яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) національна ідея має бути конституційною і концептуально розробленою та інтеріоризованою. По-шосте, національна ідея повинна стати світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи тощо. По-сьоме, національна ідея мусить забезпечити консолідаційні процеси у суспільстві — між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами.

Усі змістовні засади української національної ідеї, сформульовані як комплекс того, що «має бути», не означають і не повинні тлумачитися як загальнообов'язкові для всіх громадян «приписи» чи норми їхньої

свідомості й поведінки, нав'язані «зверху» певною установою. Ці імперативи впливають із загальносоціологічних законів, відображають закономірності функціонування суспільної свідомості і стають усвідомленими нацією настановами.

Останні через національну свідомість проектуються на державно-політичному рівні — у внутрішній і зовнішній політиці держави; у законотворчій діяльності, функціонуванні демократичних суспільних інститутів; на теоретичному рівні — у численних концепціях розвитку національної свідомості, освіти, виховання, духовного і економічного відродження тощо; на буденному рівні — в світоглядні, моральні регулятори, систему мисленнєвих образів, норм поведінки і міжособистісного спілкування, інваріанти етнокультурних орієнтацій.

На всіх етапах розвитку українська національна ідея була і залишається сукупністю теоретичних уявлень, політичних і культурних пріоритетів, спрямованих на розв'язання кардинальних проблем самоствердження, поступального розвитку і розквіту української нації як окремого, самостійного й самобутнього суб'єкта європейського і світового історичного, суспільно-політичного і культурного процесу, утвердженням і якомога повнішим, гармонійним задоволенням соціально-економічних, політичних та духовно-культурних інтересів народу України.

Невпинно розвиваючись, динамічно змінюючись, національна ідея відображає ключові пріоритети епохи, визначальні орієнтири суспільства, втілюється як у теоретичних уявленнях, політичних програмах і документах, так і в ідеалах, прагненнях широких верств населення. На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України національна ідея набуває ознак суспільного проекту загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності і проблеми, а також про загальнонаціональні інтереси й цілі, способи їх досягнення.

Сучасні дослідники [11, с. 14–30] розглядають чотири рівні формування національної ідеї в межах національної свідомості, в залежності від ступеня узагальнення. Перший рівень — буденний. Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея є тим ідеалом суспільства, який віддзеркалює в суспільній свідомості нації і відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення

про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість вбачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що виступає духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижнем національної ідеології, політичним проектом майбутнього нації. Це — другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення — теоретичному — вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції у концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. Нарешті, на четвертому, пізнавальному рівні — це ґносеологічна конструкція, що відбиває погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму [11, с.17].

Очевидно, що справжня національна свідомість не може формуватися всупереч національним інтересам. М. Патлах визначає національні інтереси наступним чином: «Це усвідомлені потреби держави, що визначаються економічними і геополітичними відносинами окремої держави в дану епоху, культурно-історичними традиціями, необхідністю забезпечення безпеки країни тощо... Національні інтереси виступають як об'єктивно зумовлені мотиви діяльності суб'єктів, які складаються з усвідомлення ними власних потреб та з'ясування умов і засобів їхнього задоволення. Національний інтерес — це реалізація природного права народу на гідне існування, важлива детермінанта національного відродження України» [12, с.114].

**Висновки.** Таким чином, національні інтереси полягають у формуванні загальнонаціональної ідеї, яка має бути 1) спрямована на консолідацію нації, 2) виражати прагнення населення всіх регіонів України, 3) ґрунтуватись на загальнолюдських цінностях та принципах толерантності, 4) найбільш близькою до історичних традицій народів України [7, с.51].

### Література:

1. Технології формування ціннісного ставлення особистості до суспільства та держави. Наук.-метод. вісник. Випуск IV / Авт.-упоряд. Г. Ситник. — Рівне, 2009.
2. Кутняк І. М. Національна свідомість у контексті антропологічно-екзистанційного виміру / І. М. Кутняк // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2004. — № 41.

3. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997.
4. Український тиждень. — № 45 (158). — 11 листопада 2010 року.
5. Коментарі. — 30 квітня 2010 р.
6. Михальченко М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації // Михальченко М., Скотний В., Бичко А. та ін. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна моногр. у 3 кн. — Кн. 1. — Київ-Дрогобич, 2009.
7. Дрожжина С. В. Місце національного інтересу в формуванні сучасної національної ідеї / С. В. Дрожжина // VII Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурна трансформація сучасного українського суспільства»: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конференції, Київ, 4–5 червня 2009 р. — К.: ДАКККиМ, 2009. — Ч. 2. — С. 51–60.
8. Карлова В. В. Основні фактори формування і розвитку національної самосвідомості [Електронний документ] / В. В. Карлова // Державне управління: теорія та практика. — 2010. — № 2. — Режим доступу: [www.academy.gov.ua](http://www.academy.gov.ua).
9. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз): [Монографія] — К.: Вища школа, 1998. — 392 с.
10. Кутняк І. М. Національна свідомість у контексті антропологічно-екзистанційного виміру / І. М. Кутняк // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2004. — № 41. — С. 184–194.
11. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 14–30.
12. Патлах М. Національний інтерес як важлива детермінанта національного виміру суспільства // Нова парадигма: Альманах наукових праць. — Просвіта (Запорозький державний університет), 2000. — Вип. 18. — С. 114–122.

*Шандор Ф.* Национальное сознание как фундамент воспитательной практики в современном украинском обществе.

Статья посвящена анализу природы и структуры национального сознания, и как средства воздействия на личность в контексте воспитательных практик в современном украинском обществе.

Ключевые слова: *современное украинское общество, национальное сознание, национальное воспитание, национальное сознание*

*Shandor F.* National consciousness as the basis of educational practices in the modern Ukrainian society.

The article analyzes the nature and structure of the national consciousness, and as a means of influence on personality in the context of educational practices in the Ukrainian society.

Keywords: *modern Ukrainian society, national consciousness, national education, national consciousness*

УДК 37013.73

## ГУМАНІТАРНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ:ЗМІСТОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПОКЛИКАННЯ

**Фіалко Н. А.** ©

*Молодший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН  
України*

Гуманізація освіти постає теоретичним осмисленням і освоєнням на практиці ідей гуманізму, а гуманізм — рефлексією щодо ідеї людини, її культурно-цивілізаційного покликання, самовдосконалення і відповідальності.

Ключові слова: *гуманізм, гуманізація, гуманізація освіти, типи знання і світогляду, гуманітарні науки, гуманітарна парадигма.*

З часів італійського Відродження термін «гуманізм» вживається у двох основних значеннях: по-перше, як визначення літературно-художнього напрямку, що переслідує мету утвердження нового образу людини, високоморальної й освіченої особистості; по-друге, як філософсько-гуманітарне вчення, що в теоретично-світоглядний і етичний спосіб об'єднує всі теорії і вчення, які ґрунтуються на розумінні людини як визначальної мети і найвищої цінності. У другому аспекті гуманізмом оперують гуманітарні науки як науки про людину.

Прерогатива філософської гуманістики — визнання людини ключовою цінністю, дослідження шляхів та засобів «олюднення людини», тобто її виховання і формування на принципах людяності [7, с. 227]. Видатні мислителі доби Відродження сформулювали чимало засадничих для філософської гуманістики ідей, провідними з яких є світоглядні акценти на онтологічному суверенітеті людини, її залежності від самої себе, свободі у «виборі себе», самоутвердженні й самореалізації.

Гуманітарна картина світу суверенізувалася як думка про чужі думки і світоглядні репрезентації [8, с. 72]. Саме спрямованість на чужі думки, смисли і значення складає основну специфіку гуманітарної думки. Як зазначає М. Бахтін, «гуманітарні науки — це науки про людину в її специфіці, а не про мовчазну річ і природне явище. Людина, згідно з її людською специфікою, завжди виражає себе (говорить), створює текст

(хоча б потенційний). Там, де людина досліджується поза текстом і незалежно від нього, це вже не гуманітарні науки (анатомія і фізіологія людини тощо)» [6, с. 281–282].

Гуманізм як ідейна течія виник в епоху інтенсивного розвитку новоєвропейської науки. Тривалий час він був явищем, котре асоціювалося виключно з європейською культурою і ментальністю. Це комплекс ідей, що утверджують ставлення до людини як до найвищої цінності. Гуманізм передбачає рефлексійне осмислення цінності людини як першооснови і переосмислення решти цінностей у цій системі відліку.

Лінія розуміння людини істотою, наділеною розумом, започаткована Аристотелем. На його думку, доброчесною людину робить природа, звичка і розум. Для діячів Просвітництва проблема розуму набуває особливого значення: саме завдяки знанням, які надаються насамперед освітою, людина набуває здатності не лише керувати власною поведінкою, а й будувати досконале суспільство — «царство розуму».

В наш час раціоналізм декартівського кшталту (*cogito ergo sum*) вже некористується популярністю. Більше того, він є об'єктом гострої критики. Однак це не означає нівелювання проблеми раціональності. Приміром, Г. Башляр у праці «Новий раціоналізм» переконливо обґрунтував тезу про необхідність «раціонального гуманізму», заснованого на оновленому розумінні самого раціоналістичного принципу. Відтак, ідеї просвітницького розуміння гуманізму залишаються актуальними.

XX століття внесло істотні корективи в класичні концепції гуманізму, в уявлення представників раціоналістичного і прогресистського спрямування [10, с. 143–144]. Як зазначає Е. Фромм, «Маркс не міг передбачити масштабів масового відчуження, яке охопило більшу частину людства, не міг передбачити, наскільки ми перетворюємось на рабів речей і обставин, створених власними руками» [22, с. 402].

На думку багатьох принципових опонентів гуманізму як філософської теорії і практики освіти й виховання людини, основний тягар відповідальності за «кризу людини» лежить на переконаності розуму в тому, що засобами науки, техніки і технології можна «олюднити» суспільство.

Філософи постмодерністського напрямку наполягають, що гуманістичний «проект Просвітництва» зазнав повного фіаско. Зокрема, на думку Ю. Бохеньського, основні погляди «старого» Просвітництва — крайній антропоцентризм, віра у прогрес і необмежені можливості людини — вже не відповідають сучасній духовній ситуації, оскільки людина не є

центром Всесвіту і не має жодних переваг перед усім живим. Людина знову перетворилася на найактуальнішу проблему: вона не знає, що собою являє, «але знає, що вона цього не знає» (М. Шелер). Під впливом кібернетичної революції виникла нова версія людини — постлюдина. «В концепції трансгуманізму — руху, який швидко набирає силу і послідовників у всьому світі — ми питаємо: «Постлюдина (posthuman) — це нащадок людини, модифікованої в такій мірі, що вже не є людиною? Багато хто з трансгуманістів бажають бути постлюдьми» [18, с. 98].

Сучасні концепції гуманізму здебільшого класифікують за трьома критеріальними маркерами: моралізаторський, соціально-детермінований та культурологічний. Нині превалюють об'єктоцентричні, суб'єктоцентричні, біологізаторські, соціологізаторські та космоцентричні версії людини. Попри концептуальні суперечності, ми маємо справу з незаперечними спробами «чергової реанімації гуманізму. Проекти «відродження гуманізму» не лише віддзеркалюють наміри приборкати кризові процеси — вони спираються на величезний науковий, матеріально-технічний і культурний потенціал, створений людською цивілізацією, а також на багатий світовий досвід розв'язувати проблеми найвищого ґатунку.

В цьому контексті «криза гуманізму» констатує не фатальну приреченість, а означає лише вичерпаність наявних форм вирішення проблем людини [3, с. 184–185]. Попри всі несприятливі обставини тенденціям гуманізації всіх сфер індивідуального і суспільного життя можна надати нового дихання. Можливості науково-технічного розвитку, пов'язані з широким використанням нетрадиційних, «м'яких технологій», інноваційні засоби інформатики та комунікацій, посилення діалогу культур, нові форми інтеграційних процесів, конструктивний досвід гуманітарної діяльності міжнародних організацій, рухів і об'єднань створюють сприятливі передумови для практичного розв'язання надзвичайно складної проблеми — надання соціуму «людського виміру», наповнення його гуманістичним сенсом [13, с. 108–109].

Сучасний погляд на людину прагне подолати дихотомію людини-фахівця (homo faber) і людини-особистості (homo sapiens), апелюючи до потреби «повернення» людині її цілісності. Новітня філософська антропологія заперечує поділ людини на «суб'єкт» та «об'єкт», вважаючи це не каноном, а хіба що «симптомом хвороби» (О. Розеншток-Хюссі). Людину можна зрозуміти й адекватно проартикулювати лише за умов врахування всіх якостей, які вона демонструє в реальному житті. «Вона

виявляє себе як така, що починає і продовжує, творець і творіння, причина і результат навколишнього світу, онук і предок, революціонер і еволюціоніст» [17, с. 143]. Ставлення ж людини до навколишньої дійсності (природної і суспільної) має будуватися з позицій відповідального гуманізму, а невиважений антропоцентризм, культ «самовпевненого Розуму» (Ф. Хайек) загрожує не лише природі, а й самій людині.

В епоху суспільства знань зростає роль всього блоку гуманітарних наук, які володіють необхідним інструментарієм для аналізу й усвідомлення соціальної та гуманістичної сутності змін, що відбуваються, допомагають передбачити їхні наслідки й окреслити шляхи нівелювання негативних процесів і тенденцій. Технократичною парадигмою освіта як соціальний феномен оцінюється в основному за критеріями відтворення її маніпулятивної складової. Освіта ж як виховання і одухотворення людини ставить інші стратегічні цілі — насамперед підвищення якості самої людини і увираження критеріїв цієї якості.

Напрямок, який визначає більшість змін у сучасній освіті, є гуманізація. Її сенс полягає в посиленні особистісного, суб'єкт-суб'єктного підходу, встановлення гуманних відносин між тим, хто навчається та тими, хто вчить. *Метою гуманізації вищої освіти постає розвиток особистості на принципах високого морально-духовного і професійно-компетентнісного рівня.* Покликання гуманізації освіти полягає насамперед у тому, щоб слугувати засобом активізації людського фактора, навчити розумінню життя.

Під терміном «гуманізація» розуміється залучення до вироблених суспільством цінностей — насамперед до загальнолюдських цінностей, які мають вирішальне значення для людини, виживання і розвитку суспільства. Наше майбутнє залежить від визнання цінності людини як особистості, утвердження права на вільний розвиток та вияв здібностей як критерія оцінки рівня розвитку суспільних відносин і ступеня соціального прогресу.

На практиці гуманізація здійснюється як гуманітаризація. Це, відповідно, обумовлює акцентованість дискурсів — зокрема, 1) в бік необхідності формування цілісної особистісної культури; 2) націленості на формування гуманістичних мотивів і пріоритетів; 3) пропозицій щодо посилення гуманітарного циклу у викладанні.

Теза Ст. Тулміна про те, що перевідкриття гуманізму — це ключова ознака сучасної інтелектуалістики, виразно підтверджує актуалітет гуманістичної тематики. Не випадково XX Всесвітній філософський

конгрес (США, Бостон, 1998) обрав основною темою своєї дискусії старогрецьку систему виховання — «Paideia».

«Пайдея» означала таке гармонійне тілесне і духовне формування молоді людини, яке утворює можливість повноцінного розвитку всіх її здібностей. Зміст такої гармонійності забезпечує «калакагатія» — сукупність заходів виховного спрямування, які сприяють формуванню в особистості естетичних та етичних гідностей, зумовлюючи досконалість тілесного і духовного єства людини.

Акумулюючи в собі принципи пайдеї та калакагатії, сутність яких розкривали Сократ і Аристотель, культура римської античності використала їх як підґрунтя освітнього ідеалу, якому випала доля стати формулою людської цивілізації — гуманізмом. Одним із перших це поняття застосував Марк Туллій Цицерон. Перебуваючи під глибоким враженням від грецької філософії, він вважав, що педагогічний сенс грецької філософії полягає саме в людиноорієнтованому, гуманістичному спрямуванні. Після смерті Цицерона завдяки зусиллям Квінтіліана «цицеронізм» як сукупність світоглядного надбання Цицерона почав ототожнюватися саме з гуманізмом, причому у значенні «вища освіта», «духовна культура», «належний спосіб життя».

За часів розквіту стоїцизму розуміння гуманізму набуло рис вчення про розумну людську поведінку щодо інших людей незалежно від рівня власної освіти чи освіченості інших. Для фундаторів класичної філософії, яка була і залишається еталоном культури мислення, нерозривність освіти (пайдеї) та гуманізму є незаперечною насамперед щодо змісту й спрямованості світської освіти (humanogía). Це розуміння гуманізму має принциповий характер також для визначення специфіки гуманітарних наук і гуманітаристики взагалі в їх сучасному тлумаченні.

Філософський аспект гуманізації освіти потребує комплексного підходу, котрий включає праксеологічний аспект як філософську рефлексію практики освіти, гносеологічний аспект при аналізі змісту понять гуманізації знання та гуманізації пізнання, аксіологічний аспект освіти в його співвідношенні з життям суспільства, а також онтологічний аспект при аналізі змісту категорії «гуманізація».

Гуманізацію і її зміст тлумачать у широкому діапазоні. Розбіжність стосується насамперед ролі, яку відіграє інтелект в гуманізації освіти [15, с. 24–25]. Обійти цей аспект гуманізації неможливо хоча б тому, що середовище життєдіяльності сучасної людини водночас є продуктом діяльності її інтелекту. Сучасне суспільство організоване так, що

інтелект стає стратегічним ресурсом, визначаючи межі інтелектуальних можливостей суспільства. Чимало фахівців аргументовано доводять, що причиною сучасної екологічної кризи є передовсім неякісне мислення і що вирішення цієї проблеми полягає в інтелектуалізації суспільства, у розвитку його інтелекту.

Парадоксально, однак факт: просування Болонського процесу поступово знівелювало гуманізацію як пріоритетний напрям розвитку вітчизняної освіти. Зрештою, дивуватись не варто: в освітньому просторі, який готує уніфіковану робочу силу належного рівня кваліфікації для загальноєвропейської економіки гуманітарні знання об'єктивно опиняються на далекій периферії освітньої уваги. Втім, такий підхід до освіти суперечить основам європейської моделі демократії, у якій вищою цінністю є особистість. Саме гуманізація освіти задає таку орієнтацію при формуванні професійної культури фахівця.

Впродовж попередніх двох десятиліть зазнав якісних змін світоглядно-аксіологічний тип людської цивілізації. Хоча цей процес ще незавершений, його напрям і основні структури виявили себе достатньо виразно. Інформаційна революція і комп'ютеризація складають лише одну «координату» цієї зміни — технічну (технологічну). Гуманітаризація — ще один з атрибутів революційних змін у культурі.

Разом з тим входження людства в інформаційну еру стало поворотним пунктом розвитку: саме з масовим впровадженням комп'ютерів у всі сфери матеріальної і духовної культури набула виразних ознак неусуєвності іншої складової культури — людської, смислової, суб'єктивної і суб'єктної. Саме тому в країнах, які досягли успіху в комп'ютерній революції, особливо виразно усвідомлюється необхідність гуманітаризації науки, техніки і освіти.

Гуманітаризація покликана повернути логіко-математичній і природничо-науковій складовій духовної культури людську особистість. Що стосується розмежувальної лінії між гуманітарним та негуманітарним (технічним) знанням, то вона пролягає не між окремими науками, а всередині кожної з них.

В англійській мові поняття «гуманітарні науки» відсутнє. Відповідно до англословних словників, «гуманітарій є людиною, яка активно сприяє добробуту людства» [25, с. 471]. «Гуманітарний» пов'язується «з навчанням таких дисциплін, як література, лінгвістика, історія, філософія» [23, с. 692]. «Гуманітарний» тлумачиться також як «задіяний для поліпшенні життєвих умов і попередження несправедливого став-

лення до людей» [24, с. 698]. Г. Тульчинський зауважив, що в англійській мові не випадково відсутнє поняття «гуманітарні науки», а використовується поняття «humanities» — радше широка сфера людського духовного досвіду, яку вирізняє «унікальність, особистісний характер, оцінювання, емоційна насиченість». Тому можна розглядати не стільки знання та пізнання, скільки «сміслоутворення й осмислення (розуміння). Цій сфері, з її смисловою неоднозначністю, протистоїть наука, science, під якою розуміється діяльність, пов'язана з отриманням знання внаслідок розрахунку й експерименту, тобто переважно — природознавство та математизовані науки» [21, с. 540].

Консенсусно узгодженої теорії гуманітарного знання і пізнання поки що не існує. На сучасну пору склалися три методологічні моделі гуманітарного знання (герменевтика, феноменологічна, семіотична), аналіз яких дозволяє виокремити наступні положення:

1. Предметом гуманітарних наук є світ людини; завданням — формування і розвиток людської особистості. Для цього необхідне пізнання складного світу людської суб'єктивності. Тому гуманітарному знанню притаманний розуміючий і діалогічний характер (суб'єкт-суб'єктні відносини). Саме завдяки розумінню здійснюються наші взаємини зі світом.

2. Об'єктом гуманітарного пізнання є сенс, який утворюється в результаті декодування, інтерпретації тексту.

3. Гуманітарне пізнання апіорі й апостеріорі ціннісне, аксіологічне. Одиначне і конкретне є кінцевою метою дослідження в гуманітарних науках так само, як загальне — в природознавстві.

4. Цілісність гуманітарних наук постає реальністю завдяки тому, що індивід робить внесок у деяке творіння, яке перевершує його, а історія, створена всіма, має сенс, іманентний цілісності.

Проблема об'єктивності гуманітарного пізнання — одна з найбільш складних у філософії. Це пов'язано зі стереотипованою несумісністю самого поняття об'єктивності з характером гуманітарного знання — мовляв, об'єктивним може вважатися знання, зміст якого не залежить від суб'єкта пізнання. Однак дослідження XX століття довели, що будь-яке пізнання (особливо гуманітарне) є ціннісним та ідейно-світоглядно (ідеологічно) навантаженим, а картина світу суб'єкта пізнання неухильно впливає на пізнавальний процес і вносить відповідні акценти у зміст знання.

Являючи собою складну систему соціокультурної практики, метою якої є культурне самовизначення людини, формування в неї здатності, готовності й уміння успішно діяти в життєвих і професійних ситуаціях перманентного вибору, освіта ґрунтується на відповідних парадигмах — таких, як задоволення освітньо-інформаційних потреб особистості, забезпечення соціальної адаптації, соціалізації тощо. Освіта як специфічний спеціально організуючий процес трансляції знань, залучення людини до культурних цінностей науки, мистецтва, господарювання, моральності й т. ін. базується на сукупності ідейних, духовних, соціальних і моральних принципів, серед яких вирішальне значення мають принципи творчості, відповідальності, гідності, гуманізму й професіоналізму.

До гуманістичних аспектів освіти слід віднести також створення творчої атмосфери в навчанні фахівця, забезпечення можливостей загальнокультурного розвитку студентів, організацію дозвілля студентів. Орієнтація на гуманістичні ідеали передбачає пріоритетність інтересів особистості перед державою, студента перед адміністрацією. Загалом гуманізація і гуманітаризація вищої освіти спрямовує освітні процеси в напрямку високорозвиненого соціального, культурного і економічного буття людини.

Вдосконалення системи вищої освіти шляхом її гуманізації та гуманітаризації сприятиме: а) нарощуванню людського і соціального капіталу особистості за рахунок підвищення якості отриманої освіти і формування гуманістичного світогляду майбутнього працівника; б) зростанню ефективності інвестицій в людський капітал, тобто підвищенню рівня віддачі від створених умов для самореалізації і самоствердження особи; в) піднесенню інтелекту індивіда, а відтак — забезпеченню соціального захисту й адаптації людини в умовах ринкової економіки; г) деонтологізації, нормативному закріпленню етичних цінностей.

Мета гуманітарних наук — формування моральної особистості, сприяння тому, щоб саме доброзичливі принципи визначали міжособистісні стосунки, сприяли «олюдненню» суспільного життя [9, с. 28]. До гуманітарних наук належать насамперед ті, які безпосередньо з'ясовують особливості людини та її життя. Йдеться про філософську антропологію в широкому розумінні. Гуманітарним наукам і навчальним дисциплінам притаманне суб'єктивування предмета свого дослідження. Вони побудовані на основі культуроцентристської акцентуації і антропоцентричної парадигматики. Фахівці гуманітарного знання (гуманітарії) розгляда-

ють життєві події і об'єктивні факти передовсім крізь призму культури, оцінюють та узагальнюють їх з позиції зацікавленого спостерігача, який перебуває в певному культурному просторі, діє в конкретно-історичному контексті.

Місію гуманітарного блоку освіти по формуванню світогляду, ціннісних орієнтацій, загальної культури особистості її громадянської позиції важко переоцінити — вона унікальна й безальтернативна. Необхідність парадигми гуманізації для потреб ефективного розвитку сучасної освіти є предметом консенсусу. Втім, змістовні аспекти гуманізації все ще залишаються нез'ясованими, суперечливими і двозначними. Тому нагальних ознак набуває потреба змістовної конкретизації такого парадигмального напрямку, надання йому світоглядної виразності. Одним з актуальних завдань суспільних наук є формування і розвиток у студентів методологічної культури гуманітарного мислення. Суспільні науки в системі наук та освіти мають виконувати важливі стратегічні функції, реалізація яких значною мірою визначає їхнє пізнавальне, ціннісне, духовне, просвітницьке, виховне та загальнокультурне значення.

Гуманізація освіти — це осмислення проблем освіти в цій же шкалі цінностей. Вона здійснюється на основі інтелектуальної традиції — трансляції інтелектуальних цінностей від покоління до покоління. Проблема гуманізації постає гостро в суспільстві, інтереси якого домінують, превалюють над інтересами розвитку індивіда, особистості. У такому випадку гуманізація освіти покликана гармонізувати, врівноважити інтереси особи та інтересами суспільства, оскільки це — категорична умова взаємного розвитку.

Гуманізація освіти постає теоретичним осмисленням і освоєнням на практиці ідей гуманізму, а гуманізм — рефлексійним людиноцентризмом. Як переконливо доводить В. Андрущенко, «без гуманізму і його носіїв — інтелігенції університетської освіченості — суспільство існувати не може. Принаймні, не може бути цивілізованим. Фахівець технічного профілю, який не здобув гуманітарної освіти, ніколи не зможе керувати виробничим колективом, не зрозуміє людини як такої. Його вузько-технічний світогляд працюватиме лише у сфері технічної творчості. Людина з її багатогранними потребами, зв'язками, а тим більше — емоціями, симпатіями та експектаціями залишиться для нього «закритою книгою». Своєрідну передмову до її прочитання якраз і формує гуманітарна освіта, що шанується й розгортається в європейських університетах не менш потужно, ніж профільна» [1, с. 10].

Під гуманітаризацією освіти слід розуміти насамперед індивідуальне самовизначення особистості, розвиток її самосвідомості й самоосвіти задля самореалізації в особистісному і професійному форматах. Гуманітаризація освіти є водночас наслідком і причиною, чинником і метою гуманізації суспільного буття [5, с. 40–41]. Головним завданням, яке постає в контексті потреб гуманітаризації освіти, є взаємозбагачення і взаємодоповнення знань з окремих предметів, що сприяє створенню системного образу світу. Така освіта має бути спрямована на розвиток евристичних і креативних знань, досвіду творчої діяльності.

У системі методологічних настанов сучасної філософії принцип гуманізму є фундаментальним. Нова педагогічна парадигма, сформульована ЮНЕСКО, орієнтує освітян на усвідомлення того, що гуманізація і гуманітаризація освіти — нагальна потреба часу. Покликання освіти полягає насамперед у формуванні відповідальної особистості, цілепокладаючим буттєвим орієнтиром якої є творення світу достеменно людського буття.

Процеси гуманізації і гуманітаризації освіти є нерозривними і взаємодоповнюють один одного, тому їх слід розглядати у взаємозв'язку. Нині поширена тенденція розгляду гуманітаризації як процесу додаткового введення гуманітарних дисциплін і збільшення годин їх викладання без зміни підходів і методик викладання, які часто є технократичними. Це завдає відчутної шкоди рівню отриманих спеціальних знань і знижує рівень «людського капіталу». На виробництві здебільшого існує попит на досвід і навички роботи, які отримані завдяки досвіду і базовим знанням; натомість соціальні контакти і можливості, розвинені в результаті активної життєдіяльності й саморозвитку, роботодавців не цікавлять [20, с. 55].

Гуманізація освіти є процесом створення умов для самореалізації, самовизначення особи студента в просторі сучасної культури, створення у навчальному закладі такої духовної атмосфери, яка стимулює активність внутрішнього життя особистості й спонукає до творчості й саморозвитку, сприяє морально-психологічній перебудові людини, усвідомленню власної гідності й цінності іншої людини, формує почуття відповідальності й причетності до минулого, сучасного і майбутнього. Процеси гуманітаризації освіти передбачають застосування нових «гуманних» методик і систем викладання.

Існує дві альтернативи розв'язання проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти. Перша — суто механічна, екстенсивна. Вона зводиться

винятково до включення у навчальні плани і програми більшої кількості гуманітарних предметів. Цей шлях обрали більшість вищих навчальних закладів України і пострадянських країн. Інший шлях, який є більш плідним, передбачає істотні зміни в самому процесі викладання [11, с. 64]. Він акцентує увагу на тому, що важливе значення має не лише донесення до суб'єкта навчального процесу основних результатів науки й освіти, значення науки у житті людини, а й можливість розкрити значення людини в становленні освіти й суспільства загалом. За великим рахунком, завдання гуманізації полягає в тому, щоб не протиставляти гуманітарну і технічну освіту, а шукати шляхи їх оптимізації в єдності і взаємопроникненні [4, с. 116].

Гуманізація освіти передбачає не лише збільшення в навчальному плані сукупності гуманітарних дисциплін, а й проникнення гуманістичних ідей в природничі й технічні науки. Основне завдання гуманізації полягає в тому, щоб не протиставляти гуманітарну і технічну освіту, а шукати шляхи їх оптимізації в єдності і взаємопроникненні. Гуманізація і гуманітаризація вищої освіти спрямовує освітні процеси в напрямку високорозвиненого соціального, культурного і економічного середовища існування людини [19, с. 102]. Саме вища освіта, побудована на принципах гуманізації та гуманітаризації, надає студентам можливість отримати максимальну користь від своїх здібностей і особистісного потенціалу.

Вдосконалення системи вищої освіти шляхом її гуманізації та гуманітаризації сприятиме а) підвищенню рівня людського і соціального капіталу особи за рахунок зростання якості отриманої освіти і формування гуманістичного світогляду майбутнього працівника; б) зростанню ефективності інвестицій в людський капітал, тобто підвищенню рівня віддачі від створених умов для самореалізації і самоствердження особи; в) піднесенню інтелектуального рівня особи і її статусу, який забезпечує соціальний захист і адаптацію людини в умовах ринкової економіки; д) деонтологізації еволюції етичних цінностей.

Ситуація, в якій нині опинилась освіта, є наслідком започаткованого ще у XVIII столітті протистояння природничо-наукового та гуманітарного знання. Основою таких протиріч була віра у спроможність науки дати вичерпну відповідь на всі доленосні запитання, розв'язати всі проблеми людства. Гуманітарним же наукам відводився статус «суб'єктивного знання», яке нібито нездатне створити об'єктивну

картину світу. Подолання такої однобічності залишається незавершеним і нині — на початку XXI століття.

Цільові орієнтири сучасної освіти коливаються в системі двох полюсів світорозуміння: суспільство, в якому свобода і права людей обмежені, в якому одні люди використовують інших як засіб, має статус антигуманного; суспільство ж, у якому свобода і права поширюються на всіх громадян, а особистість завжди вважається метою і ніколи — засобом, набуває реноме гуманного [14, с. 78]. Дегуманізація вбачається передусім у перетворенні освіти на інструментальну категорію технологічних і ринкових відносин, у втраті гуманістичного смислу освіти, внаслідок чого вона перетворюється на утилітарне засвоєння вузького спектра професійних знань і навичок.

Гуманізація освіти — вирішальна умова подолання рецидивів технократичного способу мислення і споживацького типу діяльності [16, с. 135]. «Постсучасна» освіта не може не бути гуманітарною. Нині вона вже не сприймається як альтернативна природничо-технологічному знанню або як додаток до нього. Надавати діяльності людини сенсоутворюючого значення — обов'язкова вимога будь-якої фахової підготовки, котра відчуває на собі вплив кризових чинників, сама поява яких багато в чому зумовлена недооцінкою фактора людини в житті цивілізації.

### Література:

1. Андрущенко В. Основні характеристики європейської університетської освіти та можливості їх реалізації в системі освіти України // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай, та ін.] — К.: Педагогічна думка, 2011. — 320 с.
2. Андрущенко В. Гуманітарна політика України: методологія, теорія, практика // Роздуми про освіту. — К.: Знання України, 2004. — 804 с.
3. Арендт Х. Криза виховання й освіти // Між минулим і майбутнім. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 181–204.
4. Аршинов В, Буданов В, Суханов А. Естественнонаучное образование гуманитариев: на пути к единой культуре // Общественные науки и современность. — № 5. — 1994. — С. 113–118.

5. Афанасьев Ю. Н. Может ли образование быть негуманитарным? // Вопросы философии. 2000. — № 7. — С. 37–42.
6. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — 424 с.
7. Бахтин М. М. К философским основам гуманитарных наук. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. — СПб.: Азбука, 2000. — 342 с.
8. Бермус А. Г. Введение в гуманитарную методологию: Научная монография Текст. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. — 336 с.
9. Вербицкая Л. А., Касевич В. Б. О месте гуманитарных наук в системе знаний // Высшее образование в России. — 2003. — № 1. — С. 21–30.
10. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. — К.: ППС, 2006. — 283 с.
11. Драйден Г. Революція в навчанні; [пер. з англ. М. Олійник]. — Л.: Літопис, 2005. — 542 с.
12. Дьюї Дж. Демократія і освіта. — Л.: Літопис, 2003. — 294 с.
13. Иллич И. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир: (Фрагменты из работ разных лет)/Пер. с англ. и нем. — М.: Просвещение, 2006. — 149 с.
14. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. — К.: Грамота, 2005. — 448 с.
15. Кузнецова А. Я. Гуманизация образования и интеллект. — Новосибирск: НГПУ. — 1999. — 312 с.
16. Леонтьева В. Н. Образование как феномен культуротворчества // Социологические исследования. — 2005. — № 1. — С. 134–145.
17. Розеншток-Хюсси. Прощание с Декартом // Вопросы философии. — 1997. — № 8. — С. 142–154.
18. Розин В. М. Техника и социальность // Вопросы философии. — 2005. — № 5. — С. 96–104.
19. Розов Н. С. Философия гуманитарного образования. Ценностные основания и концепция базового гуманитарного образования в высшей школе. — М.: ИЦП КПС, 1993. — 193 с.
20. Сохраняева Т. В. Гуманистические ориентиры развития системы образования // Философские науки. — 2005. — № 9. — С. 54–62.
21. Тульчинский Г. Л. Трансцендентальный субъект, постчеловеческая персонология и новые перспективы гуманитарной

- парадигмы // «Я. (А. Слилин) и МЫ». — СПб., 2002. — Вып. X. — С. 528–555.
22. Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 488 с.
23. Cambridge International Dictionary of English. — Cambridge University Press, 1995. — 1262 p.
24. Dictionary of Contemporary English. — Longman Group Ltd, 2000. — 1318 p.
25. New Webster's Dictionary. Lexicon Publications INC. — Danbury, 1993. — 1128 p.

*Фиалко Н. А.* Гуманитарная парадигма образования: содержательные особенности и функциональное призвание

Гуманизация образования оказывается теоретическим осмыслением и освоением на практике идей гуманизма, а гуманизм — рефлексией относительно идеи человека, его культурно-цивилизационного призвания, самосовершенствования и ответственности.

Ключевые слова: *гуманизм, гуманизация, гуманизация образования, типы знания и мировоззрения, гуманитарные науки, гуманитарная парадигма.*

*Fialko N. A.* Humanitarian Paradigm of Education: Meaningful Features and Functional Vocation

The humanization of education raises theoretical understanding and development into practice the ideas of humanism and humanism — reflection on the idea of the human being, its cultural and civilizational vocation, self-improvement and responsibility.

Keywords: *humanism, humanization, humanization of education, types of knowledge and philosophy, the humanities, humanitarian paradigm.*

УДК 37.013.73

## ПОНЯТТЯ «КОМПЕТЕНТНОСТІ» ТА «КОМПЕТЕНЦІЇ» В СУЧАСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

*Куліненко Л. Б.<sup>©</sup>*

*Кандидат педагогічних наук, доцент, докторант НПУ імені  
М. П. Драгоманова*

Зміст понять компетентності й компетенції розглядаються як найбільш оптимальні індикатори якості освіти в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: *людина, освіта, навчання, цінності, компетентність, компетенція.*

Поняття «компетентність» (від лат. *competentia* — коло питань, в яких людина добре розуміється) увійшло в педагогічний обіг порівняно недавно. У буквальному розумінні, воно означає набуту характеристику особистості, що сприяє її успішному входженню в суспільний життєвий процес. У такому сенсі воно широко вживається в педагогічних розвідках вчених Канади і США. В останні роки поняття компетентності ввійшло в міжнародні документи з питань освіти, що розробляються такими впливовими і відомими міжнародними організаціями та установами, як ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Радою Європи, Організацією європейського співробітництва та розвитку, Міжнародним департаментом стандартів та ін. В сучасній педагогічній думці поняття «компетентність» визначається через словосполучення «здатність до...», «комплекс умінь», «умілість», «готовність до...», «знання в дії», «спроможність» тощо. Я більшою мірою пов'язую його із здатністю особистості до практичної дії на основі засвоєних знань, з певним умінням застосувати отримані знання в практичній діяльності. Зупинюсь на аналізі цієї проблеми більш детально.

В першу чергу розглянемо поняття «компетентності» і «компетенції» в системі сучасних педагогічних досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених.

Незважаючи на підвищений інтерес до питань компетентнісного підходу в освіті, в сучасній педагогічній літературі відзначається склад-

ність, багатомірність, неоднозначність існуючих інтерпретацій понять «компетентності» і «компетенції», їх співвідношення та застосування в теорії та практиці освітнього процесу. Одне з перших питань, що виникає при аналізі означених вище понять, відноситься до їхнього співвідношення. Аби зрозуміти, в чому полягає відмінність між ними, визначимо сутнісні ознаки даних понять.

Смисловою домінантою численних інтерпретацій поняття «компетенція» в педагогічному дискурсі є її ціннісно-нормативний, об'єктивний, соціально обумовлений характер. Так, згідно з сучасною українською енциклопедією освіти, компетенція розуміється як «відчужена від суб'єкта соціальна норма (вимога) до освітньої підготовки учня, необхідна для його якісної продуктивної діяльності, тобто соціально закріплений результат» [1, с. 409].

Г. Селевко розглядає компетенції як освітній результат, який виявляється в підготовленості випускника, в реальному володінні ним методами та засобами діяльності, в можливостях справлятися з поставленими завданнями; форма поєднання знань, вмінь і навичок, яка дозволяє ставити і досягати мети в перетворенні довкілля [2, с. 139].

На підставі аналізу контексту вживання поняття «компетенції» Н. Бібік також пропонує розуміти його як соціально закріплений освітній результат. Тобто компетенції можуть бути виведені як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі [3, с. 47].

Н. Сергієнко, характеризуючи діяльність педагога, пропонує розглядати компетенції як заздалегідь задану соціальну норму (зразок тих дій, якими мають оволодіти професійно педагоги, інакше — стандарт) [4].

Російські дослідники Е. Зеєр та Е. Симанюк визначають компетенції як інтегративну цілісність знань, умінь і навичок, які забезпечують професійну діяльність, як здатність людини реалізовувати на практиці свою компетентність [5, с. 26–27].

В свою чергу, визначаючи поняття «компетентність», більшість авторів підкреслюють її практико-орієнтований характер та пов'язують компетентність з ефективним виконанням певного роду діяльності.

Так, Міжнародна комісія Ради Європи розглядає поняття компетентності як загальні, або ключові, вміння, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, кроснавчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори, або опорні знання. Компетентності,

на думку експертів РЄ, передбачають спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні та соціальні потреби; комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок [6, с. 19].

Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти поняття компетентності визначається як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу. При цьому поняття компетентності містить набір знань, навичок та відношень, що дають змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати певні функції, що підлягають досягненню певних стандартів у галузі професії або виду діяльності [6, с. 20].

В контексті орієнтації на розв'язання проблемних ситуацій розглядають поняття «компетентності» і вітчизняні дослідники. Зокрема, О. Пометун під компетентністю людини розуміє спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв'язувати, незалежно від контексту (від ситуації) проблеми, характерні для певної сфери діяльності [7, с. 17].

Російський науковець Д. Іванов розглядає компетентність як характеристику, що надається людині в результаті оцінки ефективності/результативності її дій, спрямованих на вирішення певного кола завдань/проблем, що є значущими для даного суспільства [8, с. 6].

Г. Селевко підкреслює інтегральний характер компетентностей. Відповідно останні визначаються як інтегральна якість особистості, яка проявляється в її загальній здатності та готовності до діяльності, що ґрунтується на знаннях і досвіді, які набуті в процесі навчання і соціалізації та орієнтовані на самостійну й успішну участь у діяльності [2, с. 139].

С. Клепко у розумінні компетентності робить акцент на здатності, умінні з'ясувати певну ситуацію і відповідно до цього з'ясування здійснювати ефективну діяльність. Компетентність у певній сфері — це здатність дослідити цю сферу і висловити щодо неї адекватну оцінку, корисну як для діяльності у ній, так і утримання від тієї чи іншої діяльності. Проте цього недостатньо для характеристики компетентності як навчального результату. На думку С. Клепка, компетентність також може бути визначеною як «оптимальна форма використання часу». Вона має глибоко темпоральний характер. Адже коли ми говоримо, що хтось компетентний у чомусь, то цим визнається, що ця особа здатна впродовж оптимального для суспільства часу вирішити певне питання чи виробити певний продукт. Компетентність — це і свідчення того, що її носій

витратив певну частину своєї біографії, свого часу на вправління в тій чи іншій сфері діяльності. Іншими словами, компетентність — це законсервований минулий час, який побільшує швидкість вирішення певної проблеми. Компетентність — це констеляція здібностей, навичок, умінь, знань, яка надає змогу її суб'єкту мати результативнішу діяльність, тобто оптимальнішу форму використання свого часу порівняно з некомпетентними чи малокомпетентними особистостями [9, с. 151–152].

З точки зору О. Слюсаренко, компетентність коректно визначати через ефективність та дієздатність (спроможність виконати на належному рівні певне завдання, місію, роботу тощо). Важливим фактором, котрий необхідно враховувати під час діагностики і розуміння особливостей компетентності є здатність використовувати знання, вміння і особисті, соціальні та методологічні здатності у роботі й навчанні, для професійного та особистісного розвитку. Це вміння ефективно застосовувати свої знання, діяти адекватно до ситуації, здебільшого взаємодіючи з іншими людьми, з широким соціальним контекстом. Цілком коректним є також визначення компетентності у вигляді ефективної індивідуальної діяльності на основі застосування надіндивідуальних, тобто таких, що утворюють скарбницю колективних (групових, корпоративних, загальносуспільних) знань [10, с. 288–289].

Е. Зеєр та Е. Симанюк звертають увагу на дієвий, практико-орієнтований характер компетентностей, що відрізняє їх від узагальнених, універсальних знань. Відповідно, окрім системи теоретичних і прикладних знань, компетентності містять також когнітивну і операційно-технологічну складову. Тобто компетентності є сукупністю (системою) знань у дії. Засвоєння, перетворення та використання знань передбачає також активну пізнавальну діяльність, отже в структуру компетентності входять також емоційно-вольові та мотиваційні компоненти. Проте смислоутворюючим компонентом компетентностей є діяльнісні, процесуальні знання [5, с. 25–26].

Українські фахівці, розкриваючи структурний вимір компетентностей, включають до їх складу не тільки професійні знання, навички і досвід у спеціальності, але і ставлення до справи, визначені (позитивні) схильності, інтереси і прагнення, здатність ефективно використовувати знання й уміння, а також особистісні якості для забезпечення необхідного результату на конкретному робочому місці у конкретній робочій ситуації [11, с. 96].

На думку ж міжнародних експертів, поняття «компетентність» охоплює: задані навички (вимога виконувати певні індивідуальні завдання); використання знань і вмінь на робочому місці на рівні встановлених вимог (стандартів) до даної роботи; здатність відповідально виконувати обов'язки і досягати запланованих результатів; здатність знаходити рішення у нестандартних ситуаціях; здатність застосовувати знання і вміння у нових умовах виробничої діяльності [11, с. 96–97].

Яким же чином з розмаїття визначень та інтерпретацій понять «компетенція» та «компетентність» можна визначити їх співвідношення? Вже на рівні загальноновживаних словосполучень, як показує І. Зимня, стає очевидною певна різниця між цими поняттями. Так, фраза «це не в моїй компетенції» вказує на відсутність «права у відповідності до своїх знань або повноважень робити або вирішувати що-небудь». Коли ж говорять «він не є компетентним», мають на увазі відсутність знань, навичок, досвіду тощо [12, с. 14].

Подібну точку зору висловлює В. Гриньова, на думку якої, компетенція — це скоріше характеристика не суб'єкта, а об'єкта діяльності. Компетенція — приналежність за правом — коло повноважень будь-якого закладу або посадової особи; коло питань, в яких ця особа володіє знаннями, досвідом. А компетентність — це властивість суб'єкта діяльності, яка характеризує його відповідність об'єкту діяльності (компетенції) [13, с. 24].

В свою чергу російський фахівець А. Хуторської, розділяючи ці поняття, під компетенцією розуміє наперед задану вимогу (норму) до освітньої підготовки учня, а під компетентністю — особистісну його якість (сукупність якостей), які вже набуті, а також мінімальний досвід щодо діяльності в заданій сфері [14, с. 61].

Дещо по іншому розставляє акценти у розмежуванні досліджуваних понять Г. Нестеренко. У максимально лаконічному і змістовно чіткому вираженні поняття «компетенції» включає відповідні знання, вміння і навички, теоретичні і практичні компоненти. Більш детально компетенції визначаються як характеристики персоналу, необхідні для успішної професійної діяльності: сукупність знань, умінь, навичок, здібностей, докладених зусиль та стереотипів поведінки: знання — масив інформації, яка визначає інтелектуальний потенціал людини і необхідна для виконання роботи; вміння — набір практичних способів і технологій виконання професійних функцій; навички — відпрацьоване (на певному рівні автоматизму) володіння засобами і методами виконання певних

завдань, які проявляються від фізичної сили до спеціалізованого навчання; здібності, обумовлені вродженою схильністю виконувати певний вид діяльності; зусилля, пов'язані зі свідомим докладанням в певному напрямку психічних і фізичних ресурсів; стереотипи поведінки — це наочні моделі, форми дій, які актуалізуються для виконання певних робіт.

Натомість «компетентність» — це ступінь оволодіння цими знаннями, вміннями й навичками, яка дає людині ті чи інші офіційні і змістові підстави вирішувати проблеми певного спектру і визначеного рівня складності. Розведення смислового наповнення цих термінів необхідно для розуміння механізму їх взаємозалежності: саме певний набір компетенцій створює підстави для рівня і спектру компетентності фахівця, визначений серед іншого і його посадовою інструкцією [15, с. 414].

Щодо компетенцій та компетентностей вчителя, слідом за А. Вербицьким та О. Ларіоною, під першими будемо розуміти права, обов'язки і відповідальність учителя в сфері педагогічної діяльності, виконання якої забезпечується комплексом його діяльнісних здібностей і можливостей, наявністю мотиваційної готовності та спрямованості на справу, системою необхідних знань, умінь, навичок і досвіду.

В свою чергу компетентності вчителя — це його постійно вдосконалюванні та реалізовані на практиці здібності, діяльнісні можливості (знання, уміння, навички та досвід), мотиваційна спрямованість і готовність до здійснення творчої педагогічної діяльності з глибоким усвідомленням її соціальної значущості та особистої відповідальності за результати своїх дій та вчинків [16, с. 162].

В той же час, навіть розводячи поняття «компетенції» та «компетентності», потрібно завжди враховувати, що у практичному житті, в тому числі у освітньому процесі, відсутність одного з компонентів створює суттєві перешкоди для вирішення життєвих проблем та завдань, що постають перед особою. «Компетентна людина, яка не володіє повноваженнями (компетенціями), не може повною мірою і в соціально значущих аспектах їх реалізувати. На цій основі у спеціаліста розвиваються передумови до виникнення статусно-рольового конфлікту, який негативно позначається на самій людині і створює конфліктні ситуації у групі та колективі» [17, с. 141]. Не менше проблем виникає й в зворотній ситуації, коли людина, яка не є достатньою мірою компетентною у певній галузі, наділяється певними повноваженнями для прийняття рішень у тій сфері компетенції, до якої вона не підготовлена.

Цілісна інтегративна природа компетентності дозволяє розглядати її як системну характеристику якості навчання особистості. Особливої актуальності така інтерпретація поняття компетентності набуває у сучасному розвитку теорії та практики освіти. Спостерігаючи за процесами у високорозвинутих країнах, на думку Л. Хоружої, можна зробити висновок, що їх економічний прогрес безпосередньо пов'язаний із зростанням впливу людського капіталу. Рушійною силою у його формуванні стає не просто освіта, а якісна освіта, яка дає змогу людині бути конкурентоспроможною на сучасному ринку праці, вміти оперувати технологіями і знаннями, розвивати свої особистісні та професійні можливості. Відповідно на порядку денному виникає питання визначення освітнього індикатора, яким можна було б оцінювати якість освіти. Таким новим концептуальним орієнтиром, що впливав би на формування змісту освіти, її методів, критеріїв і т. ін., було визначено компетентність [18, с. 178].

Отже, саме компетентності розглядаються сьогодні як найбільш оптимальний індикатор якості освіти в умовах сучасного суспільства, що характеризується збільшенням обсягів інформації, її ролі в життєдіяльності соціуму та індивіду. Якісне навчання особистості у такому суспільстві означає не просто оволодіння певним комплексом знань. Сьогодні освіта ставить за мету не просто трансляцію знання, що зростає за експонентою, а підготовку особистості (не тільки дитини, але й дорослої людини) до життя в умовах суспільства знань. Це означає формування навичок орієнтації у потоках інформації, здобуття нового знання через освіту та самоосвіту протягом всього життя, вміння використовувати здобуті знання у конкретних життєвих ситуаціях.

Так, Д. Іванов, пояснюючи зростання значення формування компетентностей в сучасних умовах, в першу чергу пов'язує це з розвитком інформаційних технологій, який призвів не тільки до збільшення у десятки разів обсягів інформації, але й до її швидкого старіння та постійного оновлення. У таких обставинах продуктивність професійної діяльності залежить не від володіння певною раз і назавжди заданою інформацією, а від уміння орієнтуватися в інформаційних потоках, від ініціативності, уміння вирішувати проблеми, шукати та використовувати потрібні знання та інші ресурси [8, с. 5].

Саме компетентнісний підхід розглядається сучасними фахівцями як адекватна відповідь на виклики сьогодення, що забезпечує якість навчання в умовах інформаційного суспільства (суспільства

знань). Як відзначає О. Слюсаренко, компетентнісний підхід — це сукупність загальних положень, котрі визначають логіку освітнього процесу, орієнтованого на розвиток системного комплексу освіченості та поінформованості, умінь, смислових орієнтацій, адаптаційних можливостей, досвіду і способів діяльності в контексті отримання конкретного продукту. Він виявився світоглядно-концептуальним відгуком на протиріччя між необхідністю забезпечення необхідної якості освіти та неможливістю розв'язати цю проблему традиційним способом з огляду на збільшення обсягу інформації, котра підлягає засвоєнню. Компетентнісний підхід акцентує увагу на результаті освіти — причому, в якості результату розглядається не сукупний масив засвоєної інформації, а спроможність індивіда ефективно виконувати свої функціональні повноваження в проблемних ситуаціях [10, с. 294–295].

#### Література:

1. Енциклопедія освіти / [головний ред. В.Г. Кремень]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
2. Селевко Г. Компетентности и их классификация / Г. Селевко // Народное образование. — 2004. — № 4. — С. 138–143.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / За заг. ред. О. В. Овчарук. — К., 2004. — С. 45–50.
4. Сергієнко Н. Ф. Компетентнісний підхід як засіб розвитку професійної майстерності сучасного вчителя [Електронний документ] / Н. Ф. Сергієнко // Теорія та методика управління освітою. — 2009. — Вип 2. — Режим доступу до журналу: [http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ttmuo/2009\\_2/09sertpm.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ttmuo/2009_2/09sertpm.pdf)
5. Зеер Э. Компетентносный подход к модернизации профессионального образования / Э. Зеер, Э. Симанюк // Высшее образование в России. — 2005. — № 4. — С. 23–30.
6. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. — К.: «К.І.С.», 2003. — С. 13–42.
7. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун / Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та

- українські перспективи / За заг. ред. О. В. Овчарук. — К., 2004. — С. 15–24.
8. Иванов Д. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании / Д. Иванов. — М.: Чистые пруды, 2007. — 32 с.
9. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. — Полтава: ПОППО, 2006. — 328 с.
10. Слюсаренко О. Кваліфікаційна критеріальність компетентності: понятійно-методологічні аспекти / О. Слюсаренко // Філософія освіти. — 2009. — № 1–2. — С. 287–299.
11. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: Монографія / За ред. Н. Г. Ничкало. — Хмельницький: ТУП, 2002. — 334 с.
12. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как резульативная целевая основа компетентностного подхода в образовании / И. А. Зимняя. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 42 с.
13. Гриньова В. М. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу як результат сформованості його педагогічної культури / В. М. Гриньова // Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. — Педагогіка і психологія. — 2011. — № 1. — С. 21–26.
14. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–64.
15. Нестеренко Г. О. Інноваційні компетенції викладача вищої школи: нелінійний підхід / Г. О. Нестеренко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 55. — С. 412–417.
16. Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: Проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. — М.: Логос, 2009. — 336 с.
17. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики / За ред. І. Г. Єрмакова. — Запоріжжя: Центріон, 2005. — 640 с.
18. Хоружа Л. Л. Компетентнісний підхід в освіті: ретроспективний погляд на розвиток ідей / Л. Л. Хоружа // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць. — К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2007. — № 7. — С. 178–183.

*Кулиненко Л. Б.* Понятие «компетентности» и «компетенции» в современном педагогическом дискурсе

Содержание понятий компетентности и компетенции рассматриваются как наиболее оптимальные индикаторы качества образования в условиях современного информационного общества.

Ключевые понятия: *человек, образование, обучение, ценности, компетентность, компетенция.*

*Kulinenko L. B.* Concept of «competency» and «competence» in contemporary pedagogical discourse

Contents of the concepts competency and competence are reviewed as the most optimal indicators of quality of education in conditions of contemporary information society.

Keywords: *human, education, learning, values, competency, competence.*

УДК 37.015.324

## ЕФЕКТИВНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ ЯК УМОВА ПРОДУКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА

*Пасько К. М.*<sup>©</sup>

*Кандидат філософських наук, доцент Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

Розглядається феномен ефективного спілкування та особливості його впровадження і активного використання в рамках професійної діяльності сучасного педагога.

Ключові слова: *спілкування, продуктивне, ефективне, професійне, психологічне, педагогічне.*

**Постановка проблеми.** Проблематика спілкування посідає значне місце в педагогічній психології, оскільки практично всі складові процесів навчання і виховання опосередковані категорією спілкування. Феномен спілкування важливий ще й тому, що не лише породжує, а й поглиблює та вдосконалює такі явища, як сприйняття та розуміння людьми одне одним. Саме тому важко перебільшити роль спілкування, коли мова йде про лідерство, згуртованість групи, керівництво, конфліктність тощо.

**Аналіз останніх досліджень.** Проблематика педагогічного спілкування інтенсивно розроблена і широко презентована в роботах А. Бодалева, І. Зимної, В. Знакова, Я. Коломинського, С. Кондратьєвої, Є. Кузьміна, Н. Кузьміної, В. Куніцина, А. Леонтьєва, Б. Ломова, А. Реана та інших знаних психологів. До найскладніших завдань, що постають перед педагогами у їх практичній діяльності, вченими була віднесена організація продуктивного спілкування, що передбачає наявність високого рівня розвитку комунікативних умінь [5, с. 287].

**Мета статті.** Дослідити деякі аспекти продуктивності спілкування у сфері професійної діяльності сучасного педагога та окреслити їх значення.

**Виклад основного матеріалу.** Сучасний рівень розвитку національної освітньої системи надає можливість педагогу використовувати у своїй професійній діяльності увесь спектр учительського «арсеналу»,

відомого у викладацькій практиці від давнини до сьогодення: лекції, інтерактивні лекції, дискусії, аналіз конкретних ситуацій, індивідуальні завдання, групові завдання, презентації, колоквиуми, мозкові штурми, круглі столи, навчання практикою (рольові ігри, програвання ситуацій, ділові ігри, практичні заняття) тощо. Усі названі вище методи і форми пізнання та навчання передбачають активне застосування елементів спілкування педагога з аудиторією. При цьому психологи виокремлюють три сторони спілкування: комунікативну (обмін інформацією між людьми вербальним та невербальним способом), інтерактивну (організація взаємодії між людьми — розподіл функцій, вплив на настрій, поведінку, переконання співрозмовника) та перцептивну (забезпечення процесу сприйняття партнерами один одного при спілкуванні та встановлення на цій основі порозуміння). На формування враження про людину або предмет вивчення під час спілкування впливає багато факторів, серед яких життєвий досвід особистості, ситуація, в якій відбувається спілкування, загальна атмосфера спілкування, самопрезентація тощо. Комунікативний аспект спілкування характеризується тим, що на успіх взаємодії впливають бар'єри спілкування, серед яких психологи визнають кілька видів:

— бар'єр уникнення. Передбачає уникнення контакту з партнером, а отже, спілкування стає неможливим. Уникання, як правило, виявляється у неувважності аудиторії або співрозмовника. Подолати бар'єр уникнення можна шляхом привернення, підтримки чи акцентування уваги партнера по спілкуванню;

— бар'єр авторитету. Полягає у схильності людей довіряти авторитетам, а отже, некритично сприймати інформацію від них. В основі авторитетності знаходяться соціальний, економічний статуси, членство в значущій групі, привабливість тощо. Подолання бар'єру здійснюється за допомогою використання незацікавленості (чим меншою мірою співрозмовник або вся аудиторія упереджено вважають, що їх прагнуть переконати, тим більшою мірою довіряють оратору). При навчанні краще використовувати середній авторитет, а при агітації — високий, оскільки у середнього авторитету запам'ятовується хід думок, а у високого — висновки;

— бар'єр нерозуміння. Відомі кілька видів: на фонетичному рівні, на понятійному та на логічному;

— бар'єр нерозуміння на фонетичному рівні. Виникає, коли говорять досить швидко, невиразно, із сильним акцентом або використовую-

ють жести, що не відповідають контексту, або занадто жестикулюють у процесі емоційного викладення матеріалу тощо. Подолання зазначеного бар'єру можливе шляхом використання умінь донести інформацію з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей. Наприклад, необхідно говорити достатньо повільно з дітьми, зі співрозмовниками, які погано знають мову (студенти-іноземці) або незнайомі з предметом обговорення, не мають належного рівня освіти тощо. При спілкуванні не варто хизуватись власним рівнем освіченості, основним стає вміння донести важливу інформацію до співрозмовника;

— бар'єр нерозуміння на понятійному рівні. Визначається багатозначністю слів. Його подолання відбувається завдяки однозначному трактуванню визначень, понять у певному контексті і ситуації;

— бар'єр нерозуміння на логічному рівні. Передбачає не сприйняття одним із партнерів логіки й аргументів іншого. Подолання бар'єру, як правило, здійснюється з набуттям умінь позитивно налаштовуватися на співрозмовника і знаходити спільні моменти в аргументах обох сторін, обох партнерів комунікації.

Окрім зазначених бар'єрів, продуктивному спілкуванню можуть заважати:

— бажання надати пораду — викладення вчителем власної точки зору, наполегливі поради, вказівки, що робити, прийняття рішення за іншого — все це обмежує особистість співбесідника, не дає можливості самовираження і вільного вибору рішення («на вашому місці я ...», «ви маєте зробити так, як я вам кажу...»);

— хибні висновки — необґрунтовані припущення педагога щодо висловлювань співрозмовника, інтерпретація поведінки людини без її підтвердження, поспішні висновки («ви просто ще не можете збагнути всі наслідки ваших вчинків...», «всі ваші проблеми від того, що ви гаєте час...»);

— моралізування — висловлення вчителем співбесіднику суспільної, загальноприйнятої точки зору відносно того, що є правильним або хибним у його поведінці («у вашому віці я читала книжки, а не цікавилась Інтернетом!»);

— оцінка вчинків — повідомлення вчителем про своє схвалення або несхвалення вчинків людини чи незгода з тим, що людина сказала в безособовій формі. Як правило, використовуються такі поняття, категорії, як- от: добре, погано, правильно, неправильно тощо («у цьому ви помиляєтесь», «ви маєте рацію»);

— формальні відповіді — надання вчителем ввічливих поверхових коментарів, які не концентруються на відчуттях, позиціях співрозмовника («який чудовий день, чудова погода»);

— хибне заспокоєння — уживання вчителем вдавано-втішливих фраз у спробі заспокоїти співрозмовника («усе нормально», «усе буде добре»);

— нашарування — обидва співрозмовники (вчитель і учень) говорять одночасно, не слухаючи один одного, не даючи можливості висловитись, виступаючи занадто емоційно;

— перебивання — співбесідники (вчитель і учень) перебивають один одного, не даючи іншому можливості завершити думку;

— хибне підбадьорювання — один із співрозмовників відхиляється від основної теми розмови, переключаючи увагу на якісь приємні речі, але далекі від того, що дійсно хвилює співрозмовника («чи ти говорив з батьками щодо оцінок? Так, але на вихідних ми чудово провели час на дачі...»);

— закриті питання — співрозмовник ставить питання, що вимагають відповіді «так» чи «ні» й не сприяють продовженню бесіди («ви вивчили урок?» замість «які завдання вам сподобались, що було складним при їх виконанні?»);

— розповіді про себе — людина (вчитель) більшість часу розповідає про себе та ділиться своїми думками й переконаннями;

— повчання — співрозмовник (вчитель) радить іншій людині (школяру, студенту), як поводитись («краще робіть так, як я вам кажу», «вам краще прислухатися до моїх порад»);

— поспішні висновки — не завжди правильна інтерпретація вчителем подій з посиленням на особистий досвід, передчасні поради дій («я знаю, що треба робити. Ви повинні...»);

— переорієнтація на перенаправлення — зміна (вчителем) теми розмови з метою уникнення обговорення складних (для учня) питань («краще забудьте про цей прикрий випадок, розкажіть мені про...»);

— демонстрація незгоди або відсутності інтересу невербальними засобами — підкріплення свого ставлення до теми, що обговорюється, жестами, мімікою та пантомімікою, іноді занадто емоційно (відмахування рукою, зведення брів тощо);

— здійснення дій, що відвертають увагу — під час розмови паралельне виконання дій, не пов'язаних із темою обговорення: вчитель щось пише, дивиться у вікно, перекладає речі тощо.

Варто наголосити (навіть застерегти), що спілкування не обмежується вмінням лише ефективно говорити, його доповнює вміння ефективно слухати співбесідника. Під час правильно організованого спілкування між учителем і учнем відбувається досить складний процес порозуміння, що супроводжується перекладом суті повідомлення з внутрішньої мови вчителя на внутрішню мову учня. Слід підкреслити, що процес сприйняття інформації ускладнюється особливостями особистісного сприймання (переважно зорового, слухового або чуттєвого) предмету розмови, особливостями мови, засобами, що допомагають відбирати важливу і неважливу інформацію, власний досвід тощо.

Невміння слухати часто стає однією з основних причин неефективного спілкування, виникнення непорозумінь і конфліктів між співбесідниками. Причиною невміння слухати може стати як нестабільний рівень уважності, так і побічні думки, що заважають адекватно сприймати зміст повідомлення, або невідповідний ситуації емоційний стан співбесідника тощо. Отже, оволодіння вчителем майстерним умінням слухати є надто важливою умовою здатності до організації ним ефективного спілкування.

Психологами виділено й поняття активного слухання, що передбачає активну діяльність, своєрідну роботу, якій передують бажання почути співрозмовника та наявність інтересу до нього. Значною мірою реакція на повідомлення співрозмовника залежить від рівня культури та моральності.

Існує кілька рівнів активного слухання:

— перший рівень — найпростіший, передбачає вживання під час монологу співрозмовника коротких, односкладових слів «так», «ні» тощо, які мають засвідчити увагу до співрозмовника;

— другий рівень передбачає, що у процесі спілкування вчитель не просто повторює, а може й підбити підсумки почутого. Це дає змогу уникнути непорозуміння. Як правило, використовуються перефразування або підсумовування сказаного. При цьому прийом перефразування полягає у необхідності своїми словами інтерпретувати сказане співрозмовником: «Якщо я вірно зрозуміла ваші слова, то...». Пояснення ж дає змогу здобути більше інформації, полегшити співрозмовникові сприйняття іншої точки зору. Цей прийом передбачає часте перепитування співрозмовника, допускаючи варіанти запитань;

— третій рівень пов'язаний із розвитком ідей, які вчитель почув від учня. Однак, перш ніж розвивати ці ідеї, вчитель має належно оцінити

почуте. Такий прийом допомагає показати учню, що його думка є важливою.

Слід зазначити, що ефективність процесу спілкування між учителем і учнем залежить не лише від названих чинників, а й від певних елементів комунікації (відправника повідомлення, отримувача, середовища).

Крім оволодіння вмінням ефективного слухання, вчитель може навчитись інтерпретувати типи слухання. Цього можна досягти спільною взаємодією, роботою в класі. Так, коли вчитель працює зі школярами, презентуючи новий матеріал, розповідаючи про певну подію або читаючи лекцію, він може спостерігати різні типи слухання у своїх школярів:

1) «справжнє» слухання — учень дійсно захоплений розповіддю, уявляє запропоновані образи, ставить конкретизуючі запитання;

2) «вдаване» слухання — учень вдає, що уважно слухає, посміхається та киває головою, тим самим погоджуючись час від часу з учителем. Однак, якщо учня запитати щодо змісту почутого, він не зможе повторити сказаного, оскільки зайнятий іншими думками;

3) слухання «на зразок папуги» — учень може повторити кожне слово вчителя, однак зовсім не замислюється над змістом спілкування;

4) слухання типу «мріяння» — під час повідомлення вчителя учень піддається мріям та обмірковуванням власних турбот і проблем, його увага постійно переключається з розповіді вчителя на власні думки, тому школяр пропускає важливі речі, висловлені вчителем;

5) слухання із «закритим мозком» — учень уже має інформацію з повідомлення вчителя і слухає лише з почуття обов'язку;

6) слухання типу «занадто мудро для мене» — учень сприймає предмет мовлення як занадто складний для його розуміння і не включається до процесу навчання;

7) слухання типу «червона хустка» — при повідомленні можуть бути використані слова, здатні викликати бурхливі емоції, роздратованість, схвильованість слухачів тощо, і учні припиняють слухати. Такі слова є різними для кожного, залежать від досвіду і цінностей людини;

8) слухання типу «як ви смієте говорити таке» — якщо глибокі переконання учня піддаються сумніву, він припиняє слухати через самозахист або для планування представлення власної аргументації.

Отже, реалізація ефективного спілкування в роботі педагога залежить від ряду вагомих складових, які можуть змінюватись у процесі

самоосвіти, самовдосконалення, професійного та особистісного зростання вчителя.

**Висновки.** До професійного профілю сучасного успішного педагога, окрім класичних складових, слід віднести: глибокі знання понятійного апарату, предметної сфери; організаторські здібності; управлінські вміння; творчі здібності; уміння захопити аудиторію; уміння поставити себе на місце слухача; уміння переконувати; ораторські вміння; уміння вести переговори; акторські здібності; уміння чітко пояснити суть того чи іншого поняття тощо. Поряд із цим, учителю конче необхідні цілеспрямованість, гнучкість мислення та поведінки, здатність до самонавчання та самоаналізу, висока працездатність та ін. Однак, на перше місце цього списку, безперечно, необхідно поставити розвинуті навички ефективного спілкування.

Подальше дослідження феномену спілкування за окресленими векторами (ефективність, продуктивність спілкування, розвиток комунікативних умінь) створюють перспективу для розвитку та вдосконалення професійної діяльності педагогів, психологів, соціальних працівників освітніх установ нашої держави.

### Література:

1. Бодалев А. А. Психология о личности. — М., 1988. — 188 с.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология. — Ростов-на-Дону, 1997. — 480 с.
3. Кондратьев М. Ю. Подросток в замкнутом круге общения. — М., 1997. — 336 с.
4. Кузьмина Н. В., Реан А. А. Профессионализм педагогической деятельности. — СПб., 1993. — 54 с.
5. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. — СПб.: «Издательство «Питер», 1999. — 416 с.

*Пасько К. М. Эффективность общения как условие продуктивной профессиональной деятельности педагога*

Рассматривается феномен эффективного общения и особенности его внедрения и активного использования в рамках профессиональной деятельности современного педагога.

Ключевые слова: *общение, продуктивное, эффективное, профессиональное, психологическое, педагогическое.*

---

*Pasko K.M.* Effectiveness of communication as a condition of pedagogue's productive professional activity

Deals with the phenomenon of effective intercommunication and features of its implementation and active use within the framework of professional activity of a contemporary pedagogue.

Key words: *intercommunication, productive, effective, professional, psychological, pedagogical.*

УДК 37.015.324

## ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ: МОДЕЛІ, ФОРМИ, ТЕХНОЛОГІЇ

**Семенюк Н. В.**©

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант НПУ імені  
М. П. Драгоманова*

Розглядаються проблеми трансформації освітньої системи України, яка передбачає реорганізацію і широке впровадження дистанційного навчання.

Ключові слова: *дистанційне навчання, інформаційні технології, інформаційно-освітнє середовище.*

Безперервна освіта — це природний, поступальний процес передачі нагромаджених знань і вмінь від одного покоління до іншого, підвищення знань та досвіду від одного рівня освіченості до іншого; це закон розвитку і реалізації здібностей людини протягом усього життя, орієнтування її на соціально вагомі цілі, критерії, нормативи.

Одним із основних рушіїв розвитку освіти, і не лише її, а й усього суспільства, є інформатизація. Віднедавна людство підійшло до тієї межі свого розвитку, коли методи, прийоми і засоби збирання, зберігання, опрацювання й поширення інформації перестали задовольняти його потреби. Вже сьогодні зрозуміло, що наступною фазою розвитку суспільства після постіндустріальної стала інформаційна. Йдеться про глобальні телекомунікації, які відкривають широкий світ знань. Завдяки використанню мережі Інтернет, технологіям Microsoft, Netscape студенти одержують доступ до різноманітних світових інформаційних банків, мають змогу працювати над міжнародними проектами, брати участь у міжнародних телеконференціях, інакше кажучи, інтегруватися у світову мережу знань. Дистанційне навчання на базі комп'ютерних телекомунікацій розширює наш світогляд практично в будь-якому науковому чи навчальному центрі світу [1].

Для нормального функціонування системи дистанційної післядипломної освіти треба сформувати спеціальний освітній простір, а в його структурі передбачити: Web-сайти управління освітою, спеціалізовані

розділи бібліотечних фондів, а також на електронних носіях, аудіо- та відеокасетах, дискетах, компакт-дисках тощо. На Web-сайтах слід мати відповідні сторінки для висвітлення загальних відомостей про дистанційне навчання, конкретних матеріалів з організації й забезпечення дистанційного навчання. А щоб уникнути повторів та інформаційного перевантаження освітнього Web-простору регіону, доцільно чітко розподілити інформацію серед Web-сайтів організацій з огляду на її призначення, зміст, обсяг і рівень.

Впровадження дистанційного навчання в освіту потребує значних коштів на придбання сучасних комп'ютерів, програмних продуктів, копіювально-множильної техніки, видавничу діяльність, послуги інтернет-операторів тощо. Водночас вартість навчання в майбутньому знижуватиметься, оскільки з неї вилучатиметься вартість праці викладачів і обслуговуючого персоналу, відпаде потреба в додаткових навчальних аудиторіях тощо. За повномасштабного дистанційного навчання його вартість буде приблизно на 30% нижча від вартості навчання за традиційними технологіями. Мало того, надання населенню платних освітніх послуг дасть змогу поліпшити фінансовий стан закладів освіти і матеріальне стимулювання персоналу.

Отже, щоб система дистанційного навчання зайняла гідне місце в системі освіти України, потрібно передусім створити глобальну комп'ютерну мережу освіти й науки, оскільки саме комп'ютер містить навчальний матеріал, є водночас і бібліотекою, і центром довідкової інформації, і комунікативним центром, що робить його одним з учасників реалізації програми безперервної освіти [2, с. 1–3].

Актуальність і доцільність впровадження дистанційного навчання в освітню діяльність інститутів післядипломної освіти обумовлюється низкою причин, серед яких важливими є такі:

— дистанційне навчання спроможне виконувати роль каталізатора процесу реформування освітньої діяльності в інституті щодо надання їй рис, характеристик і показників систем відкритої освіти (доступність, реальна неперервність, особистісна орієнтованість, демократичність, варіативність тощо);

— дистанційне навчання активізує застосування у навчальному процесі інформаційних, комп'ютерних, телекомунікаційних технологій, підвищує творчу складову навчання, ініціює формування в Інтернеті вітчизняного веб-середовища післядипломної педагогічної освіти [3, с. 114; 4, с. 9].

Існуючі системи дистанційного навчання мають наступні технологічні моделі її організації.

1) Модель дистанційного навчання на основі кореспондентських технологій, які можуть бути орієнтовані на навчання дорослої аудиторії, тих людей, які з якихось причин не змогли закінчити шкільну освіту. Вони можуть бути частиною офіційної освітньої програми, інтегрованими в цю програму, або спеціально орієнтовані на певну освітню мету, або спеціально націлені на профілактичні програми здоров'я, як, наприклад, програми для країн, що розвиваються. У цій моделі використовується який-небудь один засіб навчання і передачі інформації, наприклад, навчання через листування, навчальні радіо- або телепередачі. При цьому зазначена модель не передбачає двосторонню комунікацію, що наближає цю модель дистанційного навчання до традиційного заочного навчання.

2) Модель дистанційного навчання на основі гіпертекстових технологій. Гіпертекстова технологія набула поширення завдяки можливостям створення гіпертексту за допомогою мови HTML (англ. Hypertext — над-великий, збільшений текст, Hypertext Markup Language — гіпертекстова мова розмітки). Гіпертекст — це здатність поєднувати в єдиний смисловий ланцюжок інформацію різного виду, яка може розміщуватися не лише в різних файлах, а й на різних комп'ютерах. Він містить текстові елементи, які об'єднані тематикою і ґрунтуються на асоціативних зв'язках —гіперзв'язках, що пов'язують текстові елементи в єдине ціле. Використання гіпертексту робить можливим багаторівневий розподіл навчального матеріалу, при якому на верхньому рівні знаходиться найбільш істотна інформація, а доступ до більш низького рівня надається по запити [5, с. 108].

3) Модель дистанційного навчання на основі мультимедійних технологій. Мультимедіа (multimedia) є інформаційною технологією, яка дозволяє об'єднати в єдиній системі текст, звук, відео і графічні зображення, а також анімацію. Сучасні досягнення комп'ютерної та проекційної техніки, мережних засобів зв'язку дозволяють створити багатофункціональні демонстраційні мультимедіа-системи, коли використовуються персональні комп'ютери, «електронні дошки», мультимедійні проектори та інші технічні засоби з метою підтримки навчального процесу графічною, текстовою чи звуковою наочною з дисципліни. Проте, домінує при цьому передача інформації в «один бік». При необхідності використовуються елементи очного навчання особисті

зустрічі викладачів і студентів, проведення підсумкових навчальних семінарів або консультацій, очний прийом іспитів.

4) Модель дистанційного навчання на основі телекомунікаційних мережевих технологій, яка є моделлю дистанційного навчання третього покоління та передбачає використання комп'ютерних телекомунікаційних мереж (кампусних, регіональних, глобальної мережі Інтернет) у режимі обміну навчально-методичними матеріалами засобами електронної пошти і телеконференцій, а також аудіо-навчання (поеднання телефону і телефаксу). Таким чином, така організація дистанційного навчання несе в собі величезні дидактичні можливості як для системи вищої освіти, так і для системи підвищення кваліфікації, зокрема викладачів, оскільки дозволяють на прохання викладача «збирати» студентів у «віртуальній аудиторії» і вступати з ними у візуальний контакт, демонструючи щось або даючи необхідні пояснення, ведучи контроль знань слухачів.

При цьому, система дистанційного навчання включає такі форми, як традиційну (заочну) форму дистанційного навчання, традиційну форму дистанційного навчання із фрагментарним використанням засобів інформаційних технологій, електронну та змішану форми дистанційного навчання [6, с. 12]. Розглянемо їхній зміст.

1) *Традиційна (заочна) форма дистанційного навчання.* Вона може здійснюватися у двох видах:

а) спочатку студентам читається цикл настановних лекцій. Потім для самостійного вивчення видаються комплекти (кейси) дидактичного забезпечення по різних дисциплінах, що входить у стандарт відповідної спеціальності;

б) студент одержує комплекти дидактичного забезпечення за різними дисциплінами, що входить у стандарт даної спеціальності, і самостійно працює з ними.

У цих формах взаємодія (координація, корегування, консультація й ін.) викладача і студента при необхідності може здійснюватися за допомогою засобів зв'язку (телефон, телеграф, пошта). Традиційна форма може бути реалізована в регіонах, не забезпечених засобами телекомунікації.

2) *Традиційна форма дистанційного навчання з фрагментами використання засобів інформаційних технологій.* Студентам видаються комплекти навчально-методичного забезпечення, зміст яких відповідає стандарту спеціальності. Частина забезпечення може бути в електро-

ному вигляді. Студенти частково застосовують на окремих етапах вивчення навчального матеріалу засоби інформаційних технологій.

Взаємодія педагога і студента здійснюється відповідно до плану, розробленого викладачем, і проводиться за допомогою різних засобів зв'язку (телефон, телеграф, пошта, факс, електрона пошта) або під час особистого контакту.

3) *Електронна форма дистанційного навчання*. При такій організації навчального процесу студент одержує по електронній пошті навчально-методичне забезпечення дисципліни, яке потім самостійно використовує в навчанні. Взаємодія (організація, консультація, контроль, управління) учасників дистанційного навчання повністю здійснюється на основі широкого застосування сучасних засобів зв'язку відповідно до плану-графіка з особистої ініціативи студента або викладача.

4) *Змішана форма дистанційного навчання*. При її використанні використовуються елементи як традиційної, так і електронної форми навчання. Впровадження змішаного навчання лише почалося у вищих навчальних закладах України і має великі перспективи, оскільки передбачає комплексне використання традиційних і комп'ютерно орієнтованих методів, засобів та форм навчання в системі професійної підготовки фахівців і лише тих, що є мотивованими і доцільними за певних умов навчально-виховного процесу. У педагогічній та методичній літературі пропонуються терміни «гібридне навчання», «комбіноване навчання», хоча їх основою також є інтеграція (поєднання) комп'ютерно орієнтованого навчання з традиційним [7; 8, с. 108–110].

Дистанційне навчання (Distance Learning, Distance Education) — така організація освітнього процесу, при якій основною є самостійна робота людини, що навчається. Сутність цього виду навчання полягає у використанні дистанційних технологій, що застосовуються для подання лекційного матеріалу та практичних робіт. Серед цих технологій найвагомішими на даний час є:

- мультимедійні демонстраційні досліді;
- ілюстративні аудіо- та відео- матеріали;
- бази даних та знань;
- міжнародні стандарти та системи;
- он-лайн відеоконференції (відеоконференції в реальному часі).

Засвоєння нового матеріалу відбувається за рахунок практичних та лабораторних робіт, самостійного опрацювання лекційного матеріалу, що подаються у вигляді:

- електронних підручників за матеріалами лекцій;
- електронних методичних розробок для підготовки до семінарів та практичних занять;
- електронних лабораторних практикумів;
- комп'ютерних тренажерів.

Поточне та рубіжне контролювання результатів засвоєння матеріалу здійснюється за допомогою тестових програм.

Дистанційні технології створюють інформаційний простір, в якому студент працює за складеною з урахуванням рівня підготовки кожного індивіда програмою навчання, яка пристосована для комп'ютера.

Процес оволодіння знаннями приходить самостійно. Рівень знань студент визначає самостійно, тому, врешті решт, відповідальність за якість набутих знань лягає на нього самого.

Крім того дистанційне навчання має велику перевагу над рештою форм в тому, що цей метод дозволяє навчатись у зручний для студента час та в зручному місці. Ще одним плюсом даної системи навчання є відсутність цілого ряду соціальних та географічних обмежень, що раніше відігравали значну роль в набутті освіти, як-то: вікових, обмежень рівня освіти, країни проживання, мови викладання та інших.

Ефективність самостійного навчання залежить від засобів надання учбових матеріалів, контролювання роботи та контакту з викладачем. Тому не дивно, що розвиток цього типу навчання, перш за все обумовлений впровадженням новітніх інформаційних технологій та засобів комунікації

Технології дистанційного навчання в освітньому процесі використовують як інноваційні, так і традиційні засоби навчання:

- комп'ютерні навчальні системи;
  - учбово-інформаційні аудіоматеріали;
  - учбово-інформаційні відеоматеріали;
  - лабораторні дистанційні практикуми;
  - віртуальні мультимедійні тренажери та електронні тести;
  - електронні видання,
  - електронні бібліотеки з віддаленим доступом;
  - бази даних та бази знань з віддаленим доступом;
- друкарські видання [9, с. 268–269].

Здійснення дистанційної освіти не можливе без створення відповідного інформаційно-освітнього середовища. Інформаційно-освітнє середовище (ІОС) повинно забезпечувати: наявність єдиної бази даних; разове введення даних з можливістю їхнього наступного редагування; режим використання даних багатьма користувачами одночасно; розмежування прав доступу до даних; використання тих самих даних у різних додатках і процесах; можливість обміну даними між різними прикладними програмами без виконання операцій імпорту.

*Технічну інфраструктуру ІОС становлять:*

- 1) комп'ютерна техніка (комп'ютерні класи, окремі комп'ютери, виділений сервер);
- 2) периферійне й проекційне устаткування (принтери, сканери, проєктори й ін.);
- 3) телекомунікаційне устаткування (модеми, маршрутизатори й ін.);
- 4) корпоративна обчислювальна мережа;
- 5) системне й спеціалізоване програмне забезпечення [10, с. 3].

Таким чином, ІОС — це сукупність конкретизованих елементів даних та знань, які є інформаційним ресурсом і охоплюють великий спектр множин об'єктів, що відносяться до підсистем навчання, наукових досліджень, управління навчальним процесом та ін.

Об'єктом ІОС є закінчена сукупність даних та знань, які придатні до застосування як цілісний інформаційний ресурс. До об'єктів ІОС можна віднести: програмні засоби; інформаційну базу та її елементи; інформацію на твердих носіях (документацію, інструкції тощо); методичні розробки, підручники тощо; відомості, навчальні плани.

Інформаційне середовище являє собою сукупність методів, таблиць і зв'язків введення, відображення й аналізу інформації. У даний час існують два основних підходи до проектування і розробки ІОС: об'єктно-орієнтований і структурний.

Об'єктно-орієнтований заснований на об'єктній декомпозиції предметної області, що представляє у вигляді сукупності об'єктів, взаємодіючих між собою за допомогою передачі повідомлень, а структурний підхід характеризується загальним оглядом системи, а потім деталізацією за рахунок декомпозиції системи на підсистеми й ієрархічної організації цих підсистем із все більшим числом рівнів. Зазначені підходи не варто протиставляти, вони доповнюють один одного при розробці великих системи.

У структурному аналізі використовуються в основному дві групи засобів, що ілюструють функції, які виконуються системою, і відносини між даними.

Програмне забезпечення ІОС повинне відповідати наступним вимогам:

а) працювати в мережевому режимі або забезпечувати можливість запуску з одного сервера різними робочими станціями;

б) зберігати інформацію в єдиному форматі, доступному для обробки різними програмами або модулями одного програмного комплексу, або мати функції імпорту даних;

в) бути максимально можливо сумісним і допускати підключення нових модулів;

г) забезпечувати багатокористувацький режим і розмежування прав доступу.

Комплексне інформаційно-освітнє середовище ВНЗ може розглядатися як сукупність бази даних і модулів конкретних користувачів, що формуються на основі мотиваційно-функціонального підходу [11, с. 3–7].

Отримання безперервної освіти не можливе без формування компетентних кадрів, які навчатимуть як отримувати знання за допомогою дистанційної освіти. Тому набуває великого значення інформативна компетентність викладачів, яку потрібно починати формувати з студентських років. Виходячи з цього, сформулюємо завдання, які повинні бути вирішені для формування інформатичної компетентності (в порядку зростання їхньої значущості):

1) навчити студентів прийомам і методам роботи з персональним комп'ютером (якщо вони цими прийомами й методами не володіють);

2) навчити студентів прийомам і методам роботи в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет, а також у локальних комп'ютерних мережах (якщо вони цими прийомами й методами не володіють);

3) сформувати у студентів уміння одержувати за допомогою Інтернет актуальну інформацію й методичні матеріали до предметів;

4) навчити студентів створювати мережні освітні ресурси, педагогічні програмні засоби, методичні, дидактичні й організаційні матеріали для проведення уроків; загалом опанувати широким спектром ІКТ і навчитися використати їх при проведенні різних видів занять, реалізованих у навчальній і позанавчальній діяльності;

5) навчити студентів дидактичним, психолого-педагогічним і методичним прийомом, що дозволяють сформувати інформативну компетентність учня.

Як правило, сучасні системи дистанційного навчання створюються на базі єдиної програмної оболонки, що має Web-інтерфейс [12, с. 4; 13, с. 118]. Переваги використання засобів навчання, заснованих на web-технології, полягають у наступному:

— по-перше, ця технологія дозволяє найбільшою мірою реалізувати дидактичний принцип наочності за рахунок широкого використання в навчальному процесі, засобів мультимедіа — статичної й анімаційної графіки, відео й звуку;

— по-друге, технологія гіпертексту, що є однією зі складових web-технології, дає студентам можливість вибору власної освітньої траєкторії. Таким чином, реалізується диференційованого і особисто-орієнтованого підходу до викладу навчального матеріалу;

— по-третє, це можливість інтегрованого використання в навчанні різних сервісів Інтернет (електронна пошта, РТР-сервіс, відеоконференції, навчальні чати) з єдиним web-інтерфейсом;

— по-четверте, використання web-технологій можливо й при відсутності доступу до Інтернет (навчальні матеріали у вигляді Web -сайтів, що розміщені на локальному сервері, на компакт-дисках або на жорстких дисках);

— по-п'яте, порівняна легкість освоєння web-технології студентами дозволяє зробити створення web-сайту діагностуючим результатом виконання навчального проекту з будь-якої досліджуваної дисципліни [14, с. 3–4].

На всіх етапах освітнього процесу: проектування освітніх програм, організація та здійснення навчального процесу, аналіз освітніх ефектів — в системі дистанційної освіти потрібні певні якості та професійні знання науково-педагогічних, адміністративних і інженерно-технічних кадрів. Технології дистанційного навчання призводять до необхідності наявності у викладачів іншої якості знань у порівнянні з традиційною освітньою системою. По суті, тепер викладач вирішує подвійну задачу: здійснює навчання за допомогою власних електронних курсів або базових підручників і надає студентам підтримку у вивченні навчального курсу з допомогою інтернет-технологій.

Це вимагає додаткової підготовки викладачів, яка повинна включати не тільки знайомство з інформаційними технологіями, застосовуваними

в навчальному процесі, але і з методикою та методологією дистанційного навчання, з методикою і технологією розробки і створення навчально-методичних матеріалів для системи дистанційної освіти та ін. У зв'язку з цим, викладачі повинні попередньо пройти перепідготовку по створенню нових підручників, проектуванню і виробництву мультимедійних засобів, створенню віртуальних лабораторій, навчання технологіям проведення мережових занять, створенню дидактичних сайтів в Інтернеті, управлінню навчальним процесом. По суті, викладачі повинні навчитися новому мисленню в галузі освітніх технологій.

Таким чином, підготовка кадрів для системи дистанційної освіти є однією з найбільш важливих завдань, що лежать в основі побудови якісної освітнього середовища.

### Література:

1. Десятов Т.М. Дистанційне навчання в системі безперервної професійної освіти / Т.М. Десятов // Педагогіка і психологія. — 2003. — № 1. — С. 75–80.
2. Чорна С.С. Дистанційне навчання в системі безперервної освіти / С.С. Чорна // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Dtr\\_gn/2010\\_3/files/GN310\\_21.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_gn/2010_3/files/GN310_21.pdf)
3. Олійник В.В. Підвищення кваліфікації керівників освіти за дистанційною формою навчання/В.В. Олійник. — К.: Логос, 2006. — 408 с.
4. Борбіт А.В. Модель організації та проведення курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів за дистанційною формою навчання в Київському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів / А.В. Борбіт // Післядипломна освіта. Досвід, проблеми та перспективи розвитку. Інформаційний бюлетень. — 2010. — № 3. — С. 8–14.
5. Кубіцький С.О. Особливості та підходи до системи дистанційної освіти дорослих / С.О. Кубіцький // Вісник Черкаського університету. — 2011. — Вип. 203. — С. 104–112.
6. Коваль Т.І. Підготовка викладачів вищої школи: інформаційні технології у педагогічній діяльності: навч.-метод. посіб. / Т.І. Коваль, С.О. Сисоєва, Л.П. Сущенко. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. — 380 с.

7. Бакалов В.П. Дистанционное обучение: концепция, содержание, управление: учеб. пособие / В.П. Бакалов. — М.: Горячая линия — Телеком, 2008. — 107 с.
8. Кубіцький С. О. Особливості та підходи до системи дистанційної освіти дорослих / С. О. Кубіцький // Вісник Черкаського університету. — 2011. — Вип. 203. — С. 104–112.
9. Безносюк О. О. Нові інформаційні технології навчання, як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності / О. О. Безносюк // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. — 2011. № 1. — С. 261–270.
10. Білощицький А. О., Лізунов П. П., Макаrchук О. О. Использование сети Internet в деятельности технического университета / А. О. Білощицький, П. П. Лізунов, О. О. Макаrchук // Зб. наук. праць Національної академії Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького Част. II. — 2004. — № 26. С. 146–147.
11. Лізунов П. П., Білощицький А. О. Моделі та засоби формування комплексного інформаційно-освітнього середовища навчального закладу / П. П. Лізунов, А. О. Білощицький // Системи обробки інформації. 2007. Вип. 5 (63). — С. 2–8.
12. Марценюк С. Впровадження інноваційних, комп'ютерних методів навчання / С. Марценюк // Освіта. Технікуми, коледжі. — 2004. — № 2. — 10 с.
13. Могильов А. В. Розвиток методичної системи підготовки по інформатиці в педагогічному ВНЗ в умовах інформатизації утворення: дис. д-ра. пед. наук. — М., 1999. 365 с.
14. Харківська А. А. Lifelong learning — сучасні проблеми та шляхи їх вирішення / А. А. Харківська // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/ppmb/texts/2008-09/08khpwd.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2008-09/08khpwd.pdf)

*Семенюк Н. В.* Дистанционное обучение в системе непрерывного образования модели, формы, технологии

Рассматриваются проблемы трансформации образовательной системы Украины, которая предусматривает реорганизацию и широкое внедрение дистанционного обучения.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, информационные технологии, информационно-образовательную среду.*

---

*Semeniuk N. V.* Distance learning in the system of continuous education: models, forms, technologies

Problems of transformation of educational system of Ukraine calls for reorganization and wide implementation of distance education are analyzed.

Keywords: *distance learning, information technologies, information-educational environment.*

УДК 323:002.6 (477)

## КОМУНІКАТИВНА ОНТОЛОГІЯ ДЕМОКРАТІЇ Й ВПЛИВ НА НЕЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

**Барматова С. П.**<sup>©</sup>

*Доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціального управління ФПУ*

Стаття присвячена аналізу демократії як колективно закріпленого соціального досвіду соціуму, комунікативної природи й комунікативних основ демократії як соціального й політичного процесу.

Ключові слова: *демократія, суспільний консенсус, інформаційні технології, публічна сфера, дискурс.*

«Демократія — це щось більше, ніж форма правління; у першу чергу це спосіб асоціативного життя, комунікативно закріплений загальний (conjoint) досвід» [1, р.87]. Саме тому демократія як процес розробки й легітимації політичних «правил гри», стає простором і механізмом реалізації інформаційних новацій у політиці. Дебати щодо теорії демократії виникли ще у 90-ті роки ХХ ст. Центром уваги в дискусії стали питання про характер впливу інформатизації й, зокрема, глобальної мережі Інтернет на демократичні інститути й процеси, спроби спрогнозувати фактичний напрямок змін, їх сутність, інтенсивність, глибину, наслідки. Ці питання аналізували у своїх роботах такі вітчизняні й закордонні вчені, як Н. Ротар, Л. Журавльова, М. Вершинін, О. Соловійов, П. Кевенхерстер, К. Хіл, Дж. Хьюз, Б. Бімбер, Р. Лайтен, А. Кескінен та інші.

*Метою статті є аналіз впливу інформаційних технологій на комунікативну сутність демократії як соціального й політичного процесу.*

Аналізуючи положення сучасної науки щодо трансформації інститутів демократії, можна виділити два підходи до оцінки впливу інформаційних технологій і передових засобів комунікації на політичний процес і політичні інститути. Згідно з першим підходом, що виник одночасно з появою й широким поширенням інформаційних технологій, їх застосування сприяє підвищенню ефективності державної діяльності, більшій відкритості політичних процесів і формуванню

більш широкого суспільного консенсусу завдяки зворотному зв'язку між політичною системою й громадянами (цю точку зору відстоюють такі вчені, як І. Бачило, А. Швидунова, Р. Лайтен, А. Кескінен та ін.) [2, р.339–346]. Усе більше число дослідників демократії схилиються до точки зору, що стара форма демократії більше не відповідає суспільству, у якому зростає чисельність тих членів, які можуть одержувати усе більше інформації з різних соціальних і політичних питань через доступ до інформаційно-комунікаційних технологій і за допомогою цієї нової технології формувати свою експертну думку з широкого кола питань, із чого випливає висновок про те, що сучасна демократія потребує модернізації на основі більш еластичних форм ідентифікації громадян і більш широкої системи суспільної солідарності.

Згідно із другим підходом — у результаті поширення й використання інформаційних технологій у публічному процесі підсилюються позиції виконавчої влади, зростає роль адміністративного апарата й експертів, порушується баланс різних галузей влади, підсилюється контроль бюрократії над громадянами, у цілому докорінно змінюються відносини парламенту й уряду, що загрожує небезпекою інформаційної диктатури у державі (ця позиція одержала розвиток у роботах Л. Журавльовій, М. Вершиніна, О. Соловйова, П. Кевенхерстера, К. Хіла, Дж. Хьюза, Б. Бімбера) [3, с. 20–25]. На думку представників цієї групи, розвиток сучасних інформаційних і комунікаційних технологій замість того, щоб зміцнити демократичні установи, зробив їх набагато більше вразливими, а демократичну рівновагу набагато більше нестійкою. Загрозу демократії представляють не тільки об'єктивні процеси (подібно «переселенню» людей з реального світу у віртуальний), але й розвиток сучасних технологій, який дає антидемократичним тенденціям, що завжди існують у суспільстві, новий потужний інструмент для руйнування демократичної системи [4]. Результатом дії цих тенденцій стає руйнування групової ідентичності, залишення поза справами національної громадськості, недієвість демократичних структур.

У західній суспільно-політичній науці намітилися два напрямки пошуку адекватних нинішнім соціальним «викликам» форм демократії. Перший — концепція «деліберативної» (від слова «deliberation» — міркування, обговорення), рефлексивної демократії, тобто такої в якій дія є результатом рефлексії. Це — спроба розірвати елітарні рамки представницької демократії, підвівши під неї широку основу перманентного дискурсу всіх активних сил суспільства. Другий — концепція «агональної» або «агоніс-

тичної» демократії, що трактує це поняття прагматично, як *modus vivendi* у конкурентному середовищі корпоративно-плюралістичного суспільства, яке характеризується нестійкою короткочасною рівновагою, що постійно порушується протиборством різноманітних інтересів і знову відтворюється під тиском імперативів виживання [5]. На нашу думку, розвиток демократії, підкріплений ресурсом інформаційних технологій, буде направляти процес її реалізації убік деліберативного варіанту.

На користь цієї моделі свідчить і той факт, що ключовою ланкою механізму виявлення публічного інтересу й формування загальної волі в сучасному суспільстві стає публічна сфера — постійно діючий форум загальнонаціонального дискурсу, арена спільної діяльності громадян, спрямованої на досягнення загальних цілей, незважаючи на відмінності у статусі індивідів й їх поглядах. У публічній сфері артикулюється різноманіття приватних інтересів і думок, із зіставлення, узгодження й об'єднання яких сублімуються спільні інтереси й цілі, що визначають зміст публічної політики. У цій якості демократія здатна забезпечити стійкість у динамічному світі, стати фундаментом постійного деліберативного процесу й впливати на політику держави.

При цьому розгалужена й разом з тим цілісна система комунікативних зв'язків, яка передбачається деліберативною формою демократії, як вірно помітив Д. Дьюї, не укладається в традиційне визначення демократії як форми політичного правління. Можна тлумачити зародження цієї, переважно мережної системи політичних взаємодій, як симптом вичерпання демократії й зміни парадигми політичного правління. Але можна вбачати в ньому і якісну модифікацію демократії. Вона виходить за рамки представництва делегованих від народу повноважень і в специфічній формі відроджує пряму демократію, прямий постійний вплив суспільства, в якому індивіди свідомо формують свої політичні позиції, на процеси прийняття й виконання політичних рішень; відбувається становлення більш високої форми народовладдя, при якій політичне правління занурене у більш широкий контекст публічного дискурсу.

Зміни характеристик сучасної демократії можуть проявлятися також у наступному. В інформаційному суспільстві будь-яка людина де-факто має можливість через використання інтернет-технологій самостійно вишиковувати приватну управлінську політику, не потребуючи на це санкцію статусних структур і «типових ролей». Простіше кажучи, в інформаційному суспільстві істотну, якщо не вирішальну, роль починає відігравати нестатусна демократія — нанодемократія [6, с. 73–74]:

демократія індивідів, а не традиційна демократія організацій. Про нано-демократію як демократії індивідів пишуть і інші російські дослідники [7, с. 65–79]. О. Панарін вважає, що «сама демократія втрачає колишній вигляд, пов'язаний з вимогами «масового суспільства». «Демократія рівності», асоційована з «рівною доступністю» благ і послуг, з насадженням стандартних еталонів і норм, поступається місцем новому образу демократії — «демократії свободи». Вона припускає синхронність двох процесів: усе більш вільне усвідомлення специфіки різних групових інтересів (замість колишньої «монолітної єдності») і більш інтенсивну культурну стратифікацію населення (замість колишнього тяжіння до «єдиних зразків поведінки»). Усе більш дефіцитними, престижними й соціально значимими виступають такі цінності, як автономія, самобутність, самовизначення, самодіяльність» [8, с. 39].

Серед моделей демократичних процесів, описаних у науковій літературі, найбільш ефективної для забезпечення адаптивності політичної системи до викликів сучасності, на нашу думку, є ліберальний проект формальної демократії. Її структура охоплює цілий комплекс інституціональних принципів і практик, за допомогою яких ліберально-демократичні цінності втілюються у життя. До цих принципів і практик, окрім верховенства права, відноситься також і цілісна система суспільного контролю над владою (державою). Перехід від репрезентативної (представницької) до партисипативної демократії (демократії участі), означає перехід від простої участі до співучасті всіх громадян у вирішенні актуальних соціальних проблем разом з адміністративними органами за допомогою проведення інтерактивних діалогів, форумів, телеконференцій і телеголосувань.

Демократія ще більше підсилює процес «соціалізації політики», тому що свідомо й активна участь громадян у політичній взаємодії позбавляє політику сакральності й переводить її у простір соціальних практик політизованої громадськості. З точки зору цього підходу Ю. Хабермас визначав простір демократії як простір політизованої громадськості, форма самоорганізації якої являє собою таку горизонтальну взаємодію добровільних асоціацій, при якій всі інститути суспільства виявляються рухливими й нестійкими [9, с. 46].

Така позиція дозволяє виділити кілька акцентів: критика інститутів з'єднується з їхньою підтримкою громадськістю, що вказує на прагнення останньої вдосконалити, оптимізувати інститут. Зміст цієї оптимізації полягає у досягненні балансу «згода — незгода», «сумнів — підтримка».

Вибір альтернатив, що приводять до досягнення балансу, не може оцінюватися лише як відбір вищих характеристик і досягнень: зміст його не в одержанні місця у владній ієрархії, а у виявленні таких властивостей, що підходять до даних умов, які щонайкраще забезпечують життєдіяльність асоціацій і всієї громадськості. «Творче завдання для демократів» полягає у конструюванні механізмів, що оптимізують співвідношення згоди й незгоди у суспільстві, взаємодії політики й суспільства. Демократичний процес виявляється, таким чином, процесом соціально-політичної творчості громадян, у ході якого й формуються оптимальні для даних умов форми соціально-політичної взаємодії, відбувається, і в необхідних випадках змінюється, демаркація просторів державної влади й самоврядування.

Отже, демократія: по-перше, створює баланс державної й недержавної політичної влади. Остання, концентруючись у середовищі партій, рухів, союзів, медіа тощо, стримує владну монополію держави. По-друге, в умовах демократії комунікативні контакти між політичними акторами здійснюється як формально закріпленими й визнаними, так і неформальними каналами й методами. Це дозволяє зробити політичну дію комплексною й ефективною, а політичні рішення більш адекватними й обґрунтованими. При цьому латентні, приховані, зв'язки не пригнічуються, а легалізуються й ставляться під контроль. По-третє, виробляючи компроміс між інтересами більшості й меншості, демократія уникає їхньої відвертості, а тим більше неправової конфронтації. В умовах демократії виявляється можливим підтримати баланс інтересів і впливу й по вертикалі (пануючі — підвладні, еліта — маса), і по горизонталі (між різними групами й організаціями). І, нарешті, по-четверте, демократична традиція визнає цінність раціональних й ірраціональних основ у свідомості й поведінці, сполучає в собі релігійні й секулярні орієнтації, активістські й підданські установки. Тим самим забезпечується відкритість демократії, її здатність інтегрувати людське співтовариство.

Російський дослідник В. Сергєєв, порівнює демократію з «переговорним процесом», який протікає у політичному просторі [10]. Суспільство, що прийняло демократію, не гомогенно, тому що в однорідному просторі нікому домовлятися. Це суспільство об'єднане загальним символічним універсумом, що формує «картину світу» [11], яка дозволяє здійснювати комунікацію, і в процесі цієї комунікації досягати консенсусу між різними точками зору. А якщо б цього не було, то була б можлива тільки «комунікація без розуміння», що описана Ж.-П. Сартром. Ціль переговорів («демократії») — досягнення громадської згоди (хоча, звичайно,

такої згоди можна добитися й шляхом тиску й примусу). І, нарешті, оскільки переговорний процес іде в політичному просторі, згода повинна торкатися питання про владу. З'ясувавши, «хто, з ким і на якій підставі домовляється», легко окреслити загальний контур функціонування інституціональної структури демократії.

Як пише у своїй роботі «Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення» Дж. Кін, «демократія трактується... як особливий тип політичної системи, у якому громадянське суспільство й державні інститути функціонують як два необхідні фактори, — окремі, але близькі; різні, але взаємозалежні; як внутрішні прояви системи, у якій використання влади — чи у домашні умови, чи у залі засідань ради директорів або в урядовому кабінеті — є предметом публічних дискусій, компромісів й узгодження» [12, с. 16]. Демократія, в інтерпретації вченого, є важким, але постійно наростаючим процесом пропорційного поділу влади й суспільного (громадського) контролю над її використанням у рамках політики, який здійснюється у двох інституціонально відмінних, але постійно об'єднаних між собою сферах громадянського суспільства й державних інститутів.

Розвиток демократичних інститутів у будь-якому суспільстві проходить, принаймні, три основні фази. *Перша фаза* — формування й становлення даного інституту; *друга фаза* — його «легітимація», укорінення в суспільстві й суспільній свідомості, адаптація до традицій і нормам, і лише *третьа фаза* означає ріст його ефективності. Ці фази можуть переплітатися, але, як правило, вони розділені у часі й, по суті, критичною й часто найбільш тривалою є саме друга фаза. Більше того, друга фаза затвердження демократичних інститутів може супроводжуватися перервами, поверненням до авторитаризму, за якими ідуть нові спроби затвердження демократичних інститутів в оновленому виді.

Але кожного разу для підтримки демократичного політичного порядку, як стверджує американський дослідник Л. Раймонд, потрібно як мінімум 70% населення, що визнає, й ухвалює демократію. Тих же, хто не ухвалює демократії, у суспільстві повинно бути не більш 15% [13, с. 8]. Отже, по-справжньому високий рівень суспільної культури суспільства, розвиненість політико-соціальних орієнтацій його членів є соціокультурним фундаментом демократії.

Для відкритої соціальної системи з функціонуючим громадянським суспільством характерна демократія участі. Цей тип демократії припускає існування численних каналів впливу на процес прийняття політичних

рішень на загальнодержавному, регіональному й обласних рівнях. Його основними рисами є: вимога надання аргументів сторонами політичного діалогу, доступність аргументів влади для всіх зацікавлених у цьому діалозі громадян, обов'язковість реалізації рішень, вироблених у процесі діалогу між владою й громадянами, динамічність діалогу [14].

Для дискурсивної моделі політичної участі, базової для демократії, одним з основних елементів є діалогова форма політичної участі, яка визначається як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу з метою аргументованого переконання в доцільності прийнятих політичних рішень або зміни своїх переконань шляхом прийняття аргументів іншого учасника діалогу.

Основою формування й використання діалогових форм політичної участі є принцип відкритого партнерства влади й громадян, у якому вони є рівними суб'єктами відносин, при цьому кожний із суб'єктів діалогу володіє певними ресурсами, які підтверджують їхню суб'єктність і визначають потенціал участі у діалозі. Так, інституціональні суб'єкти (наприклад, держава) володіють системою особливої політичної інфраструктури; громадяни — правом делегувати повноваження для прийняття політичних рішень і цілою низкою конвенційних і неконвенційних способів тиску на владу. Громадські організації, інститути політичної експертизи й медіа мають можливості забезпечувати інформаційний обмін між першими двома суб'єктами діалогу, акумулювати й транслювати інтереси громадян у полі політичного дискурсу.

Масштаб і характер поширення демократії участі залежить від того, як функціонує система «держава — громадянське суспільство», оскільки тільки останнє здатне сформулювати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі.

На думку дослідників [15], може бути *чотири основні варіанти діалогу* між владою й громадянами. *Перший* припускає використання владою традиційної стратегії *взаємодії із громадянами зверху вниз*, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про протікання процесу формування політичного порядку денного. Фактично цей тип діалогу є монологом влади, який претендує винятково на позитивну оцінку з боку громадян. *Другий* варіант діалогу — *взаємодія, обмежена зверху* — є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується прийняти пропозиції від громадян, але не реагує на них. *Третій* варіант передбачає *відкритий діалог* між владою й громадянами, але, разом

з тим, кінцевий вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона вибирає стратегію взаємодії із громадянами за принципом « так, ... однак...». *Четвертий* варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується *на основі загального володіння інформацією*, і в цьому випадку громадяни є рівними із владою суб'єктами політичного процесу, їх пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади. Тільки цей варіант діалогу між владою й громадянами передбачає й рівні права щодо контролю над реалізацією спільно прийнятих (схвалених) політичних рішень [15; с. 76].

Останній варіант діалогу у науковій літературі також описаний у термінах стратегії партнерства між владою й громадянським суспільством. Він передбачає наступне: влада є інформаційно відкритою, пояснює свою політику й рішення, забезпечує відкритість, доступність і підзвітність органів влади для громадян, консультується з ними, веде й розбудовує діалог із громадськістю. Інститути громадянського суспільства, у свою чергу, ухвалюють активну й ініціативну участь у процесі вироблення урядової політики, формуванні й функціонуванні механізмів громадського контролю.

Таким чином, демократія, виступаючи платформою для соціального консенсусу, виробляє й презентує суспільству механізми здійснення соціального діалогу, головним з яких стає механізм представництва інтересів соціальних груп.

Разом з тим вплив інформаційних технологій ініціює формування нового типу соціального діалогу, соціальної взаємодії, що розширює доступ середньостатистичного представника суспільства до інформації, змінює параметри й традиційні прояви демократії. Це ставить перед ученими проблему релевантної наукової рефлексії і нових комунікативних образів демократії.

### Література:

1. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education / *John Dewey*. — N. Y.: Free Press, 1966. — 378 p.
2. Keskinen A. Future democracy in the information society / A. Keskinen. — *Futures*. Quilfield. — 2000. Vol. 33. — N 3/4.
3. Кевенхерстер П. Применение компьютеров в демократии: информационные проблемы парламента и правительства / П. Кевенхерстер // *Право и информатизация общества: сб.*

- науч. тр. ИНИОН РАН; ИГП РАН / Отв. ред. И. Л. Бачило. — М.: ИНИОН РАН, 2002.
4. Ионин Л. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Ионин. — М.: ГУ ВШЭ, 2007. — 432 с.
5. Красин Ю. Демократия перед вызовами современности / Ю. Красин // Обновление и стабильность в современном обществе. — М.: Весь мир, 2000. — 363 с.
6. Сарафанов В. И. PR как информационно-технологическое обеспечение современных организационно-управленческих систем / В. И. Сарафанов // Организационно-управленческие системы информационного общества: теоретические и методологические проблемы: сб. обзоров и рефератов ИНИОН РАН / Отв. ред. А. М. Кулькин. — М.: ИНИОН РАН, 2003. — С. 73–174.
7. Костюк В. Н. К теории информационного общества / В. Н. Костюк // Системные исследования: Методологические проблемы: Ежегодник/Под ред. Д. М. Гвишиани и др. — М.: Эдиториал УРСС, 1997. — С. 65–79.
8. Панарин А. С. Философия политики: учебное пособие [для политологических факультетов и гуманитарных вузов] / А. С. Панарин. — М.: Наука, 1996. — 424 с.
9. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции / Ю. Хабермас. — М.: Academia, 1995. — 256 с.
10. Сергеев В. М. Демократия как переговорный процесс / В. М. Сергеев. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999. — 146 с.
11. Бляхер Л. Е. Нестабильные социальные состояния / Л. Е. Бляхер — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. — 208 с.
12. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Д. Кін; [пер. с англ. О. Гриценко; літ. ред. О. Гриценко]. — К.: К. І. С., 2000. — 192 с.
13. Медіа. Демократія. Культура [зб. наук. праць / за ред. Н. Костенко, А. Ручки]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 356 с.
14. Гутман Е. Устрій дорадчої демократії / Е. Гутман, Д. Томпсон; упоряд. О. Проценко // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 327–363.

15. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1 (22). — С. 75–93.

*Барматова С. П.* Коммуникативная онтология демократии и влияние на нее информационных технологий

Статья посвящена анализу демократии как коллективно закреплённого социального опыта социума, коммуникативной природы и коммуникативных основ демократии как социального и политического процесса.

Ключевые слова: *демократия, общественный консенсус, информационные технологии, публичная сфера, дискурс.*

*Barmatova S. P.* Communicative ontology of democracy and influence of information technologies on it

The article presents the analysis of democracy as the collectively envisaged social experience of society, of communicative nature and communicative bases of democracy as a social and political process.

Keywords: *democracy, public consensus, information technologies, public sphere, discourse.*

УДК: 32.019.5.000.32

## ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ У СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: СПРОБА ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

*Дмитренко О. С.* ©

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та  
державного управління НПУ імені М. П. Драгоманова*

Розглядаються механізми формування громадської думки у сучасних інформаційних суспільствах.

Ключові слова: *громадська думка, інформація, ЗМІ, наблік рилейнз, маніпулювання.*

На сьогодні вже є незаперечним фактом, що у демократичних країнах громадська думка є потужною силою, що впливає на державну політику, законотворчі процеси, прийняття рішень, поведінку партій, динаміку виборчих кампаній тощо. З посиленням ролі та впливу громадської думки в політичному житті суспільства виникає досить важливе питання, а саме: чи існуюча в суспільстві думка утворилася в результаті міжособистісного спілкування людей і є відображенням їх громадських потреб, чи вона штучно сформована певними зацікавленими групами і використовується у своїх власних інтересах? Тому, актуальною є потреба у вивченні процесів, що впливають на свідомість людей і спонукають її до вироблення тих чи інших думок.

Метою даної статті є дослідження механізмів, що впливають на формування громадської думки у сучасних інформаційних суспільствах.

Незважаючи на багатовіковий інтерес до громадської думки, проблеми її формування і функціонування досить детально почали вивчатися в XIX ст., і лише у XX ст. уся сукупність питань, пов'язана з громадською думкою, перейшла до переліку провідних тем у політичній, ідеологічній і соціальній сферах. Проблеми формування громадської думки розглядаються у працях таких сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників як Д. Ганчев, М. Горшков, Б. Грушин, В. Вовк, В. Оссовський, В. Полторак та ін.

Сучасну фазу в історичному розвитку передових країн дослідники називають інформаційним суспільством. Під інформаційним суспільством потрібно розуміти сучасне суспільство з високим рівнем розвитку інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке характеризується: здатністю якісно продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; наявністю розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства; високим рівнем доступності всіх членів суспільства необхідної інформації; великою часткою працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки [2, с. 41].

Інформаційне суспільство характеризується визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів. У той же час інформація є тим будівельним матеріалом, з якого формується громадська думка. В сучасних інформаційних суспільствах з розвиненими системами масової комунікації можливе одночасне сприймання інформації численними розрізненими реципієнтами. Такі інформаційні повідомлення «виступають засобом інтеграції великих і малих соціальних груп, розширення соціального досвіду особистості, способом соціального орієнтування, формування багажу особистості» [8, с. 84].

Серед різноманітних видів засобів масової комунікації, що беруть активну участь у формуванні громадської думки, важлива роль належить засобам масової інформації (ЗМІ). Так, соціолог Р. Парк визначає роль медіа як настановчу або тематично-настановчу [6, с. 27]. Щоденні новини сигналізують людям про останні події, які перебувають поза безпосереднім людським досвідом. Але газети, телебачення, а також різноманітні огляди та сторінки вебпорталів роблять набагато більше, ніж просто сигналізують про появу певних питань чи засвідчують важливі події. Як зазначає Р. Парк, редактори й випускові редактори шляхом щоденного відбору і передання новин зосереджують нашу увагу та впливають на наше сприйняття найактуальніших тем. Цю здатність виділяти певні питання для суспільного сприйняття більшою чи меншою мірою соціолог називає настановчою або тематично-настановчою роллю медіа.

«Суспільство, у свою чергу, використовує ці про акцентовані медіями новини для того, щоб структурувати свої погляди та програми, а також виділити, які з проблемних питань є найактуальнішими. З плином часу, з акцентовані медіями новини стають тими проблемними питаннями, що їх усе суспільство визнає за головні. Отже, порядок новин стає певною

мірою порядком сприйняття суспільством навколишнього світу. Інакше кажучи, новинні медіа встановлюють суспільну програму, визначаючи для суспільства те, що має виділити, сприйняти як поштовх до роздумів і, можливо, до певних дій» [6, с. 28]. На думку американського дослідника М. Мак-Комбса, це є початкова стадія формування громадської думки. Окрім того, він зазначає, що «Медіа диктують нам не лише про що думати але також і як» [6, с. 186].

Радянський дослідник Є. Пронін розкриває механізм формування громадської думки через пресу. Вчений зазначає, що існує два види повідомлень: не коментовані та коментовані. Для газети, яка впливає на свого читача не одним матеріалом і не одним номером, дуже важливою є система послідовності розміщення із номера в номер не коментованої і коментованої інформації.

Так, не коментоване повідомлення лише в окремих випадках розраховане на негайний відгук у дії. Його завдання дещо інше. Не коментоване повідомлення повинно довести до свідомості читача інформацію, яка б викликала інтерес до конкретного явища чи ряду явищ, відповідним чином зорієнтувати його на подальший пошук інформації, вказати шлях читацького інтересу. Тобто йдеться про формування у свідомості читача певних ланцюгових асоціацій, достатньо легко збуджуваних, таких, що відображають об'єктивну істину, щоб вони могли слугувати йому орієнтирами в пошуках відповіді при виникненні відповідних життєвих ситуацій. Закріплення цих асоціацій залежить від того, що інколи називають плановим повторенням інформаційного впливу.

Після не коментованого повідомлення у пресі поширюється нова, якісно вища і масована вторинна інформація. Дослідник зазначає, що вся інформація, що утворюється і розповсюджується у пресі є інформацією вторинною, тобто така, що підлягала обробці та перетворенню і є особливим чином кодовою. Суть такою обробки та перетворення полягає в тому, що інформація систематизується, отримує певну впорядкованість, спрямованість і однозначність. Коментування передбачається як відбір, упорядкованість, перетворення старої та вироблення нової інформації на основі певної, заздалегідь заданої програми.

Саме така коментована інформація «сприймається мільйонами людей, порівнюється ними з реаліями суспільного життя в ході суспільної практики, випробовується у власній практичній діяльності та змінює їх власні моделі світу. Починається процес формування громадської думки, який проходить тим ефективніше, чим більше відповідає семан-

тика нової і масової вторинної інформації реальному світу суспільного буття в його поступальному розвитку.

Є.Пронін зазначає, що преса — це не єдиний спосіб модифікувати природу механізму визрівання і функціонування громадської думки. Таку можливість мають усі спеціальні інформаційно-логічні структури освіти й органи, головними функціями яких є переробка і випуск різноманітних моделей та іншої інформаційної продукції [10, с. 117–124].

Привабливість і унікальність засобів масової інформації у процесах формування громадської думки пов'язана перш за все з такими їх технічними особливостями:

- можливість стійкого збереження в часі повідомлення, що передається (наприклад, відео та аудіо касети можуть зберігатися протягом багатьох років);

- можливість подолання повідомленнями значної відстані. Відкриття способів передачі інформації без дроту та інших фізичних посередників стало в XX ст. основою для інформаційно-технічної революції;

- можливість багаторазового відтворення того ж самого автентичного змісту інформації і пов'язані з цим можливості її тиражування;

- можливість одночасно надавати автентичне повідомлення для сприйняття багатьма людьми. Багатомільйонні аудиторії радіо- і телебачення — це щоденна реальність;

- можливість саморегуляції засобів масової інформації [7, с. 78].

Такі майже необмежені можливості засобів масової інформації призвели до того, що інформаційна сфера, за словами російського дослідника Д. Ольшанського, стала найважливішою за усі інші. «Інформаційна квазиреальність, вже не просто замінює, а навіть витісняє матеріальний світ. У певному сенсі буття перестало визначати свідомість — навпаки, все частіше саме свідомість визначає буття» [7, с. 10].

Громадська думка може формуватися як стихійно (під час спілкування з приводу певних політичних явищ, освоєння індивідуального і колективного досвіду), так і цілеспрямовано. В політиці цілеспрямоване формування громадської думки можна розуміти як процес впливу державно-владних структур на масову свідомість громадян через політичну пропаганду, агітацію, рекламу, паблік рилейшнз та ін. Якщо за тоталітарного та авторитарного режимів механізмом цілеспрямованого формування громадської думки була пропаганда, то в сучасних демократичних суспільствах функції по формуванню громадської

думки здійснює паблік рилейшнз (ПР). На думку Д. Ольшанського: «пропаганда це своєрідний ПР тоталітарного суспільства; ПР — пропаганда за ринкових умов» [7, с. 71]. Більшість сучасних дослідників визначають ПР — як науку, важливою функцією якої є не вивчення, а формування громадської думки, формулювання основних принципів і методів управління нею [9, с. 140]. ПР є важливою складовою масової комунікації, через яку здійснюється управління інформаційними процесами та інформаційними потоками.

В основі формування громадської думки лежить ряд законів, які ще у 1944 р. були сформульовані соціальним психологом Х. Кентрілом.

1. Думка людей є чутливою до важливих подій.
2. Незвичайні події можуть тимчасово розхитувати громадську думку від однієї крайності до іншої.
3. Думка не стабілізується доти, доки не буде перспективи події.
4. На думку сильніше впливають події, ніж слова, якщо самі слова не інтерпретуються як події.
5. Словесні твердження та події максимально значущі тоді, коли думка ще не сформувалася чи коли люди не піддаються навіюванню та довіряють надійному джерелу.
6. У більшості випадків громадська думка не бере участі у появі події — вона тільки реагує на них.
7. Психологічно думка визначається особистим інтересом. Події, слова чи щось інше впливають на думку лише тоді, коли є інтерес.
8. Збудження людей не може тривати довго, якщо люди не відчують особистого інтересу.
9. Інтерес збуджується словами і підтримується діями.
10. Якщо присутній особистий інтерес, то змінити думки важко.
11. Коли є особистий інтерес, то громадська думка в умовах демократії може випереджати офіційну політику.
12. Коли думка належить незначній більшості чи коли вона не структурована, то на її прийняття впливає реалізована дія.
13. У критичні моменти люди є чутливими до свого лідера. Якщо вони довіряють йому, то виявляють звичайну відповідальність, якщо ні, то є менш терплячими, ніж раніше.
14. Люди є менш критичними до свого лідера, якщо вони хоча б якимось чином брали участь у вирішенні проблеми.
15. Люди краще сприймають і легше формують свою думку щодо цілей, аніж щодо методів їх досягнення.

16. Громадська думка так само, як індивідуальна думка, забарвлена бажанням (інтересом), і коли вона базується на них, а не просто на інформації, то найбільш гостро реагує на подію.

17. Важливими психологічними характеристиками думки є спрямованість, інтенсивність, глибина і широта [12, с. 102].

Узагальнюючи закони Х. Кентріла, можна сказати, що:

— громадська думка чутливіша насамперед до подій, а не до слів, або ж до слів, що інтерпретуються як події;

— в основі формування громадської думки має бути власний інтерес людей;

— людям легше сформувати думку щодо власних цілей, аніж щодо методів і засобів досягнення цих цілей;

— лідер, керівник повинен зважати і використовувати громадську думку стосовно проблем, прийняття рішень, оскільки це збільшує до нього довіру з боку народу та у критичні моменти зменшує негативні настрої.

Отже, знаючи закони, що лежать в основі формування громадської думки, та здійснюючи управління інформаційними процесами й інформаційними потоками, ПР-служби можуть впливати на формування громадської думки в бажаному для себе напрямку. Досить часто такий вплив здійснюється за допомогою маніпулятивних технологій.

На сьогодні, майже основним каналом маніпулювання громадською думкою є ЗМІ. Як правило, таке маніпулювання здійснюється не в інтересах ЗМІ, а в інтересах «замовника» — влади, зацікавлених груп, комерційних структур та ін. «Маніпулятивні можливості засобів масової інформації закладено в необхідності коментувати факти. Тут усе визначає рівень відповідальності журналіста: у який контекст він вмонтовує факти, якими словами змальовує їх, що підкреслить, а про що змовчить, як оцінить. Основним матеріалом, за допомогою якого засоби масової інформації здійснюють маніпулювання, є інформація, а точніше керування нею» [5, с. 191].

Всю багатоманітність операцій, які здійснюються над інформацією, можна структурувати за певними параметрами:

1. Перекручування інформації. Тут можливі варіанти від відвертої брехні до часткової деформації, як, наприклад підтасування фактів або зміщення семантики понять, коли, скажімо, боротьба якої-небудь меншості подається як боротьба проти інтересів більшості [3, с. 96]. Цікавим є приклад маніпулювання громадською думкою під час правління

Дж. Картера. Відомо, що Дж. Картер був президентом, який постійно вагався, приймаючи рішення. Значною мірою це було наслідком того, що два його найближчих помічники — секретар держдепартаменту С. Венс і радник з питань національної безпеки З. Бзежинський, — часто мали протилежні погляди. Через два місяці після підписання у Відні Договору ОСВ-2 Дж. Картер у серпні 1978 року змінив своє рішення про необхідність його ратифікації. Але щоб ця зміна позицій не виглядала як сваволя, було здійснено такий трюк. До щотижневої відбірки секретної інформації, перед ратифікацією Договору, що розповсюджувалася ЦРУ серед трьохсот офіційних осіб, було включено сюжет про «радянську військову бригаду на Кубі». Голова сенатського комітету з іноземних справ Ф. Черч, який був прихильником ратифікації Договору і мав вплив на Конгрес, змушений був зробити прес-конференцію і сповістити журналістам про подію «колосальної важливості». Таким чином, знову булл піднято тему жахливості та агресивності росіян. Громадська думка була стривожена так, що не могло бути і мови про ратифікацію Договору. Пізніше виявилось, що «радянська бригада на Кубі» — це військова частина, що знаходилася в одному й тому ж місці з 1962 року, у тому ж кількісному складі відповідності до домовленості між США та СРСР у період карибської кризи. Стало також відомо, що була змога продублювати «гачок» у тому разі, якби сенатор його не «ковтнув»: аналогічну інформацію було надано одному з конгресменів, що був близький до урядових кіл [1, с. 60–61].

2. Приховування інформації. Найбільш повно проявляється в замовчуванні окремих тем, частковому висвітленні або вибірковій подачі матеріалу [3, с. 96]. Одним із найбільш відомих методичних принципів політичного маніпулювання є підбір інформації, який має умовну назву «60 на 40». Це означає, що для формування у реципієнта певної підсвідомої реакції необхідно, щоб 60% інформації відкрито працювало на кінцевий результат, а 40% ніби свідчило «проти». Саме так підбирається і подається інформація про життя в певній країні, про поведінку і особистісні якості окремого політичного лідера та ін. Така «стратегія аргументів» створює у реципієнта враження неупередженості, серйозності, об'єктивності отриманої інформації, що значно полегшує її сприйняття. Але заздалегідь сплановане співвідношення «позитивного» та «негативного» матеріалу (60% і 40%) неминуче змусить некритично мислячого індивіда схилитися на користь 60%, при цьому він буде твердо впевнений у самостійності та незалежності свого рішення [11, с. 90].

3. Спосіб подання інформації. Досить часто він відіграє вирішальну роль у тому, щоб повідомлення було сприйнято необхідним чином для його відправника. Так, наприклад, велика кількість повідомлень у «сирому» або несистематизованому вигляді заповнює ефір нікчемною інформацією, що ускладнює для індивіда наміри її зрозуміти. З іншого боку, інформація, що подається малими порціями, також не дає можливості ефективно нею скористатися. Проте, як у першому, так і в другому випадку, відхиляються будь-які претензії щодо приховування інформації [3, с. 96–97].

У сучасних суспільствах маніпулювання є невід'ємною частиною будь-якого управління: економічного, політичного, духовного тощо. Це пов'язано з тим, що маніпулювання міститься в самій природі управлінського процесу. Особливістю маніпулятивних впливів у політичній практиці є те, що вони мають масовий та тривалий характер, тобто процеси маніпулювання торкаються більшості населення, залучають до політичної боротьби в якості активних учасників великі соціальні групи людей, а також відбуваються протягом тривалого часу. Існуюча велика кількість маніпулятивних технологій, що їх використовує ПР, дає можливість зацікавленим групам швидко і надійно досягнути поставленої мети. Однак, подальші наслідки таких дій можуть мати невтішний характер і бути абсолютно непередбачуваними. Вчені зазначають, що деструктивні маніпуляції людиною, громадською думкою та масовою свідомістю, поряд з національними конфліктами, екологічними катастрофами та демографічними проблемами перетворюються в глобальну світову проблему початку третього тисячоліття [4].

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку можуть бути дослідження щодо виокремлення конкретних факторів (інформованість індивіда, його власний досвід, крупні контакти, освіта, стан політичної культури, стереотипи, політичні міфи та ін.), що здійснюють найбільший вплив на формування громадської думки українців.

### Література:

1. Амелин В. Н. Социология политики / В. Н. Амелин. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 184 с.
2. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації / В. М. Бебик // Інформація і право. — 2011. — № 1. — Ст. 41.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. — СПб.: Речь, 2003. — 304 с.

4. Ермаков Ю. А. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия — Екатеринбург, 1995//www.ihtic.ru
5. Лукашевич М. П. Основы соціології масової комунікації: Підручник / М. П. Лукашевич. — К.: ІПКДЦЗУ, 2009. — 308 с.
6. Максвел Мак-Комбс. Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка / Максвел Мак-Комбс / Пер. з англ. Маріанна Давиденко. К.: «К. І. С.», 2007. — 256 с.
7. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. — СПб.: Питер, 2003. — 544 с.
8. Орбан-Лебрик Л. Особливості формування громадської думки / Л. Орбан-Лебрик // Соціальна психологія. — 2004. — № 2. — С. 77–89.
9. Петров О. В. Социологические избирательные технологии / О. В. Петров. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. — 164 с.
10. Пронин Е. И. Печать и общественное мнение / Е. И. Пронин. — М.: Изд-во Московського университета. 1971. — 132 с.
11. Современные социально-политические процессы и динамика массового сознания / под ред. М. А. Фроловой. — М.; Изд-во МГУ, 1992. — 139 с.
12. Яковлев И. П. Паблик рилейшнз в организациях / И. П. Яковлев. Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1995. — 148 с.

*Дмитренко О. С.* Формирование общественного мнения в современных информационных обществах: попытка политического анализа

Рассматриваются механизмы формирования общественного мнения в современных информационных обществах.

Ключевые слова: *общественное мнение, информация, СМИ, паблик рилейшнз, манипулирование.*

*Dmytrenko O. S.* The formation of public opinion in the modern information societies: attempt of political analysis

The mechanisms of the formation of public opinion in the modern information societies were investigated.

Keywords: *public opinion, information, media, public relations, manipulation.*

УДК 329.7: 574

## ЕКОЛОГІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

*Попнер Л. В.* ©

*Здобувач Київського національного університету імені Тараса  
Шевченка*

Екологізм розглядається як домінуюча парадигма суспільно-політичного життя доби глобалізації

Ключові слова: *екологізм, ідеологія, екологічний рух, екологічна криза, екологічна перспектива людства.*

*Актуальність.* Згідно з Ріо-де-Жанейрською (1992 р.), Кіото (1997 р.), Йоганесбургською (2002 р.) конференціями екологічна проблема віднесена до розряду глобальних, й тому настійно рекомендується розвивати дослідження, присвячені цій проблематиці, з тим, щоб змінити вектор економічного розвитку людства, споживацьку систему цінностей, котрі сприяють поглибленню екологічної кризи. Наслідком такого підходу можна вважати відкриття в кожному великому університеті США центрів по вивченню інвайроментальних проблем (від англ. environment — навколишнє середовище). Сьогодні над вирішенням екологічних питань працюють не лише університетські центри, але й спеціально створені інститути і центри в багатьох країнах світу. Вивчення екологічних проблем зайняті економісти, юристи, соціологи, філософи, іделологи екологічного руху, що дозволяє забезпечувати комплексну наукову розробку даної проблеми. В Україні відсутній подібний комплексний підхід, що більше свідчить про збереження прихильності до декларацій, ніж про бажання реального вирішення політико-екологічних проблем.

*Ступінь дослідженості проблеми.* Перш за все слід відзначити наукові доробки теоретиків екологізму (Р. Аллена, З. Дамьє, У. Дугласа, Б. Коммонера, Кенн Макса, Н. Моїсеєва, А. Печчеї, Ф. Сен-Марка, А. Урсула, Г. Хейфлінга, Т. Розака, В. Шумахера, А. Горца та ін.). Загальновідомими, в яких здійснено обґрунтування світоглядницького контексту екологізму, є наукові праці Б. Гаврилишина, Б. Деволла, М. Букчіна, Дж. Мандера, А. Наеса, Д. Медоуза, А. Печчеї та ін.; аналіз основних його форм: А. Гор, Е. Лінзі. П. Сінгер, Д. Формен та ін.; харак-

теристики екологізму як соціально-політичного феномену: В. Веснін, Л. Гінцберг, А. Качинський та ін.).

Однак, перевага у розгляді екологізму традиційно віддається загальноінформативному й історичному підходам (С. Аврамова, В. Литвин, С. Серета, Б. Склярєнко, В. Шибко та ін.). Щоправда, останнім часом ситуація змінюється тенденцією переходу від описовості до філософської оцінки суті екологізму (особливий інтерес становлять праці: А. Єрмоленка, Т. Гардашук, М. Кисельова, В. Кирика, В. Крисаченка, Г. Марушевського, О. Салтовського, А. Толстоухова, М. Хилька та ін. Зростає й число праць, присвячених природоохоронним рухам (Є. Головаха, О. Голобуцький, Я. Павловський, Н. Паніна, Н. Пасько, О. Стегній, О. Шевчук, О. Шубінін та ін. І все ж, і досі відсутні спеціальні фундаментальні роботи з екологізму. Однією з причин цього є відсутність широких зв'язків з зарубіжними науково-дослідними центрами, що займаються даною проблематикою, неналежна увага держави до екологічної тематики.

Метою статті є розгляд екологізму як сучасного суспільно-політичного явища.

#### *Виклад основного матеріалу.*

Перш за все, слід відокремити екологію як сферу наукових знань від світогляду й ідеології, адже знання не є тотожними світоглядом як формі самосвідомості людини і суспільства, а лише однією з його складових. Так само й наука не може ототожнюватися з ідеологією як сукупністю взаємопов'язаних ідей, уявлень і переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя і спільних дій. Відповідно не можна вважати виправданим вживання терміну «екологія» для означення певних форм світогляду та ідеології. Ф. Кирилюк ставить питання про запровадження термінів і понять, які відповідали б адекватному визначенню «розширеного змісту» сучасної екології. Такими поняттями є «екологізм» («ecologism») та «інвайронменталізм» («environmentalist»), доцільність вживання яких обґрунтовувано в дослідженнях: М. Кисельова, В. Крисаченка, В. Табачківського, Т. Гардашук, В. Деркача, В. Лісового.. Автори зазначають, що «екологія досліджує, об'єктивує життя на Землі у формі знань з позицій зовнішнього спостерігача, тоді як екологізм охоплює взаємозв'язки і взаємовідповідність між (людським) суб'єктом і біосферою як безпосереднє переживання цих зв'язків із середини, як певну характеристику людської екзистенції. У цьому сенсі екологізм відповідає критеріям світогляду й ідеології» [1, с. 439].

Разом з тим, екологізм як різновид світогляду й ідеології є опозицією «модерністському» механістичному світогляду, який має на меті редукцію складних природних процесів до простих його складових. В основі екологізму лежить цілісний органістичний світогляд, створенню якого, передусім, сприяє екологічна наука. Більше того, екологія як комплексна наука становить важливе підґрунтя сучасному екологізму, але не тотожна йому. Зв'язок між екологією й екологізмом не є простим лінійним, а потребує занурення в ширший пізнаваний, світоглядний, а також загальнокультурний і цивілізаційний контексти, спираючись не лише на знання, а й традиції, досвід, мудрість, інтуїцію, віру тощо. Таким чином, якщо екологія лежить у сфері науки, то екологізм охоплює собою частково сферу екології і частково сферу поза науковим досвідом. Як справедливо стверджує Т. Гардашук, «відбулося своєрідне перетворення *екології як науки* про універсальні зв'язки живих організмів з їх середовищем на *екологізм як різновид сучасного роду «моральним компасом»*, вказуючи на єдино можливий напрям до загального здоров'я й добробуту через універсальну гармонію і взаємозв'язок. Останні вважаються найвищим благом, якому має підпорядковуватися все інше. Цей компас маж вказати шлях до збереження планети» [2, с. 5].

По-друге, екологізм як сучасна форма ідеології, як ідеологія постматеріального і постіндустріального суспільства, ґрунтується на засадах нової екологічної парадигми, як продукт виходу екологічних проблем за академічні межі та форма їх «безпосереднього переживання» різними суспільними верствами. Екологізм як елемент світогляду сучасної людини є формою безпосереднього переживання взаємозв'язків індивіда з довкіллям на ґрунті не лише наукових даних, а й власного досвіду та власних переконань, власного культурного рівня, моральності та інтуїції [3, с. 42–43].

По-третє, поняття екологізму не підміняє екологію, яка й надалі зберігає свій статут комплексної наукової дисципліни, що поєднує теоретико-фундаментальні та практично-прикладні напрями, і не отожднюється з нею. Акцентується увага на тому, що відмінність екологізму від екології полягає в тому, що він не лише прагне науково пояснити явища і процеси, що відбуваються в навколишньому середовищі, а й шукає відповіді на гострі проблеми, які постають перед людиною й суспільством через глобальну екологічну кризу, а також кризу гуманітарну як наслідок дисгармонії між людиною та світом, що її оточує. Відмінність екологізму від екології, і полягає в тому, що еко-

логізм не лише прагне пояснити явища і процеси, що відбуваються в навколишньому середовищі, спираючись на дані науки, а й шукає відповіді на гострі проблеми, що постають перед людиною і суспільством через глобальну екологічну кризу, спричинену деградацією водних і земельних ресурсів, втратою біорозмаїття, скороченням площ, вкритих лісами, накопичення шкідливих відходів, глобальними змінами клімату, витонченням озонового шару тощо, а також кризу гуманітарну як наслідок дизгармонії між людиною та світом, що її оточує [1, с. 439].

По-четверте, екологізм пронизує всі сфери сучасної суспільно-політичної діяльності, економіки, культури, етики. Проте він є надзвичайно складним феноменом, характеризується різноманітністю течій, об'єднаних під загальною «парасолькою» ідейних засад, підґрунтя яких становить безперечне визнання самоцінності природи, а відтак необхідність радикальних змін у наших взаєминах із нею, змін повсякденної поведінки та стилю життя, способів виробництва та політичного порядку загалом. Він виводить причини сучасної екологічної кризи із кризи суспільної, а не зводить їх до браку технологій або природних ресурсів, як це має місце в інвайронменталізмі. Екологізм намагається запропонувати програму дій, що їх треба вжити для переходу до суспільства, здатного існувати в гармонії з природою. Ідеологія екологізму спрямована на об'єднання людей заради збереження життя на планеті Земля та досягнення збалансованості між природою та людським суспільством. Тому синонімом ідеології екологізму є «зелена ідеологія» [4].

По-п'яте, виникнення екологізму пов'язано з усвідомленням проблем екології та еколічної безпеки людства, з глобалізацією сучасного світу. Хронологічно, це кінець 60-х — початок 70-х рр. Саме в цей час з'явилися глобальні прогнози Римського клубу, висновки окремих дослідників із вивчення конкретної екологічної ситуації. Вибуховим початком-заявили про себе багато які екологічні рухи, що незабаром трансформувались у ряді країн у специфічні партії. Тому закономірне домінування у визначенні екологізму таких його характеристик як форма соціального протесту, організованого у межах руху, як етичний й гуманістичний принцип життя громадян демократичного суспільства і т.ін. Але, на думку С. Саханенка, «визначення екологізму ніколи не може набути законченного й конкретного вигляду доти, поки він не буде визначений як ідеологія в усіх її проявах, що дозволяє зняти багато які протиріччя, ясно сформулювати його суть і основні принципи, розглянути еволю-

цію теоретичних побудов і визначити його долю на майбутнє» [5, с. 11]. На думку вченого «визначити екологізм лише як ідеологію — свідомо його обмежити, він дещо більш широке й ємне. Екологізм є новою соціально-політичною парадигмою, здатною забезпечити нормальне існування людини у співробітництві з природою. Парадигма складає немов би субстрат найважливіших концепцій, теорій, течій у даний історичний період, осьова ідея цивілізації» [5, с. 11].

Заслугує на увагу і спроба виявити деякі відмінності між екологізмом як новою екологічною парадигмою і домінуючою соціально-політичною парадигмою нашого часу.

Автор приходить до висновку, що «екологізм полісистемне явище, постає водночас в декількох змістах. У більш широкому — виходячи з категорії парадигма — екологізм широка база (так звана нова соціально-політична парадигма), на підставі якої розвиваються інші, які зараз важко відрізнити, ідеологічні системи соціально-політичного характеру, об'єднані ємним словом альтернативізм. З іншого боку, екологізм в більш вузькому розумінні — один з подібних й найбільш рано сформованих ідеологічних напрямків, який ставить у найбільш актуалізованому вигляді проблему взаємовідносин суспільства і природи. У цьому розумінні, екологізм висловлюється категорією ідеологія, аналіз якої важливий для пізнання сучасних суспільно-політичних і духовних процесів.

Екологізм, як представник нової екологічної парадигми, є альтернативною ідеологією, відмінною від тих, які розвиваються на базі домінуючої соціальної парадигми (лібералізм, консерватизм, соціалізм та ін.). Автор визначає, що людська цивілізація зараз знаходиться на стадії переходу від однієї парадигми до іншої. Виходячи з цього, екологізм поступово втрачає статус альтернативної ідеології, переходить до розряду загальноновизнаних» [5, с. 12].

У цьому контексті особливої уваги набувають положення про сучасний екологізм як ідеологію:

«1) системоутворючою ознакою екологізму, його загальною якісною особливістю є характеристика його як системи, орієнтованої на вихід з екологічної безвиході, на врятування людства і природи.

2) елементи екологізму є заходи різнобічного/філософського, економічного, політичного, футуристичного, конкретнонаукового/обґрунтування можливості побудови екологічно гармонізованого суспільства.

3) субординація елементів у межах екологізму ґрунтується на виділенні конкретних екологічних знань як базових для ідеології, й, отже його системотворчого фактору» [5, с. 12–13].

Становлення екологізму як феномену сучасності тісно пов'язане з формуванням громадської екологічної стурбованості й екологічної свідомості, інституалізацією екологічного руху, з глобалізацією та комплексом феноменів, що її супроводжують, а також її наслідками. Отже, екологізм може бути визначений як світогляд, що спонукає діяльність людини та суспільства до гармонійного співіснування зі світом природи. Спираючись на теоретичні й прикладні дослідження в галузі екології, прагне зробити на їх засадах висновки, значущі для збереження природи, і поєднує в собі критично-філософську, світоглядну та ідеологічну функцію.

Розвиток екологічного руху призвів до створення в Україні екологічних організацій на зразок «зелених» на Заході. До таких слід віднести: Українську екологічну асоціацію «Зелений світ», Екологічний союз «Порятунок від Чорнобиля», Національний екологічний центр України «Довкілля», Асоціацію «Еколоміст», Українське товариство охорони природи, Всеукраїнську екологічну лігу, Всеукраїнську дитячу спілку «Екологічна варта», Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток», «МАМА-86» (екологічна організація матерів) та інші. Зазначені та інші неурядові організації екологічного спрямування (а їх в Україні понад 100) поставили за мету забезпечення екологічної безпеки, формування в населення екологічного світогляду, організацію контролю за станом навколишнього середовища і дотримання природоохоронного законодавства.

Відзначимод насампере *Громадську раду при Міністерстві екології та природних ресурсів*. Рада складається з 19 всеукраїнських екологічних організацій. Головними напрямками діяльності Ради є:

- активізація процесу формування свідомої та активної позиції громадськості щодо подальшого розвитку екологічної політики України і підтримка громадських ініціатив у цьому процесі;

- організація обміну екологічною інформацією між Міністерством і громадськістю;

- сприяння розвитку законодавчо-нормативної бази і практичному здійсненню екологічного контролю та моніторингу стану навколишнього природного середовища;

- вдосконалення механізму співпраці неурядових організацій

цій і широкої громадськості з органами влади та органами місцевого самоврядування у процесі прийняття рішень при розв'язанні конкретних екологічних проблем.

Громадські ради створені і діють при Державних управліннях екології та природних ресурсів в областях, містах Києві та Севастополі, при територіальних органах Міністерства функціонують громадські приймальні.

Члени Громадської ради залучаються до розробки щорічної Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні та інших документів. Громадські ради при територіальних органах Міністерства акумулюють та узагальнюють практичний досвід природоохоронної діяльності територіальних громад сіл, селищ і міст. І на підставі цього вносять пропозиції до рішень органів місцевого самоврядування.

Серед всеукраїнських громадських організацій існують такі, головним завданням яких є просвітницько-екологічна діяльність. Вони беруть участь у таких природоохоронних просвітницьких акціях, як «День довкілля», «День Землі», «Всесвітній день охорони навколишнього середовища», а також супроводжують інші акції освітніми і пропагандистськими заходами, спрямованими на роз'яснення державної екологічної політики та залучення до активної природоохоронної діяльності широких верств населення. І все ж, ефективність роботи цієї ради практично не помітна.

Серед великої кількості громадських екологічних організацій є невеличкі організації, метою діяльності яких є поліпшення стану довкілля в окремому селі, районі, місті, так і організації з розгалуженою організаційною структурою, що активно діють по всій Україні. Серед останніх найвпливовішими, на думку експертів є: *Всеукраїнська екологічна ліга* (ВЕЛ).

До рівня всеукраїнських відносять також Українську екологічну асоціацію «Зелений світ», *Українське товариство охорони природи*

Саме на підґрунті «Зеленого світу» і виникла *Партія Зелених України*. Проте створення партії не синхронізувалося з чітким визначенням принципів розмежування сфер діяльності ПЗУ і УЕА «Зелений світ», що пізніше викликало низку організаційних проблем. Заснована у 1990 році ПЗУ несподівано для багатьох політиків і фахівців-аналітиків у 1998 році досягла помітного успіху на парламентських виборах. «Створена за західно-європейською «калькою», квазі-партія (як дехто її

називав) перетворюється на реального політичного агента. Але, як показали подальші події — успіх був досить-таки випадковим. Вони виграли в першу чергу тому, що програли інші. Разом з тим ПЗУ яскраво продемонструвала характерну особливість багатьох вітчизняних партій, що не є партіями у класичному розумінні, під які вони маскуються. Це проявилось: по-перше, аналізі партійної програми, яка вказує на її центристські орієнтації з характерною для цієї позиції політичною невідзначеністю, яка дозволяє займати вигідні, тобто «вільно конвертовані» в кон'юнктурі рішення позиції; по-друге, у програмі відсутні власне екологічні проекти оздоровлення довкілля; по-третє, у партії відсутня соціальна база. Це власне й привело до серйозних внутрішніх суперечок, які ослабили партію і, можливо навіть, спонукали її руйнування. А сам засіб, яким вони мобілізували електорат на парламентські вибори, виявився разовим. «Для європейських політичних партій основною є ідеологічна мобілізація прихильників, Партія Зелених України використовувала ж рекламну мобілізацію, більше характерну для комерційних інституцій. Отже, перспективи ПЗУ — туманні [6, с. 234–267].

Відзначаючи, що в Україні екологічний рух перебуває на стадії агітаційно-пропагандистської діяльності та інтеграції до політичного процесу в Україні. О. Андрос виділяє наступні «особливості розвитку екологізму в країні:

- функціонування ідеології екологізму переважно як ідеології-світогляду;

- відсутність мережевого екологістського руху, подібного до поширеної на заході моделі рухів, які не бажають ставати політичними партіями;

- відсутність масового «низового» руху на захист екологічних прав та формування партій «зелених» «згори» [7, с. 12].

Ідеологічна система досягає свого розвиненого вигляду тоді, коли основні її імперативи сприймаються усіма суб'єктами політичного життя й перш за все інститутами держави. І тут слід розрізнявати факти усвідомлення важливості екологічних проблем, підтримки деяких положень екологізму державними структурами і факти підтримки екологічних реформ, які торкаються безпосередньо економічних і політичних інтересів тих або інших державних структур. В той самий час вплив екологізму, при всій його молодості, на політичний механізм держави повністю виключити не можна. Невідповідність між державною політичною практикою і екологізмом, між державною ідеологією і

практикою екологічного реформізму обумовлюють «інструментальне» використання екологічних цінностей в державній політичній практиці. З сумом приходиться констатувати, що екологізм як ідеологія і як фактор вироблення державної політики сучасної України знаходиться в процесі тривалого становлення.

Щодо ефективних засобів вирішення екологічних проблем України то ними «мають стати декілька напрямків державної політики: екологізація виробництва, впровадження енергозберігаючих та очисних технологій; впровадження альтернативних джерел енергії; екопросвіта населення, у тому числі за допомогою природоохоронної практики на рівні місцевих громад; політика «добробуту тварин», що виявляється у регулюванні чисельності безпритульних тварин гуманними методами, дотриманні законодавства стосовно охорони диких тварин та ін.; розвиток мережі природно-заповідного фонду та сувора охорона ландшафтів; участь у міжнародних заходах проти зміни клімату; вирішення проблеми знищення українських лісів та штучного заліснення степів; відкритий доступ до екологічної інформації; боротьба з корупцією всередині судової системи, що призвела б до вирішення частини екологічних проблем у судовому порядку» [7, с. 12].

*Висновки.* Екологізм є сучасною ідеологічною системою, що розвивається на підставі нової парадигми соціально-політичного розвитку і впливає на інститути громадянського суспільства і держави. Однак, ідеологічна доктрина сучасного екологізму не є ще досить стрункою, структурно-логічною побудовою; не вистачає послідовності, чіткості, всебічного розгляду і узгодженості окремих частин цього теоретичного утворення, що формується. Якщо у більшості країн Європи екологістські рухи досягли рівня розвинутої діяльності політичних партій парламентського типу і стали суб'єктом прийняття політичних рішень, то в Україні він існує і діє у формі лобістських груп, не створено політичних партій «зелених» європейського типу. Отже, екологізм а умовах сучасного політичного процесу в нашій країні виявляє себе, перш за все, як громадсько-політичний рух, орієнтований на вирішення екологічних проблем суспільства, і меншою мірою — на вирішення інших проблем.

**Література:**

1. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології/Кирилюк Ф. М. — К.: Центр уч.літ, 2009.
2. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Кирилюк Ф. М. — К.: ТОВ «ВПЦ «Техпринт», 2000. — 126 с.
3. Хилько М. І. Екологічна безпека. Термінологічний словник-довідник / Хилько М. І. — К.: Знання України, 2006. — 144 с.
4. Екологічні виміри глобалізації: Монографія. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. — 260 с.
5. Саханенко С. Є. Екологізм як суспільно-політичне явище / Сергій Єгорович Саханенко / Автореф. Дис... канд.. політ. наук. — Одеса (ОДУ ім.. І. І. Мечникова). — 19 с.
6. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. 2-ге вид. / Толстоухов А. В., Хильки М. І. — К.: Знання України, 2007. — 332 с.
7. Андрос. О. Є. Екологічні в сучасному політичному просторі / О. Є. Андрос / Автореф. дис... канд.. політ. наук: 23.00.02. — Київ, 2010 (КНУТШ). — 19 с.

*Поппер Л. В. Экологизм как идеологический конструкт и социально-политическое движение*

Экологизм рассматривается как господствующая парадигма общественно-политической жизни эпохи глобализации.

Ключевые слова: *экологизм, идеология, экологическое движение, экологический кризис, экологическая перспектива человечества.*

*Popper L. V. Environmentalism as an ideological construct and socio-political movement*

Environmentalism is seen as the dominant paradigm of social and political life of the era of globalization.

Keywords: *environmentalism, ideology, environmental movement, environmental crisis, ecological perspective of humanity.*

УДК 310

## МІСЦЕ СВІТ-СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

**Калінін В. Ю.** ©

*Аспірант кафедри політології Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка*

Проаналізовано сучасні тенденції розвитку наукового знання та їх інституціональне оформлення.

Ключові слова: *світ-системний підхід, унідисциплінарність, між-дисциплінарність, історична соціальна наука.*

Наукове розуміння світу завжди сприймається скрізь призму певного набору теоретичних гіпотез, які надають інтерпретацію як минулого, так і сучасного, висуваючи прогнози щодо перспективних напрямів майбутнього. Пануючою позицією в глобальній академічній спільноті є визнання плюралістичного характеру наукових теорій на сучасному етапі становлення будь-якої соціальної дисципліни. Одним з таких критичних соціально-політичних підходів є світ-системний аналіз, який користується значним інтелектуальним попитом серед представників широкого кола соціальних наук.

Сучасні суспільно-політичні теорії характеризується такою рисою як прагнення визначити власне специфічне місце не тільки всередині певної, вже існуючої наукової дисципліни, але й ствердити власну інтелектуальну значущість. В цьому контексті світ-системна перспектива не є виключенням. В той же час, варто зазначити, що маючи досить тривалу історію та вплив на різноманітні наукові напрями, світ-системний підхід досі є малодослідженим в Україні. Звідси, постає завдання визначити приналежність світ-системного аналізу відповідно до дисциплінарного поділу наукового знання.

Американський дослідник Габріель Алмонд у своїй статті «Окремі столики: школи та секти в політичній науці» надає певне місце світ-системному аналізу у своїй методологічній класифікації сучасної політичної науки. Наводячи приклад ресторану, де за кожним столиком збираються дослідники певної проблематики та дебатують між собою не виходячи за межі своєї спільноти, Габріель Алмонд прагне показати

наявні недоліки політичної науки в Сполучених Штатах. Втім в роботі розкриваються значною мірою теоретико-методологічні засади основних напрямів соціально-політичних досліджень, які скоріше надають уявлення про загальнонауковий стан і міжнародний характер, аніж просто рефлексію щодо стану політичної науки в США. Так чи інакше, надана класифікація легітимізує положення світ-системного підходу як власне політологічної дисципліни. Втім, не все є настільки однозначним.

Характерною рисою науки є дискусії, які спрямовані щодо критичного осмислення того чи іншого положення висунутого представниками певного напрямку. Проте, як зауважує Габріель Алмонд, дискусії в сучасній політичній науці ведуться передусім всередині самих напрямів — за окремими столиками. Звідси, більшість критичної літератури представлено вченими, які більшою чи меншою мірою заангажовані власним напрямом.

Слід зазначити, що дана думка є доволі слушною, проте її вихідний пункт щодо певної непорушності кордонів академічних дисциплін постає значним недоліком висунутого пояснення. Оскільки більшість сучасних досліджень ведеться на межі перетину двох або більше наук, то визначення їхньої академічної приналежності постає вкрай проблемним. Звідси, розвиток дискусії навколо тієї чи іншої проблеми може відбуватися в декількох дисциплінах одночасно, в той же час не будучи розповсюдженим на всю академічну спільноту. В цьому контексті приклад світ-системного аналізу ілюструє зазначений недолік. З одного боку є група дослідників різного фаху, зокрема, політології, культурології, соціології та інших дисциплін, а з іншого боку вони розвивають і дебатують з приводу одних й тих самих питань, ідентифікуючи себе з світ-системним підходом. Тому виокремлені проблемні поля світ-системного аналізу функціонують у формі дискусій в багатьох дисциплінах, що у свою чергу утворює напрям, що не охоплює всіх представників кожної науки.

В цій статті стверджується, що становлення науки постійно стикається з певними викликами, які формують з одного боку зовнішній інституціональний вимір науки, а з іншого наповнюють ці інститути новим або принаймні переосмисленим знанням. В цьому контексті світ-системний аналіз є закономірним продуктом цього розвитку. Проте питання щодо дисциплінарної приналежності світ-системного аналізу виникає через охоплення широкого кола питань в одному напрямі. Оминаючи безпосе-

редньо такі поняття як політичне, економічне, історичне, представники світ-системного підходу намагаються поєднати сукупність фактів, що розрізнені дисциплінарними рамками. Звідси постає закономірне питання щодо міждисциплінарного характеру вчення, яке і буде розглянуто в даній статті.

Перші ніж перейти до приналежності світ-системного аналізу щодо «класичних» меж дисциплін варто проаналізувати розвиток самих цих наук. Безумовно, під цим кутом було б недоречним розглядати етапи та передумови інституціоналізації наук в різних країнах. В той же час поринання в глибини досліджень з часів античності також не можуть стосуватися безпосередньо предмету нашого розгляду. Тому оптимальним варіантом буде визначення з сучасної науки джерела, з якого умовно можна починати відлік для формування базису соціальних дисциплін. Одним з таких джерел може бути представник німецької класичної філософії Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.

Один з останніх філософів-енциклопедистів виклав свій погляд на суспільне життя у праці «Філософія права». В частині «Мораль» було розглянуто суспільні стани через три наступні виміри: сім'я, громадянське суспільство та держава [4, с.208]. Відповідно до кожної сфери з часом закріплювалася певна наукова дисципліна, яка мала її вивчати. В процесі розвитку наукового знання сім'я стала предметом соціології, громадянське суспільство (корпоративний вимір) — економіки, держава — політології. Цей умовний поділ, запропонований дослідником ще з XIX століття, з певною еволюцією досі залишається основоположним для виокремлення власне соціальних дисциплін.

З іншого боку можна виокремити також розрізнення наук за методом, яке було запропоновано представниками Баденської школи неокантіанства Генріхом Ріккертом та Вільгельмом Віндельбаном. Відповідно до них всі методи можна поділити на номотетичні та ідіографічні. Перші є узагальнюючими й властиві передусім природничим наукам, а другі — описовими, які використовуються переважно науками про культуру. Власну інтерпретацію становлення наук було презентовано також Гульбенкіанською комісією з реструктуризації соціальних наук. Її член Іммануїл Валлерстайн вважає ліберальну ідеологію причиною та способом поділу наук, яка сприяла поділу суспільного життя на три окремі сфери — політика, ринок та громадянське суспільство. Дана ілюстрація різноманітності поглядів не є суттєвою для розгляду нашої теми,

проте дозволяє продемонструвати конструктивний та конвенціональний характер інституціоналізації наукового знання.

З другої половини XX століття постає питання щодо виходу досліджень за межі предметного поля «класичних» соціальних дисциплін. В даному випадку буде доречно звернутися статті Матея Догана «Політична наука та інші соціальні науки», яка дозволить проаналізувати сучасні тенденції розвитку наукового знання не тільки щодо політології, але й загалом суспільствознавчих дисциплін

На думку французького політичного соціолога, «... для політичної науки стали характерними такі явища, як спеціалізація, фрагментація і гібридизація» [5, с.113]. Кожна з вищезазначених тенденцій є певною мірою взаємообумовленою та паралельною по відношенню одна до одної. Зокрема, фрагментація формальної дисципліни поєднується з відповідною структурною перебудовою її окремих галузей.

Під спеціалізацією можна розуміти закономірний розвиток будь-якої дисципліни починаючи із зародженням науки як новочасного європейського явища. Тобто, кожна наукова дисципліна в своєму розвитку виокремлює певні проблемні поля, які становлять сталий інтерес для дослідження. Для прикладу можна взяти таку субдисципліну як партологія.

Фрагментація у свою чергу є «... результатом розвитку спеціалізації. Подрібнення дисципліни на окремі галузі веде їх до інституціоналізації...» [5, с. 117]. Матей Доган наводить наступний приклад пов'язаний з вченим-компаративістом з державних систем, якому в певний момент може стати актуальніше впроваджувати спільні дослідження з економістами, антропологами чи соціологами, аніж з іншими політологами [5, с. 118].

В той же час спеціалізація та фрагментація виявляються на фоні процесу гібридизації. Останні можуть являти собою «... автономну політологічну територію в певному розділі іншої дисципліни» [5, с.116]. Загалом, можна сказати, що гібридизація постає як утворення двох суверенних підрозділів інших дисциплін. В цьому випадку сутнісною рисою процесу гібридизації є взяття й адаптація понять, теорій та методів інших наукових дисциплін в контексті політології. Наприклад серед гібридів можна виокремити наступні: політична соціологія, біологія і політика, релігія і політика, політична психологія.

Виявивши тенденції розвитку політологічного знання в сучасному світі, варто визначити місце і роль світ-системного аналізу в контексті цих процесів. Слід зазначити, що спеціалізація та гібридизація не можуть

підходити до характеристики світ-системного аналізу через ряд причин. Зокрема, в історії розвитку даного напрямку досліджень досить важко визначити конкретну субдисципліну якоїсь соціальної науки, яка могла б бути безпосереднім першоджерелом. Звідси, спеціалізація відкидається як процес розвитку наукового знання, що призвів до появи світ-системного підходу. Щодо гібридизації, то хоча з одного боку було переймання понять (наприклад, світ-економіка, довгі цикли) і теорій (наприклад, теоретична модель нерівного обміну з теорії залежності), проте результат говорив не стільки про перехід понять в інші «класичні» соціальні дисципліни, скільки про інтеграцію знання в окремий напрям. Лише згодом з останнього відбулася міграція понять та теорій в різноманітні галузі соціально-гуманітарного знання. Тому гібридизація має бути відкинута в цьому сенсі.

Якщо виходити з наведеної класифікації, то світ-системний аналіз став результатом процесу фрагментації. Даний висновок можна зробити через те, що підхід отримав інституційне оформлення. Наприклад, важливо згадати про видання профільного журналу зі світ-системного аналізу «*Journal of World-System Researches*», що був започаткований ще з середини 90-х років минулого століття. Окрім того, світ-системний підхід представлений відповідними інститутами у складі університетів, зокрема, Центр Фернана Броделя при державному університеті Нью-Йорка та Інститут дослідження світ-систем при Каліфорнійському університеті на Рівер-Сайді.

Отже, згаданий приклад щодо процесу фрагментації, де вчені зацікавлені в дослідженні одного предмету, проте з різних наукових дисциплін, може бути з легкістю імplementований до світ-системного підходу.

Так чи інакше світ-системний підхід презентує власну інтерпретацію розвитку наукового знання та дисциплінарного поділу. Зокрема, на противагу «класичним» соціальним наукам відстоюється проект нового інституціонального оформлення соціальних дисциплін — єдина історична соціальна наука. Для того, щоб зрозуміти чи доречно класифікувати світ-системний підхід з історичної соціальної наукою варто детальніше розглянути положення останньої.

Слід зазначити, що єдина історична соціальна наука змістовно є лише проектом, який має отримати свій розвиток у найближчому майбутньому. Доволі цікаво визначає роль світ-системного підходу Іммануїл Валлерстайн щодо нового інституціонального оформлення суспільствознавчого знання. Відповідно до його поглядів, світ-системний підхід

є змістовно критикою існуючих форм та змісту соціальних наук, в той час як єдина історична соціальна наука постає проектом, який має подолати недоліки уявлень XIX століття щодо дослідження світу. Іншими словами, світ-системний аналіз постає як «... позиція та критика інших позицій» [2, с. 263].

Хоча, як було вже зазначено, єдина історична соціальна наука є лише проектом, проте цілком можливо виокремити координати побудови її методологічного фундаменту. Основою історичної соціальної науки має стати принцип унідисциплінарності. Автором запропонованого терміну є Іммануїл Валлерстайн. Слід зазначити, що унідисциплінарність посягає на власну субстанціональність та заперечує міждисциплінарність.

Термін міждисциплінарності був з'явився ще в 20-ті роки XX століття, проте сучасні кореляції отримав лише з 1960-х років у США. Міждисциплінарність є принципом побудови наукового дослідження із залученням із різних наукових дисциплін теоретичних та методологічних напрацювань. Нова російська філософська енциклопедія під редакцією В. С. Степіна пропонує наступне визначення міждисциплінарного дослідження: «... спосіб організації дослідницької діяльності, що передбачає взаємодію в дослідженні того чи іншого об'єкта представниками різноманітних дисциплін» [6, с. 518]. Поряд з терміном міждисциплінарність використовуються такі близькі за змістом поняття як мультидисциплінарність, трансдисциплінарність та кросдисциплінарність. У випадку відсутності значної відмінності між ними, в цій статті всі вони будуть вважатися синонімами.

Слід зауважити, що на сьогодні використання терміну міждисциплінарний є доволі популярним, в той же час далеко не вся академічна спільнота однаково позитивно оцінює як форму самого терміну, так і його зміст. Для ілюстрації цієї позиції та загалом характеристики сучасного розвитку наукового знання буде доречним повернутися до статті Матея Догана. Французький соціолог вважає, що використання терміну «міждисциплінарність» є проявом дилетантства. Він обґрунтовує свою думку тим, що у кожному конкретному дослідженні лише окремі теорії, методи чи постулати отримують розвиток. Отже, фактично оминається абсолютна більшість матеріалу профільних дисциплін. Матей Доган пропонує науковцям утримуватися від використання цього терміну замінюючи його на такий довгий термін як «... гібридизація фрагментів окремих наукових дисциплін» [5, с. 115].

Представники світ-системного аналізу також скептично оцінюють термін міждисциплінарність, проте їх аргументи значною мірою відрізняються від позиції Матея Догана. Світ-системний підхід не визнає непорушних прав за кордонами соціальних наук. Звідси, поняття міждисциплінарний постає недоречними, адже якщо останні існують умовно, тож їх кордони також є умовними. В той час як унідисциплінарність «... є відмовою від інтелектуальної релевантності дисциплінарних меж, створених 1880–1945 рр.» [9, с. 5]. Певною мірою поява феномену міждисциплінарності є свідченням недоліків умовної класифікації предметних полів наук, що дискредитує сам цей концепт, в той час як унідисциплінарність стверджує не об'єктивний характер поділу самих соціальних наук.

Отже, холізм є характерною рисою унідисциплінарності, яка полягає у запереченні розчленування знання про соціальний світ. Тобто, соціальна реальність є певною цілісністю, яка має вивчатися у цілісності.

Таким чином різниця у поглядах щодо дисциплінарного поділу між Матеєм Доганом та Іммануїлом Валлерстайном полягає в тому, що відповідно до першого зберігається певна непорушність предметних кордонів «класичних» соціальних наук, в той час як унідисциплінарність стверджує цілісність предмету дослідження соціальних наук, а їхня теперішня роздробленість — вада у вивченні явищ та процесів.

Проте питання залишається відкритим щодо багатьох аспектів. Зокрема, щодо способів організації історичної соціальної науки. Будь-яка дисципліна, умовно кажучи, функціонує на трьох рівнях:

1) інтелектуальні межі (певний набір положень щодо предмету вивчення тієї чи іншої дисципліни. Саме це дозволяє говорити про предметну автономність якоїсь науки);

2) організаційний інститут (інституціональне оформлення наукової дисципліни, яке виражається у профільних журналах, професійних асоціаціях, відповідних структур в університетах);

3) культура («... широко розповсюджені уявлення людей, які об'єднані чи пов'язані з певним набором [інтелектуальних] меж та організаційних угруповань» [9, с. 5]).

Перспективи становлення нової науки пов'язані з реалізацією всіх трьох аспектів. Проте найбільша складність реформування структур знання про соціальний світ відноситься до другого пункту, а власне, щодо організаційного аспекту. Адже старі академічні інституції продовжують існувати і визначати розвиток наукового знання. Представник

молодого покоління світ-системного підходу Річард Лі зазначає, що подальше становлення історичної соціальної науки залежить від способів постановки питань щодо створення. На його думку, аналіз ситуації з позицій структур знань має призвести скорішому становленню історичної соціальної науки [7, с.795].

Так чи інакше, очевидним є те, що світ-системний підхід лише пропонує проект організації наукового знання про соціальні інститути та відносини. Це у свою чергу означає — світ-системну перспективу не можна безпосередньо ідентифікувати з тим, чого принаймні поки що, немає.

В даному випадку можна зауважити, що з одного боку предметна область світ-системного підходу передбачає охоплення широкого кола питань, які безпосередньо пов'язані з різноманітними сучасними соціальними науковими дисциплінами, Зокрема, з такими як соціологія, політологія, економіка, історія тощо. Проте виокремлення специфічних рис не дозволяє визначити однозначно її приналежність до однієї з них.

Окрім того, сучасні тенденції розвитку наукового знання розмивають межі «класичних» дисциплін, що у свою чергу створює передумови для переформатування структур знання. Одночасно, пропонувані проекти, зокрема й представниками світ-системного аналізу, принаймні поки що, не дозволяють віднести цей підхід до історичної соціальної науки через брак інституціонального оформлення.

Вищезазначені причини дозволяють ствердити тезу про незалежну дослідницьку програму світ-системного підходу, яка передбачає фокусування на проблемних полях багатьох дисциплін соціальних наук без конкретного прив'язування жодної з них. В той же час існування останніх передбачає корекцію дослідників щодо актуальних питань та способів їх постановки й вирішення.

Отже, в статті було розглянуто інституціональний вимір приналежності світ-системного підходу. Слід зазначити, що подальше оформлення науки залежить від відповіді на питання щодо власне сутнісного визначення явищ. Тобто, чи є політичне, економічне, соціальне, культурне власне самодостатніми сферами в сучасному світі. Відповіді на такі питання дозволять надати більш ствердний висновок щодо інституціональної приналежності світ-системного підходу чи підтвердити його автономний характер.

**Література:**

1. Алмонд, Г. «Отдельные столики»: школы и секты в политической науке // Политическая наука. Проблемно-тематический сборник. — М.: ИНИОН РАН, 2000. — № 4. — С. 63–76.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева. — М.: Логос, 2004. — 368 с.
3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / Валлерстайн Иммануил — Пер. с англ. Н. Тюкиной. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 248 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 [2] с.
5. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки // Политическая наука: новые направления. Под ред. Р. Гудина и Х. Д. Клингельмана / Научн. ред. русского издания Е. Б. Шестопал. — М.: Вече, 1999. — С. 113–147.
6. Новая философская энциклопедия // Под ред. акад. В. С. Степина. — М.: Мысль, 2010. — Т. 1–744 с.; Т. 2–634 с.; Т. 3–692 с.; Т. 4. — 736 с.
7. Lee R. E. The Structures of Knowledge and the future of the Social Science: Two Postulates, Two Propositions and a Closing Remark // Journal of World System Research. Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein — Part II. — 2000. — Vol. VI, #3. — P. 786–796.
8. Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences. Stanford University Press, 1996.
9. Wallerstein I. What is the Historical Social Science? [Електронний ресурс] // The Social Science Research Council. Contention, Change, and Explanation: A Conference in Honor of Charles Tilly. — New York, October 3–5, 2008. — p. 1–6. — Режим доступу: <http://www.ssrc.org/hirschman/content/2008/texts/Wallerstein.pdf>
10. Wallerstein I. Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. (Second Edition). — Philadelphia, PA: Temple University Press, 2001. — 296 p.

*Калинин В. Ю.* Место мир-системного анализа в социальных науках  
Проанализированы современные тенденции развития научного  
знания и его институционального оформления.

Ключевые слова: *мир-системный подход, унидисциплинарность, междисциплинарность, историческая социальная наука.*

*Kalinin V. Y.* Place of world-system analysis in the social sciences

Current trends of scientific knowledge and its institutional design are  
analyzed.

Keywords: *the world-system approach, unidisciplinary, interdisciplinary, historical social science.*

УДК 327

## СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВ

*Кудрявський І. В.* ©

*Здобувач кафедри політології Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка*

Досліджуючи сучасні політичні процеси, автор аналізує соціально-політичні фактори та чинники конкурентоспроможності держав.

Ключові слова: *конкурентоспроможність, держава, політичні ризики, суспільний добробут, влада.*

**Актуальність теми.** Політологічний аналіз проблеми конкурентоспроможності України в сучасних умовах обумовлений необхідністю вирішення завдань, які постають у зв'язку з новими соціально-політичними та соціально-економічними умовами. Конкурентоспроможність — це стан функціонування національної економічної та політичної систем. Це одна з найвпливовіших концепцій як економіки розвитку, так і практичної політики. Вона охоплює не лише суто економічні показники, оцінює економічні наслідки важливих для стабільного зростання неекономічних явищ, зокрема, — якість політичних процесів і управління суспільством, рівень освіти, наукову базу, верховенство закону, культуру, систему цінностей та інформаційну інфраструктуру, розвиток людського потенціалу.

Аналіз закордонного досвіду показує, що дослідженнями у сфері конкуренції та конкурентоспроможності займалась значна кількість науковців, зокрема, таких як К. Макконел, Ф. Найт, М. Портер, Дж. Робінсон, А. Сміт та інші. Серед вітчизняних та російських вчених, які займалися дослідженнями питань конкуренції та конкурентоспроможності, заслуговують на увагу праці таких науковців, як В. Базиловича, В. Безуглої, З. Борисенко, М. Гельвановського, О. Шнипка, Р. Фатхутдінова та інших.

Мета дослідження — виявити соціально-політичні аспекти конкурентоспроможності держав. Завдання дослідження — проаналізувати теоретичні основи конкурентоспроможності держави, як учасника суспільно-політичних процесів.

У традиційному розумінні конкуренція належить до базових понять ринкової організації суспільства. Розвиток Західної цивілізації з Нового часу (XV–XIX ст.) відбувається саме на основі ринкових відносин та конкуренції. В той час найбільш виражено конкуренція виявлялася в торгівлі, зокрема міжнародній, що і відбивалося в поглядах дослідників.

Із середини 70-х років минулого століття поняття «конкурентоспроможність» стає одним з центральних в оцінці політичних та економічних позицій держави. Сьогодні ж критерії та пріоритети конкурентоспроможності держав — це найважливіші орієнтири їхнього розвитку. Серед факторів, які визначають конкурентоспроможність на макрорівні, все більше значення надається цілій низці конкурентних переваг — рівню технології, якості інноваційних систем, оптимізації інституційного та соціального середовища, а також стратегії держави та корпорацій, ефективності використання людського та соціального капіталу.

Важливість, актуальність та життєздатність концепцій конкурентоспроможності держав засвідчують, зокрема, такі події, як публікація Майклом Портером у 1990 р. праці «Міжнародна конкуренція» (The Competitive Advantage of Nations), створення при Гарвардському університеті Інституту стратегії та конкурентоспроможності, паралельні дослідження цієї проблематики двома іншими центрами — Інститутом розвитку менеджменту в Лозанні та Світовим економічним форумом у Давосі, а також створення цілої низки національних і регіональних центрів із політичних, економічних, соціальних, освітніх, правових проблем конкурентоспроможності.

М. Портер дає три розширених пояснення впливу кластерів на конкурентоспроможність: доступ до інформації, нарощування інноваційного потенціалу, створення нових підприємств [1].

Проаналізуємо та відобразимо отримані нами результати у вигляді таблиці 1..

Проте, на нашу думку, дійсно, не існує універсального рецепту прискорення темпів зростання добробуту суспільства. Тим не менш, успіх політики розвитку конкурентоспроможності багато в чому залежить від стадії розвитку економіки. Підрозділ на три стадії розвитку також лежить в основі теорії конкурентоспроможності, запропонованої Всесвітнім Економічним Форумом [2].

**Таблиця 1.** «Вплив кластерів на конкурентоспроможність відповідно до пояснень М. Портера» (Джерело: власні напрацювання)

| Чинник         | Наслідок, вплив на конкурентоспроможність держави                                                                                                                                                                   | Політична роль держави                                    |
|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|
| Інформація     | підвищення конкурентоспроможності через відкриття доступу для спеціалізованого вкладу працівників-фахівців, розширення доступу до інформації інститутам і заохочення господарської діяльності                       | Сприяння відкритості, політика рівності можливостей       |
| Інновації      | підвищення інноваційного потенціалу фірми шляхом більш швидкого розповсюдження технологічних знань та інновацій. Конкурентний тиск в рамках кожного кластера підвищує мотивацію компаній до інноваційної діяльності | Створення умов для розвитку інноваційного потенціалу фірм |
| Підприємництво | стимулювання високих темпів створення нових підприємств через створення працівниками фірми власних підприємств шляхом відокремлення.                                                                                | Низькі бар'єри для виходу на ринки                        |

Оцінюючи роль держави у підвищенні конкурентоспроможності, проаналізуємо коротко ці стадії.

*Факторна стадія.* Вона поширювана на країни з найнижчим рівнем розвитку. Для них мобілізація основних виробничих факторів (земля, сировинні товари та некваліфікована праця) є основною умовою макроекономічного зростання. На цій стадії «основною роботою уряду є

забезпечення загальної політичної та макроекономічної стабільності і досить вільні ринки, щоб дозволити ефективну утилізацію сировинних товарів і некваліфікованої праці, як вітчизняними фірмами, так і через залучення іноземних інвестицій» [3, с. 157]. Для цієї категорії країн ціна є головним активом в глобальну конкурентоспроможність, а локомотивом просування у другу групу є асиміляція технологій через імпорт, прямі іноземні інвестиції та імітацію.

*Інвестиційна стадія* стосується країн, що мають статус середньої прибутковості, де зростання залежить від інвестицій та конкурентоспроможність досягається через використання світових технологій у внутрішньому виробництві. Прямі іноземні інвестиції, спільні підприємства та аутсорсинг дозволяють інтегрувати національну економіку в світову виробничу систему. На цій стадії в цілях підвищення привабливості уряду необхідно приділяти все більше уваги фізичній інфраструктурі (порти, телекомунікації, дороги) і правовій базі (митниця, податки, законодавство про діяльність підприємств) щоб дозволити більш повну інтеграцію економіки в глобальні ринки.

*Інноваційна стадія* стосується країн з високим рівнем економічного розвитку, які вчинили перехід від економіки, що імпортує технології, до економіки, що створює технології. У цьому випадку існує критична зв'язок між конкурентоспроможністю і високим рівнем освіти (особливо, у сфері точних і природничих наук) і здатністю швидко переходити до нових технологій. Цей перехід, проте, вважається непростим, оскільки розвиток, заснований на інноваціях вимагає особистої участі держави у заохоченні високих темпів інновацій, через інвестиції, як приватні, так і державні, в наукові дослідження і розробки, вища освіта і вдосконалення ринків капіталу та правової бази, що підтримують відкриття нових високотехнологічних підприємств.

Якою ж є роль держави? На думку М. Портера, уряд відіграє роль каталізатора та ініціатора. Це означає спонукати, підштовхувати компанії до підвищення рівня очікувань і переходу до більш високого рівня конкурентоспроможності. Влади повинні заохочувати компанії до підвищення ефективності, стимулювати виникнення на ранньому етапі попиту на прогресивні продукти, зосереджувати зусилля на створенні спеціалізованих факторів і стимулюванні місцевої конкуренції через обмеження прямої співпраці та введенні антитрестовські законодавчих норм.

Держава може вплинути на всі чотири детермінанти Портера через різноманітні заходи. Це, наприклад, субсидії для фірм, як прямих (в грошовій формі), так і непрямих (наприклад, через створення інфраструктури). Податкові кодекси, застосовувані до підприємств, господарської діяльності або володінню майном. Освітня політика, що впливає на рівень кваліфікації працівників, Допомога у створенні спеціальних факторів, введення жорстких стандартів (наприклад, високих стандартів, які застосовуються до технологій і продукції, включаючи природоохоронні норми). Проблема в тому, що ці заходи можуть бути спрямовані на підтримку тих чи інших галузей, і вибір стає зрозумілим при їх здійсненні. Тому держава повинна розробити методи вибору найбільш відповідних галузей.

Популяризація концепції конкурентоспроможності, розробленої М. Портером, фактично здійснювалася швейцарською організацією «Всесвітній економічний форум» (The World Economic Forum) [4] через «Програму глобальної конкурентоспроможності». Всесвітній Економічний Форум — заснований на членстві неурядових організацій, які сприяють встановленню взаємодії між ключовими зацікавленими групами суспільства, наприклад, лідерами органів влади, бізнесу, науки, освіти і мистецтв з метою «поліпшення становища в світі». Вона має статус некомерційного фонду відповідно до законодавства Швейцарії і офіційно не пов'язана з якими-небудь політичними, партійними чи релігійними інтересами. Організація реалізує свої цілі шляхом організації зустрічей на високому рівні і самітів, найбільшим з яких є щорічна конференція. Її експерти визначили конкурентоспроможність як здатність країни домогтися високих темпів збільшення середньодушового приросту ВВП. З урахуванням того, що зростання валового внутрішнього продукту вважається ключовим завданням економіки, Всесвітній Економічний Форум вважає, що в основному він базується на трьох основах: макроекономічні умови, якості публічних інститутів і технології [5].

По-перше, важливість макроекономічної стабільності для росту можна довести на прикладі наслідків макроекономічних хвилювань. Держава не може ефективно надавати свої послуги, якщо вона змушена виплачувати величезні відсотки за минулі борги. Бізнес несе зайві втрати, оскільки податки, які він платить, розтринькуються урядом. По-друге, якість державних інститутів необхідна для гарантування виконання контрактів і в більш широкому сенсі для того, щоб принцип

верховенства закону став нормою економічної діяльності. Незважаючи на те, що в умовах ринкової економіки добробут, значною мірою, створюється приватними підприємствами, ці підприємства працюють в рамках країни і мають справу з інститутами, створеними і підтримуваними урядом.

Отже, важливо щоб правова і судова система гарантувала права власності. Приватні компанії не можуть ефективно працювати в середовищі, де контракти не виконуються, або принцип верховенства закону дотримується в слабкому ступені або не дотримується взагалі. Фірми можуть вважати для себе занадто дорогим (або неможливим) ведення бізнесу в країнах з неприборканою корупцією. По-третє, у довгостроковій перспективі зростання неможливе без технологічних удосконалень, навіть незважаючи на значні інвестиції в інфраструктуру, капітал.

Але Всесвітній Економічний Форум не є єдиною організацією, яка висунула ідею зведеного індексу конкурентоспроможності. До найбільш відомих центрів з вивчення конкурентоспроможності країн належать також Інститут стратегії й конкурентоспроможності при Гарвардському університеті (США), Міжнародний інститут менеджменту (Лозанна, Швейцарія) [6].

Відомий також «Всесвітній щорічник конкурентоспроможності» [7], який є самим детальним і комплексним в світі щорічним звітом про конкурентоспроможність держав. Його відмінність від підходу ВЕФ полягає в тому, що він виходить з положення неможливості звести конкурентоспроможність тільки до зміни ВВП і продуктивності факторів. На динамізм і зростання підприємств впливають також соціальні, культурні та політичні чинники. Для того щоб дати оцінку використовується 320 критеріїв. З них 83 стосуються економічних показників, 77 оцінюють ефективність влади, 69 вимірюють ефективність бізнесу і 94 відносяться до якості інфраструктури.

Інший аспект — політики та фахівці з вивчення бізнесу називають конкурентоспроможністю продуктивність. Отже, такі підходи до розуміння конкурентоспроможності і показують труднощі визначення цієї концепції як такої. Також можна зустріти ототожнення конкурентоспроможності з продуктивністю факторів. Це особливо чітко простежується в підході, запропонованому Всесвітнім економічним форумом, тобто прогнозуванні потенціалів росту. Найбільш актуальні розробки в області теорії економічного зростання до цих пір вважають продуктивність факторів ключовим показником в довгостроковій перспективі. Навіть

у Європейському Союзі Лісабонська стратегія заснована на порівнянні зростання продуктивності в ЄС і США, в якій отримання та використання знань стали грати фундаментальну роль у створенні добробуту [8].

Поняття конкурентоспроможності підкреслює значення протистояння і конкуренції між економічними та політичними агентами. У «Білій книзі з питань конкурентоспроможності», опублікованій урядом Великобританії наприкінці 1999 р., заснована на знаннях економіка визначається як сприйняття знань, як ключової умови економічного зростання та підвищення добробуту. В іншому визначенні цього феномену Світовий банк підкреслює, що «для країн, що йдуть в авангарді світової економіки, баланс між знаннями і ресурсами настільки змістився на користь перших, що знання, можливо, перетворилися на найважливіший фактор, що визначає рівень життя ...Сьогодні найбільш технологічно розвинені економіки дійсно засновані на знаннях» [8, р.23].

Ще одна спроба «кваліфікувати» знання була зроблена Світовим Банком в рамках програми Knowledgefor Development Program, K4D («Знання для розвитку») [9]. Вона пропонує два зведених індекси: індекс економіки знань та індекс знань. Основна відмінність між ними полягає в тому, що перший бере до уваги рівень розвитку індустрії ІТ, в той час як другий цього не робить. Авторами індексу пропонується система з 76 показників, які дозволяють порівняти окремі країни (біля 150 країн), а також групи країн світу з точки зору успіхів, досягнутих у розвитку економіки знань. І запропонована методика оцінює готовність країни до переходу на модель розвитку, засновану на знаннях (Knowledge Economy model, KE), яка включаєв себе 4 складові. Це «Інституційний режим», «Освіта та кваліфікація населення», «Ефективна інноваційна система», «Сучасна ІКТ-інфраструктура». Перші місця в світовому рейтингу займають Данія, Швеція, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія, Канада, Великобританія.

Питання про знання, тим не менш, нове для економічної та політичної науки. Проте, таке розуміння сьогодні все більше поширюється серед політиків та урядовців: «перехід до економіки «знань» — це найкраща стратегія розвитку... Перехід до економіки знань для України є найкращою стратегією розвитку системи державних фінансів на основі бачення України як держави, яка ефективно використовує свої переваги

та потенціал для конкурентного розвитку» [10]. А також обґрунтовують такий підхід й вітчизняні науковці [11].

**Висновки:** зв'язок між знаннями і конкурентоспроможністю слід розглядати з більш якісної точки зору, особливо для країн, що проходять перехідну або наздоганяючу стадію, де інституціональні бар'єри відіграють більш значну роль, ніж у найбільш розвинених країнах. Цей якісний підхід відповідає прийнятому Європейським Союзом.

Роль і місце держави в економіці завжди були важливою темою у контексті політичних наук чи державного управління. Підходи до конкурентоспроможності не є винятком. Стандартний підхід бачить роль влади в гарантуванні оптимальних умов для роботи підприємств, або, іншими словами, у створенні інститутів, які дозволяють їм створювати велику додану вартість і бути більш конкурентоспроможними.

Тема конкурентоспроможності держав стала набирати популярності в межах Європейського Союзу. Це відбувалося, коли держави включилися в об'єднавчі процеси зі створення валютного союзу і введення єдиної валюти. Цей процес повинен був спричинити безпрецедентний період макроекономічної стабільності, в той час як держави-члени, значною мірою, добровільно відмовлялися від традиційних інструментів економічної політики — валютного курсу та бюджетної політики.

Забезпечення соціальної єдності. Основною відмінністю європейського підходу до конкурентоспроможності від стандартного підходу, прийнятого в менеджменті, полягає в тому, що «Лісабонська стратегія» недвозначно говорить про те, що ключовим є переміщення людини в центр уваги політики Союзу. Для європейських лідерів це означає інвестиції в людський фактор, це розширення знань і навичок, встановлення системи навчання впродовж усього життя в підтримку можливостей протягом всього життя. Це також забезпечення повної участі в суспільному житті, допомога робочій силі у розвитку її гнучкості, додання більшої стійкості і активності соціальний захист для населення похилого віку, забезпечення рівних можливостей інакше кажучи, розширення європейської концепції послуг для населення.

**Література:**

1. Портер М. Международная конкуренция / Майкл Портер — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
2. The Global Competitiveness Report 2001–2002, Executive Summary: Competitiveness and Stages of Economic Development, Michael E. Porter, Jeffrey D. Sachs, John W. McArthur.
3. Іноземні інвестиції в Україні. — К., 2004. — 248 с.
4. The World Economic Forum is an independent international organization committed to improving the state of the world by engaging business, political, academic and other leaders of society to shape global, regional and industry agendas [Електронний документ]. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/> — Назва з екрану.
5. Семиноженко В. П. Економіка знань: Україні необхідна національна система стратегічного прогнозування // День. — 2004. — № 121.
6. Уніят А. В. Критерії та оцінка конкурентоспроможності країн на міжнародному рівні // Галицький економічний вісник. - Львів, 2009.
7. IMD World Competitiveness Yearbook [Електронний ресурс] / IMD Lausanne Institute. — Режим доступу: <http://www.imd.ch/research/publications> — Назва з екрану.
8. World Bank, Knowledge for Development World Development Report. — New York: Oxford University Press, 1998.
9. KEI and KI Indexes [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM\\_page5.asp](http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp) — Назва з екрану.
10. Ярошенко Ф. Міністр фінансів України. «Найкраща стратегія — перехід до економіки знань» // Інвест Україна. Міжнародний діловий журнал. — Режим доступу: <http://www.investukr.com.ua/get-news/599/> — Назва з екрану.
11. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: В 3 т./За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. — К.: Фенікс, 2007. — Т. 1: Економіка знань — модернізаційний проект України. — 544 с.

---

*Кудрявский И. В.* Социально-политические аспекты конкурентоспособности государств

Исследуя современные политические процессы, автор анализирует социально-политические факторы и факторы конкурентоспособности государств.

Ключевые слова: *конкурентоспособность, государство, политические риски, общественное благосостояние, власть.*

*Kudryavsky I.* Socio-political aspects of competitiveness

The author exploring contemporary political processes, analyzes the socio-political factors and factors of competitiveness.

Keywords: *competitiveness, state, political risk, social welfare, political power.*

УДК 323.1

## ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ТА МОЛДОВСЬКОГО АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНИХ ЗАКОНІВ

**Вітман К. М.**<sup>©</sup>

*Доктор політичних наук, професор Національного університету  
«Одеська юридична академія»*

Під час порівняльного аналізу українського та молдовського анти-дискримінаційних законів виявлено недоліки та переваги обох документів.

Ключові слова: *євроінтеграція, дискримінація, антидискримінаційне законодавство, антидискримінаційна політика.*

Пострадянські держави, що оголосили зовнішньополітичний курс на європейську інтеграцію, зіткнулися зі значною кількістю проблем, пов'язаних із запровадженням європейських стандартів в національне законодавство. Чи не найбільша кількість цих проблем виникла у сфері гомогенізації етнонаціонального законодавства. Якщо політичні та економічні аспекти взаємодії пострадянських держав та ЄС узгоджуються прагматичним шляхом поступок і переговорів, то запровадження нових правил у сфері етнонаціональних відносин, які суперечать усталеним практикам етнокультурного середовища цих держав, супроводжується загостренням напруження, зростанням рівня ксенофобії та конфліктами. Спроби внести будь-які зміни порушують етнополітичний баланс і стають викликом етнополітичній стабільності держав. Саме тому ми прискіпливо відстежуємо процес формування антидискримінаційного законодавства в пострадянських державах.

Особлива увага приділяється країнам, які знаходяться приблизно на одному етапі євроінтеграційного шляху, оскільки до них висуваються схожівимоги і вони мають справу з подібними етнополітичними викликами імплементації норм європейського законодавства в етнонаціональне законодавство. Це Україна та Республіка Молдова. Обидві країни називають 2013 рік вирішальним в укладенні угод про асоціацію з Євросоюзом. І Україна, і Молдова у випадку виконання вимог ЄС сподіваються на підписання Угоди про асоціацію з ЄС на саміті Східного

партнерства, що відбудеться у листопаді цього року у Вільнюсі. Якщо українські політики сповнені євроінтеграційного оптимізму, то політичні експерти сумніваються, що Україні вдасться виконати всі політичні умови Євросоюзу. Однак, Президент України називає підписання Угоди про асоціацію з ЄС першочерговим зовнішньополітичним завданням України і впевнений в його реалізації [1].

Що ж стосується Молдови, представники її політичної еліти стриманіші в оцінках перспектив поглиблення взаємодії Молдови з Євросоюзом. Голова парламенту Молдови М. Лупу заявляє, що ніхто не може гарантувати Молдові підписання Угоди про асоціацію з ЄС восени цього року. За словами спікера, Молдова великою мірою виконала свої зобов'язання щодо приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Однак ЄС вимагає від Кишинева фактів та дій, що підтверджують імплементацію законів та застосування реформ на практиці. Найближчим часом в країну прибудуть оціночні місії з ЄС, у яких виникне чимало питань щодо проблемних сфер держави, серед яких і сфера етнонаціональних відносин. «Ми не можемо ховатися за надміру оптимістичними цифрами та діями, що спрямовані на підтримання хорошого іміджу», — запевняє спікер молдовського парламенту [2].

Україна та Молдова мають проблеми у різних площинах, однак нас найбільше цікавить виконання вимог в сфері етнонаціональних відносин, а саме протидії ксенофобії та іншим видам дискримінації. Як уже згадувалося у попередніх працях, Євросоюз, не спостерігаючи поступу в напрацюванні антидискримінаційного законодавства, вдався до висунення недвозначних вимог. Плани дій обох країн щодо лібералізації візового режиму з ЄС наголошують на необхідності ухвалення всеосяжного антидискримінаційного закону для забезпечення ефективного захисту від дискримінації; реалізації на його основі антидискримінаційної політики, захисті меншин та боротьбі зі злочинами, скоєними на ґрунті ненависті; ратифікації актів ООН та Ради Європи, що стосуються боротьби з дискримінацією [3].

Тому, досить оперативно на виконання Плану дій щодо лібералізації візового режиму та продовження євроінтеграційного поступу і Молдова, і Україна в 2012 році прийняли антидискримінаційні закони. Парламент Молдови затвердив Закон Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» навесні, 25 травня. Парламент України проголосував Закон

Україні «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» восени, 6 вересня.

У Молдові процес напрацювання антидискримінаційного законодавства супроводжувався розколом суспільства, етнополітичним конфліктом, до якого долучилися і політики, і церква, і громадські організації, і безпосередньо громадськість. Сторони конфлікту розділися у ставленні до дискримінації ЛГБТ-осіб. Молдовське поліетнічне суспільство продемонструвало неготовність толерувати дискримінацію меншин за ознакою сексуальної належності. Тоді як Європейський Союз через своїх представників вимагав від країни-кандидата на асоціацію заборони всіх можливих форм дискримінації без винятків. Урядові законопроекти змінювали одне одного, процес пошуку та обговорення прийнятних для обох сторін (Євросоюзу та молдовського суспільства) формулювань тривав в Молдові більше року.

Україні вдалося уникнути подібних проблем. Загалом процес напрацювання антидискримінаційного законодавства не викликав значного зацікавлення в українській громадськості. На відміну від Молдови, широке обговорення антидискримінаційних ініціатив в Україні не проводилося. Адже їх розгляд органами влади позиціонувався здебільшого як виконання вимог Євросоюзу, а не подолання нагальних проблем сфери етнонаціональних відносин. Лише час від часу до критики та аналізу проектів з протидії та запобігання дискримінації долучалися вразливі сегменти українського суспільства, захист від дискримінації яких не знаходив відповіді в цих документах.

Зокрема експерти, що представляють інтереси ЛГБТ-осіб протестували проти вилучення сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності з ознак, за якими планувалося заборонити дискримінацію. Перегляд переліку підстав дискримінації відбувся саме після того, як в Молдові розгорнувся конфлікт навколо заборони дискримінації за сексуальною ознакою. Українські громадські організації з захисту прав сексуальних меншин звинуватили органи державної влади у формальному підході до заборони дискримінації та бажанні уникнути незручних тем [4].

Після того, як було прийнято погоджений антидискримінаційний законопроект в першому читанні, Всеукраїнська спілка «Рада ЛГБТ-організацій України» звернулася до міністра юстиції з проханням продовжити діалог з питань упровадження в Україні комплексного антидискримінаційного законодавства. Річ у тому, що, з метою

забезпечення вивчення та врахування думки громадськості з питань формування та реалізації антидискримінаційної державної політики, урядовий законопроект було розміщено на офіційному сайті Міністерства юстиції.

Громадська організація, до складу якої входить 21 ЛГБТ-організація України, яка займається адвокацією прав, інтересів і потреб ЛГБТ-осіб у тому числі на політичному рівні, зажадала від міністра юстиції внесення змін до ст. 1 антидискримінаційного законопроекту шляхом прямого загалування в переліку ознак у визначенні поняття «дискримінація» таких підстав як «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність». Адже, за її твердженням, при уникненні прямих згадок ситуацію в сфері прав людини для ЛГБТ-осіб неможливо покращити, що підтверджується багаторічним моніторингом стану справ [5].

Організація мотивувала свою позицію тим, що жертвами гомофобної та трансфобної дискримінації в Україні є статистично більша кількість громадян, ніж тих, хто зазнає порушення своїх прав на підставі вже захищених законодавством ознак. В своєму зверненні Рада ЛГБТ-організацій України стверджує, що дискримінація за ознакою кольору шкіри в Україні є відносно малопоширеною (через порівняно невелику чисельність людей з іншим кольором шкіри), але ця ознака однією з перших згадується в ст. 1 антидискримінаційного законопроекту. Однак, підкреслимо, що, на відміну від дискримінації за расовою та етнічною належністю, всеукраїнських соціологічних опитувань щодо дискримінації за ознакою сексуальної належності не проводиться, тому невідомо, на які дані посиляється громадська організація.

Міністерство юстиції проігнорувало рекомендації організацій з захисту прав сексуальних меншин. Уряд Молдови також відмовився від своїх початкових намірів окремо заборонити цей вид дискримінації. Тому антидискримінаційні закони обох держав не містять жодних згадок про дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Навіть більше, широкомасштабний конфлікт навколо цієї проблеми в Молдові мав зворотній ефект і знайшов відображення у посиленні позицій церкви та підтриманні гетеросексуальних стосунків на протигагу гомосексуальним в антидискримінаційному законі Молдови. Ст. 1 нормативного акту була доповнена частиною 2, що містить винятки. А саме, положення закону не поширюються і не можуть бути витлумачені як такі, що завдають шкоди сім'ї, заснованій на шлюбі за взаємною згодою між чоловіком та жінкою; відносинам усиновлення; релігійним культам

та їх складовим в частині, пов'язаній з релігійними переконаннями. Антидискримінаційний закон України подібних винятків не містить.

Загалом обидва документи: Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та Закон Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» мають багато спільного у структурі, визначеннях та механізмах боротьби з дискримінацією. Однак, якщо український антидискримінаційний закон розпочинається з термінів, молдовський декларує мету — запобігання та боротьба з дискримінацією, а також забезпечення рівних прав усім особам, що знаходяться на території Республіки Молдова, в політичній, економічній, культурній та інших сферах життя, незалежно від раси, кольору шкіри, національності, етнічного походження, мови, релігії або переконань, статі, віку, обмежених можливостей, поглядів, політичної належності, а також на основі будь-якого іншого подібного критерію [6]. Тому безпосередньо у визначенні дискримінації критерії вже не згадуються. Молдова під дискримінацією розуміє — будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або надання переваги в правах та свободах особі або групі осіб, а також підтримка дискримінаційної поведінки, що ґрунтується на реальних критеріях, передбачених цим законом.

В українському антидискримінаційному законі під дискримінацією мають на увазі рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (далі — певні ознаки), якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина [7].

Головна відмінність між законами полягає у розрізненні форм дискримінації. Вони є слабкими місцями обох документів, як українського так і молдовського. В ст. 5 український антидискримінаційний закон виокремлює пряму, непряму дискримінацію, підбурювання до дискримінації та утиск. Якщо з розрізненням прямої та непрямой дискримінації все зрозуміло: під непрямою дискримінацією розуміють рішення, дії або бездіяльність, правові норми або критерії оцінки, умови чи практика, які формально є однаковими, але під час здійснення чи застосування яких виникають чи можуть виникнути обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками, —

то виокремлення підбурювання до дискримінації та утиску слід вважати не зовсім доречним.

Підбурювання до дискримінації визначається як вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками; утиск як небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Обидва вищезгадані види дискримінації можна класифікувати як пряму або непряму дискримінацію, тоді як нагромадження зайвих термінів ускладнює розуміння положень закону і у подальшій реалізації антидискримінаційної політики на його основі унеможливить точну класифікацію форм дискримінації.

Тим більше, що ні утиск, ні підбурювання до дискримінації ніде більше — ні в тексті закону, ні в запропонованих змінах до законодавства — не згадуються. Українському етнонаціональному законодавству потрібне чітке, недвозначне визначення дискримінації, що не дозволить особам, які підозрюються у вчиненні дискримінаційних дій, тлумачити різночитання закону на свою користь, а судам допоможе ефективно застосовувати його положення для притягнення їх до відповідальності. Якщо цей документ не працюватиме в практичній площині етнонаціональних відносин, Україна не зможе виконати вимоги Євросоюзу щодо реалізації ефективної антидискримінаційної політики.

Втім, далеко не краща ситуація з розмежуванням видів дискримінацій в молдовському антидискримінаційному законі. Окрім прямої та непрямой дискримінації, ст. 7 Закону Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» виокремлює також:

— расову сегрегацію — будь-яка дія або бездіяльність, які прямо або непрямо призводять до поділу або розрізнення осіб на основі расових критеріїв, кольору шкіри, національного або етнічного походження;

— утиск — будь-яка небажана поведінка, що призводить до формування середовища залякування, ворожнечі, приниження або образи, метою якого є приниження гідності особи на основі критеріїв, передбачених цим законом;

— дискримінація за асоціацією — будь-яка дискримінаційна дія, вчинена проти особи, яка не є частиною дискримінованої категорії

за критеріями, передбаченими цим законом, але пов'язана з особою або особами, що належать до аналогічних категорій осіб;

— підбурювання до дискримінації — будь-яка поведінка, за допомогою якої чиниться тиск з метою дискримінації третьої особи на основі критеріїв, передбачених цим законом;

— віктимізація — дії або бездіяльність, що мають негативні наслідки в результаті подання скарги, позову до суду з метою реалізації положень цього закону або надання інформації, в тому числі свідчень, що стосуються дій або скарг інших осіб [8].

З огляду на суперечливість та заплутаність основних понять дуже важко забезпечити ефективну практичну реалізацію такого закону в пострадянській державі, в якій майже відсутній досвід боротьби, в тому числі в судах, з дискримінацією. Свідчень про те, як Закон Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» застосовується в практичній площині, поки немає. І напевно чи їх виявлять оціночні місії Європейського Союзу. Документ виглядає як формальне задоволення вимог ЄС, у нинішньому вигляді він не зможе стати підґрунтям для реалізації ефективної антидискримінаційної політики. Адже, незважаючи на всеохопність форм дискримінації, в законі зустрічаються й інші види дискримінації, які не мають визначення, отже не можуть бути кваліфіковані як такі. Наприклад, домагання, що позиціонуються як дискримінаційні дії роботодавця (ст. 7).

Виокремлення значної кількості форм дискримінації в антидискримінаційних законах України та Молдови, що ускладнює практичну реалізацію їх положень, викликане бажанням держав максимально відповідати європейським стандартам протидії та запобігання дискримінації. Річ у тому, що значна частина європейських антидискримінаційних законів містить вищезгадані форми дискримінації. Однак потрібно враховувати той факт, що країни Євросоюзу вже мають тривалий досвід боротьби з дискримінацією в етнонаціональній політиці, тому там така деталізація є дієвою. Тоді як ні Україна, ні Молдова поки що не мали справу з системною протидією дискримінації на законодавчому рівні. Іншими словами, на нашу думку, в пострадянських державах ефективніше було б впроваджувати чіткі недвозначні антидискримінаційні положення, які не викликають ні в кого сумнівів, різнотлумачень та не потребують спеціальної додаткової підготовки суддів та правозахисників.

На відміну від Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Закон Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» у ст. 4 виокремлює також серйозні форми дискримінації: вчинення дискримінації органами влади, дискримінація в ЗМІ, в громадських місцях, повторювана дискримінація та дискримінація щодо групи осіб, расова сегрегація. Молдовський антидискримінаційний закон більше присвячений боротьбі з дискримінацією в окремих сферах: документ містить статті, які окремо забороняють дискримінацію в сфері працевлаштування, освіти, доступу до товарів та громадських послуг. Цю особливість не можна однозначно назвати перевагою, адже під час реалізації положень закону, може скластися хибне враження про те, що дискримінація в інших сферах допустима.

Український антидискримінаційний закон більше зосереджується на формуванні підвалин державної антидискримінаційної політики, яка базується на недопущенні дискримінації; застосуванні позитивних дій; створенні умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації (ст. 7). У Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» окремий розділ присвячений механізму забезпечення запобігання та протидії дискримінації. У ньому виписані повноваження державних органів влади, відповідальних за формування та реалізацію політики протидії та запобігання дискримінації. До них належать: Верховна Рада України, Кабінет міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи місцевого самоврядування. Окремою статтею (ст. 13) передбачені права та повноваження громадських організацій, фізичних та юридичних осіб щодо запобігання та протидії дискримінації.

На відміну від молдовського аналогу, український антидискримінаційний закон не передбачає формування окремого органу влади, відповідального за боротьбу з дискримінацією. Як уже зазначалося, якщо український закон більше зосереджується на антидискримінаційній політиці, то молдовський наслідках — практичній протидії проявам дискримінації. Глава 3 Закону Республіки Молдова «Про забезпечення рівності» визначає суб'єктів, уповноважених для боротьби з дискримінацією та забезпечення рівності. В цьому переліку, окрім органів публічної влади та судових інстанцій, з'являється новий орган — Рада з запобігання та боротьби з дискримінацією та забезпечення рівності, що формується парламентом на строк 5 років та складається

з 5 осіб — представників громадянського суспільства. Фактично, саме на цей орган влади і покладаються основні повноваження з протидії та запобігання дискримінації в державі [8].

Рада з запобігання та боротьби з дискримінацію та забезпечення рівності, зокрема, вивчає відповідність чинного законодавства недискримінаційним стандартам, ініціює відповідні зміни до нього; проводить експертизу законопроектів на предмет відповідності антидискримінаційному законодавству; моніторить його виконання, ситуацію з проявами дискримінації; розглядає скарги громадян, вдається до адміністративних санкцій щодо порушників антидискримінаційного законодавства; як посередник бере участь у розв'язанні конфліктів, що виникли внаслідок дискримінаційних дій; співпрацює з міжнародними організаціями в сфері протидії дискримінації та забезпечення рівності. Уряд Молдови вже ініціював створення цієї Ради в ході розширених консультацій з громадянським суспільством та за підтримки ЄС і ООН.

Таким чином, порівняльний аналіз українського та молдовського антидискримінаційних законів дав можливість виявити недоліки та переваги обох документів, які з'явилися на пострадянському просторі у відповідь євроінтеграційні вимоги ЄС. Головною їх перевагою є те, що саме з їх появою Україна та Молдова розпочали комплексну боротьбу з явищем дискримінації (вперше дискримінація отримала законодавче визначення), заклали підвалини антидискримінаційної політики як невід'ємної складової етнонаціональної політики. Раніше в обох країнах спостерігалася несистемна боротьба з окремими проявами дискримінації.

Незважаючи на юридичні відмінності, обидва антидискримінаційні закони не позбавлені недоліків, які мають спільний знаменник. Серед них: неточність формулювань, суперечливість визначень форм дискримінації, що ускладнюватиме процес притягнення до відповідальності винних й захист постраждалих від дискримінації; брак дієвих механізмів реалізації положень антидискримінаційних законів в практичній площині, підсилений відсутністю досвіду боротьби з дискримінацією.

### **Література:**

1. Янукович: На саміті «Україна-ЄС» зробимо крок до підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом [Електронний ресурс] // Газета.ua.— Режим доступу: <http://gazeta>.

- ua/articles/politics/\_yanukovich-na-samiti-ukrajina-es-zrobimo-krok-do-pidpisannya-ugodi-pro-asociaciy/483878.
2. Лупу: Подписание Соглашения об ассоциации с ЕС не гарантировано [Електронний ресурс] / Независимый информационный портал Noi.MD. — Режим доступа: [http://www.noi.md/ru/news\\_id/18828](http://www.noi.md/ru/news_id/18828).
  3. План дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України [Електронний ресурс] / Урядовий портал. — Режим доступа: [http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/План%20д\\_й%20щодо%20л\\_берал\\_зац\\_%20С%20в\\_зового%20режиму%20для%20Укра\\_ни.pdf](http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/План%20д_й%20щодо%20л_берал_зац_%20С%20в_зового%20режиму%20для%20Укра_ни.pdf).
  4. Веснянка О. Стратегія проти дискримінації: український уряд забув про секс-меншини [Електронний ресурс] / О. Веснянка // Deutsche Welle. — Режим доступа: <http://www.dw.de/dw/article/0,,15766620,00.html>.
  5. Лист Всеукраїнської спілки «Рада ЛГБТ-організацій України» міністру юстиції Лавриновичу О.В. (до питання громадського обговорення проекту Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні») № 01–05/12-ЛГБТ від 04.05.2012.
  6. Law on Equal [Електронний ресурс] / Laws and Legislation of Republic of Moldova. — Режим доступа: <http://lawsmd.blogspot.com/2012/10/law-on-equal.html>.
  7. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.
  8. Закон Республики Молдова «Об обеспечении равенства» Nr. 121 от 25.05.2012/Monitorul Oficial. — Nr. 103 — Ст. 355. (<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=343361&lang=2>)

*Витман К. Н.* Сравнительный анализ украинского и молдавского антидискриминационных законов

В ходе сравнительного анализа украинского и молдавского антидискриминационных законов обнаружены недостатки и преимущества обеих документов.

Ключевые слова: *евроинтеграция, дискриминация, антидискриминационное законодательство, антидискриминационная политика.*

---

*Vitman K.M.* The Comparative Analysis of Ukrainian and Moldovan Anti-discrimination Laws

During the comparative analysis of Ukrainian and Moldavian anti-discriminative laws their drawbacks and advantages are discovered.

Keywords: *European integration, discrimination, anti-discrimination law, anti-discrimination politics.*

УДК 316.75+34

## ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАВО В ДИСКУРСІ ПОЛІТОЛОГІЧНОЇ АСПЕКТОЛОГІЇ КРИТИЧНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**Шматко І. В.** ©

*Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України*

Проаналізовано зв'язок ідеології та права, в науковій парадигмі політологічної критики правових теорій розглянуто базові концепції — свободи волі, вини, відповідальності.

Ключові слова: *ідеологія, вина, свобода волі, раціональний індивід, відповідальність, Критичні правові дослідження, нейроправо.*

Актуальність теми дослідження визначається роллю права та закону в сучасному суспільстві, їх важливістю для структурування соціуму, його практик, інститутів та уявлень. Визначення, розгляд та аналіз фундаментальних і конструктивних для права концепцій, гіпотез, тверджень та їх наукова інтерпретація з увагою до ідеологічних засад, відповідно, є важливим як для соціальної практики, так і для соціальних наук, зокрема політології.

Автор статті ставить за мету визначити, який зв'язок має право, його фундаментальні концепції, гіпотези та твердження з ідеологією. Відповідно до мети сформульовано такі завдання: з'ясувати причини незадовільного стану дослідження сформульованої проблематики в українській академічній науці, проаналізувати критичні підходи до права, визначити елементи, що легітимізують право, та дослідити відповідність дійсності, схарактеризувавши їх ідеологічність.

Зазначимо, що ідеологія розглядається нами не у вузькому значенні «політичних поглядів» тієї чи іншої людини або групи людей (соціальних верств, класів тощо), а як поняття та форми мислення, спрямовані на збереження або зміну усталеного порядку. Як писав Карл Мангайм: «В руслі такої спрямованості волі на зміни чи збереження, в результаті колективної діяльності і виникають проблеми, поняття та форми мислення відповідної групи» [9, с. 22], які надалі ми розумітимемо як ідеологічні.

Проблематика зв'язку ідеології та права вже давно актуальна на Заході. З 70-х років XX століття у США та інших англomовних країнах активно розвивається цілий напрямок, який отримав назву *Critical Legal Studies*, тобто — Критичні правові дослідження, однією з центральних тем яких і є ідеологічні засади права. В основу названої гуманітарної парадигми покладено розвідки марксизму та Франкфуртської школи, багаті на аналіз проблематики ідеології.

Однак в Україні така проблематика майже не розробляється. Панування правового позитивізму та загальна недосконалість юридичної науки, соціології та філософії права зумовлює ситуацію, коли питання глибинного зв'язку ідеології та права залишаються поза увагою науковців і взагалі практично не піднімаються. Таку ситуацію, імовірно, можна пояснити впливом згаданого правового позитивізму, що має тенденцію відділяти правознавство від інших дисциплін, стверджувати «чисте правознавство», яке не включало б у себе ні методи та проблематику соціології, ні, тим більше, філософський аналіз феномену права, що передбачає його соціальну контекстуальність. Історично аналогічна тенденція якнайяскравіше втілювалася в нормативізмі Ганса Кельзена, який спробував створити теорію права, незалежну від інших дисциплін. У своїй праці «Чисте правознавство» він, зокрема, писав: «... я взявся розробити чисту теорію права. Чисту — себто очищену від всілякої політичної ідеології та впливів природничих наук, а ще таку, що усвідомлює власну своєрідність, адже ця остання впливає із притаманної лише їй системи законів, згідно з якими й функціонує предмет теорії права» [8, с. 5]. І далі автор твердить: «Чисте Правознавство хотіло б вилучити все, що не належить до предмета, точно визначеного як право» [8, с. 11]. Ця вимога поширюється, на думку дослідника, на психологію, соціологію, етику та політичні теорії.

Розгортаючи аргументацію, Ганс Кельзен зазначає: «... проблема справедливості як ціннісне питання перебуває поза межами правової теорії (що, своєю чергою, обмежена аналізом позитивного права як правової реальності)» [8, с. 10]. А отже, правник має бути технічним робітником, який не втручається у процес правотворчості. Він лише оформлює волю законодавця та аналізує наявне право. Відповідно, право, за Гансом Кельзеном, незалежне не тільки від ідеології, а й від політики.

Розглянутий підхід, однак, не лише унеможливорює виявлення тенденцій розвитку самого права, а й нівелює факт ідеологічного підтексту

права, його соціально-політичної зумовленості. Право як регулятор соціальних відносин є їх безпосереднім продуктом та оформленням суспільної політики й не може бути коректно пізнаним і зрозумілим поза межами права та суспільної політики «в чистому вигляді». В такому разі проблематика зв'язків ідеології та права є міждисциплінарною, перебуваючи на перетині політології, соціології, філософії, психології та правознавства.

Згадуваний нами Ганс Кельзен нападає на «метафізику права», представлену теоріями «природного права» і водночас сам впадає в ту ж метафізику. Оскільки, відділяючи дослідження права від суспільного та політичного контексту, дослідник змушений розглядати його як певну незмінну «сутність», що функціонує за своїми власними правилами. Таким чином, в описаній ситуації і виявляється ідеологічність «чистої теорії права», якої так хотів позбутися Ганс Кельзен. Адже, штучно відділяючи феномен права від його суспільного коріння, ми отримуємо «спотворене бачення реальності», міраж та ілюзію, а отже, — ідеологію. Заради справедливості варто зазначити, що, очевидно, Ганс Кельзен має на увазі ідеологію у вузькому значенні названого терміна — представлену як «сукупність поглядів та переконань». Це, однак, не скасовує факту тісного зв'язку права з соціально-політичним його підтекстом, а також розуміння ідеології як «понять та форм мислення, спрямованих на збереження чи зміну наявного порядку» (як у К. Мангайма), чи то «перевернутої свідомості» (як у ранньому марксизмі), дає можливість побачити, що, тікаючи від аналізу всієї тотальності суспільних процесів, Ганс Кельзен сам спотворює картину світу й природи та сутності права.

Такий підхід був вдало схарактеризований французьким соціологом П'єром Бурдьє, який назвав його «професійною ідеологією правників» [7, с. 76]. Опонуючи структуралістам, П. Бурдьє стверджує: «Юридичні практики та дискурс у дійсності є продуктами функціонування поля, чия специфічна логіка двояко детермінована: з одного боку, особливою розстановкою сил, що визначають його структуру, ... з іншого боку, внутрішньою логікою юридичних текстів, що окреслюють у кожний окремий момент часу простір можливого...» [7, с. 77].

Отже, аналізуючи причини відсутності зазначеної проблематики в науковому полі України, можна першу з них, услід за П. Бурдьє, визначити як залишкове посттоталітарне панування професійної ідеології правознавців — правового позитивізму.

Іншою причиною, що часто не дозволяє підняти в українській академічній науці питання зв'язку між ідеологією та правом, є усталена структура академічної сфери з її доволі жорсткою ієрархічністю. Це спричиняє до того, що критичний погляд на суспільні процеси та пануючу в певному середовищі ідеологію є доволі ускладненим. У той же час саме питання про зв'язок ідеології та права несе в собі критичний потенціал, звертаючи увагу на політичну зумовленість процесу законотворення.

Водночас феномен права отримує свою легітимність завдяки ствердженню ідеї рівності перед законом, однакового застосування його до всіх громадян, незалежно від статі, гендеру, раси, соціального походження й стану та інших ознак громадян. Рівність перед законом і є класичним ліберальним розумінням рівності, на противагу, наприклад, соціалістичній рівності. Однак така рівність на практиці можлива тільки за умови, якщо кожен носій правовідносин з суддею, прокурором, чиновником та будь-якою іншою особою чи інституцією, що застосовує та реалізовує право, керується лише й виключно самим правом, «виносячи за дужки» свої особисті переконання, симпатії чи антипатії, в тому числі політично зумовлені. Іншими словами, в ліберальній системі координат декларується ідеальна ситуація, за якої саме закон детермінує те чи інше рішення особи, яка його застосовує, що й робить вимогу підкорятися закону справедливою та обґрунтованою. Відтак проблемність визначеної вище ідеальної ситуації, перетворення її на об'єкт дослідження приховує в собі небезпеку не меншої проблемності справедливості та обґрунтованості щодо підпорядкування чинним правовим нормам, а отже, несе в собі відчутний соціально проблемний потенціал. Це підтверджується й новітньою історією дослідження проблеми.

Як уже зазначалося, у 1970-х роках в США та Великій Британії виникає аналізована нами гуманітарна парадигма, що критично аналізує претензії права на забезпечення суспільної справедливості як ідеологічні, — Критичні правові дослідження (Critical Legal Studies). Представники Критичних правових досліджень зосереджують увагу на тому, що рішення судді не є й не можуть бути суворо детермінованими виключно правом. Суддя керується не тільки юридичними нормами, а й своїми переконаннями, поглядами та симпатіями. Ця теза Критичних правових досліджень стала дійсно скандальною, зумовивши дискусію, що отримала назву *indeterminacy debate in legal theory*, що можна перекласти як «дебати з приводу необумовленості правом в правовій теорії» [3].

Науковці напрямку Критичних правових досліджень акцентують увагу на суддях із двох причин. По-перше, вони багато в чому спиралися на правовий реалізм, який твердив, що саме судді створюють право, приймаючи рішення. По-друге, вони були представниками англо-американського типу правової системи, де рішення суддів та правовий прецедент мають велике значення. Зокрема, Кімберлі Креншоу (Kimberle Crenshaw) у своїй статті «Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color» яскраво показує, як соціальні фактори впливають на рішення суддів та присяжних засідателів. Вона, наприклад, пише: «Прокурори, які розслідують справи щодо сексуального насильства, відзначають, що вони часто виключають жінок як потенційних присяжних. Це пояснюється тим, що жінки, як правило, менше проявляють співчуття до жертв. Їх ідентифікація з жертвою може виявити їх власну вразливість» [5, с. 1274].

Аналізуючи фактор того, як колір шкіри зумовлює те чи інше ставлення до жертви та гвалтівника, вона зазначає, що до чоловіків, звинувачених у зґвалтуванні чорношкірих жінок, обвинувальні вироки застосовуються рідше, ніж у протилежних випадках. Присяжні були схильні набагато менше вірити у вину підозрюваних, коли жертвами ставали чорношкірі. «Наші інтерв'ю з присяжними показали, що частково це пояснюється тим, що вони... були під впливом стереотипів, що чорношкірі жінки схильні легше давати згоду на секс або ж є більш сексуально досвідченими, а отже, менше зазнають шкоди від сексуального насильства». В одному випадку, який стосувався зґвалтування чорношкірої дівчини, присяжний заявив на користь виправдання підсудного, що дівчина її віку «з такого району», ймовірно, вже не була цнотливою [5, с. 1279]. А отже, «раса жертви була... важливим показником для присяжних засідателів» [5, с. 1279]. З того К. Креншоу робить висновок, важливий для дослідження нашої проблеми: «Чорних жінок продовжують судити за те, ким вони є, а не за їх вчинки» [5, с. 1280], попри те, що в усіх випадках застосовуються одні й ті самі правові норми, перед якими «усі рівні».

Важливо зазначити, що К. Креншоу не пояснює свій висновок, який видається їй самоочевидним. Ідеться про те, що у підвалинах самої культури сучасного суспільства закладене розуміння ситуації, коли людей треба судити за те, що вони вчинили, а не за те, ким вони є; людина, за такого підходу, не може нести іншу відповідальність, залежно від кольору шкіри (як у даному випадку) чи інших рис, які отримала від

народження. Людина, зрозуміло, не вибирала своїх природних ознак. Однак саме переконання в рівності людей є ідеологічним переконанням. Воно не існувало і не могло існувати в соціально інших, ніж Модерні, умовах.

Той самий принцип, за яким під сумнів ставиться правова неупередженість судді, може бути розповсюдженим і на законодавців. Так, позиції парламентарів та ухвалювані ними рішення, що набувають форм законів, в Україні чи в будь-якій іншій країні детермінуються багатьма соціально-політичними чинниками — соціальним положенням, вихованням, інтересами, належністю до тих чи інших соціальних груп, наявністю соціальних привілеїв та ін. законодавців. Парламентарі, як і судді, не є кантівськими «автономними» та «раціональними» індивідами, їх дії та рішення соціально-детерміновані.

Те саме стосується будь-якої людини. Її поведінка зумовлена певними, в тому числі й соціально-політичними, чинниками. А отже, логічно в цьому контексті поставити запитання про «вину» людини. Чи можна з погляду права не враховувати таку зумовленість? А якщо ні, то яким чином має функціонувати право, в самій основі якого лежить поняття вини за порушення вимог і норм закону?

Показово, що такі питання виникають не тільки у представників соціальних дисциплін — політологів, антропологів, психологів, соціологів, спеціалістів із права. Як відгук на визначену проблематику останнім часом набрав популярності міждисциплінарний напрямок нейроправа (neurolaw), що корелює з пошуком у новітніх напрямках політології.

Відомо, що термін «нейроправо» з'являється вперше в 1997 році у статті Шерод Тейлор (J. Sherrod Taylor) «Нейроправо: до нової медичної юриспруденції» (Neurolaw: Towards a new medical jurisprudence). Особливо активно дослідження починають проводитися з кінця 2000-х років. Учені, які належать до цього напрямку досліджень, намагаються застосувати нейронауку до права. Так, зокрема, вони стверджують, що все право побудоване на ідеї «раціональних суб'єктів» (practical reasoners), які свідомо роблять свій вибір. Однак сама переконаність в існуванні вільної волі є ідеологічним феноменом, а «свобода волі» здебільшого постає як предмет віри, а не науково обґрунтований факт. Враховуючи досягнення нейронауки, представники нейроправа заперечують існування «вільної волі», стверджуючи, що наша діяльність зумовлена процесами в мозку.

«Коли змінюється ваша біологія,— стверджує представник цього синкретичного напрямку науки Девід Іглман,— змінюються і ваші рішення та бажання. Ті стимули, які ви вважали за само собою зрозумілі («я гетеросексуальний\гомосексуальний», «Мене приваблюють діти\дорослі», «Я агресивний\не агресивний» тощо), насправді залежать від складного (intricate) нейроапарату (neural machinery). Поведінку, засновану на таких рушіях, часто розглядають як предмет вільного вибору, але навіть найбільш поверхове дослідження даних демонструє обмеженість такого припущення» [1].

Фактично, в такий спосіб представники нейроправа перетворюють на об'єкт своїх досліджень предмет, який звично відносять до прерогатив філософії,— питання існування «свободи волі». Вони відзначають, що в самих основах права закладена необґрунтована впевненість — віра в існування такої свободи волі, яка жодним чином не корелює з розумовим розвитком людини. Таким чином, усі мають рівні розумові здатності, що не підтверджується нейробіологією. «Кожен, хто має певний юридично визначений вік та IQ вище 70, розглядається в праві як така особа, яка має рівну з усіма можливість приймати рішення, розуміти, контролювати свої імпульси та побажання, має однакову з усіма здатність до логічних суджень»,— каже спеціаліст із нейроправа Девід Іглман (David Eagleman) [2].

Звернення уваги на нейродетермінацію вчинків є безперечною заслугою нейроправа, й від нього не можна відмахнутися покликанням на правову рівність учасників правовідносин. Надзвичайну важливість питання «свободи волі» для розуміння, функціонування й подальшого розвитку права відзначає й український юрист Олександр Мережко. У статті з промовистою назвою «Проблема свободи волі у філософії права (аналіз концепцій детермінізму в контексті пошуку сенсу права)» він пише: «Проблема свободи волі є однією з ключових проблем як всієї філософії взагалі, так і філософії права зокрема. Без вирішення цієї проблеми розгляд інших філософсько-правових проблем просто втрачає будь-який сенс, оскільки, якщо ми заперечуємо свободу волі як таку, тоді ми неодмінно доходимо висновку, що право в цілому не має сенсу і є зайвим. Право логічно випливає зі свободи і по самій своїй суті звертається до вільної волі людини, є її продуктом». О. Мережко, і це є важливим для українського дослідника, цитує Гегеля: «Джерело права,— пише Гегель у «Філософії права»,— є взагалі духовне, і його найближчим місцем і відправною точкою є воля, яка є вільною; так що

свобода складає її субстанцію і визначення, і система права є царством реалізованої свободи...» [10]. Відповідно, автор присвячує свою проблемну статтю тому, щоб власне й надати «сене праву», для чого робить спробу довести, що «свобода волі» існує, хоч таке доведення не завжди є переконливим. Зокрема, дискусійним може бути покликання на авторитет Гегеля, коли йдеться про намагання пов'язати право та «свободу». Свобода в даному випадку визначається як «свобода волі», тобто незумовленість вольового вибору. За такого підходу вибудовується схема, за якої заперечення свободи волі й права автоматично означає заперечення свободи взагалі, що є більш ніж двозначним. Питання ж природи, сенсу й змісту свободи є й залишатиметься дискусійним.

Як видно з наведеного прикладу, деякі базові для права поняття, концепції та припущення є проблематичними та ідеологічно визначеними. Так, проголошувана рівність усіх людей перед законом практично спростовується тим, що рішення суддів, присяжних та інших відповідальних за застосування права осіб є зумовленими чинниками, що виходять далеко за межі права. А відтак, незалежно від того, якою мірою дотримується в тій чи іншій державі принцип верховенства права, у своїх рішеннях зазначені особи в будь-якому разі керуються не лише законом, а й — свідомо чи несвідомо — іншими чинниками, до яких належать названі вже соціальний статус, освіта, виховання, навіть політичні переконання.

З огляду на це концепція «провини», пов'язана з вірою у «свободу волі», також є проблематичною. Нейроправо в такому разі розкриває один із аспектів того, як поведінка особи зумовлюється незалежними від неї нейрофізіологічними процесами, а представники соціальних наук, зокрема політології, у свою чергу, звертають увагу на фактори соціальної детермінації людини.

Відомий представник правового реалізму Альф Рос зазначав: «Місце віри в об'єктивну законність — на смітнику релігійно-моральної метафізики» [8, с. 19]. Можна погоджуватися з Альфом Росом чи ні, але те, що право у своїх базових основах містить елементи метафізичної віри, які слід визначити як ідеологічні, заперечити складно. У цьому контексті варто зазначити, що сьогодні стало популярним «критикувати» «правовий нігілізм», яким начебто «характеризується» населення нашої країни. Зокрема, в підручнику О. Скакун окремий параграф присвячений цьому явищу та способам боротьби з ним. Так, зазначається, що «правовий нігілізм є деформованим станом правосвідомості», що при цьому харак-

теризується «усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій» [11, с. 486]. Жодних пояснень, чому такий стан свідомості є деформованим, автор не дає, так само, як і не аргументує, чому, власне, особа має ставитися до права, зокрема до чинного права, «з повагою». Дослідник виходить з *a priori* «нормального», «загальноприйнятого» права, яке не потребує доведення, вдосконалення та раз і назавжди відображає панівну ідеологію, а отже, все інше є деформованою, хибною свідомістю.

Такі приклади свідчать про те, що дискусія про ідеологічність права є актуальною та важливою, а наведений аналіз підтверджує, що поставлена проблематика є складною й аж ніяк не однозначною. Визнання права ідеологічним у самих своїх основах спричиняє до ряду важливих соціальних та соціально-політичних висновків. Сучасна структурна інкорпорованість, структурна вбудованість права як ідеологічного та соціального інституту в модерне суспільство призводить до функціонування права як такої необхідної складової частини суспільства, яка не може бути видалена з останнього без зміни самої суспільної структури та переформатування похідної від неї свідомості, її понять, форм, логіки та припущень. Альтернативною моделлю для вибудовування інститутів самого суспільства та похідних від останнього структур свідомості може бути утилітарний підхід, який формується не на нормативності універсальних заборон та дозволів, а на концепції найбільшої суспільної вигоди. Не виключено, що саме в концепції утилітаризму міллівського зразка, що бере до уваги не тільки «найбільшу вигоду», але й інтереси соціальних меншин, є можливим шукати ймовірні альтернативи до нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

#### Література:

1. Eagleman D. The Brain on Trial [Ел. пєсцпс]/D. Eagleman. — Режим доступу: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2011/07/the-brain-on-trial/308520/>
2. Eagleman D. The human brain: turning our minds to the law [Ел. пєсцпс] / D. Eagleman. — Режим доступу: <http://www.telegraph.co.uk/science/science-news/8428793/The-human-brain-turning-our-minds-to-the-law.html>
3. Kenneth J. Kress, «Legal Indeterminacy», 77 California Law Review 283 (1989).

4. Neurolaw: Towards a new medical jurisprudence Brain inj Vol. 9, No. 7, Pages 745–751 J. Sherrod Taylor 1995.
5. Stanford Law Review Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color Author (s) // Kimberle Crenshaw Reviewed work (s): Source: Stanford Law Review. — Vol. 43. — No. 6 (Jul., 1991). — P. 1241–1299.
6. The Role of Folk Beliefs About Free Will in Sentencing: a New Target for The Neuro-determinist Critics of Criminal Law Mr. Emad H Atiq, MA, JD New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal.
7. Бурдые П. Социальное пространство поля и практики / Бурдые Пьер. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. — 576 с.
8. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзнг: 3 дод.: Пробл. справедливості. — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.
9. Мангайм К. Идеологія та утопія / К. Мангайм. — К.: Дух і Літера. — 370 с.
10. Мережко А. А. Проблема свободы воли в философии права (анализ концепций детерминизма в контексте поиска смысла права) / А. А. Мережко // Проблеми філософії права. — 2008–2009. — Т. VI–VII. — С. 60–63.
11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. — Х.: Консул, 2005. — 656 с.

*Шматко И. В.* Идеология и право в дискурсе политологической аспектологии Критических правовых исследований.

Проанализирована связь идеологии и права, в научной парадигме политологической критики правовых теорий рассмотрены базовые для права концепции — свободы воли, вины, ответственности.

Ключевые слова: *идеология, вина, свобода воли, рациональный индивид, ответственность, Критические правовые исследования, нейрораво.*

---

*Shmatko I. V.* Ideology and law in the discourse of the critical legal studies' politological aspectology

The paper analyzes the relationship of ideology and law and also the basic concepts of law — free will, guilt and responsibility — in the scientific paradigm of the politological critics of law theories.

Keywords: *ideology, guilt, free will, practical reasoner, responsibility, critical legal studies, neurolaw.*

УДК 321.7

## СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

*Мудрик Ю. С.<sup>©</sup>*

*Старший викладач кафедри міжнародної інформації  
Хмельницького національного університету*

Досліджено головні виклики, перед якими постає сучасна демократія; проаналізовано суперечності, що виникають у процесі становлення демократичної форми правління, а також визначено шляхи їх вирішення.

*Ключові слова: сучасна демократія, суперечності та виклики сучасної демократії, парадокси демократії*

Світ з 1990 року переживає демократичну революцію. В усьому світі, що розвивається, люди протестують проти комуністичного й авторитарного правління. Ще ніколи в історії не було стількох незалежних країн, які б або вимагали запровадити, або запроваджували, або уже здійснювали демократичне врядування.

Як зазначає Л. Даймонд у своїй праці «Три парадокси демократії», серед усіх форм правління демократією й найбільше захоплюються, її, напевне, ще й найважче підтримувати. Серед усіх політичних систем лише демократія спирається на мінімум примусу і на максимум згоди. Демократичні держави неминуче постають перед певними «вбудованими» (built-in) в демократію парадоксами-викликами й суперечностями. Тертя, які спричиняють ці суперечності, нелегко усунути, і кожна країна, що прагне стати демократичною, має обрати власний унікальний спосіб відповіді на ці виклики і метод розв'язання цих суперечностей [1, с. 92].

Л. Даймонд виділяє три очевидні парадокси демократії: це суперечність між конфліктом та консенсусом, представничістю та керованістю та згодою і ефективністю.

Демократія за самою своєю природою — це система інституціалізованої боротьби за владу. Без конкуренції й конфлікту не буде демократії. Проте будь-яке суспільство, яке санкціонує політичний конфлікт, постає перед ризиком, що цей конфлікт стане

надто інтенсивним, створивши суспільство, яке буде так пронизане суперечками, що громадянський мир і політична стабільність опиняться під загрозою. А звідси й випливає парадокс: демократія вимагає конфлікту — але невеликого; за демократії повинна існувати боротьба за владу (що є одним із принципів демократичного врядування), але тільки в ретельно визначених і загальновизнаних межах. Поділи слід пом'якшувати консенсусом (узгодженістю).

Ще однією суперечністю демократії є суперечність між представничістю (*representativeness*) та керованістю (*governability*). Демократія зумовлює небажання зосереджувати владу в руках небагатьох, а тому змушує і лідерів, і політичні програми (*policies*) запроваджувати механізми народного представництва й підзвітності. Однак щоб бути стабільною, демократія (як і будь-яка інша система врядування) повинна мати те, що О. Гамільтон називав «енергією»: вона завжди повинна вміти діяти, а інколи — дуже швидко й рішуче. Уряд має не лише реагувати на вимоги зацікавлених груп, а й бути здатним стати посередником між ними, спиратися на них. Це потребує партійної системи, яка може створити досить стабільний і згуртований уряд, щоб репрезентувати конкурентні групи та інтереси в суспільстві й відповідати на їхні вимоги, не потрапивши в залежність від них і не бути паралізованим їхнім тиском. Представничість вимагає, щоб партії висловлювали ці конфліктні інтереси і зверталися до них, а керованість вимагає, щоб партії мали достатню автономію, аби піднятися над ними.

Така ситуація підводить до наступної суперечності — між згодою (*consent*) та ефективністю (*effectiveness*). Термін «демократія» означає буквально «урядування народу», або принаймні врядування за згодою урядованих. Саме цю ідею й підхопили народи всього світу, які хочуть позбавитися репресій та корупції авторитарних і тоталітарних правлячих еліт. Чимало дослідників засвідчують: люди всієї земної кулі недвозначно заявляють, що прагнуть позбавити своїх володарів влади, хочуть, аби над ними урядували з їхньої згоди.

Проте заснування демократії та її підтримка — це дві різні речі. Щоб бути стабільною, демократія повинна набути легітимності, яку визнає народ, що має вважати її за найкращу, найдоречнішу форму врядування для свого суспільства. Адже демократія, оскільки вона спирається на згоду урядованих, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша форма

врядування. Ця легітимність вимагає глибокої моральної відданості та емоційної пов'язаності, але такі почування розвиваються тільки з часом і почасти як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократії, якщо вона не вирішуватиме успішно соціально-економічні проблеми і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості.

Якщо демократія не працює ефективно, народ може віддати перевагу тому, щоб ним керували без його згоди, оскільки не захоче й далі завдавати собі зайвого клопоту робити політичний вибір. Саме тут і криється парадокс. Демократія вимагає згоди. Згода вимагає легітимності. А легітимність вимагає ефективного функціонування. Проте ефективністю можна пожертвувати задля згоди. Обрані лідери завжди відчуватимуть небажання здійснювати непопулярну політику, байдуже, хоч якою мудрою чи необхідною вона може бути [1, с. 93].

Демократії страждають від однієї специфічної проблеми, пов'язаної з ефективністю врядування: народна оцінка діяльності уряду має тенденцію бути короткозорою. Демократичні уряди постійно відчувають спокусу формувати свою політику з огляду на наступні вибори. В короткій перспективі це має позитивний політичний сенс, але аж ніяк не сприяє добрій економічній політиці. За таких обставин зміцнення демократії вимагає укладання своєрідної угоди серед конкурентних політичних партій і соціальних сил. Л. Даймонд виділяє наступні структурні елементи такої угоди: (1) загальний напрям і принципи структурної економічної реформи, що їх підтримують усі партії, незалежно від того, яка з них прийде до влади; (2) відмову від певних політичних методів і стратегій, зокрема від безвідповідальної політики надмірних обіцянок; (3) жертви, на які повинні піти всі соціальні сили; (4) метод більш-менш справедливого розподілу й полегшення тягара перебудови за допомогою певних механізмів для груп, уражених найтяжче, внаслідок проведення структурних реформ [1, с. 99].

О'Доннел і Ф. Шміттер в свою чергу визначають такі пакти як «незвончану, але не завжди публічно пояснену угоду, яку уклали певна сукупність дійових осіб, що намагаються визначити ті правила, які керують здійсненням влади на основі взаємних гарантій «життєво-важливих» інтересів тих, хто приєднався до цієї угоди» [2, р.37–38]. Однією з можливих моделей могли б бути політико-економічні пакти, що їх 1958 року уклали венесуельські еліти, посприявши таким чином успішному і тривкому відновленню демократії.

Щодо другого парадоксу представничості і керованості, то вирішення, на нашу думку, слід шукати власне у громадянському суспільстві. Адже воно сприяє не лише підзвітності, а й збільшенню рівня представничості ті міцності демократії. Добровільні об'єднання становлять вирішальний інституційний додатак до демократичних політичних партій. Збереження демократії в Індії та Коста-Риці протягом чотирьох десятиліть та Венесуелі великою мірою завдячує наявним у цих країнах густим мережам автономних добровільних об'єднань і незалежним засобам масової інформації. Адже вони не лише перевіряють та аналізують діяльність органів державної влади, а й збільшують легітимність демократії, даючи нові засоби вияву політичних інтересів, сприяючи зростанню політичної свідомості, продуктивності і впевненості громадян, формуючи й залучаючи нових політичних лідерів.

Але водночас демократичні уряди та партії повинні мати деяку автономію від вимог різних груп, що б бути спроможними ухвалювати й запроваджувати жорсткі рішення. Оскільки якщо такі партії є занадто слабкими чи аморфними, якщо бюрократія перебуває в полоні таких партій чи різних груп інтересів, якщо уряд не взмозі підвестися над ними, а інколи і опиратися тискові зацікавлених груп, тоді такий уряд може виявитися неспроможним вести дієздатну політику. Така слабкість може призвести до кризи довіри, яка загрожуватиме режимові [1, с. 99].

Напевно найскладнішою і найменш вирішеною суперечністю демократії є суперечність між конфліктом і консенсусом. Демократія зумовлює незгоду і поділ, проте на основі згоди і згуртованості. Вона вимагає, щоб громадяни самоутверджувалися, а водночас і визнавали владу. Вона врівноважує роль громадян як учасників з їхньою роллю підданих і локальною роллю членів родин, соціальних і громадських організацій за межами політичної сфери. Роль підданих сприяє керованості, тоді як «локальна» роль згладжує політичний конфлікт, зменшуючи політизацію суспільного життя.

Часто переконливість будь-якої форми демократії почасти залежить від оцінки двох головних парадоксів, начебто притаманних усім формам демократії. Один такий парадокс відкрив Р. Волгейм [3] який стисло й образно можна охарактеризувати так: виборець вірить і має цілком слушні підстави вірити, що «заборона полювати на оленів — правильна політика, і тому голосує за заборону». Але більшість виборців голосує проти тієї заборони. Отже, цей виборець, який є розважливим індивідом і демократом, повинен тепер вірити в суперечливі речі: в те, що

заборона виправдана (з найслухніших причин), і в те, що вона не виправдана (адже більшість проголосувала проти неї). Цей парадокс зникає, якщо дотримуватися набагато аргументованішого розуміння природи поглядів цього прихильника демократії. Він голосує проти полювання на оленів (як приклад), бо вважає, що заборона полювання — найкраща доступна політична альтернатива, але визнає полювання на оленів як політику, яку слід запровадити, тільки-но більшість вибрала її, вдавшись до законних демократичних процедур. Він і далі вважає, що ця більшість помиляється, але наголошує, що вона має право запроваджувати хибну політику, доки не порушує умов демократії, необхідних для постійної підтримки народовладдя. Тож тут немає парадоксу, а є лише різниця між тим, що, на думку виборця, становить правильну політику з огляду на її результати, і тим, що, на його думку, становить для демократичної спільноти легітимну політику, яку вона запроваджує, спираючись на результати демократичних процедур.

Другий парадокс, який відкрив описав Е. Даунс, стосується проблеми колективних благ. Ця проблема випливає з факту, що жодного громадянина не відлучено від переваг, які дають результати виборів, або від набагато загальніших переваг подальшого існування самої демократичної системи. Коли порахувати витрати й вигоди індивіда, то серед великого масиву виборців його участь у голосуванні буде нераціональною для нього, проте неучасть у голосуванні теж призведе до небажаних результатів. Оскільки кожен окремий виборець може сподіватися тільки на мізерний вплив на результати широкомасштабних виборів, то навіть найменші витрати, пов'язані з участю в голосуванні, напевно, переважають отримані вигоди. Отже, для будь-якого окремого громадянина брати участь у голосуванні нераціонально. Проте наслідки нашої неучасті у голосуванні будуть згубними як для всього демократичного суспільства, так і для будь-яких окремих громадян, які прагнуть вигод, що їх може запропонувати демократія.

Якщо більшість людей обраховує витрати й вигоди, тоді демократія приречена зазнати краху під тягарем усіх раціональних індивідуалістів, які живуть за цієї системи. А якщо ця більшість не обраховує витрат і вигід, тоді демократія, згідно з таким аналізом, залежить від ірраціональності виборців. У обох випадках демократію, здається, набагато важче захистити, ніж вважають теоретики демократії [4, с. 153].

На сучасному етапі, особливо після активізації глобалізаційних та інтеграційних процесів, помітною ще одна важлива суперечність демок-

ратії: хоча демократія базується на системі прямої участі, сьогодні вона прагне домінувати на великих соціокультурних просторах, масштаб яких фактично виключає подібну можливість. У своїй роботі «Демократія у Європі» Л. Зідентоп зазначає: «З одного боку, демократичні свободи й особиста незалежність передбачають наявність високого рівня соціальної організації... З іншого боку, демократичне суспільство вважає, що «невелике — це добре», оскільки тут відкриваються можливості для участі в політичному і суспільному житті. Якщо в нас одночасно закладені настільки суперечливі уявлення про рівень організованості суспільства, необхідний для досягнення демократії, то чи можемо ми послідовно здійснювати будь-який курс на практиці? Чи здатні ми вірно розподілити соціальні і політичні ролі, щоб вони гармонійно поєднувались одна з іншою? В цьому полягає головне питання, яке стоїть перед сучасною демократією» [5, p.249].

В «Демократії в Європі» Л. Зідентоп закликає до інституціональної реформи в рамках ЄС, щоб розширити участь громадськості і створити федеральну структуру. Така реформа має бути включена до Європейської Конституції, яка він вважає, повинна «зробити більш прозорою процес створення громадянського суспільства, звертаючи увагу тому, яким чином держава підтримує усіх, хто є членом цього суспільства, важливість «моральної рівності», оскільки всі громадяни мають однакові права і обов'язки, і, таким чином загальну ідентичність [6, p.1].

«Демократія в Європі» розглядає три можливі моделі європейської демократії: французьку, німецьку та британську, відповідно національного політичного устрою найбільших держав-членів ЄС. Французька модель заснована на привілеях централізації та ефективності, а отже, дає значні повноваження національній еліті. Британська модель неофіційно розподіляє владу між національними та місцевими елітами, що базуються на «здоровому глузді.» Німецька модель заснована на федералізмі, з місцевими та національними елітами, що беруть участь у державному врегулюванні. Зідентроп зауважує недоліки усіх трьох моделей та висуває іншу — американську федералістичну модель, яка відрізняється від німецької тим, що вона чітко розділяє державні повноваження між центральними і місцевими елітами.

За словами Л. Зідентропа, федеральна системі є єдиним розумним способом організації ЄС і національних відносин з урядами. Основними перевагами федералізму є те, що «це єдина політична система, яка дозволяє поєднувати переваги малих і великих держав. Федеральна

Європа може поєднувати політичну узгодженість невеликих держав з відкритістю великих, зменшуючи ризик як політичного так і морального гноблення. Крім того, Федерація створила б чітко визначені сфери повноважень та управління як ЄС так і національними урядами, що б поборолو тенденцію до централізації влади в Брюсселі [6, р.10].

Е. Еріксен та Дж. Фоссум з Центру Європейських досліджень вирішують суперечність реалізації демократії іншим чином. У своїй праці «Трансформація Європи: як відновити демократію» вони наголошують на важливості балансу між трьома моделями демократії: дорадчій, федералістській та космополітичній. Оскільки кожна з них має свої переваги та недоліки і першочерговим завданням вони називають створення збалансованої моделі, що б відповідала вимогам та реаліям сьогодення [7].

Повсюдність визначених суперечностей у сучасних конституційно-демократичних режимах свідчить про те, що подібні режими стикаються з подвійним викликом: ідеологічним та конституційним. У першому випадку йдеться про заперечення тими, хто обстоює пріоритет всезагальної волі, легітимності плюралізму, у другому — про можливість різних тлумачень загальної волі й боротьби прибічників цих тлумачень за гегемонію. Перший виклик пов'язаний з необхідністю забезпечити прихильність провідних політичних акторів наявним правилам гри при збереженні здатності режиму до інкорпорації протесту в структури центру, до перевизначення меж політичного й, отже, до трансформації підстав своєї легітимації. Подібна перебудова вияв ляється насамперед у переоцінці меж політичної сфери, у перегляді прав і обов'язків членів суспільства, а також масштабів перерозподілу особистих благ і рівня доступу до них. Зазначені перетворення можуть здійснюватися за декількома напрямками, які нерідко у чомусь перетинаються: 1) реконструкцією або зміною символів колективної ідентичності і центрів; 2) переглядом принаймні деяких принципів і форм легітимації режимів; 3) пропагандою і здійсненням політичного курсу, націленого на перерозподіл ресурсів; 4) створенням соціальних ніш, у межах яких різні соціальні групи зможуть культивувати свої особливі колективні ідентичності і власні форми соціальної, культурної, політичної або економічної активності [8].

Інакше кажучи, другий виклик, з яким стикаються сучасні конституційно-демократичні режими, полягає у необхідності створення й підтримування деякої єдиної для всіх структури, де могли би конкурувати

різні уявлення про загальне благо, не підриваючи при цьому функціонування системи. Ступінь здатності конституційно-демократичних режимів до вирішення подібних суперечностей переважно за допомогою своїх ключових інституціональних структур або за рахунок власної внутрішньої зміни і визначає гостроту головної загрози неперервності їх існування. Більше того, ця здатність уособлює парадокс мінливості сучасних демократичних політичних режимів. Річ у тім, що будь-яка подібна трансформація, котра здійснюється в межах конституційно-демократичних режимів, спричиняє деяку «металегітимацію», яка виходить за межі встановлених правил гри.

Отже, здатність до інкорпорації тем і символів протесту різних верств населення у власну структуру, в тому числі спроби дати нове трактування загальної волі, є як мінімум одним з найважливіших концептуальних елементів конституційно-демократичних режимів. Саме завдяки подібній інкорпорації ці режими можуть бути перетворені під час збереження своєї спадкоємності й без відмови від своїх конституційних основ і принципів демократії. Проте не всі конституційно-демократичні режими можуть протистояти подібним викликам. Багато з них виявилися неспроможними здійснити таку інкорпорацію. Тому не дивно, що складність і мінливість проблем, навколо котрих розгортається політична боротьба, різноманітність цілей, постійний перегляд меж політичного обумовлюють слабкість і нестабільність конституційно-демократичних режимів [9].

Як зазначає у своїй роботі Е. Гутман, демократія є не тільки парадоксальною, а й дисгармонійною. У політиці автономність вимагає вибору серед суперечливих і несумірних цінностей. Навіть найретельніші міркування не гарантують, що якийсь один міркувальник або спільнота міркувальників знайдуть напрочуд правильний розв'язок складної соціальної проблеми, особливо у випадках, коли є кілька привабливих альтернатив, кожна з яких зумовлює відмову від якоїсь важливої цінності. Демократія не пропонує обрахунку вибору. Вона сумісна з поглядом, що раціональні міркування можуть, принаймні в теорії, дати напрочуд правильні відповіді на всі політичні питання, проте аж ніяк не припускає цього погляду. А на практиці, за умов недостатньої інформації й недосконалого розуміння, громадські міркування (як і приватні міркування) дуже часто не доводять до знань про єдино правильні розв'язки політичних суперечностей.

Отже, демократія неминує має бути дисгармонійною, бо, по-перше, окремі громадяни постають перед складним політичним вибором, не маючи ніякої впевненості, що знайдуть зрозумілий розв'язок, а по-друге, висновки певної спільноти «міркувальників» напевне різнитимуться, коли вони зіткнуться з низкою важких питань. Чим більше політичне життя заохочує до автономності, тим важче може виявитись дійти певного рішення [10].

Хоча демократія не забезпечує людям найбільш кваліфіковане управління, але вона робить те, що часто не можуть створити здатності уряду, а саме — всепроникну і невгамовну активність, надпотужну силу і невід'ємну від неї енергію, яка здатна творити дива, хоч би якими несприятливими не були обставини. Цілі державного управління в умовах демократії знаходять надійну підтримку з боку громадянського суспільства. Громадянське суспільство має величезний демократичний потенціалом і є свого роду живильним середовищем, в якій може жити і розвиватися демократія. Тільки в умовах демократії та розвиненого громадянського суспільства народ стає суб'єктом формування цілей державного управління, у нього з'являється довіра до цих цілей, реальне відчуття своєї причетності до політики держави, почуття громадянської відповідальності.

#### Література:

1. Даймонд Л. Три парадокси демократії // Демократія. Антологія / Упорядник О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.
2. O'Donnel, G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. — Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. — P. 37–38.
3. Wollheim R. Paradox in the Theory of Democracy. In: Philosophy, Politics and Society. 2 series I Eds. P. Laslett, W. G. Runciman. — Oxford: Blackwell, 1962. — P. 16–20.
4. Гутман Е. Типи і парадокси демократії // Демократія. Антологія / Упорядник О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.
5. Siedentop L. Democracy in Europe. — L.: The Penguin Press Ltd., 2000.
6. Siedentop L. Democracy in Europe // Rev. by Jessica Thompson. — New York: Columbia University Press, 2001.

7. Eriksen E., Fossum J. Europe in Transformation: how to reconstitute democracy? // [http://www.arena.uio.no/events/seminarpapers/2007/EriksenFossum\\_paper\\_Mars07.pdf](http://www.arena.uio.no/events/seminarpapers/2007/EriksenFossum_paper_Mars07.pdf).
8. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) // Политические исследования. — 2002. — № 3. — С. 81–95.
9. Латигіна Н. Суперечності та парадокси-виклики демократії // [http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV57\\_2006\\_polityk/08\\_latyhina\\_na.pdf](http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV57_2006_polityk/08_latyhina_na.pdf);
10. Gutmann A., Thompson D. Moral Conflict and Political Consensus // Ethics. — 1990. — Т. 101. — Р. 64–88.

*Мудрик Ю. С. Противоречия и вызовы современной демократии*

Исследованы главные вызовы современной демократии; проанализированы противоречия, возникающие в процессе становления демократической формы правления, а также определены пути их решения.

Ключевые слова: *современная демократия, противоречия и вызовы современной демократии, парадоксы демократии.*

*Mudryk Y. S. Contradictions and challenges of modern democracy*

We investigated the main challenges of modern democracy, analyzed the contradictions that arise in the process of democratic governance, as well as the ways of their solutions.

Keywords: *modern democracy, the contradictions and challenges of modern democracy, the paradoxes of democracy.*

УДК 35.08:37.07

## БЮРОКРАТІЯ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

**Федірко І. П.** ©

*Кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються бюрократія і бюрократизм як соціальні явища, з'ясовується їх сутність, функції, основні характеристики.

Ключові слова: *бюрократія, бюрократизм, політика, політична влада, соціальне управління*

Тема бюрократії й бюрократизму є багатоаспектною, її досліджували протягом тривалої історії розвитку людської цивілізації. Поява бюрократії як соціального явища пов'язана з потребою управління, регулювання соціально-політичних відносин, і це зумовило формування ще за рабовласницького ладу особливої групи людей, певного соціального прошарку, який спеціалізувався на цьому виді діяльності. Організаційного оформлення ця група набула у вигляді апарату чиновництва. З розвитком суспільства змінювались і організаційні форми і спектр впливу бюрократії, але ніколи не змінювалася сама сутність бюрократії і бюрократизму.

Поняття «бюрократія» вперше з'явилося у 1745 році, його запровадив у науковий обіг французький дослідник Вінсент де Турне. Подальший науковий аналіз бюрократії і бюрократизму пов'язаний з іменами таких визначних мислителів, як Г. Гегель, К. Маркс, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Міхельс, О. Тоффлер та інші.

Різноманітні аспекти бюрократії продовжували досліджувати зарубіжні вчені, зокрема С. Айзенштадт, П. Блау, А. Гоулднер, Р. Мертон, Р. Мішель та інші.

Серед сучасних вітчизняних вчених цю тематику розробляли В. Бебик, А. Гальчинський, Г. Литвиненко, М. Лукашевич, М. Михальченко, Г. Постригань, Н. Рудницька, А. Саприкін, Б. Слющинський та інші.

Незважаючи на широкий спектр досліджень цієї тематики залишаються все ще недостатньо дослідженими важливі теоретичні і практичні аспекти бюрократії як соціально-політичного явища.

Дослідження бюрократії і бюрократизму дає змогу з'ясувати функційну значимість цих соціальних явищ, розробити заходи запобігання деформації суспільства, проаналізувати важливі питання соціального управління.

Термін «бюрократія» походить від французького *bureau* — бюро, канцелярія; і грецького *kratos* — влада, сила і трактується як специфічна форма соціальних організацій та відносин у суспільстві (політичних, економічних, ідеологічних тощо), в яких центри виконавчої влади практично незалежні від більшості їх членів. До бюрократії відносять вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі [6, с.63].

Політичні події останніх років все більше привертають увагу дослідників до нових реалій і процесів, у т. ч. до такого соціального явища, як бюрократія і бюрократизм. Світовий досвід показує, що бюрократія є важливою ланкою системи управління соціальними процесами і потребує ґрунтовного аналізу політологів.

Поняття «бюрократизм» ширше за своїм змістом, ніж «бюрократія» і вживається для характеристики такого стану управління державою чи іншими різними організаціями, де існує «панування канцелярії», відірваність виконавчих органів від інтересів цих організацій, а пріоритет надається власним потребам, де функціонують відносини формалізму, некомпетентності, консерватизму, корупції тощо.

У сучасних наукових дослідженнях простежується широке трактування поняття «бюрократизм», яке використовується для аналізу таких явищ суспільного життя, як недосконалість управління через низький професійний і культурний рівень її працівників, протиставлення групових інтересів суспільним тощо.

Наукові дослідження бюрократії і бюрократизму започаткував Г. Гегель. Він обґрунтував переваги бюрократії і бюрократичних методів управління, які базуються на спеціалізації і поділі праці в урядових структурах. Така спеціалізація, на його думку, давала можливість забезпечувати високу освіченість і професіоналізм, неупередженість і запобігання зловживанням владою і надійний захист державних інтересів.

В соціально-політичній доктрині К. Маркса домінує негативна оцінка бюрократії. Вона характеризується як перешкода на шляху історичного прогресу суспільства і представлена як певна соціальна група, управлінсько-організаційна система, особлива корпорація, що має в своєму розпорядженні державу, яка, по-суті, є її приватною власністю. Особливий управлінський статус дає бюрократії змогу, на думку

К. Маркса, підпорядковувати функціонування держави завданням збереження і зміцнення бюрократією свого стану, збереження власних інтересів. Відносини бюрократії і держави є суперечливими, оскільки державні інтереси перетворюються на канцелярські або канцелярські — на державні. І саму державу К. Маркс розглядав як сукупність різних бюрократичних структур з певними субординаційними зв'язками [5, с.247–249; 321–336].

Серед досліджень, які найбільше вплинули на формування наукового уявлення про бюрократію як соціальне явище, політологи виділяють соціальну теорію М. Вебера. Він пов'язував функціонування бюрократії з відносинами управління, панування, позитивно оцінював соціальну роль бюрократії, наголошуючи на тому, що сутність бюрократії — в професіоналізмі управління, складовими якого є раціональні знання управлінської сфери, строга дисципліна, відповідальність, неупередженість тощо.

Як зазначав М. Вебер: «Вся історія розвитку сучасних держав невід'ємна від історії сучасного чиновництва і бюрократичних установ... так само як і вся історія сучасного високо розвинутого капіталізму невід'ємна від зростаючої бюрократизації господарських підприємств. Частка бюрократичних форм панування повсюдно зростає.» [1, с.157–158; 160].

Ефективність діяльності бюрократії визначається певними умовами та принципами, серед яких: створення особливих сфер компетенції шляхом розподілу посад між службовцями, визначення повноважень, якими наділена кожна посадова особа; надання прав і забезпечення роботою посадової особи тільки залежно від того, як вона виконує свої службові обов'язки; право чиновника регулювати діяльність своїх підлеглих та ін.

Висока оцінка бюрократії М. Вебером (як вершина управлінської раціональності та ефективності; як ідеальний тип управління) пояснюється тими значними перевагами бюрократії, які полягають у створенні раціональних структур з широкими можливостями універсального застосування їх у різних соціальних інституціях. При цьому раціональність М. Вебер розглядав як взаємозв'язок влади, управління та способу життя, а ідеальність — як зразок раціональної організації.

Для забезпечення раціональної організації управління, за М. Вебером, діяльність чиновників повинна регламентуватися такими вимогами, як: чітке визначення й неухильне дотримання системи вертикальних

зв'язків (службова ієрархія); відрегульований, заснований на спеціалізації поділ праці; система правил і директив чітко встановлює права і обов'язки працівників (членів) і організації; система чітко і точно визначених методів і прийомів при виконанні завдань.

Таким чином, бюрократію М. Вебер представляв як результат процесу раціоналізації суспільства і культури з широкими можливостями бюрократії впливати на всі сфери суспільного життя. Запорукою високої професійності бюрократії є чітка організація постійно діючого, підпорядкованого регламентові апарату чиновників, де кожний з них займає певне становище (завдяки особистій незалежності); призначення за угодою (контрактом); одержування належної заробітної плати; відповідна професійна кваліфікація та ін. Важливими умовами є й відокремлення приватного життя від службової діяльності; можливість службового зростання і службової недоторканності. Порушення цих умов призводить до втрати особистої незалежності чиновника і, відповідно, до виникнення казнокрадства, хабарництва, зловживання службовим становищем, сваволі, формалізму, тощо.

М. Вебер привертав увагу до тривожної тенденції зростання автономності і можливості виходу апарату чиновників з-під контролю і навіть до розгортання анонімної системи впливу на суспільні процеси з ускладненням процедур приймання управлінських рішень.

Багато ідей, які висловив М. Вебер, знайшли підтримку і набули подальшого розвитку в сучасній політології, хоч і тут спостерігаються розбіжності у трактуванні змісту поняття «бюрократія», соціальної ролі і функції бюрократії в регулюванні соціальних процесів. Так, категорія «бюрократія» вживається для характеристики посадових осіб — чиновників, службового персоналу; адміністративного апарату як системи взаємопов'язаних посадових осіб; будь-якої організації зі штатом службовців; держави, в управлінні якою керівна роль належить її посадовим особам; суспільства, де домінує бюрократія. Терміни «бюрократія» і «бюрократизм» використовують і для характеристики раціональної організації, ефективної адміністрації, адміністративного управління, яке здійснюють посадові особи, і разом з тим бюрократизм тлумачиться як бюрократична поведінка з її неефективною організацією.

Отже, тут очевидна багатофункційність використання як самого поняття «бюрократія», так і оцінки соціальної ролі бюрократії.

Хоча необхідність бюрократії зумовлюється самою природою організації та управління соціальними процесами, разом з тим, домінуюча

роль бюрократії, на думку О. Тоффлера, можлива лише в індустріальному суспільстві, де вона розробляє і втілює в життя стандартизовані рішення, які приймаються у вищих ешелонах суспільної ієрархії. В новій «суперіндустріальній цивілізації» (інформаційній цивілізації) функції бюрократії, за О. Тоффлером, будуть виконувати об'єднання, які створюватимуться лише на час розв'язання певних завдань, а централізована бюрократія повинна буде передати свої функції децентралізованим спільнотам. Формування бюрократії стало наслідком дедалі зростаючої політичної централізації суспільства, тоді як демократичний розвиток передбачає децентралізацію всього суспільного життя, і, відповідно, втрату домінуючої ролі бюрократії.

В радянській і вітчизняній літературі проблематика бюрократії і бюрократизму не знайшла належного аналізу. Вважалося, що в радянському суспільстві немає політичної і економічної бази для її існування, а тому завжди йшлося, як правило, у критичному плані лише стосовно бюрократії капіталістичного суспільства.

Значну увагу дослідженню бюрократії і бюрократизму приділяють західні й американські вчені, які прагнуть знайти відповіді на питання про сутність бюрократії та про її роль у сучасному процесі управління соціальними процесами, про умови і фактори раціональності її діяльності, про чинники, які призводять до ірраціональності функціонування бюрократії та про особливості завдань бюрократії в демократичних суспільствах.

Узагальнюючи найважливіші результати досліджень, треба зазначити, що це дуже важливо і необхідно, щоб здійснювали управління і виробляли політичні рішення саме професіонали, які пов'язані не лише співробітництвом, взаємозалежністю, своєрідною бюрократичною корпоративністю, а й соціальною відповідальністю.

Бюрократія і бюрократизм зумовлені потребами управляти, регулювати різноманітні сфери життєдіяльності суспільства. Останнє є надзвичайно складною системою різноманітних відносин і не може успішно функціонувати без свідомого і ефективного впливу соціальних інституцій.

Як відомо, існують дві основні системи соціального управління: а) адміністративна і б) система демократичного самоврядування.

Адміністративна система базується на принципах жорсткої централізації й чіткої субординації її складових, вертикальності передавання управлінських рішень, які підлягають безумовному виконанню й мак-

симально спрощеному зворотному зв'язку. Прагнення до необмеженої влади, як головна особливість адміністративної системи, визначає особливий статус бюрократії в ньому і сприяє бюрократизації всіх сфер суспільного життя.

Система демократичного самоврядування — ще відносно молода система, основні риси якої втілюються в демократичних державах. Ця система заснована на демократичних началах і на колегіальності управління, на широких можливостях приймати участь у вирішуванні суспільних справ практично всіх громадян, забезпечує гласність, правдивість і поінформованість своїх громадян і спрямована на забезпечення повновладдя законів. Усе це обмежує владу бюрократії, виключає можливість захоплення влади бюрократією, хоч і не гарантує від бюрократизації суспільного життя. Відносна організаційна самостійність управлінських структур за недостатньо відкритих і контрольованих суспільством умов їхньої діяльності дає чиновникам змогу зосереджуватись на вирішуванні своїх інтересів, нехтуючи реальними потребами держави.

В реальному суспільному житті використовуються й інші методи управління, зокрема такі, як економічні, екологічні, колегіальні, науково обґрунтовані та ін. Кожний із них має свої особливості і переваги, які можна використовувати за певних умов. Однією з найважливіших проблем управління є адекватний вибір моделі поєднання методів управління, які б найкраще відповідали загальним умовам розвитку суспільства.

Адміністративна система соціального управління є найсприятливішою для бюрократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства, тому що спирається на монополію управлінських структур, використовує вольове примусово-командне регулювання суспільних процесів, побудована на засадах ієрархічної піраміди підпорядкування, є замкненою, корпоративною, зумовлена внутрішніми відносинами залежності чиновників.

Як зазначають В. Цветков і В. Горбатенко, бюрократія, її статус і функції безпосередньо визначаються типом політичного режиму і втілюється в суспільне життя за допомогою системи державного управління [8, с.183].

Економічні передумови бюрократизації суспільного життя пов'язані з вирішальним впливом чиновників на процес розподіляння і споживання суспільного продукту. Саме тут реалізуються економічні інтереси

апарату управління завдяки створенню переваг і сприятливіших умов для привласнювання суспільних цінностей і благ. Отже, бюрократія, маючи свої економічні інтереси і засоби впливу на процес розподілення матеріальних і духовних цінностей (ресурсів) суспільства, зацікавлена у зміцнюванні свого впливу на економіку, а через це — і в бюрократизації економічної сфери суспільства.

Політичні передумови бюрократизації суспільного життя також зумовлені владно-розпорядчими повноваженнями управлінської еліти. Бюрократія є носієм реальної влади в суспільстві і здатна впливати на всі процеси, що відбуваються в ньому. Як дійовий інструмент реалізації влади, бюрократія може виконувати свої функції навіть в умовах соціальної трансформації або в екстремальних умовах. Певна автономність функціонування бюрократії при відсутності ефективного контролю за її діяльністю може призводити до емансипації управлінських структур від виконання покладених на них функцій і завдань і до переорієнтації на власні потреби.

Найбільшого рівня бюрократизації суспільне життя набуває саме в тих державах, де владно-політичною основою режиму є авторитарні форми правління. Взаємозв'язок авторитаризму з бюрократизмом формує таке соціальне середовище, в якому домінують відносини жорсткої ієрархічності, рабської покорі, догматизму мислення і соціальної пасивності, що складають духовно-психологічні передумови бюрократії і бюрократизму. Наявність цих духовно-психологічних факторів, у свою чергу, прискорює відчуження влади і владних інституцій від реальних інтересів суспільства, а громадян — від діяльності інститутів управління. Відбувається фетишизація соціальних цінностей, сенсу і сутності суспільного розвитку. Це однаковою мірою негативно впливає і на діяльність управлінських структур, і на суспільні процеси, бо авторитарність та ієрархічність владних відносин призводять до панування адміністративно-командних методів, до зростання волюнтаризму і суб'єктивізму, консерватизму та бездіяльності чиновників, а суспільство, відповідно, втрачає реальні можливості компетентно вирішувати важливі соціальні проблеми.

Як зазначають М. Лукашевич та Б. Слющинський, «... під виглядом інтересів держави чиновники у багатьох випадках відстоюють свої владні інтереси, які полягають перш за все в обмеженні влади і ролі парламенту, а також не підконтрольності бюрократичних сил, і навпаки, розширенні сфери впливу самого бюрократичного апарату» [4, с.82].

Оскільки ці явища тривалий час були притаманні нашому суспільству з наслідками, що виявляються і в сучасних умовах, необхідно докладніше розглянути їхні передумови і чинники.

Систему влади, що існувала в колишньому радянському суспільстві, дослідники характеризують як командно-бюрократичну систему. Її особливість у тому, що регулювання суспільних відносин спиралося тут на суто бюрократичні механізми, основу яких складав командний (примусовий і обов'язковий для виконання) вплив бюрократично-управлінських структур на всі сфери суспільного життя і на кожного громадянина зокрема. Системність проявлялась у цілісності й узгодженості діяльності управлінських структур на основі чітко визначених правил і процедур та відповідних законодавчих актів. Дослідники відзначають, що бюрократизація суспільного життя в радянському суспільстві набула завершеного вигляду, оскільки все було підпорядковано владі бюрократії.

Витоки радянської командно-бюрократичної системи започатковувались разом із формуванням російської імперії, яка потребувала великого чиновницького апарату для проведення імперської політики поневолювання народів, духовного гноблення й русифікації, що особливо проявлялось по відношенню до українського народу. Серед інших історичних передумов — глибокі пережитки кріпацтва у свідомості й поведінці людей, нерозвиненість капіталізму, низький рівень культури й освіти широких верств населення, значний вплив насильницьких ідей у революційному русі тощо.

Світовий досвід показав, що одною з вагомих умов існування імперії є надзвичайно високий ступінь централізації державного управління. Такий досвід активно використовували в російській імперії, а пізніше — і в колишньому Радянському Союзі. Ще М. Вебер зазначав, що соціалізм, побудований на засадах централізованої держави, вимагає порівняно з ринковим капіталізмом вищого ступеня бюрократизації й тим самим створює умови для переродження бюрократії з інструменту раціонального управління в панівну силу.

Становлення радянського суспільства започаткувало нову модель соціального розвитку, теоретичною базою якої була марксистсько-ленінська концепція. Домінування принципів і методів силового (примусового) управління, абсолютизація класової боротьби, нехтування національними засадами суспільного життя, відчужування громадян від реальної політики й маніпуляції громадською думкою

стали сприятливими умовами для формування одного з найбюрократичніших суспільств у світі.

Після тривалого протистояння різних політичних сил, громадянської війни, яка принесла багатомільйонні жертви, почався період воєнного комунізму, який означають як перший етап бюрократизації радянського суспільства. Характерним для нього стало всезагальне утвердження командних методів у стилі апробованих традицій казарменого комунізму, а отже — і формування довершеної бюрократичної системи управління тоталітарного типу.

Злам НЕПу і знищення решток ринкової економіки, створення системи сталінського соціалізму був другим етапом, який охопив період 20–40-х років 20 ст. В результаті жорстоких репресій, придушення навіть найменших проявів опозиційної діяльності відбулося закріплення вселаддя партійно-державної демократії й остаточне відчуження трудящих від політичної влади.

Наступний етап бюрократизації радянського суспільства пов'язують з керівництвом державою М. Хрущова. Цей період характерний проявами волюнтаризму і суб'єктивізму, безмежного новаторства керівництва держави без належного врахування соціальних реалій, а це ще більше посилювало роль бюрократії.

Вищим етапом розвитку радянського бюрократизму став період правління державою Л. Брежнєва. Централізація влади і владні повноваження глави держави стають безмежними. Єдина правляча комуністична партія, за конституцією, визначена керівною і спрямовуючою силою суспільства. Боротьба з інакодумством, ієрархічність, номенклатурність і формалізм стають домінуючими принципами суспільного життя. Відбуваються стагнаційні процеси в усіх сферах суспільства, а це зумовлює необхідність оновлювання та інновацій в управлінні.

Період перебудови і незалежного розвитку Української держави виявив усю складність і суперечливість існуючих соціально-економічних відносин і політичних орієнтацій суспільства, привів до поступового падіння вселаддя компартії і до формування багатопартійності, започаткував демократизацію і реформування економіки і політичної системи. Разом з тим глибока, тривала суспільна криза засвідчувала збереження впливу бюрократії, її нездатність вирішувати складні соціально-економічні проблеми і спрямованість своєї діяльності насамперед на задоволення власних інтересів і потреб.

Сучасні політичні дослідження означають бюрократизм як таку систему влади, що заснована на сукупності формальних і неформальних зв'язків службовців, певних повноважень управлінських структур, які дозволяють ігнорувати право, жити за власними законами і процедурами, функціонувати бюрократії як надзаконній владі. Авторитарність, корпоративність та ієрархічність бюрократичної влади призводять до деградації соціальної системи.

Перешкодою бюрократизації суспільних процесів і перетворенню бюрократії з раціональної в ірраціональну структуру, як показує сучасний досвід розвитку держав, є впровадження системи демократичного самоврядування, забезпечення необхідних умов для повноцінного функціонування правової держави і громадянського суспільства.

Проблеми, пов'язані з роллю та функціями бюрократії в демократичному суспільстві, набувають все більшої актуальності. Особливість статусу бюрократії в демократичному суспільстві зумовлюється суперечливістю вимог до її діяльності: бюрократію хочуть бачити одночасно і незалежною, відповідальною за свої дії, і разом з тим — підпорядкованою, залежною від уряду і урядових структур.

Як складовий елемент системи управління, бюрократія є важливою і необхідною умовою функціонування демократичного суспільства. Ефективна і незалежна бюрократія є надійним засобом збереження демократичних засад суспільства, запобігання політичній корупції. І разом з тим бюрократія може бути потенційною загрозою функціонування демократичного суспільства, бо це пов'язане з прагненням необмеженої влади та неконтрольованої діяльності.

В сучасних нових демократичних суспільствах простежуються тенденції посилення впливу бюрократії на розвиток економіки і на розподіл ресурсів, тенденції зростання ролі бюрократії в цілому. Потенційна загроза бюрократії демократичній системі полягає у тому, що вона може бути інструментом для розширення й посилення впливу держави, обмеження сфери функціонування громадянського суспільства. Це може бути у випадку, якщо бюрократія уникне контролю за її діяльністю з боку тих виборних органів, успішній діяльності яких вона повинна сприяти.

Суперечливість, а в багатьох випадках невизначеність ролі і функцій бюрократії в демократичному суспільстві призводять до конфліктності, до намагання політичних діячів і керівників бюрократичних структур розширити свої повноваження. Управлінська еліта, з одного боку, залежить від уряду, втілює в життя політику, визначену політичним

керівництвом, а з іншого — сама бере участь у розроблянні політики уряду, виступає як повноправний партнер.

У сучасних нових демократичних державах бюрократія стає все могутнішою і незалежною, її повноваження і компетенція чітко не визначені, часто суперечливі, а це може призводити до загострення боротьби за владу.

Таким чином, для демократичного суспільства наявність могутньої і компетентної бюрократії є важливою умовою його функціонування. І разом з тим для запобігання всевладдю бюрократії, перетворювання інтересів бюрократії у визначальний смисл її діяльності необхідні чітке визначення сфер компетенції, забезпечення відкритості й підзвітності управлінської еліти виборним органам і органам самоврядування.

Особливість функціонування бюрократії в сучасному українському суспільстві визначається складними трансформаційними процесами. Об'єктивна необхідність реформування всіх сфер суспільного життя поставила перед усіма управлінськими структурами проблему кардинальних змін системи управління, її принципів, методів, кадрового забезпечення тощо.

Послаблення, а потім і розпад централізованої авторитарної системи управління колишнього Радянського Союзу, втрата впливу чиновницького апарату часів командно-адміністративної системи відкрили можливість формування корпоративної бюрократії. Управлінську еліту України складали представники державної бюрократії, головним чином міністерств і відомств, партійна еліта, директорський корпус промислових підприємств та колгоспів тощо. З формуванням і зміцненням недержавного сектору економіки зростає вплив компрадорської буржуазії, псевдоринкових, тіньових і кримінальних структур. Значного впливу набуває новостворювана партійно-політична еліта.

Поразка компартії змусила українську політичну і державну бюрократію піти на компроміс з іншими політичними силами, зокрема з силами демократичної орієнтації, залучити і їх до влади і таким чином зберегти на тривалий період свій вплив, реалізувати свої корпоративні інтереси.

Розкол опозиції, пасивність і невизначеність значної частини суспільства щодо реформаційних процесів, нездатність громадян захистити свої соціальні інтереси, права та свободи — усе це дало українській корпоративній бюрократії змогу тривалий час зосереджувати свою головну

увагу на вирішуванні власних інтересів, уникаючи вирішування найгостріших соціальних проблем.

Суперечливість загальнодержавних і корпоративних інтересів чиновницького апарату не раз виявлялась у протистоянні корпоративної бюрократії реформаційним процесам, що загрожує руйнацією молодій державі, протидії могутніх корумпованих інтересів, пов'язаних з управлінськими структурами, зусиллям демократичних сил по стабілізації соціально-економічних і політичних відносин.

Нинішній період соціально-економічного розвитку України з особливою актуальністю виявив необхідність підготовки і формування нової управлінської еліти. Нагальними завданнями сучасного українського суспільства є чітке законодавче врегулювання статусу і функцій бюрократії, спрямування її на розв'язання найактуальніших суспільних проблем, повернення довіри громадян до влади та інститутів управління.

#### **Література:**

1. Вебер М. Три чисті типи легітимності панування // Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
2. Гальчинський А.С. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу — К., 2001. — 365 с.
3. Даль Р.А. Демократія та її критики / Пер. з англ. М. та О Лупішко. — Харків., 2002. — 440 с.
4. Лукашевич М., Слющинський Б. Бюрократія: від минулого до сучасності // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2003. Випуск 16. С. 81–85.
5. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — М.: Изд. полит. литературы, 1954. — Т. 1— С. 219–368.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид.- К.: Генеза, 2004. — 736 с.
7. Рудницька Н.О. Концептуальне розуміння бюрократії і еліти // Український соціум. Науковий журнал. — № 4 (21), — К., 2007. — С. 114–118.

8. Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті українського суспільства.— К.: Ін-т Держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. — 248 с.

*Федирко И. П.* Бюрократия как социальное явление.

Анализируются бюрократия и бюрократизм как социальные явления, исследуются их сущность, функции, основные характеристики.

*Ключевые слова:* бюрократия, бюрократизм, политика, политическая власть, социальное управление

*Fedirko I. P.* Bureaucracy and bureaucratism as a social phenomenon.

Analyzed bureaucracy and bureaucratism as a social phenomenon, reveals their nature, functions, basis characteristics.

*Keywords:* bureaucracy, bureaucratism, politics, political power, social managment.

УДК 32.001.316

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

*Матвієнко А. С.*<sup>©</sup>

*Кандидат політичних наук*

Розглянуто широкий спектр підходів до аналізу територіальної організації публічної влади: від розгляду території як невід'ємної складової держави («державний устрій», «державно територіальний устрій») до акцентування уваги на політико-правових рамках взаємодії між територіальними одиницями та рівнями публічної влади («територіальний устрій», «національно-державний устрій», «політико-територіальний устрій», «адміністративно-територіальний устрій»).

Ключові слова: *державна, державний устрій, територіальний устрій, публічна влада.*

У політологічній і юридичній літературі для позначення територіальної організації публічної влади існує низка термінів, які відображають різні підходи до вивчення цього феномена та еволюцію розвитку політико-правової доктрини. Відсутність чіткого, уніфікованого понятійного апарату створює можливості для неправильного вживання термінів, оптимальному правовому регулюванню адміністративно-територіального устрою держави, удосконаленню правозастосовчої практики у цій сфері. Однак, до певної міри, це стимулює пошук нових підходів у цій сфері, оскільки дає можливість виділити у якості предмета вивчення одну з його особливостей, поглиблюючи уявлення про цей феномен.

У науковій літературі для позначення просторового виміру організації публічної влади вживають цілу низку понять, зокрема таких як «державний устрій», «державно-територіальний устрій», «територіальний устрій», «політико-територіальний устрій», «національно-державний устрій» [1, с.26] тощо, що дає уявлення про підхід, обраний дослідником для дослідження цього явища.

Традиційним для вітчизняної державно-правової науки є широке тлумачення терміна «державний устрій», що дає підставу використовувати його в якості синоніма адміністративно-територіального устрою. Так, Ф. Кирилюк та М. Обушний розуміють форму державного устрою як територіально-політичну організацію держави, що включає політико-правовий статус її складових і принципи взаємовідносин центральних і регіональних державних органів [2, с.459]. В. Ортинський і В. Гришук визначають державний устрій як спосіб поділу держави на певні складові частини та розподіл влади між нею та цими складовими [3, с.20]. Інші науковці висловлюють думку про те, що в поняття державного устрою повинно входити не тільки поняття територіального устрою, але й організація державного механізму (структура центральних державних органів), тому територіальний устрій держави є видовим поняттям родового поняття державного устрою [4, с.164].

В цьому контексті більш точним є розмежування, яке проводить В. Шаповал. Він, зокрема, визначає державний устрій як організацію системи органів державної влади, їх компетенцію та взаємовідносини, а адміністративно-територіальний устрій як спосіб територіальної організації держави шляхом її поділу на адміністративно-територіальні одиниці [5, с.154]. Схожої точки зору дотримується і С. Телешун. На його думку, поняття державного устрою (ладу) є відносно широким і включає в себе територіальний устрій. За своєю суттю, державний устрій — це поняття, що охоплює все коло питань щодо державного ладу в організаційному відношенні, становить певний тип держави, який проявляється в політичних, економічних, соціальних основах і принципах організації держави, правового статусу її громадян, територіального устрою і системи державних органів, тобто це організаційні засади кожної держави. За формою державний устрій — це територіальна або національно-територіальна організація державної влади, поділена на окремі складові частини, які перебувають у тісному взаємозв'язку між собою і вищими органами держави, тобто це поняття щодо всього кола питань про внутрішній поділ території держави на складові частини, їх правовий статус тощо [6, с.36].

Єдності у підходах до визначення державного устрою не спостерігається і у працях російських учених. Під державним устроєм вони часто розуміють внутрішній устрій держави, її поділ на складові частини [7, с.181], систему поділу держави на територіальні утворення

та систему взаємовідносин між центральною владою держави та територіальними одиницями [8, с.64].

Вузьке розуміння поняття «державний устрій» сформувалося на початку 1920-х років. У науці і нормативно-правових документах, починаючи з радянських конституцій, інститут територіального устрою держави називався «державним устроєм». З урахуванням одного з основних ідеологічних положень того часу — про неминуче відмирання держави і права, які, по своїй суті, є буржуазними, керівництво Радянського Союзу спершу не приділяло достатньої уваги юридичним нюансам державного регулювання як такого, і регулювання адміністративно-територіального устрою зокрема. Лише з часом тенденція змінилася і ці питання опинилися у центрі уваги науковців. Однак у радянській юридичній літературі підходи до вибору термінології конституційно-правового регулювання так і не були обґрунтовані достатньою мірою. Дослідники були змушені послуговуватися понятійним апаратом радянських конституцій. Так, термін «державний устрій» у значенні адміністративно-територіального устрою ввійшов у науковий обіг після його закріплення у Конституції СРСР 1936 року та Конституції РСФРР 1937 року, відповідні розділи яких називалися «Державний устрій». Водночас територіальний устрій держави є однією зі складових державного устрою, тому визначати його терміном «державний устрій» було б помилковим. Державний устрій є більш широким явищем, яке включає низку характеристик держави, насамперед, форму правління, форму територіального устрою і форму політичного режиму.

На доцільності вживання терміна «державно-територіальний устрій» наполягають сучасні російські дослідники — Т.Я. Хабрієва та В.Є. Чиркін [9, с.253], оскільки поняття «устрій держави», «державний устрій» мають досить широке значення. Однак, на нашу думку, отожднювати цей термін з поняттям «територіальний устрій держави» було б помилковим. Державно-територіальний устрій виступає лише частиною територіального устрою держави, оскільки йдеться про систему державно-територіальних одиниць держави, наприклад суб'єктів федерації. При цьому система територіального устрою такої держави може включати й інші компоненти.

Досить багато вітчизняних вчених віддають перевагу терміну «територіальний устрій», який визначають як «систему взаємовідносин між державою в цілому, тобто її центральною владою і територіальними

складовими частинами, а точніше — з їх населенням і органами публічної влади, які там діють» [10, с.7].

Широке тлумачення територіального устрою держави пропонує Л.Р. Михайлишин, для якого це не тільки поділ території на окремі її частини. Це також правовий статус територіальних утворень; певна система влади й у правління в них; система взаємовідносин між державою загалом і територіальними одиницями зокрема; система взаємовідносин між територіальними частинами держави [11, с.67].

Відомий український конституціоналіст В.Ф. Погорілко вважав, що територіальний устрій — це передбачена законами територіальна організація держави з метою забезпечення найоптимальнішого вирішення завдань та здійснення функцій суспільства. Вона реалізується, як правило, шляхом поділу території держави на частини — територіальні одиниці, які є просторовою основою для утворення та діяльності відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Тому він пропонував виділяти два основні види територіального устрою: 1) політико-територіальний устрій, який є розмежуванням територій між державними утвореннями всередині держави, що характерно здебільшого для федеративних держав; 2) адміністративно-територіальний устрій, який є внутрішнім поділом території держави на частини, що характерно для Української держави [12, с.882].

У радянській, і дещо меншою мірою, у пострадянській літературі вживається ще один термін для позначення територіального устрою держави — «національно-державний устрій». Цей термін застосовувався щодо територіального устрою СРСР, що складався з п'ятнадцяти союзних республік, а також щодо РСФРР в частині входження до неї автономних республік. Тобто, поняття «національно-державний устрій» більш характерний для федеративних держав. В рамках радянської доктрини розвиток територіального устрою держави, в тому числі федералізація, розглядалася як спосіб вирішення «національного питання», «об'єднання різних національностей Росії в єдину Радянську державу». Марксистсько-ленінська доктрина розглядала федерацію як відповідь на національне питання, в тому числі і подолання соціальної відсталості окремих народів, національних меншин шляхом їх самовизначення в різних формах національно-територіальної автономії. Водночас слід зазначити, що у сучасній Росії чітких критеріїв і закономірностей виділення частини територіальних одиниць держави за національною ознакою, а інших — за територіальним принципом,

так і досі не вироблено. Практика територіального розмежування, виділення національних союзних республік і автономних територіальних одиниць часто руйнувала існуючі економічні зв'язки, ігнорувала об'єктивні потреби населення, історичні традиції держави. Більше того, після кількох десятиліть експериментів так і не вдалося сформувати союзи та автономні республіки, національні автономні територіальні одиниці, в яких би титульні етноси становили абсолютну більшість населення (за окремими винятками). Крім того, використання терміна «національно-державний устрій» у конституційно-правовому регулюванні може породжувати серйозні проблеми. Оскільки саме такий контекст передбачає надання відповідним територіям статусу держав на відміну від інших суб'єктів федерації. У випадку Російської федерації йдеться про виділення першосортних (республік) та другосортних учасників федерації. Тому у деяких публікаціях зустрічається думка про наділення статусом республіки (держави у складі Росії) усіх суб'єктів федерації [13, с.44].

Ще одним вживаним терміном є поняття «політико-територіального устрою» як національно-територіальної організації держави, що охоплює правове становище складових частин держави (республік, штатів, провінцій, земель, кантонів тощо) і порядок взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади [14, с.87]. При цьому юристи пропонують розуміти під «політико-територіальним» устроєм наявність політичних суб'єктів на території держави (націй, держав, що існували раніше, або їх частин тощо) [15, с.180]. До політико-територіальних належать такі одиниці, що характеризуються певною політичною самостійністю та наділені окремими атрибутами державності (конституцією, власним законодавством, системою органів державної влади, громадянством тощо), що дає підстави визначати їх статус як державоподібних утворень (наприклад, суб'єкти федерації, політичні автономії) [16, с.98]. Самоврядними вважаються територіальні одиниці, що слугують просторовою (територіальною) основою місцевого (регіонального) самоврядування, а адміністративно-територіальними — одиниці, які штучно створені центральною владою. В адміністративно-територіальних одиницях державні органи, зокрема, здійснюють виконавчо-розпорядчі організаційні функції з управління економічним, соціально-культурним та політико-адміністративним будівництвом у регіонах.

У вітчизняній літературі та законодавстві паралельно з поняттям «територіальний устрій» широко вживається «адміністративно-територіальний устрій». Так розділ IX Конституції України називається «Територіальний устрій», у ст. 133 якої визначено систему адміністративно-територіального устрою держави.

У Політологічному енциклопедичному словнику, адміністративно-територіальний устрій (адміністративний від лат. *administratio* — керівництво, управління і *territorium* — територія) визначається як поділ території держави на систему адміністративних одиниць (край, область, провінція, департамент, округ, губернія, земля, воєводство, кантон, волость, повіт, район, громада, місто, село і т. ін.) відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади і управління, а також здійснюються спрямовані процеси централізації або децентралізації [17, с.12].

Близьким до цього є визначення адміністративно-територіального устрою як внутрішнього поділу території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціональної організації державного та громадського управління регіонами, народним господарством, загалом політичним і культурним життям [18, с.193]. Варто лише зазначити, що така раціональність значною мірою залежить не лише від об'єктивних чинників (економічних, демографічних, географічних, історичних), а й політичної кон'юнктури, що й зумовлює безперервний пошук оптимальної моделі територіальної організації влади кожною державою.

У юриспруденції під адміністративно-територіальним устроєм розуміють «поділ території унітарної держави або територій суб'єктів федеративної держави на певні частини (області, провінції, губернії, департаменти тощо), у відповідності з якими будується і функціонує система місцевих органів держави» [19]. Такий підхід бере свій початок у радянській юридичній школі, в якій визначали адміністративно-територіальний устрій як «зумовлене сутністю держави науково-обґрунтований поділ території на певні частини, у відповідності з якими побудована система місцевих органів державної влади та інших місцевих державних органів» [20, с.300]. У науці і практиці державного права СРСР для позначення однієї зі складових державного устрою також виживався термін «адміністративно-територіальний устрій». Для позначення територіального устрою союзних та автономних республік виживався термін «національно-державний устрій», для інших регіонів,

їх територіальних одиниць і населених пунктів — «адміністративно-територіальний устрій». У Конституції СРСР 1977 р. територіальному устрою були присвячена глава 8 під назвою «Національно-державний устрій СРСР».

Іноді в якості синоніму вживається термін «адміністративно-територіальний поділ», оскільки поняття «адміністративно-територіального устрою» включає створення, перетворення і ліквідацію адміністративно-територіальних одиниць. Адміністративно-територіальний поділ, як і територіальний устрій загалом — системи, що включають співвідношення їх складових, динаміку їх взаємодії і розвитку. В той час як поділ — певна статична складова, поділ території на складові частини, вираження функціональної характеристики явища поділу території держави на територіальні одиниці. У свою чергу, в науці використовується поняття «адміністративно-територіальний процес», як складова адміністративно-територіального устрою одночасно з терміном «адміністративно-територіальний поділ» [21, с.83]. Таким чином, виділяється динамічна і статистична складові адміністративно-територіального поділу. Відповідно, доцільно говорити як про загальний територіальний поділ держави як статистичної складової, так і про динаміку територіальних утворень, як частини територіального устрою держави.

Отже, багатоплановість самого феномена територіальної організації публічної влади дає змогу використовувати для його позначення як досить широкі терміни (такі «державний устрій», «державно-територіальний устрій», що акцентують увагу на території як невід'ємній складовій держави), так і значно вужчі («територіальний устрій», «національно-державний устрій», «політико-територіальний устрій», «адміністративно-територіальний устрій»), що відображає його залежність від політико-правових рамок взаємодії між самими територіальними одиницями, так і між рівнями публічної влади.

### Література:

1. Чиркин В. Е. Сравнительное конституционное право. — М.: Манускрипт, 1996.
2. Політологія/[За заг. ред. Ф. М. Кирилюка]. — К.: Здоров'я, 2004.
3. Основи держави і права України: Підручник/[За ред. В. Л. Ортинського, В. К. Гришука, М. А. Мацька]. — К.: Знання, 2008.

4. Сурілов А. Теорія держави і права. — Київ-Одеса: Вища школа, 1989.
5. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. — К.: ИД «Княгиня Ольга», 2007.
6. Телешун С. Державний устрій України. Перспективи розвитку // Віче. — 2000. — № 7 (100).
7. Общая теория права и государства: Академический курс / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 1998.
8. Иванов В. В. Новые подходы к теории территориального устройства и федеративная система России // Правоведение. — 2002. — № 3.
9. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. — М., 2005.
10. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / [За заг. ред. В. Г. Яцуби]. — К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002.
11. Михайлишин Л. Р. Системи місцевого управління зарубіжних країн: порівняльний аналіз. — Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2009.
12. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007.
13. Конюхова И. А. Структура Российской Федерации: современное состояние и перспективы совершенствования // Государство и право. — 2007. — № 2.
14. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / [За заг. ред. В. О. Ріяки] — К.: Юрінком Інтер, 2007.
15. Златопольский Д. Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. Учебник для студ. вузов. — М.: Зерцало, 1990.
16. Методологічні засади адміністративно-територіальної реформи в Україні: соціально-економічні аспекти / Під ред. Б. М. Данилишина. — К.: Основи, 2011.
17. Політологічний енциклопедичний словник. — К.: Генеза, 1997.
18. Енциклопедія сучасної України: Т.1. / НАН України. — К., 2001. — С. 193.
19. Комарова В. В. Некоторые проблемы правового регулирования административно-территориального устройства (вопросы теории и практики) // Право и власть. — 2002. — № 2.

20. Советское государственное право / Под ред. С.С. Кравчука. — М., 1983.
21. Саломаткин С. А. Административно-территориальное устройство Российской Федерации: Вопросы теории и практики. — М., 1995.

*Матвиенко А. С.* Теоретико-методологические подходы к изучению территориальной организации публичной власти

Рассмотрен широкий спектр подходов к анализу территориальной организации публичной власти: от рассмотрения территории как неотъемлемой составной государства («государственное устройство», «государственно-территориальное устройство») до акцентирования внимания на политико-правовых рамках взаимодействия между территориальными единицами и уровнями публичной власти («территориальное устройство», «национально-государственное устройство», «политико-территориальное устройство», «административно-территориальное устройство»).

Ключевые слова: *государство, государственное устройство, территориальное устройство, публичная власть.*

*Matvienko A. S.* Theoretical and methodological approaches to the study of territorial organization of public authority

The wide range of methodological approaches to analysis of the territorial organization of public authority is presented: from examination territory as the integral part of state (state structure, state and territorial structure) to underlining the political and legal frame of interaction between territorial units and levels of public authority (territorial division, nationality and state structure, political and territorial division, administrative and territorial division).

Key words: *state, state structure, territorial division, public authority.*

УДК 061.263.3

## МЕХАНІЗМИ КОМУНІКАЦІЇ «ДЕРЖАВА — ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

*Збишко І. С.*<sup>©</sup>

*Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова*

Розглядається історія розвитку процесу взаємодії держави і громадянського суспільства, механізми взаємодії держави — громадянського суспільства, процеси інтеракції держави — громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *громадянське суспільство, держава, громадські організації*

Глобалізаційні виклики змушують українську державу брати за зразок цивілізаційні досягнення саме європейського континенту у складі якого громадянські суспільства великих і малих країн відіграють істотну роль у внутрішній і зовнішній політиці держав. Сучасна вітчизняна політична система та інститути громадянського суспільства проходять складний і неоднозначний період спонтанного розвитку теоретичне осмислення якого має наблизити пересічного громадянина, науковця, політика і політолога до знаходження відповідей на численні запитання стосовно демократичності українського суспільства, ефективності діяльності державної влади, можливості впливу на неї інститутів громадянського суспільства та національної еліти. Чисельними теоретичними розвідками доведено, що громадянське суспільство є потужним носієм недержавної форми публічної влади, що здатна достатньо ефективно упорядковувати організаційні відносини майже в усіх сферах життєдіяльності пересічної людини і територіальної громади завдяки системі місцевого самоврядування і тому приймає політичні і управлінські рішення, що опираються на функціонування сукупність політичних структур, притаманних саме йому, суспільству, і тому незалежних від держави.

Щодо питання інтеракції громадянського суспільства з державою, то на сучасному етапі розвитку наукової теоретичної думки в історичному і соціально-політичному аспектах «увагу зосереджено на інституційних передумовах розмежування громадянського і політичного суспільств та

пов'язаних з цим особливостях демократичного врядування в умовах суспільної і державної трансформацій» [1, с. 305].

Існують суперечності у чинному законодавстві, недосконалість практичних норм механізму застосування демократичного конституціоналізму, закритість влади та її небажання співпрацювати із громадськістю, низький рівень правової культури та громадсько-політичної свідомості як на рівні владних структур, так і на рівні населення тощо. Усе це сприяє відчуження населення від влади та сприймання її як ворожої та такої, що дбає лише про власні інтереси.

Найсуттєвішим доказом негативного процесу у взаємодії між громадянським суспільством та державою стало Розпорядження Кабінету міністрів України від 20 червня 2012 р. № 389-р «Про визнання такими, що втратили чинність, розпоряджень Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035 та від 22 липня 2009 р. № 858», що фактично скасовує Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [2]. До Розпорядження КМУ від 20 червня 2012 р. у Концепції було визначено, що «сьогодні в Україні нарізла потреба у виробленні системи заходів і механізмів ефективного партнерства держави та громадянського суспільства, оскільки органи влади, що співробітничать з інститутами громадянського суспільства, підвищують результативність своєї діяльності і підсилюють її правомірність в очах громадян» [3]. Така постанова розгляду питання взаємодії та впливу держави на громадянське суспільство цілком відповідає наступному твердженню щодо отримання якісних результатів такої інтеракції та встановлення певної системи в українському суспільстві, а саме: «у суспільстві перехідного періоду, до якого належить Україна, рецидиви тоталітаризму можуть бути подолані завдяки розвитку громадянського суспільства, яке приходить не ззовні, а стає продовженням попередньо набутого громадянського поступу. Якщо ж громадянське суспільство не стає стійкою основою соціальних змін, то політична сфера неминуче перебуватиме під впливом рецидивів авторитаризму і політичного контролю над приватною сферою індивідуального життя. Це означатиме, що політичний простір державного життя визначатиметься мінімальним залученням громадянства і тяжітиме до контролю над громадянським суспільством» [1, с. 312].

За цих умов вивчення процесу розвитку інтеракції «держава — громадянське суспільство» в Україні є нагальною потребою і вимагає виявлення дійсно існуючих механізмів співпраці громадянського

суспільства з державою на сучасному етапі розвитку українського суспільства. З цією метою проведемо оцінку особливостей взаємодії українського громадянського суспільства з державою на теренах нашої країни з урахування світових тенденцій розвитку цього процесу та вітчизняних особливостей розвитку.

Ретроспективний аналіз теорій взаємодій держави та громадянського суспільства показав, що процес взаємодії починається фактично з моменту перших спроб визначення громадянського суспільства. Ще Цицерон та Аристотель визначали спільні риси громадянського суспільства та держави, до яких належало поняття вільного громадянина.

Далі взаємозалежність та взаємодію між громадянським суспільством і державою висвітлюється в класичних теоріях Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля, А. де Токвіля та інших.

Т. Гоббс стверджує, що «завдяки державній владі, а також спокою та порядку, докорінно змінюються і створюються умови для появи суспільства вищого рівня» [4, с. 122], де філософ має на увазі саме громадянське суспільство. Він наголошує на добровільній згоді людей, які артикулювали бажання на забезпечення їм почуття безпеки; тут реалізується відповідна політика за допомогою державної влади, яка перебуває під впливом цих людей і діє в їхніх інтересах [4, с. 43].

Також у класичних теоріях взаємодії держави та громадянського суспільства за Дж. Локом, М. Монтеск'є та А. Фергюсоном громадянське суспільство розглядається з позиції узгоджених цивільних відносин між громадянами та як протиборство з державною владою.

Протистояння громадянського суспільства з державою за права і свободи людини також висуває в своїй фундаментальній праці «Права людини» (1791) Томас Пейн. Так, за його розумінням громадянське суспільство покликане знищити деспотичну владу засобом перетворення держави у національну республіку з легітимним народним суверенітетом задля забезпечення рівності та свободи громадян.

За Г. Гегелем громадянське суспільство має бути підпорядковане державі національного характеру, що визначає специфіку його активності і раціональних дій.

В свою чергу А. де Токвіль висуває думку про первинне значення громадянського суспільства у процесі демократичного врядування над державою, але при обов'язковій підтримці існування громадянського руху з боку держави.

Отже, до першої половини XIX ст. положення взаємодії держави та громадянського суспільства, які були сформовані Дж. Локом, А. Фергюссоном, Ш.-Л. Монтеск'є, Ф.-Г. Гегелем, А. де Токвілем та ін., які започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства і держави, ґрунтуються на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їх праві захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі держави.

Далі в історії розвитку процесу взаємодії держави і громадянського суспільства за К. Марксом відбувається процес ототожнення громадянського суспільства з буржуазним, я отже визнання необхідності знищення такого як фундаменту розвитку приватної власності. Період розуміння громадянського суспільства та його розвитку, «який настав під впливом ринку, його антигромадянських тенденцій (надмірного індивідуалізму, різкого соціального розшарування, наростання класових антагонізмів), тривав від середини XIX до другої половини XX ст. Суспільство, за висловом Дж. Кіна, «дичавіє», загострюються класові суперечності, панують насильницькі методи розв'язання протиріч. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, у тому числі і одна з найрадикальніших — марксизм» [5].

У другій половині XX ст. відновилися спроби визначення проблем взаємодії громадянського суспільства з державою. Нові реалії суспільства загального добробуту в країнах розвиненої демократії привернули до нього увагу тих вчених, які намагаються знайти способи поєднання зусиль держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх та більшої соціальної справедливості. Аналіз громадянського суспільства як чинника демократичного розвитку політичного режиму тісно пов'язаний зі статусом приватної власності та участю у її правовому забезпеченні державної влади. Так, відповідно до концепцій ліберальної, республіканської і деліберативної моделей громадянського суспільства у його співпраці з державою, статус приватної власності визначається не лише поняттям природного права, але й обґрунтуванням його меж з огляду на культурні традиції конкретного державного утворення. Саме у цьому аспекті може йтися про можливість ініціювання тих функцій, які здатна виконувати держава, приймаючи на себе зобов'язання бути посередником і гарантом ринкових відносин та угод. Прихильники ліберальної доктрини щодо відносин держави і громадянського суспільства, зокрема такі, як Ф. Гаск, Л. Рід, Д. Роулз, М. Ньютон, вважають, що саме ринкові угоди, які засновані

на визнанні стихійної креативності індивідуального життя, можуть бути ефективним інструментом розвитку окремої особи в сенсі поглиблення її приватної і публічної свободи [1, с. 311].

З іншого боку, Ю. Габермас вважає, що «громадянське суспільство — це суспільна сфера, яка є посередником між суспільством та державою, в якій суспільство виступає носієм громадської думки» [6, с. 83]. В свою чергу, Дж. Кін вважає, що громадянське суспільство і державні установи повинні функціонувати відносно незалежно, як два основних партнери, але водночас вони перебувають у стані взаємодоповнення в умовах суспільного та демократичного порядку [7, с. 34].

Досить змістовно характеристику процесу розвитку громадянського суспільства у другій половині ХХ ст. надає наш співвітчизник Олександр Рябека у науковій праці «Державно-громадське управління у дискурсі демократизації суспільства» (2011), де визначає, що в цей період, який багатий на історичні події, продовжується формування системи взаємодії держави і громадянського суспільства — все більша кількість громадянських організацій, що піднімаються по вертикалі, а не залишаються лише в площині громадянського суспільства. Такий підйом спонукає до пошуку нових форм взаємодії, нових механізмів впливу, що виливається у формування системи державно-громадського управління, особливістю якої є активний вплив громадських організацій на державну владу через створення відповідних структур.

Можна виділити два напрями в аналізі взаємодії громадських організацій з державою. Перший напрям — це формально-правове забезпечення такої взаємодії; другий — це форми, яких набуває така взаємодія [8, с. 197–198].

Як визначається сучасними дослідниками, можливі такі форми взаємодії держави та громадських організацій як одиниць громадянського суспільства:

— співпраця: громадянське суспільство й держава внутрішньо єдині, індивідуальні й загальні інтереси збігаються і реалізуються спільними зусиллями всіх громадян і держави як цілого, держава виступає винятково засобом задоволення розумних потреб усіх громадян (ідеальний варіант);

— домінування держави, поглинання державою громадянського суспільства: держава перетворюється на самодостатнє утворення, яке починає паразитувати на громадянському суспільстві, використовуючи

його як засіб задоволення інтересів правлячої еліти (тоталітарне суспільство);

— домінування громадянського суспільства — повне підпорядкування громадянським суспільством держави, руйнування її як носія загальної волі й засобу досягнення спільних інтересів;

— домінування окремих сегментів громадянського суспільства: держава перетворюється на чисту формальність, своєрідну ширму для прикриття, маскування безчинств приватних осіб чи їхніх корпорацій; владні ресурси держави використовуються для задоволення егоїстичних інтересів одних індивідів і придушення опору інших;

— відчуженість, розірваність, протистояння громадянського суспільства й держави, перманентна боротьба між ними на паритетних засадах (дійсний теперішній стан у більшості «відкритих суспільств» [9, с. 57–60]).

У світовій політичній науці узагальнено досвід інтеракції «держава — громадянське суспільство», який містить аналіз різних теоретичних концепцій. Найбільш значущими серед них є: концепція плюралістичної демократії та корпоративізму (неокорпоративізму), а також досить інтенсивно розробляється на даний час «мережевий підхід».

У 60-ті — 70-ті рр.. XX століття з'являються дослідження, автори яких формують напрямок неокорпоративізму на основі судження про те, що не у всіх випадках процес прийняття та реалізації державних рішень зводиться до впливу організованих угруповань на державну владу або ж до заснованого на балансі сил взаємодії еліт, тобто домінування окремо взятих сегментах громадянського суспільства.

Згідно позиції неокорпоративізму, «в реальній дійсності часто має місце більш складна взаємодія інтересів і держави, в ході якої кожна зі сторін спільно бере участь в виробленні та прийнятті державних рішень і управлінському процесі як загальному» [10, с. 157].

Така неузгодженість призводить до розробки нового теоретичного «мережевого» підходу, який характеризується виникненням значної кількості нових суспільних груп, які активно вступають у взаємодію не тільки з державним апаратом, але і між собою, формуючи, таким чином, багатомірні і багатопланові зв'язки.

В основі концепції політичних мереж лежить принцип рівноправної взаємодії учасників на основі взаємної відповідальності і зобов'язань. Необхідно особливо підкреслити, що дана концепція розглядає державу як одну з безліч учасників взаємодії в процесі прийняття політичних

рішень (на відміну від концепції корпоративізму, яка закріплює за державою домінуючу роль у виробленні політики), що знаходиться в тісній взаємодії з іншими суб'єктами (на противагу плюралістичній концепції, яка передбачає відносну незалежність держави в процесі узгодження інтересів). При цьому акцентується увага на активному й усвідомленому процесі взаємодії учасників, що формують політичне рішення і беруть участь у його виконанні.

Таким чином, теорія політичних мереж має ряд характеристик, які підсумовують досвід плюралізму, корпоративізму і неокорпоративізму у сфері реалізації інтересів учасників інтеракції.

Для України можливе застосування даної концепції з метою аналізу механізмів інтеракції «держава — громадянське суспільство», об'єктивно впливає з різноманітних критеріїв ефективності політичних мереж, одним з яких є інтеграція мережі навколо владного ключового агента, яким в даному контексті є держава як інститут, який забезпечений великим обсягом ресурсів, у тому числі владних, у порівнянні з інститутами громадянського суспільства.

Не менш істотним критерієм ефективності виступає механізм прямого фінансового контролю, виконання якого закріплено за державою, і загальної мережевої стабільності, що при виконанні інших організаційних умов сприяє формуванню та ефективному функціонуванню політичних мереж.

Зазначимо, що при розгляді процесів інтеракції «держава — громадянське суспільство» за роки незалежності в Україні роль держави в суспільстві залишається й надалі монопольною, хоча діюче законодавче поле надає широкий спектр прав та можливостей об'єднанням громадян. Громадські організації мають право виступати учасниками цивільно-правових відносин, представляти та захищати свої законні інтереси у державних та громадських органах, брати участь у політичній діяльності, вносити пропозиції до органів влади і управління. Це означає, що громадські організації виступають повноправним суб'єктом політичних відносин, можуть, за законом, здійснювати вплив на учасників політичного процесу. Але необхідно також визнати, що існуючі взаємовідношення «держава — громадянське суспільство» в Україні — це лише контурна нормативно-правова схема, яка за результатами попередніх досліджень дисертаційної роботи наповнена, насамперед, формальним змістом.

В той же час українському громадянському суспільству притаманний фрагментарний рівень, слабкість недержавних організацій (надалі — НДО) та їх коаліцій, неефективність влади у вирішенні соціальних проблем, залежність бізнесу від влади, особливо на місцевому рівні, за таких умов міжсекторна співпраця, не завжди будується на партнерських засадах, має місце переважання одного сектору над іншим, що в кінцевому результаті не сприяє покращенню соціально-економічного становища громади.

З іншого боку, за роки незалежності новостворені всеукраїнські та місцеві НДО фактично відображають суспільну реакцію на процеси трансформації переходу до ринкового суспільства. Вони намагаються налагодити механізми відповідальності та підвищення ефективності дій влади у відстоюванні інтересів та потреб своїх членів.

Багато НДО заповнюють ніші, в яких держава більше не надає послуг, за які вона несла відповідальність раніше. Також ці організації починають брати на себе завдання підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності уряду за прийняття рішень [11].

Таким чином, на прикладі реалізації запровадження моделей взаємодії «держава — громадянське суспільство» в Україні бачимо, що сучасна політика такої інтеракції не може обмежуватися раніше встановленими формами і потребує перегляду сутнісного розуміння цього процесу з іншої точки зору взаємозалежного впливу усіх структурних компонентів взаємодії

Отож, варто наголосити на тому, що взаємодія між численними механізмами стратифікації, які реально існують в Україні не може вже вміщуватися в розуміння дихометричної моделі взаємодії «держава — громадянське суспільство», а досвід і загальний вплив різних соціальних рухів, що використовують ці механізми, повинні представляти новий шлях для соціально-політичних досліджень механізмів взаємодії суспільства і держави.

### Література:

1. Бородій О. В. Розвиток теорії взаємодії громадянського суспільства і держави у філософській науці / О. В. Бородій // Науковий вісник НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20.3. — С. 305–313.
2. Розпорядження Кабінету міністрів України від 20 червня 2012 р. № 389-р «Про визнання такими, що втратили чинність, розпоряджень Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р.

- № 1035 та від 22 липня 2009 р. № 858» // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/389-2012-p>
3. Розпорядження Кабінету міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (із змінами та доповненнями) // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-p>
  4. Гоббс Т. Сочинения / Томас Гоббс. — М., 1991. — 611 с.
  5. Крупняк А. С. Громадянське суспільство як об'єкт і суб'єкт управління суспільним розвитком / А. С. Крупняк // Школа розвитку громадянства: [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://gromada-ks.blogspot.com/2010/12/blog-post\\_2271.html](http://gromada-ks.blogspot.com/2010/12/blog-post_2271.html)
  6. Habermas J. Between Facts & Norms / J. Habermas. — Polity Press, 1997. — 364 с.
  7. Keane J. Democracy & Civil Society / J. Keane. — London, 1988. — 400 с.
  8. Рябека О. Г. Державно-громадське управління у дискурсі демократизації суспільства: монографія / О. Г. Рябека / за наук. ред. проф. В. П. Бега; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 289 с.
  9. Ситник П. Громадянське суспільство та держава: особливості їх взаємодії / П. Г. Ситник // Стратегічна панорама. — 2002. — № 4. — С. 57–60.
  10. Галкин А. А. Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом / А. А. Галкин // Политические исследования. — 2000. № 6. — С. 147–159.
  11. Малахова О. В. Концепция взаимодействия государства и институтов гражданского общества в российском политическом процессе» / О. В. Малахова // Среднерусский вестник общественных наук. — 2008. — № 4. — С. 68–71.

*Збышко И. С.* Механизмы коммуникации «государство — гражданское общество»

Рассматривается история развития процесса взаимодействия государства и гражданского общества, механизмы взаимодействия государства — гражданского общества, процессы интеракции государства — гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, государство, общественные организации.*

*Zbyshko I. S.* Mechanisms of communication «state — civil society»

The history of the process of interaction between the state and civil society, mechanisms of state — civil society, the processes of interaction of a civil society in Ukraine are analyzed.

Keywords: *civil society, the state, the mechanisms of interaction, nongovernmental organizations.*

УДК 328.126 (477).001895

## КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

**Баскакова Ю. В.** ©

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України*

Розглядаються питання розвитку та становлення парламентаризму в Україні, діяльності політичних партій та взаємозалежності між діяльністю парламенту та роботою депутатських фракцій.

Ключові слова: *парламент, парламентаризм, депутатські фракції, політичні партії.*

**Постановка проблеми.** Діяльність парламенту є надзвичайно важливою і суттєво впливає на діяльність виконавчої й судової гілок влади. Парламент є єдиним законодавчим органом влади. Він є основною владною структурою держави, що може протистояти виконавчій владі у її прагненні отримати якомога більше прав для реалізації владних повноважень. Будь-який дисбаланс у протистоянні цих двох владних гілок завжди несе у собі елемент загрози для демократії. На протязі багатьох століть знані світові філософи, політологи та соціологи, працюючи над теоретичними засадами побудови демократичного суспільства, намагалися врахувати всі можливі прояви негативних рис характеру людей, які стоять за владним кермом, аби створити такі умови, за яких неконтрольовані дії владних осіб були б неможливими.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову відповідно до ст. 6 Конституції України. В основному законі ст. 75 визначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Оскільки носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, а народ може здійснювати владу безпосередньо і через органи державної влади, діяльність парламенту є формою опосередкованого управління народом державою. Верховна Рада як орган державної влади, покликана забезпечувати діяльність держави шляхом своєї парламентської діяльності. Державні органи призначаються саме для безпосереднього

здійснення державної влади, для цього вони наділяються повноваженнями державно-владного характеру, керують державою, соціальними процесами та суспільними справами. Отже, діяльність Верховної Ради є діяльністю державно-владного органу, що за своїм характером є формою опосередкування діяльності держави.

Парламент є уособленням частини державної інституції, а саме є однією із гілок влади, які в сукупності являють собою організацію державної влади.

Інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави. Інтерес до проблем функціонування інституту парламентаризму у вітчизняній науці державного управління викликаний процесами, що відбуваються в українському суспільстві.

Важливим фактором у процесі функціонування демократичних політичних систем виступають політичні партії, оскільки вони є ефективним інститутом самоорганізації громадян до здійснення влади. Разом з тим політичні партії виступають фактором диференціації суспільних інтересів і, відповідно, формування соціальних груп, які, усвідомивши ці інтереси, прагнуть зреалізувати їх через завоювання політичної влади або ж — якомога потужнішого впливу на структури цієї влади.

Представництво партій в українському парламенті на сьогодні будується за фракційним принципом. Якщо виходити з того, що саме поведінка фракцій у парламенті має бути чинником прийняття тих чи інших державно-політичних рішень, то ефективною слід вважати таку фракційну систему, в межах якої існують передумови для формування необхідної для прийняття законодавчих актів більшості. Така більшість може скластися як на постійній партійній основі, так і на основі ідейної близькості з широкого кола питань. Як переконливо свідчить досвід зарубіжних країн, формування у вищому законодавчому органі держави стабільного і ефективного партійного представництва є однією з визначальних передумов поступового розвитку держави на демократичних засадах, економічного зростання тощо.

Вирішальну роль у створенні передумов для формування стабільної партійної фракційної системи відіграє законодавство про політичні партії та громадські об'єднання. Досконала нормативна база, що регламентує функціонування політичних партій, є позитивним чинником інституалізації останніх, дає змогу оптимізувати формат і ступінь фрагментації

партійної системи. Норми вітчизняного законодавства, що забезпечують фракційну стабільність парламенту, визначають правові механізми регулювання діяльності депутатських об'єднань, парламентарів і безпосередньо впливають на якість роботи парламенту, політичну стабільність, розвиток держави на демократичних засадах та її економічне зростання.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.** Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми становлення парламентаризму, розвитку партійних систем та забезпечення механізмів фракційної стабільності парламенту досліджувалися вченими країн Заходу. Серед них варто виділити Г. Адамса, Р. Арона, П. Бурдьє, Р. Даля, Ж.-М. Денкена, М. Догана, М. Дюверже, А. Лейпхарта, Р. Міхельса, Р.-Ж. Шварценберга.

Серед зарубіжних вчених постсоціалістичних країн в розрізі дослідження даної проблеми слід відзначити здобутки А. Авторханова, Т. Бекназар-Юзбашева, Ф. Бурлацького, К. Гаджієва, В. Гельмана, В. Коломейцева, І. Левіна, В. Любіна, С. Перегудова, С. Пшизової, М. Чілли, Н. Шевцової, Т. Шмачкової, Ю. Юдіна. Тому дослідження питання фракційної стабільності парламенту України викликає значний інтерес у теоретичному та прикладному аспектах.

Науково-теоретичною базою є праці вітчизняних і зарубіжних вчених в галузях державного управління, політології та права. Зокрема: С. Бабія, Е. Базовкіна, М. Білецького, М. Погребинського, А. Білоуса, К. Богомаза, В. Якушика, Н. Гаєву, О. Гараня, В. Журавського, І. Калмакана, О. Брищенка, М. Кириченка, А. Колодій, О. Корнієвського, В. Костицького, Т. Кузьо, В. Литвина, І. Музику, Ф. Рудича, М. Примуша, А. Слюсаренка, М. Томенка, Ю. Шведа, Г. Шморгуна, В. Яблонського, які акцентують увагу на взаємозв'язку фракційної стабільності парламенту України із ефективною діяльністю політичної системи та державного управління.

Конституційно-правовою основою становлення парламентаризму, забезпечення діяльності політичних партій та депутатських фракцій є наступні нормативно-правові джерела: Конституція України 28.06.1996 № 254 к/96-ВР [1], закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III [2], закон «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 року № 1861-VI [3], «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року № 4061-VI [4], «Про статус

народного депутата України» від 17 листопада 1992 року N 2790-XII [5], Положенням про депутатську фракцію (групу).

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед невіршених частин загальної проблеми все ще залишається потреба в дослідженні конституційних засад становлення і розвитку парламентаризму в Україні, проблематики в діяльності політичних партій та депутатських фракцій, механізмів забезпечення фракційної стабільності парламенту України.

**Формулювання цілей статті (постановка завдання).** Мета статті — дослідити конституційно-правові засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні, значення і роль діяльності політичних партій та депутатських фракцій в забезпеченні функціонування парламентаризму в Україні.

**Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.** Системна криза пострадянської України й нездатність Верховної Ради ефективно виконувати функції демократичного парламенту зумовили доцільність проведення конституційно-правової реформи. У рамках трансформації українського суспільства активізувався конституційний процес, і центральним питанням політичної реформи стала зміна форми державного правління, перерозподіл повноважень між парламентом і Президентом. Від успішності здійснюваної реформи залежить не тільки демократична визначеність політичної системи країни, а й можливість інтеграції України в європейські структури згідно з проголошеним зовнішньополітичним курсом [6]. 30 вересня 2010 Конституційний Суд України прийняв рішення, в якому він визнав закон про внесення змін до Конституції N 2222 (2222-15), прийнятий 8 грудня 2004 року, неконституційним і зобов'язав привести у відповідність з попередньою Конституцією 1996 року (254 к/96-ВР) усі прийняті пізніше закони [7].

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. На етапі демократичних реформ соціальна структура змінюється надто швидко й часто трапляється, що необхідні інституційні перетворення відбуваються зі значною затримкою. Інерційність української політичної системи багато в чому пов'язана з недоліками функціонування інституту парламентаризму. Сучасна українська політична еліта на практиці демонструє

неспроможність ефективно керувати соціально-економічними та політичними процесами. Розвитку пострадянської України притаманна тривала нестабільність усієї державної системи, яка посилюється через відсутність форм реальної відповідальності владних структур.

Розвиток Української держави в перехідний період пов'язаний з необхідністю дати визначення поняттю «парламентаризм» та визначити провідну роль політичних партій у розвитку парламентаризму.

Парламентаризм — широке за змістом поняття, яке охоплює і форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової гілок влади, і систему взаємодії держави та суспільства [8, с. 463].

На думку Шаповала В. М. парламентаризм — це система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади [6, с. 463].

Цікавою є позиція із застосуванням двох підходів (широкого й вузького) наведено визначення парламентаризму в політологічному словнику за редакцією М. Головатого й О. Антонюка. Зокрема, в широкому значенні парламентаризм — це система державної влади, за якої вельми істотна роль належить народному представництву (парламенту), у вузькому значенні — це система владних відносин, за якої чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів, коли провідну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький, законодавчий і контролюючий орган влади [9, с. 563].

Як зазначив Ю. Шемшученко парламентаризм — це система організації й функціонування державної влади з особливою роллю парламенту. Він наголошує, що місце парламенту серед інших державних органів і його діяльність «визначають характер і зміст парламентаризму» [10].

Також цікавим, безперечно, є підхід до розуміння парламентаризму в умовах перехідного суспільства відомого науковця М. Сьєдіна. Учений пропонує аналізувати парламент як у правовому, так і в політичному аспектах. У першому випадку йдеться про роль парламенту, який визначається конституційно-правовими нормами, у другому — про фактичну його участь у політичному процесі, що інколи не передбачено нормами Конституції. Такий підхід відтворює ускладнення суспільного життя, яке не можна регулювати тільки за допомогою законів та адміністративних методів із боку держави. Така ситуація є наслідком посилення ролі громадянського суспільства. А коли його «агентами впливу» на державу є

партії, то держава для таких цілей змушена звертатися по допомогу до парламенту, рекрутуючи як «агентів впливу» парламентаріїв [8, с. 10].

Максимально наближають поняття парламентаризму до самого парламенту також автори енциклопедичного довідника з державного права ФРН, які стверджують, що парламентаризм — це форма представництва народу (коріння її сягає середньовіччя), що набуває вигляду обраних чи скликаних зборів [11, с. 24].

І хоча є класична інтерпретація, що характеризує парламентаризм як розподіл влад на законодавчу, виконавчу і судову, варто коректніше підходити до такого визначення. Рациональнішим є використання словосполучення «поділ влади». Наприклад, видатний політолог і філософ Р. Дарендорф зазначав, що поділ влади — «це розмежування функцій єдиної державної влади, розмежування повноважень між відповідними державними органами, забезпечення їх балансу і взаємного стримування» [12, с. 36].

Парламентаризм як елемент політичної структури держави зазвичай розглядають крізь призму організації найвищих органів державної влади і отожднюють із парламентарною (парламентською) республікою чи монархією. Проте це не може ставити під сумнів значущість парламентів і парламентаризму за умов президентської, парламентської чи змішаної республіки. Окрім того, в межах таких визначень є чимало конкретніших моделей, сутність яких також виявляється за допомогою епітета «парламентська» — чи то як допоміжного прикметника, чи то як базового елементу певної форми правління [13].

Отже, можна констатувати, що побудова демократичного суспільства неможлива без існування інституту парламенту.

Ефективність роботи парламенту значною мірою визначається правовими засадами діяльності та функціонування законодавчого органу влади, політичних партій, депутатських фракцій, рівнем правової культури й політичною відповідальністю.

Західноєвропейський політичний процес протягом останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом появи загальних виборів та виникнення політичних партій. Вибори при цьому виступили єдиним способом легітимації політичної влади, а політичною інституцією, що робить можливим існування демократичних процедур — виступили політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Вибори та політичні партії в західноєвропейській традиції дуже тісно пов'язані

між собою. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії монополізували процес формування керівних політичних еліт. Політичні партії представляють певні політичні програми, які намагаються отримати підтримку в найширших мас виборців (електорату) і в такий спосіб пройти процес легітимації. У відповідності до самої виборчої логіки «відповідальних» керівних еліт існує необхідність виникнення, свого роду, організації посередників здатних до інтеграції суспільства. Політичні партії є найдосконалішим інструментом, який бере на себе відповідальність за керівництво політикою держави, то вони найчастіше намагаються визначити в провідну роль контексті виборчої конкуренції. Однією з фундаментальних основ ліберальної демократії є те, що її «якість» приймати рішення громадяни оцінюють через активну участь у виборах.

Політичні партії, сформувавшись у XIX ст. як відповідь на бажання отримати більшу кількість голосів на парламентських виборах — стали важливим елементом всіх сфер сучасного політичного життя. Політики розвивали політичні партії в цьому часі як засіб їхньої підтримки на виборах, але партії в ході свого існування довели, що можуть виконувати значно більшу кількість різноманітних соціально важливих ролей.

Розвиток демократичних політичних систем переконує нас в тому, що політичні партії в цілому залишаються найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів в сфері політики.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політичні партії можна і належить трактувати як своєрідні інститути посередництва між соціальними групами (наприклад класами, етнічними чи релігійними групами) та процесом прийняття рішень, який відбувається в рамках структури державної влади. Становлять вони невід'ємний елемент демократичної політичної системи. Науковці згодні з тим, що у так званих «відкритих суспільствах» повинен існувати такий спосіб зв'язків (інституції, процедури, механізми), які уможливають накладання визначених обмежень на тих, що керують суспільством. Служать вони осередками, що зв'язують суспільство з політичними елітами і, одночасно, мають особливе значення для збереження статусу

відкритості самого суспільства. Чим відкритішим є суспільство тим сприятливіші в ньому умови для стабільності демократії. Якщо визнаємо реалізацію певних функцій за невід'ємну передумову стабілізації соціальної системи, а також гарантію його цілісності, то повинні ми розглядати цей процес в контексті оформлення цілого укладу взаємних зв'язків між його елементами. Контроль суспільної поведінки, процес політичної участі, пропаганда нових цінностей, спосіб відбору лідерів, процес глибинних системних трансформацій — все це вимагає виникнення взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи. Створення власне таких «ланок поєднання» є винятково важливою функцією політики, і особливу роль в цьому посідають політичні партії. Вони поєднують між собою державу та її громадян.

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією та законодавством України. Держава сприяє розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює рівні умови для діяльності їх об'єднань.

Фракційна діяльність у парламенті з багатопартійною системою є нормальним і корисним явищем, що забезпечує відображення та захист інтересів різних соціальних груп, класів і верств населення. У парламентську фракцію, таким чином, можуть входити як депутати однієї політичної партії, так і декількох партій (тобто політичної сили — об'єднання близьких за платформами партій). У такому разі депутати парламентської фракції об'єднуються для провадження спільної політичної лінії.

Фракції визначаються як «сили, що конкурують між собою за завоювання впливу на головні інституції внутріпартійного керівництва, на формування партійної політики і на добір партійних лідерів та партійних кандидатур на державні посади».

Разом з тим, відсутність стабільної фракційної структури в парламенті зумовлюється і низкою правових чинників.

По-перше, Закон «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року № 4061-VI передбачає проведення виборів народних депутатів України за змішаною виборчою системою, відповідно до якої половина складу парламенту обиратиметься в одномандатних виборчих округах і будуть суто формально пов'язані (якщо взагалі була пов'язана) з партіями, які подолають виборчий бар'єр. А друга половина 225 депутатів будуть обиратися за пропорційною системою у загальнодержавному

багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій. Саме депутати, які будуть обрані за мажоритарною складовою виборчої системи, можуть стати основою фракційної нестабільності.

По-друге, аналіз чинного законодавства України (у тому числі — Конституція України) свідчить, що нечітке розмежування обов'язків не дозволяє нести відповідальність парламенту, глави держави і уряду за результати та послідовність державної політики.

По-третє, законодавство, яким визначався порядок роботи Верховної Ради України (Регламент Верховної Ради України, Закон «Про комітети Верховної Ради України») не передбачало запровадження ефективних механізмів забезпечення стабільності фракційної структури парламенту.

Згідно зі ст. 58 Закону «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. N 1861-VI депутатські фракції формуються із числа народних депутатів, обраних за виборчими списками політичних партій та народних депутатів, які були висунуті політичною партією в одномандатних округах. При формуванні депутатської фракції до її складу також за умови додержання засад діяльності такої фракції можуть увійти народні депутати, обрані в одномандатних округах, які реєструвалися кандидатами у народні депутати шляхом самовисування.

Згідно зі статтею 60 вищезазначеного закону визначений порядок реєстрації та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп) — кожна депутатська фракція (депутатська група) реєструється в Апараті Верховної Ради. Умовою реєстрації є надходження до Апарату Верховної Ради підписаного особисто кожним народним депутатом, який увійшов до складу депутатської фракції (депутатської групи), письмового повідомлення про сформування депутатської фракції (депутатської групи). У письмовому повідомленні зазначаються повна (та, за наявності, скорочена) назва депутатської фракції (депутатської групи), її персональний склад та партійна належність членів депутатської фракції (депутатської групи), а також прізвища голови депутатської фракції (депутатської групи) та заступників голови депутатської фракції (депутатської групи) з розрахунку не більше одного на 15 членів депутатської фракції (депутатської групи). Повна та скорочена назва депутатської фракції має збігатися з назвою відповідної політичної партії. Повна та скорочена назва депутатської групи не повинна співпадати з назвами зареєстрованих депутатських фракцій (депутатських груп).

Мінімальні вимоги до створення фракцій є заниженими і відсутність відповідних законодавчих механізмів запобігання збільшенню кількості фракцій і груп в парламенті, міжфракційні переходи народних депутатів України, окрім дестабілізації політичної структури парламенту, зумовлюють виникнення ще однієї проблеми — недотримання принципу пропорційного представництва в складі парламентських комітетів депутатських фракцій і груп.

У зв'язку із зазначеним особливою актуальності набуває пошук правових механізмів забезпечення юридичної відповідальності політичних партій та депутатських фракцій українського парламенту в умовах подальшого розвитку парламентаризму в Україні.

**Висновки і перспективи подальших розробок:** Досліджено, що вирішальну роль у створенні передумов для функціонування парламентаризму та стабільної партійної фракційної системи відігріє законодавство про політичні партії та громадські об'єднання.

Розвинене законодавство про політичні партії є одним з найважливіших чинників інституалізації партій, стримування фрагментації та забезпечення стабільності партійної системи. Враховуючи сучасне деструктивне положення українського парламенту в системі державних органів України, досліджено особливості правового статусу політичних партій та громадських організацій у забезпеченні фракційної стабільності парламенту. Обґрунтовано, що наявність правових механізмів забезпечення фракційної стабільності вітчизняного парламенту є однією з найактуальніших проблем, яке б зіграло важливу роль у стабілізації політичного та економічного життя країни.

Для розв'язання проблеми фракційної стабільності парламенту України необхідно:

— запропоновано внести зміни до чинного виборчого законодавства України стосовно забезпечення фракційної стабільності Верховної Ради України;

— прийняти за основу Проект Виборчого кодексу України № 4234 від 19.03.2009 р. [14];

— внести зміни в Закон України «Про статус народного депутата України» № 2790-XII від 17 листопада 1992 року в межах норми про дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі зайняття несумісними з депутатським мандатом іншими видами діяльності і у разі фракційних переходів з однієї фракції до іншої;

— запропоновано внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» № 1861-VI від 10 лютого 2010 року задля забезпечення фракційної стабільності парламенту України;

— прийняття заходів щодо забезпечення кадрового потенціалу українських партій. Оскільки проблема виборів до парламенту — це не тільки проблема виборчої системи, інших механізмів, скільки проблема відсутності в Україні потужних політичних партій. Для того, щоб партія була спроможна забезпечити власне представництво у виборчих комісіях, представити повний список кандидатів у депутати, чисельність її членів повинна складати не менше 35 тисяч осіб. Це обмеження необхідно закріпити на законодавчому рівні;

— потужним стримуючим фрагментацію політичних партій фактором має бути запровадження практики скасування реєстрації тих з них, що не брали участі у загальнонаціональних виборах в Україні двічі — тричі разів підряд;

— одним з найважливіших етапів виборчого процесу, які безпосередньо впливають на формування партійного представництва у парламенті, є процес складання партійного виборчого списку. Оскільки фракція — це, по суті, продовження партії, то партійний з'їзд повинен мати законодавчо закріплене право коригувати партійні списки;

— серйозною проблемою, що постійно піднімається на всіх рівнях, але так і не знайшла законодавчого вирішення, є переходи депутатів з однієї фракції в іншу. Це не тільки дискредитує пропорційну виборчу систему, але й послаблює партійну структуру. Заборона подібних переходів є однією з головних передумов структуризації парламенту на партійній основі. Питання застосування дисциплінарної відповідальності або втрати депутатського мандату депутатом, що змінив фракцію, повинно бути вирішене на рівні Конституції України.

### **Література:**

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254 к/96-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III.- Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
3. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI.— Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.

4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. № 4061 — VI. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
5. Закон України «Про статус народного депутата України: Закон України: прийнятий 17 листопада 1992 р. № 2790 — XII. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
6. Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: Навч. посібн. — К.: УАДУ, 2000.
7. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV від 30 вересня 2010 року N 20-рп/2010. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
8. Съедин Н. А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине (сравнительный политологический анализ): Автореф. дис. ... канд. полит. наук. — М., 2002.
9. Навчальний посібник з політології для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
10. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму // Право України. — 1998. — № 1. — С. 17.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004.
12. Древаль Ю. Парламентаризм «приглушений» чи раціональний? // Віче. — 2003. — № 9.
13. Мироненко Є. Політологічний аналіз теорії дослідження парламентаризму: умови розвитку в сучасній Україні // Персонал. — 2007. — № 6.
14. Проект Виборчого кодексу України: Законопроект: від 19.03.2009 № 4234. — Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/>

*Баскакова Ю. В.* Конституционные основы становления и развития парламентаризма в Украине

Рассмотрены вопросы развития и становления парламентаризма в Украине, деятельности политических партий и взаимосвязь между деятельностью парламента и работой депутатских фракций.

Ключевые слова: *парламент, парламентаризм, депутатские фракции, политические партии.*

*Baskakova U. V.* The constitutional basis of the formation and development of parliamentarism in Ukraine.

The article deals with the problems of functioning of the Parliament and political fractions and of interdependency between the work of the Parliament and functioning of political fractions.

Keywords: *parliament, parliamentarism, deputy fractions, political parties.*

УДК 323.225 (470)

## ПРОТЕСТИ 2011–2012 РОКІВ У РОСІЇ: ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ВЛАДИ

*Паламарчук М. О.*®

*Кандидат політичних наук, завідувач сектору відділу  
глобалістики та безпекових стратегій Національного інституту  
стратегічних досліджень*

Аналізується взаємозв'язок масових протестів 2011–2012 років та виборів до Державної думи та президента Російської Федерації, еволюція позицій сторін політичного конфлікту.

Ключові слова: *масові протести, вибори, політична комунікація, політичний конфлікт, радикалізація.*

Неочікувана як для влади, так і опозиційних сил Росії активізація протестного руху до того відносно політично пасивного населення вже справила суттєвий вплив на розвиток внутрішньополітичних процесів у цій країні. Протестний рух унаочнив політичний конфлікт російської влади та значної частини суспільства, який донині не розв'язано. Відбувається пошук нової точки рівноваги, нового «соціального контракту» на заміну попереднього — «політична лояльність у обмін на зростання добробуту», який визначав політичну ситуацію у Росії більш ніж десятиліття. З іншого боку, помітний спад рівня протестної активності, породжений усвідомленням як лідерами опозиції, так і пересічними опозиційно налаштованими громадянами вичерпаності нинішньої форми протестів для досягнення власних політичних цілей дозволяє розглядати масові протести періоду 2011–2012 років як до певної міри завершене явище.

Актуальність його дослідження для України обумовлена двома основними чинниками. Насамперед, рівень економічних, політичних та соціальних зв'язків України та Російської Федерації визначає важливість розуміння процесів, які відбуваються у сусідній державі для вчасного реагування на нові виклики та можливості у двосторонніх стосунках. Крім того, значна кількість подібних властивостей російської та української політичних систем, культурна близькість суспільств обумовлює

потребу врахування російського досвіду як українськими дослідниками, так і суб'єктами політичного процесу.

Значний суспільний резонанс масових протестів в Росії забезпечив високий рівень інтересу російських дослідників до цього феномену. В. Іноземцев [1, с. 16–18] та В. Гельман [2, с. 78–79, 82] з дещо відмінних позицій розглянули протестні кампанії у контексті еволюції політичного режиму Росії. Теоретичне дослідження проблем реалізації права на протест, водночас суттєвою мірою проілюстроване прикладами з подій 2011–2012 років здійснила А. Троїцкая [3]. Аналіз політичних технологій, застосованих російською владою для нейтралізації виклику її легітимності внаслідок масових протестів здійснив Д. Нежданов [4].

Тим не менш, як видається, наявна потреба дослідження протестів 2011–2012 років як відносно самостійного суспільного явища з власною динамікою, яке не було повністю детерміноване ходом попередньої еволюції політичної системи Росії. Відповідно, **метою** даної статті є аналіз протестної кампанії в Росії як конфліктної політичної комунікації між частиною суспільства і владою.

Виборчі кампанії часто стають каталізатором протестної активності у країнах з неконсолідованими демократичними інститутами. Електоральні процеси підвищують рівень політичної мобілізації, унаочнюють правопорушення для широких верств населення [3, с. 34]. Не викликає сумнівів, що у масових виступів у російських містах була низка глибинних причин, обумовлених попередніми політичними процесами. Водночас, російським керівництвом було допущено низку тактичних політичних прорахунків, які сприяли розростанню протестів та залученню до них громадян, які до того практично не цікавилися політикою.

Стилістика оприлюднення рішення В. Путіна щодо участі у президентських виборах у 2012 році викликала у значної частини російського суспільства, насамперед серед представників середнього класу, побоювання щодо консервації існуючої суспільно-політичної ситуації принаймні на найближчі 12 років (два строки президентських повноважень, відповідно до внесених у конституцію Російської Федерації змін) чи навіть її погіршення. На сьогодні середній клас у Росії, особливо його вищі прошарки, незадоволений якістю публічних послуг, надання яких забезпечується органами влади, закритістю «соціальних ліфтів», почуттям незахищеності перед свавіллям та корупцією чиновників. При

цьому громадяни не бачать можливості вплинути на ситуацію у рамках сформованої у Росії системи політичних відносин [5].

Адекватною відповіддю на такі настрої могло б стати певне розширення поля політичних гравців, зокрема відновлення присутності у Думі ліберально орієнтованої партії. Такий крок дав би надію відповідному сегменту електорату на поступальний розвиток політичної системи Росії та створення каналу артикуляції його інтересів. Проте усунення бізнесмена М. Прохорова від керівництва партією «Правое дело», яке обумовило поразку цієї партії на парламентських виборах 2011 року, продемонструвало неготовність російської влади до такого сценарію.

Політичним наслідком нав'язування безальтернативності партії «Єдина Росія» стало збільшення числа виборців, які голосували за інші допущені до виборів партії не через підтримку їх програмних положень або попередньої діяльності, а з метою продемонструвати власне негативне ставлення до «партії влади». Іншою тенденцією стала активізація громадянської активності, спрямованої на фіксацію порушень виборчого процесу. При цьому активно використовувалась їх відеофіксація за допомогою мобільних пристроїв та поширення матеріалів про виявлені громадянами порушення у мережі Інтернет.

У цілому кількість порушень під час нинішніх виборів у Державну думу РФ суттєво не відрізнялася від попередніх виборчих кампаній. Водночас, оскільки інформація про порушення поширювалась вже не стільки партійними активістами, а людьми, які не були зацікавлені у конкретних результатах голосування, їй довіряли більше, ніж офіційним даним. За таких умов твердження керівництва Центральної виборчої комісії РФ про відсутність фальсифікацій викликало обурення, особливо серед соціально активних жителів великих міст [6].

Відповідні чинники справили суттєвий мобілізаційний ефект. Вже наступного дня після виборів до Державної думи Росії в організованій громадським рухом «Солідарність» акції на Чистопрудному бульварі у Москві взяли участь кілька тисяч громадян. За спостереженнями журналістів, чимало з них не були схожі на постійних учасників заходів опозиції. Акція була санкціонована владою. Але коли частина її учасників після завершення основного мітингу рушила у напрямі Луб'янки, вона була зупинена поліцією. Більше трьохсот протестуючих було затримано, серед них відомі громадські діячі. Під час затримань поліцією широко застосовувалася фізична сила та спецзасоби, зокрема проти журналістів, які висвітлювали акцію [7].

Спроби придушити протестні настрої виключно силовими засобами за умов їх достатньої поширеності та інтенсивності зазвичай не мають успіху або призводять до надзвичайно тяжких побічних наслідків. Критично налаштовані до російської влади громадяни, зіткнувшись з перспективою посилення репресивних дій та подальшого обмеження особистих свобод, взяли участь у заходах протесту, організованих 10 грудня 2011 року (наступна субота після дня виборів до Державної думи).

Цього дня помітні акції пройшли у багатьох російських містах [8]. Проте наймасовіші заходи відбулися на Болотній площі у Москві. Міліція оцінила кількість учасників у 25 тис. осіб. Навіть за консервативними незалежними оцінками мітинг зібрав до ста тисяч учасників, попри заходи, спрямовані на мінімізацію їх кількості (зміна місця проведення акції менше ніж за добу до її початку, оголошення суботи днем навчання у школах і т.п.). Проте після початку акції правоохоронні органи не намагалися втручатися у її хід. Попри те, що у мітингу взяли участь представники різних соціальних прошарків, його тон визначали насамперед бізнесмени, високооплачувані наймані працівники та представники вільних професій. Зі сцени виступило кілька відомих діячів культури.

З іншого боку, учасники акції були явно налаштовані на мирне висловлення власної позиції. Резолюція, ухвалена на мітингу, містила вимоги щодо лібералізації політичної системи Росії, серед яких звільнення політичних в'язнів, реєстрація опозиційних партій, перегляд законодавства про вибори. Персоналізованим «уособленням ворога» став керівник Центвиборчкому РФ В. Чуров [9].

Реакція російського керівництва на протести була неоднозначною. З одного боку, президент РФ Д. Медведєв у своєму посланні запропонував низку реформ, спрямованих на лібералізацію політичної системи, які кореспондували з вимогами протестуючих. Більш обережно, але у тому ж напрямі висловився і прем'єр-міністр В. Путін. Водночас останній намагався представити мітинги протесту як результат підривної діяльності з боку іноземних країн та вжив на адресу учасників цих заходів образливу лексику [10].

Закономірним наслідком такої реакції російського керівництва стало обурення громадян, що підтримували вимоги протестуючих. Новий масовий мітинг на проспекті Сахарова у Москві 24 грудня 2011 року навіть за даними МВС зібрав більше учасників, ніж протести 10 грудня.

Чимало з присутніх прийшли з критичними та сатиричними гаслами на адресу В. Путіна. Заклик не голосувати за нього на майбутніх виборах увійшов до резолюції мітингу [11]. Як і 10 грудня, менші за масштабами протестні акції відбулися у низці російських міст.

Діючий керівник уряду РФ та на той час кандидат на посаду президента В. Путін постав перед складною дилемою. Виконання вимог протестуючих означало б фактичний демонтаж створеної ним системи влади. З іншого боку, ігнорування масових акцій протесту суттєво посилювало ризик загострення протистояння з необхідністю застосування для утримання влади репресивних заходів. Такий варіант розвитку подій, навіть не враховуючи негативних наслідків для позицій Росії на міжнародній арені та її економічного розвитку, не виключав поразки влади.

Виходячи з політичної ситуації, що склалася, В. Путін та його радники як основний мотив виборчої кампанії обрали необхідність запобігти загрозі масштабної політичної дестабілізації і розпаду держави. Вони активно використовували суспільну пам'ять про події часів розпаду СРСР та звертались до аналогій з Лютневою революцією 1917 р. В. Путін позиціонував себе як єдиний лідер, який спроможний запобігти такому варіанту розвитку подій.

На думку російських експертів, В. Путіну вдалося об'єднати навколо себе «аморфну більшість». «Основні маси у провінції злякалися приви́ду смуту» [12], що власне і забезпечило перемогу кандидата від влади вже у першому турі голосування. Крім того, й громадяни, які не підтримували В. Путіна, краще усвідомили ризики, пов'язані з дестабілізацією ситуації. Це знизило їх рішучість щодо дальшого посилення тиску на владу.

Тим не менше, самого по собі залякування можливими негативними наслідками зміни керівництва Росії могло б бути недостатньо для забезпечення стабілізації ситуації. В. Путін мав продемонструвати середньому класу, що він усвідомлює його проблеми та готовий дещо змінити власну політику. Хоча важливим елементом його кампанії було протиставлення «багатих москвичів» справжнім росіянам, що живуть у «глибинці», ряд месіджів кандидата було спрямовано саме на ліберальну аудиторію. Йдеться, насамперед, про серію з 7 статей, опублікованих у провідних друкованих виданнях Росії.

Вже назва першої з них «Россия сосредотачивается — вызовы, на которые мы должны ответить» викликала асоціації з епохою лібе-

ральних реформ Олександра II. У ній йшлося, зокрема, про небезпеку не лише революції, але й «застою». У наступних статтях В. Путіна чимало положень також було адресовано саме середньому класу (роздержавлення та дерегуляція економіки, посилення протидії корупції, розширення простору для політичної конкуренції тощо) [13].

До участі у виборах у якості кандидата був допущений М. Прохоров. Його участь дозволила висловити свою позицію тим виборцям, яких не влаштовував «традиційний набір кандидатів» — лідерів парламентських партій Г. Зюганова (КПРФ), В. Жириновського (ЛДПР) та С. Миронова («Справедлива Росія»). Третє місце та майже 8% голосів Прохорова [12] продемонстрували можливість появи у Росії повноцінної ліберальної партії, що може суттєво пожвавити політичні процеси. З іншого боку, приналежність Прохорова до «олігархів», пов'язані з ним публічні скандали суттєво знижували ризик конкуренції з ним для В. Путіна.

Крім відповідних передвиборних обіцянок, напередодні дня голосування В. Путін ще раз звернувся до ліберального виборця. Під час зустрічі з головними редакторами зарубіжних видань 2 березня 2012 року він заявив, що «усвідомлює, що середній клас висуває вищі вимоги до влади, оскільки частіше стикається з свавіллям та корупцією чиновників». В. Путін підкреслив, що повністю розділяє відповідну стурбованість та претензії, наголосивши, що після виборів курс на лібералізацію політичної системи, започаткований тодішнім президентом РФ Д. Медведевим, буде продовжено [14].

5 березня 2012 р., наступного дня після голосування, було оприлюднене доручення президента РФ за результатами зустрічі з керівниками опозиційних партій. У ньому йшлося про перевірку законності дій уряду Москви стосовно відмови узгоджувати публічні заходи опозиції, здійснення аналізу законності та обґрунтованості вироків по **т.зв.** «політичним справам», а також підготовку пропозицій щодо скликання Конституційних Зборів [15].

Сподівання на те, що влада дослухається до їх побажань, стало одним з чинників зниження протестної активності жителів великих міст. У мітингу опозиції у Москві 5 березня 2012 р. навіть за оцінкою організаторів взяло участь не більше 20 тис. осіб, що суттєво менше кількості учасників попередніх протестних акцій. Лише дві-три тис. осіб підтримали заклик лідера радикального крила опозиції С. Удальцова

перетворити мітинг на безстрокову акцію протесту, який він проголосив після завершення санкціонованого владою заходу.

Відповідна спроба частини мітингуючих була оперативно припинена поліцією. При цьому затримання здійснювалися у жорсткий спосіб, постраждало кілька журналістів. Масові затримання відбулися і під час акції опозиціонерів у Петербурзі. Загальна кількість затриманих досягла кількох сотень осіб. Щоправда, більшість з них, включно із затриманими лідерами опозиції, були відпущені за кілька годин [16]. Мітинг 10 березня на Новому Арбаті у Москві зібрав приблизно стільки ж учасників, як і акції 5 березня (близько 20 тис. осіб), навіть попри те, що проводився у вихідний день. Організатори мітингу закликали до проведення наступних протестних акцій у травні 2012 року [17]. Фактично така позиція означала визнання результатів виборів, оскільки тривала перерва у протестній кампанії фактично надавала поверненню В. Путіна на пост президента Російської Федерації статусу доконаного факту.

Відповідні політичні успіхи російської влади вірогідно спонукали її до спроби припинити публічні прояви незадоволення її курсом. Напередодні та під час офіційної інавгурації В. Путіна) 6–8 травня 2012 р. правоохоронці відновили застосування жорсткої тактики проти протестуючих. Паралельно розпочався і досі не завершений процес законодавчих змін, спрямованих на обмеження небажаної для влади політичної активності, під час якого фактично були демонтовані чимало з формальних ознак демократичної ліберальної держави [18].

Такі дії влади мали певний мобілізаційний вплив на жителів великих російських міст. Вже 14 травня відбулася «контрольна прогулянка», організована кількома відомими російськими письменниками на чолі з Б. Акуніним, учасники якої перекрили рух на кількох вулицях у центрі Москви. Попри те, що ініціатори акції спеціально не зверталися за дозволом на проведення заходу, поліція не намагалася перешкодити його проведенню. Навіть після ухвалення нового закону, що радикально збільшує штрафи за порушення під час масових акцій, у опозиційному «Марші мільйонів», який відбувся 12 червня 2012 р. у Москві, взяло участь кілька десятків тисяч росіян [19].

Водночас, опозиційно налаштовані громадяни переконалися, що навіть масові мирні акції не змушують владу до реальних поступок протестуючим. Проте абсолютна більшість противників влади наразі не готові і не бажають переходити до більш радикальних акцій про-

тесту, хай навіть у мирних формах. Так, кілька спроб розбити наметове містечко у Москві (за зразком акції «Окупуй Уолл-Стріт» у США) були легко припинені поліцією через відносну нечисленність учасників відповідних протестних заходів [20].

**Висновки:** Масштабна протестна кампанія в Російській Федерації 2011–2012 років стала реакцією середнього класу на неефективність механізмів вираження його інтересів, запропонованих існуючою політичною системою Росії. Не маючи адекватної можливості висловити свою позицію під час виборів до парламенту, значна кількість громадян заявила про свої вимоги безпосередньо, шляхом участі у масових заходах. Як радикалізація вимог, так і зростання масштабів протестів були викликана спробами влади їх ігнорувати, непропорційним застосуванням сили проти учасників масових акцій. Після зміни позиції керівництва Росії, зокрема обіцянок влади враховувати інтереси середнього класу та частково виконати вимоги протестуючих, протестна кампанія пішла на спад. Це, власне, і уможливило відносно спокійний перехід президентських повноважень від Д. Медведєва до В. Путіна.

Представники російського середнього класу протестують не стільки проти свого нинішнього становища яке не завжди є комфортним, але у цілому прийнятне, скільки у зв'язку з тривогою за своє майбутнє у випадку продовження нинішніх трендів розвитку політичної та соціально-економічної ситуації в Росії. Відповідно, опозиційно налаштованим городянам є що втрачати, що спонукає їх до обережності. Важливо також, що факт наявності нехай наразі пасивної, але патерналістично налаштованої переважної більшості населення Росії, ціннісно-культурні установки якої суттєво відрізняються від цінностей **т.зв.** «креативного класу», суттєво підвищує для останнього ризики політичних і економічних перетворень.

Такі установки опозиційних соціальних прошарків з одного боку, полегшували б досягнення компромісу з владою щодо поступової лібералізації політичної системи Росії. З іншого боку, російське керівництво вірогідно оцінило власні ризики, пов'язані з можливою втратою контролю за темпами розширення простору політичної конкуренції як більш значні, ніж породжені згортанням подальшого політичного діалогу з опозицією.

Протидіючи несанкціонованій політичній активності та фактично ігноруючи політичні вимоги середнього класу, російська влада неминує радикалізує опозиційні настрої. Більш того, опозиційність має

шанси перетворюється на певний культурний тренд серед міського населення, подібно до ситуації, яка мала місце в останні роки існування Російської Імперії та СРСР. За таких умов суттєво ускладнюється забезпечення реалізації модернізаційних завдань, які стоять перед Російською Федерацією.

### Література:

1. Иноземцев В.Л. Перспективы развития России в новом политическом цикле / В.Л. Иноземцев // Полис. Политические исследования — 2012. — № 3. — С. 7–8.
2. Гельман В.Я. Расцвет и упадок электорального авторитаризма в России / В.Я. Гельман // Полития. Журнал политической философии и социологии политики. — 2012. — № 4. — С. 65–88.
3. Троицкая А. Право на протест: содержание и эффективность реализации / Александра Троицкая // Сравнительное конституционное обозрение. — 2012. — № 5. — С. 34–42.
4. Нежданов Д. Референдум легитимности-2012: технологии легитимации результатов выборов президента России / Денис Нежданов // Власть — 2012. — № 10. — С. 37–39.
5. Орех А. Белый год / Антон Орех // Ежедневный журнал [Электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=11663>
6. Захаров М. Новый кризис веры / Михаил Захаров // Полит. РУ [Электронный ресурс]. — режим доступа: [http://www.polit.ru/article/2011/12/06/krizis\\_very/](http://www.polit.ru/article/2011/12/06/krizis_very/)
7. «Такого я в Москве не видел года с 93-го». На Лубянке прошли массовые столкновения митингующих с полицией // Коммерсантъ [Электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1831691>
8. Митинги в городах России 10 декабря // Новая газета [Электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/news/52497.html>
9. Митинг на Болотной площади прошел без эксцессов // Росбалт [Электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/moscow/2011/12/10/922948.html>
10. Макаров И. Разбуженные и оскорблённые / Иван Макаров // Коммерсантъ [Электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.kommersant.ru/Doc/1840506>

11. Митинг на проспекте Сахарова: хроника // Грани.Ру [электронный ресурс]. — режим доступа: <http://grani.ru/Politics/Russia/activism/m.194408.html>
12. Иванов М. Владимир Путин не досчитался 4 миллионов [Электронный ресурс] / Максим Иванов // Комерсантъ — 2012 — № 40. — Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/1887294>
13. Авторские статьи Путина [Электронный ресурс] // Владимир Путин 2012— режим доступа: <http://www.putin2012.ru/#index>
14. Председатель Правительства России В. В. Путин встретился с главными редакторами ведущих иностранных изданий [Электронный ресурс] // Сайт Председателя Правительства Российской Федерации В. В. Путина — режим доступа: <http://premier.gov.ru/events/news/18323/>
15. Перечень поручений по итогам встречи с руководителями незарегистрированных политических партий [Электронный ресурс] // Президент России — режим доступа: <http://президент.рф/поручения/14683>
16. Митинги 5 марта. Хроника. [Электронный ресурс] // Lenta.ru — режим доступа: <http://lenta.ru/chronicles/thedayafter/>
17. Крайний митинг. Оппозиционеры вышли на акцию протеста [Электронный ресурс] // Lenta.ru — режим доступа: <http://lenta.ru/articles/2012/03/10/onemoremeeting/>
18. Соломатин М. Дегуманизация права / Михаил Саламатин [Электронный ресурс] // Полит.ру — режим доступа: [http://www.polit.ru/article/2012/07/17/dehum\\_droit/](http://www.polit.ru/article/2012/07/17/dehum_droit/)
19. Митинги в День России в столице прошли без пришествий [Электронный ресурс] // РИА Новости — режим доступа: [http://ria.ru/trend/opposition\\_actions\\_12062012/](http://ria.ru/trend/opposition_actions_12062012/)
20. Оппозиционеры восстановили лагерь на Кудринской площади [Электронный ресурс] // Полит.ру — режим доступа: <http://www.polit.ru/news/2012/05/21/kudrinskaya-square/>

*Паламарчук М. О.* Протесты 2011–2012 років у Росії: динамика взаимодействия общества и власти

Анализируется взаимосвязь массовых протестов 2011–2012 годов и выборов в Государственную думу и президента Российской Федерации, эволюция позиций сторон политического конфликта.

Ключевые слова: *массовые протесты, выборы, политическая коммуникация, политический конфликт, радикализация.*

Palamarchuk M. O. Protests of 2011–2012 in Russia: dynamics of interaction between society and the authorities

The author analyzes the relationship of mass protests during 2011–2012 years and elections to the State Duma and the President of the Russian Federation, as well as the evolution of party's positions in political conflict.

Keywords: *mass protests, elections, political communication, political conflict, radicalization.*

УДК 321.7:323.21

## ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ВЛАДНО-ВОЛЬОВИХ ЗАСОБІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

**Смірнова В. О.**<sup>©</sup>

*Кандидат педагогічних наук, викладач кафедри політології, соціології і соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*

Розглядається проблематика ефективного застосування владно-вольових засобів у діяльності політичних лідерів Заходу другої половини ХХ століття на прикладі діяльності Ш. де Голля, К. Аденауера, М. Тетчер і Р. Рейгана. Окрема увага звертається на дослідження технократизму як сучасного стилю політичного мислення і владно-управлінської діяльності, який має вагому вольову складову.

Ключові слова: *політична воля, технократизм, Ш. де Голль, К. Аденауер, М. Тетчер, Р. Рейган.*

Проблематика політичної волі при поверховому погляді уявляється доволі вузько спеціалізованою. Втім, для справжнього фахівця, який цікавиться цими питаннями, стає зрозумілим: означена проблематика тільки тоді стає актуальною і затребуваною, коли вона розглядається у подвійному — теоретико-прикладному — ракурсі. Одним з найцікавіших та найактуальніших аспектів саме прикладного дослідження феномену політичної волі є вивчення й аналіз досвіду реалізації вольових якостей у практичній діяльності політичних лідерів демократичного спрямування. Особливо важливим, зважаючи на сьогодинішній системно-кризовий стан більшості держав світу, є дослідження тих засобів і важелів, які допомогли західним лідерам ефективно долати кризові явища та успішно вирішувати конфліктні ситуації у своїх країнах переважно демократичними і легітимними методами. Саме цим можна пояснити вибір мети представленої статті — розгляду досвіду застосування владно-вольових засобів у діяльності західних політичних лідерів у другій половині ХХ століття.

Основними завданнями цього дослідження є: 1) доведення, що технократизм став основою для застосування владно-вольових засобів у діяльності провідних політичних лідерів Заходу у післявоєнний період; 2) вивчення досвіду творення «нової Франції» та «нової Німеччини» на прикладі аналізу характерних проявів політичної волі у діяльності Ш. де Голля та К. Аденауера; 3) висвітлення «сильних» і «слабких» сторін владно-вольової діяльності М. Тетчер; 4) визначення впливу політичної волі на успішність президентства Р. Рейгана.

Представлена стаття була підготовлена з використанням праць вітчизняних і зарубіжних науковців. На окрему увагу заслуговують роботи — результати дисертаційних праць українських дослідниць Н. Рудницької (присвячена розглядові неоконсервативної політики західних урядів у 70–80-х рр. XX століття) та О. Черевко (висвітлює політичні та соціально-економічні аспекти діяльності М. Тетчер), а також монографії російських науковців М. Молчанова «Де Голль» та С. Перегудова «Тетчер і тетчеризм», американського вченого Ч. Уільямса «Аденауер. Батько нової Німеччини».

Досвід застосування владно-вольових засобів у діяльності західних політичних лідерів у другій половині XX століття на переконання автора найдоречніше розглядати з позицій аналізу технократизму як політичної ідеології, стилю політичної культури та владно-управлінської діяльності. На користь означеної науково-методологічної позиції є декілька переконливих аргументів.

По-перше, найвизначнішими західними політичними лідерами другої половини минулого століття, у діяльності яких чітко простежується вольова складова, були такі технократи-неоконсерватори, як Р. Рейган, М. Тетчер, Г. Коль та їх попередники Ш. де Голль і К. Аденауер. Саме названі політичні лідери стали уособленням політики своїх країн на тривалий період, започаткувавши якісно новий етап їх політичного, економічного і подекуди соціокультурного розвитку та провівши низку реформ в усіх сферах життя суспільства, що мали значення не тільки для суто національного, але й для світового розвитку. З іменами цих політичних діячів пов'язується тлумачення політичного лідера (президента або очільника уряду) не просто як персоніфікатора специфічних управлінсько-виконавчих функцій, але й як носія особливого роду впливу на суспільство — впливу владно-вольового характеру. Так, спираючись на визначення політичної волі в якості особливого роду «... явища психіки, що виражається у рішучості здійснювати ті чи інші дії,

засновані на суб'єктивних уявленнях про цілі цих дій та умови оточуючого світу» (визначення російських науковців С. Мокіна і С. Бандури) [1, с. 46], можна відслідковувати безпосередній зв'язок між владно-вольовими якостями названих політичних лідерів та успішністю й ефективністю їх соціально-політичної та соціально-економічної діяльності.

По-друге, ідеологія технократизму, насамперед у неоконсервативному його тлумаченні, стала поштовхом для формування у 70–80-х роках ХХ століття сучасного стилю політичного мислення і владно-управлінської діяльності. Завдяки усвідомленню представниками ідеології технократизму тих складних процесів, які відбувалися в означений період у соціально-політичній й економічній сферах життя західних країн, було розроблено і реалізовано теоретико-методологічну платформу політичного курсу, що відповідав нових реаліям і вимогам цивілізації. Зокрема, як підкреслює вітчизняна дослідниця Н. Рудницька: «Відбулась переоцінка ряду теоретичних положень про місце і роль держави в суспільстві, держави і демократії, про політичний плюралізм і розподіл влади, про політичну свідомість і культуру, і про людину політичну» [2, с. 9]. Цінність ідеології технократизму, з огляду на досліджувану проблематику, таким чином полягає в тому, що новий, технократично-неоконсервативний погляд на проблеми життєдіяльності суспільства та потенційні шляхи їх розв'язання сприяв формуванню синтетичного стилю політико-управлінської діяльності, який оптимально поєднав як демократичні засади і принципи, так і авторитарно-вольові складові.

По-третє, домінування технократичного підходу до здійснення державно-політичного керівництва й управління спричиняє раціоналізацію усієї системи владних відносин. А питання раціоналізму та раціоналізації владних відносин на всіх рівнях державно-політичної ієрархії, на думку автора, є одним з ключових у проблематиці дослідження прикладних аспектів реалізації політичної волі. Раціональність та раціоналізація у сучасному науковому пізнанні стають одними з провідних тем щодо аналізу політико-управлінської діяльності і політичного лідерства. «Саме процес раціоналізації лежить в основі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, організації управлінської діяльності в економічній і політичній сферах, а також оцінки ефективності та результативності діяльності владних інституцій...», — зауважує Н. Рудницька [2, с. 10].

Ідеологія технократизму висвітлила на перетині 70–80-х років минулого століття тенденцію до необхідності персоналізації влади навіть за умов демократичного правління. Політичний лідер нового часу для технократів — це сильна й авторитетна особистість, здатна забезпечувати стабільність і цілісність політичного організму. Серед базових вимог до такого лідера: компетентність, здатність висувати і відстоювати нові ідеї, інноваційність, конструктивність мислення, політична рішучість і послідовність, комунікабельність, особиста популярність, зрілість і відповідальність. Адже тільки такий лідер в змозі у сучасному суспільстві перетворити демократію на «компетентне управління» [3, с. 11]. Зрозуміло, що сформульовані представниками технократизму вимоги до новітнього політичного лідера мають в своїй основі відчутну вольову складову. Підтвердженням необхідності та прикладами ефективної практичної реалізації такої вольової складової технократичного типу політичного лідера, який завоював панівні позиції у західному суспільстві в останній чверті XX століття, стало тривале перебування Р. Рейгана і М. Тетчер при владі (відповідно 8 років і 11,5 років). Як відзначають вітчизняні вчені, політичні програми лідерів знайшли своє практичне втілення в поняттях «рейганоміка» та «тетчеризм», що міцно увійшли в політичну науку і стали загальноновизнаними символами сучасного консерватизму [4].

Втім, варто зауважити, що втілення в життя технократичних вимог до політичного лідера в означений період, практична реалізація курсів «рейганоміки» і «тетчеризму» спиралися багато в чому на досвід застосування владно-вольових засобів у діяльності таких попередників американського президента та британського прем'єр-міністра, як Ш. де Голль та К. Аденауер, яких сьогодні прийнято йменувати у науковій та біографічній літературі «батьками» «нової Франції» та «нової Німеччини» відповідно.

Так, Шарля де Голля його співвітчизники й іноземці по праву вважають найвидатнішим французом XX століття, творцем сучасної Франції. Причому, усі успіхи й усі прорахунки великого політика абсолютна більшість дослідників пов'язують з його особистими якостями. Скажімо, основою деголлівського стилю керівництва науковці називають «всеосяжність» — намагання вникнути (не поверхово і «картинно», а по суті!) у всі проблеми, з якими зіткнувся у своїй діяльності політик. При цьому важливою вольовою якістю де Голля стала здатність відокремлювати першочергове, найбільш важливе від другорядного. У цьому російський

дослідник М. Молчанов досить контраверсійно порівнює французького президента зі Сталіним [5, с. 30]. На користь можливості такого порівняння можна навести наступні аргументи:

- безумовний традиціоналізм де Голля (зокрема однозначне неприйняття ним особисто системи цінностей Нового Світу);

- проведення підкреслено самостійного зовнішньополітичного курсу Франції (наприклад, виведення країни з військової організації НАТО);

- докладання особистих зусиль генералом-президентом щодо відродження французької культури, сприяння початку нового витка її розвитку;

- суттєве обмеження законодавчої влади заради безкомпромісної боротьби з корупцією на всіх рівнях державного апарату, яка де-юре і де-факто легітимізувала волюнтаристську політику де Голля.

Отож, можна вести мову про якісно новий стиль політичного керівництва, вироблений французьким президентом у 50–60-х роках минулого століття, осереддя якого стала абсолютизація застосування владно-вольових засобів в умовах функціонування демократичного політичного режиму. Такий стиль назвали «особистим тотальним голлізмом». Однією з головних його ознак, за словами М. Молчанова, є розуміння влади видатним французом не як самоцілі або самоцінності, а, виходячи з утилітарної точки зору, як інструмент, що допоможе принести користь країні [5, с. 18]. Метою політика було створення якісно нового для Франції типу держави — держави, в якій своєрідно поєднувались би елементи республіки з безумовно монархічними засадами, а президент мав би виконувати функції абсолютного монарха [5, с. 421].

Конрад Аденауер — одна з ключових фігур німецької політичної історії XX століття, він став «свідком й учасником безпрецедентного зламу старих, укорінених традицій і форм національного буття німців». Загадка особистості німецького політика, на думку американського науковця Ч. Уільямса, полягає в тому, що він — та людина, до якої багато хто відчував антипатію, передусім через його непростий характер; але яка вже наприкінці життя «зуміла знайти достатньо сил, волі, уміння, аби докорінним чином змінити вектор руху своєї країни, перетворивши її зі, здавалось би, довічної парії у невід’ємну частину цивілізованого світу, нової Європи, заснованої на принципах свободи особистості, взаємної терпимості і демократії як вищої і незаперечної цінності» [6, с. 6].

Безумовно, у вказаному феномені особистості К. Аденауера неабияку роль відіграли його вольові якості. На підтвердження цього наведемо декілька доказів. Перший — Аденауер був засновником і першим головою ХДС — партії, яка стала наступницею впливової в часи імперії та Веймарської республіки католицької партії Центру. Саме ХДС багато в чому завдяки особистим зусиллям Аденауера вдалося об'єднати у лавах своїх членів і потенційних виборців представників католицької і протестантської громад країни [7, с. 14]. Це дозволило перш за все створити фундамент для подальшої консолідації розколотої після Другої світової війни німецького суспільства. По-друге, цей політик став першим канцлером ФРН, який працював за умов об'єднання американської, англійської та французької окупаційних зон, і після цього обирався на означену посаду чотири рази впродовж 14-ти років поспіль. Отож не дивно, що 50–60-ті роки XX століття і прибічники, і противники канцлера називали й називають «епохою Аденауера» [7, с. 14]. Третім доказом того, що діяльність Аденауера на посаді федерального канцлера є одним з найбільш яскравих прикладів вияву владно-вольових засобів у демократичній системі правління є те, що цьому німецькому політику вдалося сформулювати таку модель державного управління, в якій центр прийняття найважливіших політико-управлінських рішень був зміщений від парламенту до відомства канцлера. Означена модель сформувалася й ефективно функціонувала насамперед завдяки особистій політичній волі самого федерального канцлера.

Окремо слід звернути увагу на те, що Аденауер, окрім усього іншого, став тим винятковим німецьким політичним лідером другої половини XX століття, який одночасно обіймав посади федерального канцлера та міністра закордонних справ, завдяки чому (а перш за все — завдяки його особистим зусиллям) країною було досягнуто значних зовнішньополітичних успіхів після національної катастрофи 1945 р. Найбільшим з таких успіхів стало відновлення суверенітету ФРН у зовнішньополітичних справах. Окрім того, саме Аденауер заклав ті концептуальні засади зовнішньої політики ФРН, які зберігають свою актуальність і сьогодні: 1) необхідність розбудови союзницьких відносин з США; 2) розвиток інтеграційних відносин з західноєвропейськими країнами, передусім з Францією (одвічною суперницею Німеччини); 3) розбудова єдиної миролюбної Німеччини у колі демократичних європейських країн; 4) створення власної 500-тисячної армії з сучасним озброєнням; 5) входу на рівноправних засадах до НАТО; 6) започаткування політики

спокути вини Німеччини за геноцид єврейського народу та злочини нацистів перед іншими народами Європи [7, с. 14, 15].

Неабиякі вольові якості Аденауера виявив не тільки під час активної політичної діяльності, але й в тому, як цей політик закінчив свою кар'єру — у жовті 1963 р. у 87-річному віці він добровільно пішов у відставку з посади федерального канцлера, передавши керівництво урядом натхненнику економічної реформи, автору теорії соціального ринкового господарства Л. Ерхарду. Тому цілком аргументованим видається твердження іншого видатного політика ХХ століття — У. Черчілля, який назвав свого колегу «найвидатнішим німецьким політиком після Бісмарка» [7, с. 15].

Подібно до де Голля та К. Аденауера, Маргарет Тетчер по праву можна вважати одним з найвизначніших політичних лідерів другої половини ХХ століття на Заході. Більшість вітчизняних й іноземних науковців погоджуються у тому, що успіх політики консервативного уряду Великої Британії впродовж 1979–1990 рр. обумовлений, передусім, особистими якостями прем'єр-міністра, її владно-вольовими особливостями характеру. Скажімо, англійські науковці Д. Каванах, Л. Холмс, П. Дженкінс наполягають на тому, що тетчеризм уособлює радикальні зрушення в політичній практиці Британії, оскільки на відміну від консервативних прем'єрів, її попередників, М. Тетчер поставила перед собою конкретну мету, підкріпила свою програму рішучими організаційними заходами і виявила неабияку політичну волю щодо практичного втілення її в життя. Британські аналітики Дж. Бредшоу, П. Джексон, О. Марш, у свою чергу, наголошують: своїми успіхами у внутрішній політиці нові торі мають завдячити чіткому процесу вироблення політичних рішень, засобів їх втілення в життя та контролю за їх виконанням. Адже саме М. Тетчер, очоливши у 1975 р. Консервативну партію, спільно з К. Джозефом розробила радикальну програму економічних та соціальних реформ [8, с. 6, 7, 13].

Окрім того, Тетчер вдалося запровадити у діяльності кабінету міністрів той мобілізуючий діловий стиль, який вимагав послідовних, цілеспрямованих та рішучих дій і від міністрів, і від парламентарів, який згодом став ознакою функціонування пізніших урядів Е. Блера та Д. Кемерона. Політична воля прем'єр-міністра виявилася і в тому, що за наполяганням Тетчер уряд відмовився від практики компромісів та консенсусу, протиставивши їй прихильність до відкритої ринкової економіки. За ініціативою Тетчер було рішуче скорочено й оновлено управлінський апарат, залучено до його роботи молодих енергійних

менеджерів. Але водночас було обмежено фінансову самостійність і повноваження муніципалітетів [8, с. 14]. Втім, незважаючи на те, що така доволі радикальна діяльність прем'єр-міністра сприяла піднесенню загального інтелектуального рівня консерваторів-парламентарів, М. Тетчер не вдалося трансформувати консервативну частину Палати громад на переконаних і послідовних тетчеристів, що згодом й обумовило зміщення її з посади.

«Сильними сторонами» владно-вольового підходу у політичній діяльності Тетчер стали: 1) прагматизм; 2) перетворення особистісних елементів відносин у вагомий політичний фактор (наприклад, прем'єр-міністр постійно підтримувала тісні особисті стосунки з рядовими консерваторами, постійно спілкувалася з парламентарями «з задньої лавки»); 3) Тетчер, не маючи видатних ораторських здібностей, вдалося завдяки своїй підготовці, темпераменту, винахідливості, знанню фактів й умінню оперувати ними з честю виходити з найскладніших ситуацій, не даючи загнати себе у глухий кут та майже завжди залишаючи за собою останнє слово; 4) вироблення особливого, «рішучого» підходу до вирішення складних внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, що продемонструвала Фолклендська криза; 5) відстоювала концепцію «Великої Британії», з якою мають рахуватися великі й малі держави і вплив якої на міжнародні справи має постійно збільшуватися, за цих умов особливого місця у когорті найперших світових лідерів потребує британський прем'єр-міністр [9, с. 114, 116, 191].

Серед негативних рис владно-вольової діяльності Тетчер вітчизняна дослідниця О. Черевко та російський науковець С. Перегудов виокремлюють: 1) прояви авторитаризму; 2) часті невинуватені відставки та перестановки членів кабінету міністрів, усунення з нього її найближчих сподвижників, що суттєво підірвало авторитет прем'єр-міністра; 3) надмірна жорсткість, негнучкість у низці питань внутрішньої і зовнішньої політики; 4) завжди існувала небезпека особистого ігнорування з боку прем'єр-міністра інших думок та поглядів на внутрішню і зовнішню політику країни; 5) схильність до догматизації й ідеологізації обраного курсу реформ [8, с. 15; 9, с. 114, 297].

Таким чином, можна стверджувати, що М. Тетчер стала одним з найвизначніших політиків XX століття. Причому, в основі її політичного феномену лежать, насамперед, видатні особистісні якості, її переконання у власній «місії» та надзвичайна вольова здатність виконати цю місію максимально успішно.

У сучасній науковій літературі часто можна зустріти порівняння діяльності М. Тетчер і Р. Рейгана. Політична діяльність американського президента, подібно до британського прем'єра отримала персоніфікацію — курс реформ його адміністрації увійшов в новітню історію під назвою «рейганоміка». І це не дивно, адже для багатьох американців саме Рональд Рейган став уособленням впевненості у завтрашньому дні та в стабільності. Владно-вольові якості американського президента, окрім усього іншого, виявлялися в його неослабленому оптимізмові та вмінні створювати ореол слави довкола себе і власного переможного поступу [10, с. 369].

Серед особливостей політичного стилю 40-го президента США можна виділити: 1) здатність до компромісів; 2) передача професіоналам-фахівцям вирішення тих питань, які потребували спеціальної підготовки; 3) акцентування своєї уваги на значенні представницького чинника (акторське минуле давало про себе знати навіть у політичній кар'єрі! — В.С.) [7, с. 630]. Саме завдяки продуманим кадровим призначенням Рейгана йому вдалося відродити довіру до інституту президентства в США, повернути віру американців в його значимість і необхідність. На переконання автора, особистісна впевненість Рейгана у тому, що президент має бути не стільки професіоналом, скільки «першим менеджером», який вміє знаходити професіоналів і координувати їх діяльність, стала запорукою того, що 40-го президента назвали одним з найуспішніших глав держави за всю історію США.

Безумовно, перелік впливових західних політичних лідерів другої половини XX століття не обмежується названими особистостями. Втім, на думку автора, найповнішим чином вплив владно-вольових особливостей на діяльність політичних лідерів демократичного спрямування у другій половині минулого століття можна дослідити тільки за умов вивчення досвіду політико-управлінського функціонування Ш. де Голля, К. Аденауера, М. Тетчер та Р. Рейгана — найпоказовіших постатей означеного періоду. Причому, таке дослідження має не тільки суто теоретичне, але й неабияке практичне значення, бо показує можливі соціополітичні й економічні стратегії подолання кризових явищ системного характеру у сучасному суспільстві. Тому наукові пошуки з представленої проблематики мають бути розширені і поглиблені.

**Література:**

1. Мокин С.В., Бандура С.И. Человек и власть / С.В. Мокин, С.И. Бандура // Вестник Московского университета. — Серия 12. Социально-политические исследования. — 1992. — № 2. — С. 45–57.
2. Рудницька Н.О. Еволюція ідеї раціональної бюрократії в неоконсервативних політичних концепціях: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.01 — теорія та історія політичної науки / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова / Н.О. Рудницька. — К., 2012. — 20 с.
3. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія / В.В. Цветков, В.П. Горбатенко. — К.: Інститут держави і права ім. В.І. Корещького НАН України, 2001. — 248 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник/НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корещького; Українська асоціація політологів / Ю.С. Шемшученко (відп. ред.), В.П. Горбатенко (упоряд.). — 2-вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 735 с.
5. Молчанов Н.Н. Де Голль / Н.Н. Молчанов. — М.: Изд-во ЭКСМО, 2003. — 512 с.
6. Уильямс Ч. Аденаур. Отец новой Германии. Пер. с англ. / Ч. Уильямс. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. — 472 с.
7. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
8. Черевко О.С. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979–1990 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 — всесвітня історія/НАН України, Інститут української археології та джерелознавства імені М.С. Г рушевського/О.С. Черевко. — К., 2002. — 19 с.
9. Перегудов С.П. Тэтчер и тэтчеризм / С.П. Перегудов. — М.: Наука, 1996. — 301 с.

10. Історія Сполучених Штатів: Нарис. Пер. з англ. / Гол. ред. Г. Синкотта. — К.: Інформаційне агентство Сполучених Штатів. — 406 с.

*Смирнова В. А.* Опыт применения властно-волевых средств в деятельности западных политических лидеров второй половины XX века.

Рассматривается проблематика эффективного применения властно-волевых средств в деятельности политических лидеров Запада второй половины XX века на примере Ш. де Голля, К. Аденауэра, М. Тэтчер и Р. Рейгана. Отдельное внимание обращается на исследование технократизма как современного стиля политического мышления и властно-управленческой деятельности, который имеет весомую волевую составляющую.

Ключевые слова: *политическая воля, технократизм, Ш. де Голль, К. Аденауэр, М. Тэтчер, Р. Рейган.*

*Smirnova V. O.* Experience the power and the will of Western political leaders from the second half of the 20-th century

The article considers the problems of the effective use of power and will of the funds in the activities of the political leaders of the West second half of the twentieth century, for example, Ch. de Gaulle, K. Adenauer, M. Thatcher and R. Reagan. Special attention is drawn to the study as a modern technocratic style of political thought and the power-management, has an important volitional component.

Keywords: *political will, technocratism, Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, Margaret Thatcher, Ronald Reagan.*

УДК: 32.019.51

## МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ПРИКЛАДІ АМЕРИКАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Тимохова Ю. М.*®

*Студентка 4 курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Стаття присвячена актуальній проблемі сучасного передвиборчого процесу багатьох країн — маніпуляції свідомістю електорату. У ній здійснена спроба розкриття феномену політичної маніпуляції свідомістю як невід'ємного явища передвиборчої боротьби. США є творцем концепції і технологій маніпуляції свідомістю, саме в цій країні виникає новий тип соціального управління, заснованого на переконанні та навіюванні.

Ключові слова: *маніпуляція свідомістю, виборчі технології, вплив на електорат, передвиборча боротьба, передвиборчі маніпуляції, вибори в США.*

Досвід політичних кампаній у різних країнах світу свідчить про урізноманітнення форм і появу нових методів використання технологій у практичних політичних заходах. Політична система, піклуючись про свою стабільність, завжди прагне контролювати процеси, що відбуваються в суспільстві та регулювати свідомість громадян, штучно прищеплюючи їм вигідні для системи ідентифікації. Притаманний тоталітарним країнам фізичний примус став малоефективним, бо не дає результатів в демократичному середовищі. Це призвело до розробки та впровадження ідеологічних механізмів, які дозволяють маніпулювати свідомістю людей, і тим самим досягати певних політичних цілей. В більшій чи меншій мірі, присутній в усіх відомих політичних технологіях, та має дуже широкий спектр застосування. Таким чином, дослідження проблем використання маніпулятивних технологій у політиці набуває виняткового сенсу, а його наукове висвітлення забезпечує розуміння сукупності перетворень, які відбуваються у сучасній політичній історії країн світу. Найкраще тема політичних, особливо передвиборчих технологій, розроблена в США.

Наукові праці зарубіжних та вітчизняних вчених, за даним напрямком, можна поділити на дві групи. До першої варто віднести роботи у сфері технологій маніпулювання свідомістю громадськості, політичної реклами та маркетингу. До другої — роботи відомих фахівців з політології, психології, соціології та когнітології. Так значний внесок у дослідження цього питання російського політолога С.Г. Кара-Мурзи; також тема досить детально розглядається у роботі західного дослідника Г. Шіллера «Маніпулятори свідомістю».

Мета дослідження полягає у дослідженні методів маніпулятивних технологій, що застосовуються для свідомого формування політичної ідентичності з ціллю подальшого впливу на електоральну поведінку населення. Досягнення мети дослідження обумовило необхідність розглянути теоретичні підходи та емпіричні дані, що сприяють вирішенню наступних завдань: дослідити нові підходи до маніпулювання масовою свідомістю; на підставі теоретичних та емпіричних розробок, зробити висновки, щодо інструментів формування політичних переконань американського суспільства. Реалізація завдань здійснюється шляхом дослідження основних загальнотеоретичних концепцій теорії масової комунікації, політичного нейромаркетингу та інших сугестивних технологій.

Поняття «масової комунікації», яке містить широке поле маніпулятивних можливостей, активно ввійшло в обіг ХХ століття. Це пов'язано з осмисленням особливостей поведінки в рамках такої соціальної спільноти, як «маса», та з появою нових засобів передачі інформації. Авторитетні зарубіжні дослідники вирізняють наступні головні родові ознаки маніпуляції:

1) Маніпуляція — це різновид духовного, психологічного впливу (а не фізичне насильство чи загроза насильства). Метою дій маніпулятора є психічні структури людської особистості. У одній із найперших книг, присвячених маніпуляції свідомістю, яка має назву «Маніпульована людина» (1964), соціолог Г. Франке з ФРН дає таке визначення: «Під маніпуляцією переважно треба розуміти психічний вплив, який здійснюється таємно, відтак, на шкоду тим особам, на котрих він спрямований. Найпростішим прикладом цього може бути реклама» [1, с. 43].

2) Маніпуляція — це прихований вплив, факт якого має залишитися непоміченим об'єктом маніпуляції. Як зазначає професор Каліфорнійського університету Г. Шіллер, успіх маніпуляції гаранто-

ваний, коли маніпульований вірить: усе, що відбувається, природне і неминуче [1, с. 65].

Отже, маніпуляція — це програмування поведінки людей за допомогою духовного, психологічного впливу на них. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і має за завдання змінити думки і мету людей у напрямку, потрібному владі, певному політичному лідеру.

Феномен маніпуляції ретельно розглядався в першу чергу в політичних працях, так як сам термін почав використовуватись у сфері політики, поступово поширившись на всю проблематику, пов'язану з масовою свідомістю.

Слід зазначити, що наразі виділяють наступні групи ресурсів специфічних методів в політичних кампаніях:

- адміністративні ресурси — залякування держслужбовців, фальсифікація виборів;
- маніпуляції з опонентом, антиреклама, контрпропаганда;
- психоманіпуляції — методи, що впливають на психічні структури виборців.

Широко використовуються методи дезінформації і втілення фантазій політехнологів, які демонстрували великі успіхи в створенні девізів і слоганів контрпропаганди, вигадуванні образливих кличок, ярликів, анекдотів. Активно використовується метод спотворення візуального образу на листівках та інформаційних матеріалах [2; 3]. До психоманіпуляцій, які можуть застосовуватись на виборах, відносяться залякування виборців, емоційний вплив, інформаційне дозування, телевізійні спецтехнології, застосування нейролінгвістичного програмування. Психоманіпуляційні методи включають шокуючі повідомлення, обман, наклепи [2].

З іншого боку, досягнення управлінських цілей допускає сьогодні наявність цілого арсеналу технологічних маніпуляцій, що їх влада бере на озброєння для підтримки певного соціально-політичного ідеалу. Так, сама природна функція політики — керування свідомістю і поведінкою — легко може перерости в маніпулювання, особливо у тих випадках, коли керування внаслідок певних причин не може бути достатньою мірою раціоналізоване (наприклад, вирішення складного політичного завдання, не зовсім усвідомленого і самою владою, виникнення суперечливих і спірних ситуацій, неясність перспектив політичного розвитку, розкол суспільства, низький рівень суспільної самосвідомості тощо).

У цьому випадку маніпулювання стає можливим, але тільки в межах, у яких воно не втрачає свого раціонального значення. Не випадкова тому в цій ситуації роль соціально-політичного ідеалу, що виявляється у гаслах, штампах, родових культурних стереотипах (ідеї неповторності нації, самобутності її культурних традицій і т. ін.) [4].

Крім того, маніпулювання свідомістю електорату передбачає певний ступінь довіри суспільства до політичного лідера і по суті стимулюється його довірою. Проте при виході за межі припустимого довіра легко переходить у віру, чи у недовіру, а довіра складає потужний ірраціональний резерв політики, а також утворює при цьому не менш значний потенціал соціально-політичного ідеалу. Те, що цей потенціал не тільки не шкодить політиці, але й охоче використовується владою, не викликає сумніву. Таким чином, успішне використання маніпуляції свідомістю, що належним чином впливає на вибір електорату, може означати фінансову та інтелектуальну перевагу.

Досвід конкурентної боротьби у всіх сферах людських взаємовідносин показує, що неможливо виграти, вихваляючи лише свій товар. Потрібно бруднити чужий. Ті технології маніпуляції масовою свідомістю, які існували завжди, сьогодні узагальнені і класифіковані спеціалістами у цій сфері. Вони стали наукою, системою знання про суспільство та прийоми спілкування з ним, що з успіхом доповнюється і вдосконалюється.

Технології політичних маніпуляцій пропонують наступні інструменти дії:

- впровадження в свідомість під видом об'єктивної інформації неявного, але бажаного для певних груп змісту;

- вплив на больові точки суспільної свідомості, що збуджують страх, хвилювання, ненависть і т. п.;

- реалізація певних задумів і прихованих цілей, досягнення яких політичний лідер пов'язує з підтримкою суспільною думкою своєї позиції [5].

Розподіл політичних технологій на «чорні» («брудні») та «білі» («чисті») отримав розвиток головним чином у контексті деяких виборчих кампаній другої половини 1990-х років, під час яких активно використовувався адміністративний ресурс, втручання криміналітету, використання незаконних методів впливу на вибір електорату та, наскільки можна судити, «корегування» небажаних для деяких політичних сил результатів самих виборів [5].

Сьогодні існують різні погляди на «чорні» та «білі» технології. Деякі автори вважають, що «чорні» технології — це технології створення негативного іміджу, але в США 2/3 всієї політичної реклами має негативний характер. Досить часто «брудними» технологіями називають застосування адміністративного ресурсу, однак те, що кандидати хочуть найкращого висвітлення їхньої діяльності у ЗМІ є природнім та зрозумілим. Тому доречно буде вважати «чорними» саме ті політичні технології, застосування яких передбачає пряме порушення діючого законодавства. Сюди ж можна віднести технології як відверто кримінальні (замах на суперника, підкуп членів виборчих комісій і т. ін.), так і порівняно невинні, проте заборонені законом («подарунки» виборцям, агітація з боку посадових осіб тощо).

«Сіримі» вважають ті технології, які не передбачають прямого порушення законодавства, зате вступають у протиріччя з нормами суспільної моралі і прийнятими засобами ведення політичної виборчої кампанії (прихід на мітинг політика супротивників із транспарантами, листівками та іншими матеріалами опозиційного до нього змісту).

«Білими» технологіями називаються ті, які входять до неофіційного «реєстру дозволених» і при цьому не суперечать закону. В більшості випадків це найпростіші та природні технології: розклеювання інформаційних листівок, зустрічі з виборцями і т. ін. [6].

Відмітимо, що кордони між всіма цими видами технологій досить невизначені. Більше того, деякі технології можна назвати «чорними» чи «білими» в залежності від специфіки їх використання у кожному конкретному випадку. Наприклад, з точки зору політика та його прибічників розповсюдження компромату про діяльність суперника є «білою» технологією. Але якщо ця інформація недостовірна та отримана незаконним шляхом, це є «чорним» PR.

Причин появи та розвитку «чорних» і «сірих» технологій багато. Найбільш вдалий перелік таких причин дає російський вчений Є. Лебедев:

— посилення конкурентної боротьби взагалі та конкурентної боротьби між однаково слабкими опонентами, їх командами і бездарними технологами;

— низький моральний рівень частини політиків та, з іншого боку, журналістів, політологів і PR-агентів. Професійний соціолог, безумовно, не дозволить собі вигадувати «рейтинги» із голови, професійний журналіст намагатиметься встановити параметри дослідження (вибірку,

місце та час проведення і т. ін.), а серйозний політик вимагатиме підтвердження професіоналізму авторів дослідження. В дійсності це трапляється рідко.

— існуюча серед політиків та політологів уява про виключну ефективність таких технологій. Причому, часто подібні міфи розповсюджують люди, які самі начебто відчайдушно проти «брудних технологій».

— порівняно низький рівень політичної культури людей, які (зрештою — в думках деяких технологів та політиків) не можуть розпізнати, де правда, а де брехня [7].

«Чорні» технології будуть існувати завжди, в крайньому випадку поки існуватиме конкуренція. Основною задачею є — руйнування репутації. Маніпуляція свідомістю електорату є високооплачуваними та дуже важливими послугами, тому виборцю потрібно покладатися на здоровий глузд та етичний досвід національної культури.

Хоча ідеологія як заміна релігії для громадянського суспільства виникла в Європі, основним творцем концепції і технології маніпуляції свідомістю з самого початку стали США. Тут, на просторах, вільних від традицій старих класових культур, виник індивідум в найчистішому вигляді. Тому в США з'являється потреба контролювати величезний натовп вільних індивідів, не вдаючись до державного насилля, що було неприпустимо і суперечило самій ідейній основі американського індивідуалізму. Так виникає новий в історії тип соціального управління, заснований на переконанні та навіюванні. Письменник Г. Відал зазначив, що американську політичну еліту з самого початку відрізняло завидне вміння переконувати людей голосувати всупереч їхнім власним інтересам [8].

США — суспільство, де маніпуляція свідомістю служить одним із головних інструментів управління. Способів маніпуляції багато, але основним являється контроль над офіційним апаратом і апаратом формування ідей. Досить влучно зауважив відомий американський професор Г. Шіллер, що «маніпуляція свідомістю американців перетворилась сьогодні в найтонше мистецтво. Ніде здатність формування і сприйняття ідей не програмується так майстерно» [9, с.160].

Можна вважати, що американці здійснили науковий та інтелектуальний подвиг — створили за короткий час новаторську технологію управління суспільством. В США над темою маніпуляції свідомістю працює великий загін професійних інтелектуалів, і тому вдосконалення методів маніпуляції цінуються дуже високо.

В США основні поняття психоаналізу почав пристосовувати для цілей реклами учень Фрейда Е. Діхтер, психолог з Відню, який емігрував в США в 1938 році. Розпочав він з реклами мила, потім автомобілів, і на цьому зробив немислиму кар'єру. Він створив «Американський інститут по вивченню мотивації поведінки». Відхиляючи теорію раціонального навчовання, він стверджував, що головна цінність товару для покупця міститься не в його функціональному призначенні, а в задоволенні захованих глибоко в підсвідомості бажань, про які покупець може і не підозрювати.

На думку Е. Діхтера, рекламні агентства в США стали «найпередовішими лабораторіями психологів», так як вони маніпулюють мотивацією і бажаннями людини і створюють потребу в товарах, з якими люди ще незнайомі, чи які б вони не хотіли купувати.

Успіх інституту Діхтера в маніпуляції свідомістю покупців привернув увагу політиків, які перенесли психоаналіз з реклами товарів в маніпуляцію свідомістю в політичній сфері. Можна вважати, що задачі політичної та економічної реклами схожі, тільки тут товар замінює кандидат. В 1960 р. Е. Діхтер був радником в виборчій кампанії Дж. Кеннеді. Після виборів можна було перевірити ефективність його рекомендацій на величезному статистичному матеріалі [8].

Слідом за інститутом Діхтера в США з'являються інші відомі дослідницькі центри, де вивчались всі можливості використання психоаналізу для маніпуляції свідомістю — за багатьма напрямками. Відомий психолог Л. Ческін, директор «Американського інституту по дослідженню кольору» створив праці з впливу на підсвідомість кольору, які отримали вражаючі результати. Завдяки їм можна було простежити, які емоції викликає в підсвідомості кольорова гама виборчої листівки чи плаката у людей різних вікових категорій, з різними доходами та рівнем освіти, різної національності і т.п. [8].

Надзвичайно важливий напрямок у використанні психоаналізу відкрив Дж. Вайкері, який вивчав підсвідомий фактор у семантиці, тобто вплив слова на підсвідомість. Саме в сфері мови лежать основні можливості маніпуляції свідомістю. Відомо, наприклад, що на підсвідомість сильно впливає слово «життя» і приставка «біо».

Для успішної маніпуляції свідомістю громадською думкою необхідно мати надійну «мапу стереотипів» різних груп та верств населення — весь культурний контекст суспільства. В США добре розроблена технологія «створення» політиків з опорою на стереотипи. Жаргонне

слово «розкручування» означає цілу систему методів просування політиків незалежно від їх особистих якостей та популярності [10]. Одним із складних стереотипів являється імідж — спеціально побудований в ході цілої програми дій стереотипний образ політика. В іміджі головним є не те, що є в реальності, а те, що ми хочемо бачити, що нам потрібно. Імідж повинен відповідати активним очікуванням людей — активним стереотипам масової свідомості.

Широку популярність отримали кампанії по створенню Р. Рейгана і М. Тетчер з «матеріалу», який, здавалось би, не претендував на успіх. Ці операції і подальше ефективне виконання штучно створеними політиками програми тінювих правлячих кіл стали переломним моментом в історії. Вони показали, що будь-які демократичні ілюзії вичерпали себе. В західному демократичному суспільстві політики створюються та діють незалежно від інтересів і настроїв основної маси виборців.

Однак класичною операцією, яка завершила розробку технології створення політиків було не просування Р. Рейгана чи М. Тетчер, а виборча кампанія в сенат США «саморобного мільйонера» М. Шаппа в 1966 р. Його просував відомий спеціаліст з політичної реклами президент американської асоціації політичних консультантів і власник великої рекламної фірми Дж. Нейполітен. Сам М. Шапп мав дуже невтішний портрет — невідомий виборцям, євреї за національністю, розлучений і одружений вдруге, не має переконливої зовнішності, не кращий оратор. Тому Дж. Нейполітен взявся за цю справу не заради грошей, а заради відробки технології маніпуляції свідомістю. Вивчивши обстановку, він вибрав головний лозунг кампанії — «Людина проти Мащини». Була розроблена легенда про протистояння Шаппа з «апаратом» — босами демократичної партії, від якої йшов М. Шапп. Він переміг на попередніх виборах, хоча ніхто з експертів не допускав такої можливості. Хоча М. Шапп програв другий тур, та отримані в ході цього експерименту результати, особливо у відношенні телебачення, розширили можливості маніпуляції свідомістю [11].

Підсумовуючи наведені спостереження, можна зробити наступні висновки:

— маніпуляція свідомістю електорату представляє собою програмування поведінки людей за допомогою психологічного впливу на них. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і має за завдання змінити думки і мету людей у напрямку, потрібному владі, певному політичному лідеру. Негативний феномен

маніпуляції свідомістю з метою впливу на вибір електорату пояснюється використанням обману, дезінформації, наклеювання негативних ярликів у передвиборчих кампаніях тощо.

— на сьогоdnішньому етапі розвитку політичної науки технології маніпуляції свідомістю стають невід'ємною частиною системи знання про суспільство та прийоми спілкування з ним, дедалі з успіхом доповнюючись та вдосконалюючись. Наразі основними виборчими технологіями є політична реклама, нейролінгвістичне програмування, використання неправдивих слухів, рейтинги політиків та вплив ЗМІ.

### Література:

1. Матвієнко В. Я. Соціальні технології. — К.: Українські пропілеї, 2006. — 446 с.
2. Корнієнко В. Неправда як конструктивний параметр соціально-політичного ідеалу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lp-ua.info/2000/409.php>
3. Грачев Г. Манипулирование личностью / Г. Грачев, И. Мельник. — М.: Эксмо, 2003. — 384 с.
4. Бахтуридзе З. Манипуляция массами в политическом процессе [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.iwolga.narod.ru/docs/iswne/zeynab\\_manip.htm](http://www.iwolga.narod.ru/docs/iswne/zeynab_manip.htm)
5. Лець С. Е. «Чорні», «білі» і «сірі» політичні технології [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.piar.kiev.ua/analityc/3\\_f57b2027ac1-20031009182821/](http://www.piar.kiev.ua/analityc/3_f57b2027ac1-20031009182821/)
6. Солонская С. А. Практика манипулирования массовым сознанием в СМИ и способы ее нейтрализации // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: ІМВ, 2008. — Вип. 74, ч. 2. — с. 99–109
7. Митин В. Простые черне PR-причины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.specnaz.ru/archive/11.2000/13.htm>
8. Жаренова О. Некоторые инструменты психологического манипулирования в деятельности СМИ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fsk.ru/may/obozi/index.htm>
9. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. — М.: Мысль, 1980. — 326 с.

10. Кочубей Л. Архетипи політичного лідерства як підґрунтя маніпулятивних технологій // Держава і суспільство. — К.: Академпрес, 2004. — № 2. — С. 164–169
11. Хоменко І. Лінгвістичні та пара лінгвістичні засоби маніпулювання людською свідомістю у контексті західного медіа-простору // Наукові читання Інституту журналістики. — К.: Ін-т журналістики, 2006. — Вип. 5 — С. 48–55.

*Тимохова Ю. М.* Манипулятивные технологии формирования общественного мнения на примере американского общества

Статья посвящена актуальной проблеме современного предвыборного процесса стран — манипуляции сознанием электората. В ней принята попытка раскрытия феномена политической манипуляции сознанием как неотъемлемого явления предвыборной борьбы. США является создателем концепции и технологий манипуляции сознанием, именно в этой стране возникает новый тип социального управления, основанного на убеждении и внушении.

Ключевые слова: *манипуляция сознанием, избирательные технологии, влияние на электорат, предвыборная борьба, предвыборные манипуляции, выборы в США.*

*Tymokhova Y. M.* Manipulation technologies of public opinion creation on the example of American society

This article is devoted to the actual problem of the modern pre-election process of many states — manipulation of electorate consciousness. It exposes the essential phenomenon of political manipulation with electorate consciousness is made in it. The USA is the creator of the concept and manipulation technologies. A new type of social management, based on belief and suggestion, appeared exactly in this country.

Keywords: *manipulation with consciousness, election technologies, the influence on the electorate, pre-election struggle, pre-election manipulation, USA elections.*

УДК332

## МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

**Ткач О.І.**<sup>©</sup>

*Доктор політичних наук, професор кафедри політології  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються механізми соціальної політики в європейських країнах, шляхи реформування системи державного фінансування з метою підвищення ефективності їхнього використання та скорочення державних витрат.

Ключові слова: *європейські країни, державне фінансування, соціальна сфера, охорона здоров'я, освіта.*

**Постановка проблеми.** У статті порушуються важливі питання генези, чинників становлення та умов функціонування Європейської моделі соціальної політики та національних соціально-економічних систем, які посідають особливе місце в сучасній науці. На основі широкого кола джерел визначено закономірності еволюції національних моделей економічних систем, що ґрунтуються на передовому досвіді. Вони можуть слугувати методологічним орієнтиром для конструювання соціальної політики в Україні, пошуку й реалізації державою збалансованої моделі соціальної трансформації. Розкрито передумови, внутрішні та зовнішні чинники соціальної політики в країнах ЄС, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення, проаналізовано можливості досягнення консенсусної моделі функціонування.

**Дослідження проблеми науковцями.** Дослідниками визначено два підходи розуміння моделі соціальної політики. У широкому розумінні як соціальний інститут з метою відтворення соціальної структури для самозбереження (Б. Джонсон, Ф. Дей, У. Лоренц) У вузькому — як практична діяльність уряду та інших структур, регулювання взаємовідносин, розподіл ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб (Т. Ганслі, Д. Єрмоленко, В. Жмир, О. Іванова, С. Тетерський). Класифікації моделей соціальної політики Р. Тітмуса, Г. Еспінг-Андерсена, Р. Мішри, Ф. Уїльямса, У. Лоренца ґрунтуються переважно на врахуванні ідеологічних та ціннісних засад, властивих системам соціального захисту.

**Виклад основного матеріалу.** Актуальним для України є аналіз європейського досвіду соціальної політики, визначення позитивних і негативних особливостей. В умовах глобалізації зростає роль і значення ефективної соціальної політики як однієї з основних гарантій прогресивного розвитку держави. Українське суспільство для успішного розвитку має потребу в моделі, яку обирає для себе згідно зі своїми запитами, традиціями, цінностями і нормами. Модель і механізм її реалізації створюються для вирішення існуючих і виникаючих проблем, виходячи з ситуації і відповідаючи перспективним цілям. За допомогою чітко сформульованої моделі за принципами можливий планомірний вихід із кризи.

Модель соціальної політики є умовною характеристикою, схемою функціонування елементів, в основі якої є цінності, цілі, завдання, інструменти, форми реалізації, взаємозв'язок з економічними, політичними чинниками. Модель пов'язують з певною ідеологією, складовими якої є: образ дійсності, ієрархія цінностей, методологія діяльності [1, с. 48].

Модель — це соціальний ідеал майбутнього в трактуванні ЄС, зразок, до якого варто прагнути, спираючись на соціальну ідею, що втілила в собі традиційні цінності європейської цивілізації, сукупність кінцевих цілей соціального розвитку. Соціальна модель — це не застиглий назавжди образ, а категорія, побудована на ідеях соціальної справедливості і забезпеченні основних прав людини. Вона вдосконалюється і доповнюється відповідно до змін, що відбуваються в суспільстві. Це фіксується у документах ЄС.

Передумови до створення ЄСМ виникли внаслідок завоювань лівих сил і масових організацій працівників, а також превентивної політики підприємців і держав-членів Європейського Союзу.

Перевагою при виробленні загальної соціальної політики є наявність національних традицій та існування в багатьох державах-членах працюючих систем соціального захисту.

Історичні і культурні традиції європейських держав уможливили розробку на основі консенсусу *Європейської соціальної моделі*, в основу якої був покладений принцип сполучення економічної ефективності і соціальної солідарності, а також врахування викликів часу.

З цією метою в Європі створюється *Європейська соціальна модель (ЄСМ)*. Метою єдиної соціальної політики Європейського Союзу є не лише поліпшення добробуту населення кожної країни з держав-членів,

але і подальший стійкий економічний і соціальний розвиток ЄС. Модель на думку більшості європейців, є кращою у світі, навіть у порівнянні з успішною американською моделлю. Її характерною рисою є так званий «соціальний стрижень» Європи, особливе ставлення щодо людини, захисту політичних, демократичних і соціальних прав.

Поступальний розвиток інтеграційного процесу сприяв удосконаленню ЄСМ, реформуванню її за вимогами часу. Послідовність такого курсу сприяла позитивних результатів. Більшість населення одержало можливість скористатися соціальними досягненнями, передбаченими ЄСМ. Дві третини громадян Співтовариства зараховують себе до середнього класу. Соціальні групи і категорії населення, яке має доходи що не відповідають установленим Європейським Союзом стандартам, користуються соціальною підтримкою, одержуючи субсидії й пільги від держави.

Європейська соціальна модель заснована на сприйнятих усіма державами-членами ЄС цінностях: нерозривний зв'язок між економічним розвитком і соціальним прогресом; високий рівень соціального забезпечення, що має універсальний характер; розвинуте трудове законодавство, що захищає найманого робітника; рівність шансів і боротьба з дискримінацією; ключова роль держави у вирішенні соціальних проблем і як арбітра у відносинах між соціальними партнерами; наявність галузі соціальної інфраструктури; боротьба за зайнятість і викорінення бідності і соціального відчуження в суспільстві; гідна оплата праці; діалог соціальних партнерів; соціальна справедливість і солідарність у суспільстві. Разом з тим, цінності соціально-суспільного характеру покладені в основу внутрішньої політики не лише західно-європейських, але і ряду інших держав.

Термін «Європейська соціальна модель» визначився в офіційних документах Євросоюзу через необхідність соціального виміру Європейського Співтовариства, забезпечення зв'язку між економічним і соціальним розвитком. Голова Єврокомісії Ж. Делор поставив ідею європейського співтовариства на нову ідеологічну основу. Це був своєрідний прорив у підходах щодо будівництва об'єднаної Європи, адже до цього часу інтеграційні процеси мали переважно економічний характер. Заслугою є те, що вперше порушено питання в практичній площині про те, яке суспільство хочуть побудувати держави-члени. Саме такий підхід описаний в Зеленій книзі про Європейську соціальну політику, в якій визначено метою Союзу збереження та удосконалення європей-

ської соціальної моделі. Документ визначив розумінні змісту терміна ЄСМ, інструментом якої є соціальна політика. Проте офіційно прийнятого терміна ЄСМ у Євросоюзі немає, хоча постійно пропонуються формулювання, що розкривають нові грані європейського розуміння соціальної моделі [2, с. 19].

Термін «соціальна модель» помітно потіснив поняття «соціальної держави» і «держави загального добробуту». Існує широке і вузьке його трактування. Вузьке або традиційне трактування ЄСМ пов'язане з поняттям соціальної держави, і ще вужче — із системою соціального захисту. Часто розуміння «соціальної моделі» має економічний характер і зводить її зміст фактично до системи соціального забезпечення, особливостей регулювання ринку праці і заробітної плати (колективно-договірна політика). Саме на цій підставі, можна говорити про вузький варіант трактування поняття ЄСМ. Своєрідним методологічним ключем щодо широкого розуміння терміна «соціальної моделі» є підхід, за яким соціальна модель, як поняття виходить за економічні межі. Можна погодитися з думкою директора «Французької обсерваторії економічної кон'юнктури» (OFCE), що соціальна модель — це не лише інститути, це також традиції та менталітет, це спосіб людей жити спільно [3, с. 81].

Модель у рамках Європейського Союзу залишається зразком, до якого варто прагнути. ЄСМ ніколи не розглядалася як застигла схема, хоча і побудована на традиційних цінностях європейської цивілізації, віддзеркалюючи ідеї соціальної справедливості і прагнення до забезпечення основних прав людини. Вона постійно удосконалюється і доповнюється за умов змін в суспільстві.

Поняття ЄСМ набагато ширше, ніж його тлумачать, особливо в Україні. Це не просто можливість і способи вирішення соціальних проблем (пенсійне забезпечення, соціальні допомоги, медичне обслуговування). ЄСМ — це схема розвитку суспільства, заснована на принципах поваги людської гідності, соціальної справедливості і соціально орієнтованої конкурентноздатної економіки за умови дбайливого ставлення та збереження навколишнього середовища.

Х. Мейер визначив, що європейська соціальна модель є загальноєвропейським розумінням політичної цінності захисту від соціальних та інших ризиків на різних рівнях, що базується на понятті «соціального сталого розвитку». Правда, практичне втілення цієї цінності є різноманітним в Європі. Загальними рисами є: державне втручання, безкоштовна та обов'язкова освіта, сильна система соціального захисту

і боротьба з різними проявами нерівності. Широке визначення ЄСМ через додавання важливої ролі соціальних партнерів, а також «принцип демократії» у політиці та соціально-економічній сфері, є вираженням ідеї соціальної справедливості і набору політичних механізмів для втілення цієї ідеї на практиці» [4, с. 27].

Специфіка ЄСМ у зіставленні з заокеанським або японським аналогами, передбачає боротьбу проти соціального відчуження і дискримінації. Акцентується увага на приватній ініціативі, громадянських свободах, а не на соціальних правах, на рівність шансів і стартових умов, а ніж на вирівнювання доходів. Солідарність має характер добродійності і не закріплюється юридично.

Поступово, але досить упевнено термін ЄСМ став входити в науковий обіг. Наприклад, бельгійський професор А. Сапір у 2005 р. підготував для Єврокомісії дослідження, у якому йдеться про чотири європейські соціальні моделі [5].

Дослідники визначають, що поняття «європейська соціальна модель» слід розуміти через: специфічну європейську манеру вирішення соціальних проблем, сукупність інститутів і практики на рівні ЄС, загальні цінності, норми, інститути, що спираються на історичні і культурні традиції кожної країни, національну психологію.

Розкрити зміст допомагають загальні знаменники: властиве європейцям почуття підвищеної солідарності в суспільстві, що починалося з ідеалів гуманізму і соціального католицизму, а також бажання громадян бачити в особі держави головного арбітра, що гарантує цю солідарність шляхом ухвалення необхідних для цього правил, законів і створення відповідних інститутів і механізмів реалізації соціальної політики. Таким чином, концепція ЄСМ є вираженням європейської цивілізації, європейської ідентичності, вона виражає загальну політичну культуру, згідно з якою більшість європейців не приймають соціальне відчуження і майнову нерівність, очікують від держави захисту від негативних наслідків ринкової економіки.

Європейська соціальна модель завжди вважалася привабливим проектом розвитку суспільства, постійно конкуруючи з заокеанським аналогом. Історичні і культурні традиції європейських держав, їхні економічні досягнення уможливили розробку Європейської соціальної моделі, що була покликана забезпечити ефективне функціонування економіки і справедливості у розподілі суспільного багатства.

Щодо формування та можливості створення єдиної моделі соціальної політики для Європи відбувається дискусія. Ряд дослідників, зокрема, М.В. Каргалова, М.В. Стрежнева, В.Я. Швейцер розуміють у ній перспективи вирішення проблем. Існує погляд, що формування такої моделі є неможливим через досить значні розбіжності в структурі соціально-економічного забезпечення країн-учасниць. Частина дослідників вважає єдину модель соціальної політики зразком устрою суспільства, а її основні принципи — основою для удосконалення. Інша частина дослідників заперечує існування єдиної європейської соціальної моделі, стверджуючи, що ліберальна соціальна система Великобританії, корпоративні моделі ФРН і Франції, соціал-демократична Скандинавії — зовсім різні і самодостатні соціальні моделі [6, с. 16].

Таким чином, кожна національна соціальна модель є оригінальною і неповторною через історичні і культурні розбіжності, немає єдиної, або однакової європейської соціальної моделі. Єдність різноманіття соціальних моделей західноєвропейських країн, європейська модель суспільства і соціальної політики, заснована на регульованій ринковій економіці, соціальному діалозі, консенсусі щодо принципів солідарності в суспільстві, рівності прав і свобод людини. Модель спирається на загальний фундамент норм і цінностей, на інструменти та інститути соціальної політики: соціальне законодавство, структурні фонди, соціальний діалог і відкритий метод координації соціальної політики на рівні національних держав-членів, національних систем соціального захисту, схема з абстрактних міркувань, результат соціальної історії, інтелектуальна конструкція, синтез спільних рис національних оригінальних моделей. соціальний ідеал, зразок, до якого варто прагнути, спираючись на соціальну ідею. Розвиток соціального виміру ЄС відбувається в процесі формування концептуальної бази Європейської соціальної моделі, яка розглядається в контексті зусиль і практичних кроків, насамперед, західноєвропейських країн з створення єдиної Європи як єдиного економічного і соціального простору, на якому б соціальні та економічні проблеми вирішувалися паралельно.

Всі національні соціально-економічні моделі країн-членів ЄС спираються на єдині принципи: соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальна єдність, конкурентноздатна економіка. Це обумовлює усвідомлення факту можливості існування єдиної соціальної стратегії Європи [7, с. 12].

У цьому зв'язку очевидність існуючого вже сьогодні єдиного соціального напрямку та стандартизації цієї сфери не викликає особливих сумнівів. Однак виникає інше питання — чи має можливість та здатність єдина соціальна політика за умов глобалізації та за наявності національних розбіжностей держав-членів подолати виклики сучасності з урахуванням, що відставання соціальної інтеграції від економічної інтеграції.

Міркуючи про можливості формування ЄСМ можна відзначити, що важливою умовою її існування в досить різних державах-учасниках ЄС, є сукупність зусиль, як інститутів державної влади, так і політичних партій, профспілок, неурядових організацій. М. В. Каргалова вважає, що саме завдяки їхній взаємодії на базі принципів, сформульованих в ЄСМ, виглядає реалістичною теза про створення зон соціальної безпеки, що об'єднуються в єдиний соціальний простір ЄС, заснований на інноваціях та нових соціальних технологіях. Опорою стануть соціальне партнерство нового рівня, соціальна солідарність і єдність, проголошені ЄСМ» [8, с. 17].

Так само міркують деякі політологи, що вважають ЄСМ реальністю. Проте, перед ЄС стоїть реалістичніше завдання — формування єдиної соціальної стратегії [9, с. 18].

В працях зарубіжних дослідників існування і майбутнє Європейської соціальної моделі розглядається на рівні Союзу. І якщо її ефективність визначається рівнем соціального захисту населення, значення має і здатність владних структур регулювати наслідку криз і мати за необхідності набір превентивних заходів. У такій моделі має бути закладене уміння визначити соціальну спрямованість процесу глобалізації і рівень соціальної відповідальності держав-членів.

Беляєв О. О. та Бебело А. С. визначають, що формування цілісної методології дослідження європейської моделі пов'язане з необхідністю пошуку і вибору оптимальної моделі національного соціального розвитку країн, яка б забезпечувала розширене відтворення виробництва та якісне економічне зростання в умовах глобалізації [10, с. 33].

Особливої ваги у цьому контексті набули наукові дискусії щодо переваг і недоліків ринкового та планового господарства, зіставлення цих систем за низкою важливих та ключових параметрів, співвідношення державного регулювання економіки й механізму її саморегулювання. Ефективним інструментом такого аналізу закономірно став порівняльний, або компаративний, в основу якого покладені дослідження

соціальних явищ, процесів і загального функціонування як відмінних, так і подібних типів національних соціальних систем. На сучасному етапі порівняльний аналіз соціальних систем є складовою економічної науки, що удосконалюється й ускладнюється внаслідок осмислення фундаментальних процесів ринкових перетворень і за впливу глобальних трансформацій, які відбуваються у світовому господарстві. Відповідно, застосування міждисциплінарного підходу щодо аналізу всієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають феномен національних моделей соціальних систем, є цілком логічним, необхідним і виправданим.

Досвід реалізації моделі є корисним для України через соціальні чинники.

По-перше, принципи, покладені в основу ЄСМ, — соціальна солідарність і єдність, соціальна справедливість, створення конкурентноздатної економіки, заснованої на знаннях, дбайливому ставленні щодо навколишнього середовища. Таким чином, Європейська соціальна модель стала водночас плодом завоювань масових організацій працівників і превентивної політики підприємств і держав. Більшість населення скористалося соціальними досягненнями, передбаченими Європейською соціальною моделлю. На заході континенту вдалося створити численний середній клас, дві третини громадян Співтовариства [11, с. 26].

По-друге, у проголошених і закріплених в офіційних документах принципах «соціальної солідарності», «соціальної єдності», «соціальної справедливості» і «соціальної відповідальності» визначаються процеси, що впливають на еволюцію європейського суспільства. Європа продовжує просуватися цим шляхом, здійснюючи перехід від успішної економічної інтеграції щодо інтеграції соціальної. ЄС є показовим полігоном, де проходять іспити різні типи держав, що працюють в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки.

По-третє, політичні і культурні традиції європейських держав уможливили розробку Європейської соціальної моделі в її сучасному вигляді. Вона покликана забезпечити ефективне функціонування економіки і справедливості у розподілі суспільного багатства.

По-четверте, модель і на сьогоднішній день ще залишається соціальним ідеалом, зразком, до якого варто прагнути, спираючись на ідею, що втілила в собі традиційні цінності європейської цивілізації і сукупність кінцевих цілей суспільного розвитку. При цьому ЄСМ ніколи не розглядалася як застигла схема, хоча і побудована на ідеях соціаль-

ної справедливості і забезпеченні основних прав людини. Вона дотепер постійно удосконалюється і доповнюється, ілюструючи зміни, що відбуваються в суспільстві.

По-п'яте, саме виникнення й успішний розвиток Європейського Союзу є практичним підтвердженням життєздатності ЄСМ. Однак ситуація далеко не так безхмарна, і ставлення щодо ЄСМ серед європейців є неоднозначним. Особливо помітним це стає за кризових явищ: економіки, фінансів, енергетики, соціальної галузі. Поява такого феномена, як «євроскептицизм», є не випадковою. В ньому визначені відмінності позицій держав-членів, що покликані працювати спільно в рамках ЄС. Це не дивно: адже об'єднані країни, що відрізняються за низкою показників — рівнем і якістю життя, розвитком економіки, національними інтересами. І хоча ЄС демонструє прагнення зміцнити європейську ідентичність при збереженні національної розмаїтості, нерідко посилення роботи на наднаціональному рівні розцінюється як зазіхання на національний суверенітет. Невдоволення внутрішньою політикою своїх урядів, невміння впоратися з економічними кризами і врегулювати соціальні конфлікти переростають у протестні виступи проти політики керівних інститутів ЄС.

Однак саме процеси, пов'язані з глобалізацією, і, зокрема, наслідки кризи призводять до необхідності спільних дій на вищому рівні. Не випадково формуються єдині простори: інформаційний, освітній, інноваційний, запроваджуються загальний економічний ринок, єдина валюта, європейське громадянство. Проблема мігрантів передана на наднаціональний рівень. Ситуація, що загострилась, із зайнятістю призвела до появи загальноєвропейської Люксембурзької стратегії зайнятості, у рамках якої складаються національні плани. Саме ресурси і соціальна політика ЄС допомагають державам-членам поступово усувати наслідки глобальної кризи. Заходи Євросоюзу спрямовані на збереження якості життя населення, відновлення ринку праці і цілком відповідають цілям Європейської соціальної моделі.

По-шосте, ЄСМ особливе значення надає вмінню збалансувати інтереси особистості і суспільства. В ході реформування принципами стали: повага гідності людини, пропозиція зміцнити соціальну структуру суспільства методом соціального контракту.

Саме модель Дж. Кейнса та Л. Ерхарда, що вивела Захід з економічної катастрофи на основі соціального контракту держави, бізнесу і громадянського суспільства. Зараз особливо важлива роль громадян-

ського суспільства. Адже саме воно, формуючи соціальну базу держави, може організувати діалог з бізнесом, має можливість дати серйозний поштовх у досягненні соціального контракту і вибір моделі, згідно з якою здійснюватиметься посткризовий розвиток Європи, стануть реальними стабільність і прогнозоване майбутнє [11, с. 17].

По-сьоме, високий рівень життя населення став характеристикою «цивілізованого капіталізму». Це був продуманий стратегічний вибір. Послідовність такого курсу сприяла позитивним результатам.

Від ступеня реалізації Європейської соціальної моделі залежать перспективи розвитку Союзу. Розвиток глобалізації, інтеграційних процесів призвели, з одного боку, до гальмування соціальної політики, а, з іншого, до нових підходів, формування нових принципів правового регулювання.

#### Література:

1. Концепция социального государства: Материалы научно-практической конференции и международного «круглого стола» «Социальное государство: опыт, проблемы». — М.: Академия труда и социальных. Отношений, 2004—129 с.
2. International Conference of the Nordic Centre of Excellence Nord Wel at the University of Southern Denmark. June 14–16, 2012. — 118 p.
3. Le Modele social francaise est-il viable? // Le Monde, 12.10.05.
4. Meyer H. The Reform of the European Model is also a Reform of Globalisation/II Conferenza Internazionale sul Modello Sociale Europeo. — 169 p.
5. Sapir A. Globalisation and the Reform of European Social Models (Background document for the presentation at ECOFIN informal Meeting in Manchester, 9 Sept. 2005)//<http://www.bruegel.org>.
6. Проблемы социальной политики в Европейском Союзе мировая экономика и международные отношения. — № 7. — 2005. — С. 14–19.
7. Каширина Е. Ю. Проблемы формирования единой социальной политики Европейского Союза (на примере Германии). — 23.00.04; Автор. дисс... канд. полит. наук. — МГУ имени М. В. Ломоносова. — М.: 2010. — 18 с.
8. Каргалова М. В. От социальной идеи к социальной интеграции. — М.: Интердиалект, 2003. — 329с.

9. Василенко Е. В. Социальная ответственность бизнеса: мировой опыт // Власть. 2006. — № 1. — С.15–18.
10. Національні моделі економічних систем: навч. посіб. / За ред. О. О. Беляєв (кер. кол. авт.), А. С. Бебело, В. І. Кириленко, В. І. Сацик. — К.: КНЕУ, 2010. — 319 с.
11. Европейский Союз: Социальная политика / Под ред. Ивановой Н. В. — М.: Наука, 2006. — 217 с.

*Ткач О. И.* Механизмы реализации европейской модели социальной политики

Анализируются механизмы социальной политики в европейских странах, пути реформирования системы государственного финансирования в целях повышения эффективности их использования и сокращения государственных расходов.

Ключевые слова: *европейские страны, государственное финансирование, социальная сфера, здравоохранение, образование.*

*Tkach O.I.* Mechanisms for the implementation of the European model of social policy **(ESM)**.

Are analysed the mechanisms of social politics in the European countries, way of reformation of the system of the state financing for the increase of efektiv of their use and cutback of the government spending.

Keywords: *social policy, social partnership, democratic political regime, legal state, liberal state, social democracy.*

УДК 321.015

## ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК СТРАТЕГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

**Корж М. О.**<sup>©</sup>

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри політології  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються особливості соціальної політики в сучасних соціальних державах в умовах глобалізаційних процесів.

Ключові слова: *ефективність, соціальна політика, соціалізація, соціалізаційна ефективність політичних систем, соціальна держава, соціальна модель соціальної політики, політичний маркетинг.*

**Постановка проблеми.** Побудова в Україні правової, демократичної, соціальної держави — стратегічний напрям державотворчих процесів. У сфері соціальної політики ключовим фактором, що заперечує або виправдує конкретні методи і форми діяльності, традиційно вважається ефективність. Тому більшість проблем реалізації соціальної політики можна об'єднати в одну, найбільш загальну й актуальну як на регіональному, центральному, на міждержавному рівнях — проблему ефективної організації роботи системи адміністративно-політичного управління. Актуальність цієї проблеми зростає в умовах постіндустріального суспільства. Все це висуває на передній план проблему соціалізації економіки, розвитку її системи заради людини та задоволення культурних, духовних та матеріальних потреб. Соціальна політика в комплексі забезпечує підвищення рівня інтегральної (загальної) ефективності функціонування систем.

**Дослідження проблеми науковцями.** Сутність соціальної політики та її роль в управлінні соціальною сферою досліджується в працях таких авторів як: С. Андреев, Б. Голодець, В. Гордин, Є. Горяєва, С. Захарова, Ф. Котлер, В. Мелиховський, А. Решетников, Л. Роберто, Є. Смирнова, К. Фокс, О. Холмз, та інші. З поміж сучасних українських учених, що досліджують цю проблематику слід назвати С. Бульбенюк, В. Гончара, Д. Гордієнко, В. Гошовську, В. Давиденко, В. Жукова, О. Кіндратець, А. Колодій, В. Куценко, В. Медведчука, Д. Неліпу, О. Панкевича, Я. Пасько, Т. Перглер, А. Плехника, Т. Семігину,

А. Сіленко, В. Скуратівського, О. Скрипнюка, В. Цвиха, Л. Четверикову та ін.

**Виклад основного матеріалу.** Множинність значень поняття «ефективність» і труднощі його однозначного визначення (навіть у рамках конкретного аналізу) відбиваються і в термінології. В англійській літературі поряд з поняттям, що позначає ефективність, часто використовується поняття, яке перекладається як результативність, продуктивність. Поряд з цими термінами широко використовується поняття, яке перекладається як ступінь ефективності функціонування. Воно дозволяє ввести у визначення ефективності якісний аспект.

Якщо розглянути зміни в підходах до аналізу умов ефективної соціальної політики через призму розвитку моделей організаційних систем, то можна виділити три типи системних моделей, кожний з яких базується на організаційних принципах, вироблених, відповідно: «класичною школою», кібернетичним підходом, синергетичним підходом. Механічний тип організаційної системи характеризується вкрай слабкою структурною реакцією на зміни середовища. Для організаційних систем такого типу характерними є невеликий інноваційний потенціал і незначні можливості реалізації. Конфлікт між бюрократією і змінами (інноваціями) є досить відчутним. Адаптивний тип організаційної системи характеризується пристосуванням до змін зовнішнього середовища. Організаційні системи такого типу реагують, намагаючись пристосувати свою організаційну структуру до нових умов. Тип зворотного зв'язку в даному випадку є негативним.

Креативний тип системи характеризується активною роллю і гнучкою організаційною структурою. Організації такого типу орієнтовані на внутрішньоорганізаційний розвиток і розвиток зовнішнього середовища. Вони здатні оперативно змінювати як мети діяльності, так і структуру. Тип зворотного зв'язку в даному випадку є позитивним. Синергетичний підхід визначив також і нові *умови ефективності*: необхідність відмовлення від штучного нав'язування напрямків розвитку систем; актуалізація «чутливості» до стартових умов, що полягає у виокремленні особливого за умов генезису організації; визначення ефективності управлінської діяльності не через аналіз кількості витрачених ресурсів, а за допомогою дослідження якісного розподілу управлінського впливу (конфігурації адміністративного впливу); визнання множинності потенційних сценаріїв розвитку систем, для ефективної політики важливо враховувати максимальну кількість сценаріїв або моделей;

прискорений якісне зростання системи визначається включенням механізмів позитивного зворотного зв'язку, що призводить до «режимів із загостренням». Таким чином, новий системний показник ефективності став складнішим, оскільки містить традиційні, економічні, психологічні (мотиваційні), структурно-комунікативні складові [1, с. 34].

На даний час з кожних 10 громадян України 3 мають статус пенсіонера. При середньому показнику, по країні 304 пенсіонери на 1000 населення, найбільше значення він має у Чернігівській області — 352, та Черкаській — 338. Середній розмір призначених місячних пенсій усім категоріям пенсіонерів у 2011 р. перевищив розмір загального прожиткового мінімуму (відповідно 1253 та 1017 грн.). У порівнянні з прожитковим мінімумом для осіб, які втратили працездатність, це співвідношення виглядає ще більш оптимістично (розмір пенсії більший на 52,4%), проте пояснюється цей факт значно нижчим розміром прожиткового мінімуму для даної групи населення (822 грн.). Така позитивна динаміка для обох співвідношень спостерігається протягом останніх років. У той же час співвідношення середнього розміру пенсії та заробітної плати скорочується значно повільніше — з 36% на початок 2001 р. до 47% на початок 2012 р. [2, с. 155].

Одночасно слід взяти до уваги зростання споживчих цін, при цьому ціни (тарифи) на споживчі товари (послуги) у 2011 р. зросли на 4,6%, що майже вдвічі менше за відповідний показник 2010 р. У перерахунку на долари США на початок 2011 р. середній розмір пенсій усіх категорій пенсіонерів в Україні становив 144,7, що менше, ніж у Білорусі (194,9) та Росії (249,3). На 1 січня 2012 р. середній розмір пенсії усіх категорій пенсіонерів в Україні становив 156,9 дол. США, на 1 квітня — 160,2 дол. США, на 1 липня — 177,9 дол. США [3, с. 156].

Невідповідність матеріальних потреб пенсіонерів розміру винагороди за багаторічну працю (а серед пенсіонерів 4,5 млн. ветеранів праці) є однією з причин того, що ці люди продовжують працювати після досягнення ними пенсійного віку. Так, за даними вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності середньомісячна кількість економічно активного населення віком 15–70 років у 2011 р. становила 22,1 млн. осіб, з яких 1,8 млн. — особи пенсійного віку. Серед економічно активних осіб пенсійного віку переважаюча більшість (1808,0 тис. осіб) була зайнята економічною діяльністю і лише незначна частка (1,0 тис. осіб), не маючи роботи, активно її шукала [2, с. 157].

Ефективна соціальна політика визначає модель взаємодії держави і суспільства, економіки і людини. Визначення спрямованості соціальної політики визначає стратегію соціально-політичного маркетингу. Розглянемо критерії ефективності соціальної політики у співвідношення із соціально-політичним маркетингом. Питання визначення ефективності соціальної політики в українській науковій літературі вивчено недостатньо. На нашу думку, це пов'язано з тим, що комплекс заходів, який традиційно вважали соціальною політикою в Радянському Союзі, є набагато вужчим від того феномену, що існує сьогодні. Тому проблемі з'ясування ефективності соціальної політики присвячено праці сучасних науковців. Так, Б. Ракитський, визначає ефективність соціальної політики як рівень відносин соціальних груп з приводу збереження і зміни соціального стану населення загалом і класів, що його становлять, прошарків, соціальних, соціально-демографічних, соціально-професійних груп, соціальних спільнот (сім'ї, населення міста, регіону). А. Сіленко вважає, що, з одного боку, ефективність соціальної політики залежить від мистецтва поєднання інтересів індивідів і держави, рівнів спільнот, груп у сфері соціальних відносин, а з іншого від ефективності системи взаємодії державної влади, яка постійно оновлюється, недержавних структур, самої особи щодо життєзабезпечення та розвитку [4, с. 118].

Існують загальносоціологічні теорії, які, аналізуючи ефективність соціальної політики, спираються на концепцію солідарності Е. Дюркгейма, підхід В. Зомбарта, структурно-функціональний аналіз Т. Парсонса, аналіз класових відносин та ідею зменшення ролі держави К. Маркса, системний підхід Н. Лумана до інституціоналізації форм допомоги у розвитку суспільства, аналіз взаємодії системного і життєвих світів, проаналізованих Ю. Хабермасом. Проаналізована проблематика ефективності соціальної політики і перспектив її розвитку в працях таких західних соціологів, як П. Абрахамсон, П. Алкок, П. Бурдьє, Н. Дікін, П. Розанваллон, Р. Титмусс, С. Хорт, Г. Еспін-Андерсон.

Предметом соціальної політики є регулювання й узгодження взаємодій груп суспільства, інтересів різних соціальних груп, людини й суспільства з метою збалансованого розвитку. Таке розуміння поступово формувалося в процесі тривалого розвитку комплексу соціальних наук. Соціальною політикою держави є діяльність органів влади й громадських інститутів, з метою узгодження інтересів різних соціальних груп [5, с. 87].

Об'єктом соціальної політики є відносини, процеси діяльності соціуму, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування безпеки людини, задоволення соціальних потреб та інтересів, освоєння соціальних цінностей через забезпечення чіткого функціонування соціально-політичних інститутів, суб'єктів соціальної політики, координації, узгодження діяльності системи, спрямування на формування оптимального співвідношення пропорцій між елементами, дій усіх її учасників, форм, методів і засобів соціальної політики, забезпечення соціальної стабільності, соціальної безпеки.

Суб'єктом реалізації соціальної політики в сучасному світі традиційно є держава. Саме держава гарантує можливість ефективної взаємодії соціальних груп та інших елементів соціальної структури як суспільне впорядкованого і суспільне захищеного системного процесу, тобто соціальної політики в масштабах країни. Тобто держава є як гарантом здійснення соціальної політики, головним суб'єктом. Поєднання у державі функцій гаранта реальних можливостей для регулярного здійснення соціальної політики та функцій одного з суб'єктів соціальної політики є маловірогідним. Отже, у громадянських суспільствах, державна соціальна політика здійснюється у багатосуб'єктному середовищі, її цілі і зміст формуються як результат взаємодії держави із суб'єктами громадянського суспільства та їх представниками.

В Україні зберігається інституціональна модель соціальної політики, що дісталася у спадщину від радянської патерналістської моделі з елементами ліберальної моделі. Але в умовах сучасних глобалізаційних та євроінтеграційних процесів посилюється вплив ринкових механізмів регуляції соціально-політичних процесів у державі. Саме соціально-політичний маркетинг як технологія управління соціальними процесами здатен ефективно вплинути на формування певної і конкретно визначеної соціальної політики, підсилюючи конкурентоспроможність держави в світовому просторі і добробут її громадян.

Моделі соціальної політики соціальних держав пройшли тривалий процес еволюції. Внаслідок цього соціальній державі вдалося усунути асиметрію прав та обов'язків громадян, поєднати *принципи солідарності та особистої відповідальності*, досягти втілення як ліберальних, так і соціальних цілей. В сучасних умовах в основі виклику соціальній моделі, наприклад Німеччини, є уповільнення темпів росту ВВП, інші фактори є похідними [6, с. 246].

Моделі соціальної політики виходять із сутності соціальної держави, яка може бути визначена як демократична, правова держава, яка характеризується спрямуванням соціальної політики на досягнення в суспільстві соціальної злагоди, соціальної справедливості та забезпечення добробуту всіх верств населення завдяки ефективній реалізації політики соціального партнерства, організацію та здійснення державної влади на демократичних, правових засадах, досягнення соціальної справедливості, яка виявляється через оптимальне поєднання соціальної рівності та економічної свободи.

Існування в державі демократичного політичного режиму з наявним розвиненим громадянським суспільством й реалізація основних засад правової держави, виступаючи необхідними умовами діяльності соціал-демократичних партій і створюючи можливості поєднання ефективної економіки та ефективної соціальної політики, виступають одночасно політичними передумовами виникнення та розвитку базових принципів соціальної держави. Реалізація принципу людської гідності, соціальної справедливості, субсидіарності, соціального партнерства й принципу державного втручання в економіку, можливі лише за умов, з одного боку, створення необхідних умов для соціальної та економічної активності громадян шляхом реального гарантування особі, окрім громадянських та політичних, основних економічних, соціальних і культурних прав, а з іншого, визнання особи найвищою суспільною цінністю й запровадження державного піклування про становище кожного громадянина. Сприяючи на етапі становлення соціальних держав консолідації суспільних вимог і наполягаючи на розширенні числа тих, хто претендував на соціальну допомогу, інститути громадянського суспільства прискорили перетворення держави на соціально відповідальний інститут, у подальшому здійснюючи контроль за діяльністю владних структур в соціальній та економічній сфері.

Формування демократичного політичного режиму зумовило проведення базових реформ в політичній та соціальній сферах, що призвело до створення необхідних умов зародження основ соціальної держави в Україні. Зокрема, такі зміни в політичній сфері, як послаблення централізованого державного управління та руйнація авторитарно-бюрократичної системи, відмова від панування командно-адміністративних методів, формування нового підходу до розуміння основних прав і свобод людини й громадянина та обов'язків держави щодо їхнього гарантування, призвели до зростання ступеня залучення

громадян до суспільного життя, орієнтацію на саморозвиток індивідів. В економічній сфері з переходом до демократичного політичного режиму розпочались процеси роздержавлення, приватизації, дерегуляції, поширення свободи підприємництва, торгівлі, запровадження елементів вільної ринкової економіки з притаманним їй принципом приватної власності, що заклало економічні підвалини формування соціальної держави в Україні. Завдяки переходу до демократичного політичного режиму та відмови від тоталітарних методів досягнення консенсусу шляхом диктату було створено необхідні умови для заснування соціально-трудових відносин на засадах соціального діалогу та розвитку системи соціального партнерства. Організація соціальної сфери відповідно до основних демократичних принципів, а саме принципу індивідуальної свободи й політичної рівності та принципу пріоритету прав і свобод людини, з одного боку, перетворила індивіда з пасивного об'єкта на активний суб'єкт соціальної політики та зробила рівноправним партнером держави, надаючи йому можливість обирати між різноманітними формами здійснення соціального захисту, як то підтримкою держави, інститутів громадянського суспільства та самопомогою, а з іншого — зосередила увагу державної соціальної політики виключно на незахищених верствах населення.

З метою ефективності соціальної політики важливим є становлення системи соціального партнерства в Україні, як системи, в межах якої відбувається взаємодія рівноправних та автономних суб'єктів, регулювання соціально-трудових відносин шляхом ефективного й безконфліктного поєднання їхніх інтересів, виступає головним чинником перетворення України на повноцінну соціальну державу. Водночас, аналіз розвитку профспілкових організацій та організацій підприємців в Україні на сучасному етапі дає змогу стверджувати, що попри їхню значну кількість вони не відображають інтересів переважної більшості робітників та роботодавців, а їхня діяльність, як суб'єктів соціального партнерства, характеризується недостатньою активністю, що свідчить про продовження стадії формування зазначених суб'єктів. Це зумовлює активну участь держави у розвитку системи соціального партнерства, що дає змогу стверджувати про формування в Україні тристоронньої моделі такої системи. Політика соціального партнерства як система дій, спрямованих на гармонізацію соціально-трудових відносин і попередження конфліктів між найманими працівниками та роботодавцями, досягнення між ними миру й співробітництва, гарантування прав і

свобод обох сторін, стала чинником розбудови західних моделей соціальної політики.

За умов недостатнього рівня розвитку громадянського суспільства, слабкої правової захищеності населення та відсутності глибоких демократичних традицій організації соціального, економічного й політичного життя, підвищення ролі держави, як гаранта рівноправної участі всіх сторін системи соціального партнерства у переговорах, є важливим чинником розбудови соціально орієнтованої економіки, утвердження економічної демократії та становлення соціальної держави в Україні. З цією метою політика держави має спрямовуватись на забезпечення всіх необхідних умов розвитку профспілок і організацій роботодавців як суб'єктів соціального партнерства, гарантування економічної свободи громадян і запровадження тарифної автономії, утвердження солідарної системи участі суб'єктів соціального партнерства у виробленні соціальної політики та вирішенні соціально-трудових спорів [7, с. 98].

Для ефективної соціальної політики в Україні необхідна цілеспрямована її розбудова, основним чинником якої виступає здійснення активної та виваженої соціальної політики. Аналіз реалізації останньої показав, що нині вона не має ознак сильної та послідовної політики, яка характерна для соціальної держави. В значній мірі це зумовлено відсутністю чіткої концепції розвитку України як соціальної держави та відповідної їй соціальної політики, яка б мала статус офіційного, обов'язкового до виконання, правового документу. Водночас, здійснення соціальної політики відповідно до страхових принципів у поєднанні з адресним захистом малозабезпечених категорій громадян, яке в даний час має місце в Україні, дає змогу стверджувати, що соціальна політика є необхідним чинником розбудови основ соціальної держави.

Дослідження ефективності соціальної політики в Україні за умов модернізації є науковим напрямком, у якому за розходження підходів є низка загальних положень і дослідницьких тенденцій: визнання інновацій у сфері адміністративно-політичної модернізації як ключового фактора підвищення її ефективності, необхідність переміщення уваги дослідників з техніко-економічних сфер реформування на соціально-політичні, визнання за останніми більш високого потенціалу розвитку, необхідність концептуалізації поняття «соціальна ефективність» і пошук методів її виміру і, нарешті, пошук моделей соціально-ефективної політики.

**Висновки.** Ефективність соціальної політики зумовлює поглиблення теоретико-методичних і організаційних засад розвитку механізмів їх регулювання на основі підвищення соціальної відповідальності і забезпечення соціальної стабільності на рівні держави, суспільства та окремої особи.

Критерієм ефективності соціальної політики є підвищення соціальної відповідальності держави, бізнесу і особи за стійкість населення і країни до соціальних збурень, зміни соціально-економічних факторів розвитку, соціальна безпека. Критерієм ефективності консервативної, соціально-демократичної і ліберальної моделей соціальної держави є забезпечення соціальної безпеки суспільства і окремої особи, що втілюється через соціальну політику держави і регіонів, спрямовану на реалізацію взаємопов'язаних захисної функції і функції розвитку.

Чинниками ефективності соціальної політики є, наприклад, рівень індивідуального добробуту, освітньо-професійний рівень, стан здоров'я, вікова категорія, загальнокультурний рівень, індивідуальні психофізіологічні особливості, індивідуальна система цінностей і життєвих пріоритетів.

Критерієм ефективності є рівень соціального партнерства органів державного управління, бізнес-структур і органів місцевого самоврядування, які включають: збереження провідної ролі держави у забезпеченні і гарантії прав усіх громадян; широку реалізацію функцій держави як посередника у соціальному діалозі; підвищення соціальної відповідальності бізнесу і зацікавленості бізнес-структур у вирішенні соціальних проблем території; здійснення місцевим самоврядуванням функцій реалізації власних і делегованих державою повноважень із соціального захисту населення, фактору волевиявлення і реалізації прав громадян, об'єднуючої ідеї як фактору самоорганізації та підвищення соціальної активності й соціальної відповідальності населення; формування нової соціальної моделі взаємодії партнерів щодо подолання вилучення особи з соціального життя. Розроблено механізм регулювання соціальних процесів на засадах соціального партнерства задля формування і підвищення соціальної стійкості населення.

Формування активної соціальної позиції, почуття причетності і соціальної відповідальності за стан громади, врахування інтересів груп населення через індивідуальні інтереси окремих осіб, поєднання територіального аспекту з трудовою, економічною, соціально-культурною та іншими сферами інтересів населення потребує функціональних

трансформацій системи муніципального менеджменту у бік посилення функцій соціальної координації, регулюючої, організаційної та мотиваційної функцій.

### Література:

1. Семигіна Т. В. Порівняльна соціальна політика / Семигіна Т. В. — К.: МАУП, 2005. — К. МАУП, 2005. — 246 с
2. Качалова І. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник — К.: 2012. — 249 с.
3. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння / Ярослав Ігорович Пасько. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
4. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві / А. Сіленко // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 118–128.
5. Макарьська О. В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика, розробки та оцінки: Монографія. — К.: Ліра, 2004. — 328 с.
6. Кремень В. Г. Україна: ідентичність у добу глобалізації: (начерки метадисциплінарного дослідження) / Василь Кремень, Василь Ткаченко. — К.: Т-во «Знання» України, 2013. — 415 с.
7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: моногр.; за заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.

*Корж М. А. Эффективность социальной политики как стратегии гражданского общества*

Рассматриваются особенности социальной политики в современных государствах в условиях глобализационных процессов.

Ключевые слова: *эффективность, социальная политика, социализация, социализационная эффективность политических систем, модель социальной политики, политический маркетинг.*

*Korzh M. O. Effectiveness of social policy as a strategy for civil society*

Particularities of social policy in modern state under conditions of globalization are analyzed.

Keywords: *efficiency, social policy, socialization, socialization effectiveness of political systems, the model of social policy, political marketing.*

УДК 339:92

## ЧИННИК КРИЗ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ

*Тараненко Г. Г.*®

*Кандидат політичних наук, спеціаліст з соціальних медіа Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX)*

У статті розглядається сутність кризових явищ, їхня рольова функція у трансформації посттоталітарних суспільств.

Ключові слова: *криза, пострадянський простір, Україна, Росія, Білорусь.*

Нинішня система міжнародних відносин зазнає період трансформаційних зрушень, спричинених низкою факторів, які можна віднести до категорії ендегенних, адже зміни системи викликані великою мірою ключовими внутрішніми чинниками: економічними, політичними, інформаційними, ідеологічними, стратегічними. Крім того, на систему чинять вплив такі екзогенні чинники, як природно-ресурсний та екологічний. Кардинальні геополітичні зміни останніх десятиліть, бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, інтенсивна інтеграція у багатьох видах діяльності та одночасне тяжіння до фрагментації, поява нових ціннісно-культурних утворень — характерні ознаки нинішніх трансформаційних колізій, що супроводжуються низкою кризових проявів.

Д. Вільгельм пояснює виникнення криз тим, що в усіх політичних системах, які перебувають в динаміці, причиною напруги найчастіше буває неспівпадіння соціалізації та політичних змін (соціалізація в даному випадку — це культурна (ментальна) адаптація до змін, яка може «не встигати» за політичними змінами (змінами в реальності)» [17]. Власне саму кризу К. Холсті визначає як ситуацію непередбачуваної загрози важливим інтересам з обмеженим часом для прийняття рішення [16, с.411].

Кризи можуть мати різноманітні категоріальні виміри і прояви в залежності від економічної моделі розвитку суспільства, типу політичного режиму, наявності та доступності ресурсів; правових, релігійних та кратологічних чинників. Відомі дослідники Ю. М. Пахомов, О. Г. Білорус, А. С. Гальчинський, В. К. Гура, Б. І. Канцелярук, О. В. Зернецька наголо-

шують на кризових явищах в нинішній економічній та політичній сфері, що ускладнюються розгортанням глобалізаційних процесів. Російські дослідники, наприклад, А. А. Галкін, також зазначають, що для економічно розвинутих країн особливо гострої форми набула криза соціальної політики. Зокрема, в центрі вируючих нині теоретичних і політичних дискусій опинилася проблема впливу зростання ціни робочої сили в економічно найбільш розвинутих країнах на світові грошові і товарні потоки та економічну ситуацію в окремих регіонах [13, с. 5]. Криза водночас супроводжується складними соціально-економічними процесами у менш розвинутих країнах та відповідною негативною динамікою відносин між регіонами, які, згідно з неомарксистською термінологією, можна назвати ядром, напівпериферією та периферією.

Українська дослідниця О. Ковальова дає дефініцію та систематизацію кола детермінант кризових тенденцій на прикладі латиноамериканської інтеграції, зокрема зазначає її недостатню ефективність, що підтверджується за допомогою порівняння з європейськими інтеграційними системами [5, с.3].

Розглядаючи актуальну проблему нинішньої глобальної фінансової кризи, фінансові аналітики вважають, що розвинуті країни дещо «загратися» зі своїми боргами. Так, станом на кінець листопада 2011 року, загальний обсяг національного боргу США становив 15,3 трлн. доларів, країн ЄС — 16,5 трлн. доларів. Окремо Великобританії — 9,8 трлн. доларів, Німеччини та Франції по 5,6 трлн. доларів, Росії — 519,4 млрд. доларів, України — 120 млрд. доларів [7, с.1]. Вітчизняна дослідниця А. Черній, визначаючи труднощі дослідження кризових явищ, звертає увагу на те, що це поняття треба розглядати комплексно, не випускаючи з уваги позитивний аспект криз: можливості криз впливати на процеси зміни існуючого стану речей [8.].

У свою чергу, зазначені фактори мають тісне співвідношення з розвитком посттоталітарних суспільств. Головна боротьба у багатьох з цих соціумів точиться навколо перерозподілу життєво важливих ресурсів та принципів акумулювання і перерозподілу влади. При цьому в прагненні досягти суспільно-політичної рівноваги простежується цікава тенденція: країни намагаються нейтралізувати негативну складову суспільних кризових явищ, але, водночас, вони можуть бути учасниками процесу ескалації кризових ситуацій задля досягнення цілей, які вважають політично і соціально справедливими.

У більшості держав посткомуністичного простору відбуваються кардинальні зміни, зокрема дедалі чіткіше проступає тенденція до послаблення авторитаризму та поширення демократичних цінностей. Водночас ці процеси аж ніяк не можна назвати одновекторними. Дослідниця О.М. Марчак, на основі аналізу практики демократичних транзитів «третьої хвилі», виявляє, що занепад недемократичних режимів і спроби розбудови нових (як правило, запозичених) демократичних інститутів прямо не пов'язані, і тим більше не припускають в обов'язковому порядку наявності та масового поширення в перехідному суспільстві будь-яких специфічно демократичних цінностей та орієнтацій. Вона обґрунтовує, що логіка трансформації сучасних гібридних режимів відрізняється від логіки трансформації «класичних» посттоталітарних і поставторитарних країн і зазначає, що майже у всіх пострадянських країнах сформувалися гібридні політичні системи, які поєднують авторитарні й демократичні елементи [6, с.3]. Наприклад, як зауважує дослідник Є. Шацький, лібералізм у Польщі проявляється не у вигляді природного економічного процесу, а радше у вигляді ідеологічного проекту [9, с. 197], надії на те, що зняття штучних перепон на шляху розвитку капіталізму забезпечить автоматично його успіх. Але виявилось, що все значно складніше, і реакція економіки та сигнали ринку вельми неоднозначні [11, с. 28].

Відомі українські дослідники Ю.М. Пахомов, С.Б. Кримський, Ю.В. Павленко стверджують, що крах Радянського Союзу у поєднанні з різким зростанням світової ролі транснаціональних компаній, які маніпулюють спекулятивним капіталом і багатьма обставинами, обумовив дезорганізацію євразійського простору з тенденцією до дрейфу його частин до споріднених базових цивілізацій, що яскраво виявилось у республіках Прибалтики, очевидно, й у багатьох державах зі стійкою багатовіковою мусульманською традицією. Однак, на думку вчених, Росія, Україна, Білорусь, а також Казахстан і Киргизстан опинилися у надскладній ситуації: внаслідок глибинних цивілізаційних (окрім інших — економічних, соціальних тощо) відмінностей перші три країни в принципі нездатні інтегруватися до світу Заходу; подібно до них й другі дві не відчують себе цілком «своїми» ані в мусульманському, ані в християнському світах. «Цивілізаційна природа цих країн глибоко підірвана й деформована трагічними експериментами ХХ ст., що випали на їхню долю» [15, с. 92].

Для України це має особливе значення, оскільки саме по її території проходить межа між Європою і Азією. Як підкреслюють дослідники Д. Т. Лук'яненко, Ю. В. Макогон і Ю. М. Пахомов, Україна, як і Росія, завжди виступала в ролі транзитної зони між класичною європейською цивілізацією та арабо-азійським світом. «У період наростання протиріч між цими культурно-економічними блоками, дуже важливо формувати суспільство інтенсивного, інноваційного розвитку, орієнтоване на високу активність у сфері технологічного виробництва. Розбудова такого високо конкурентного суспільства є одним з імперативів сучасної української політики» [12, с. 3]. Б. І. Канцелярук зауважує: «думається, що в цьому чималою мірою «завинили» й наші внутрішні чинники: ментальна строкатість громадян України, котрі не відчують поки що себе ідентичною національною спільнотою, та зринутий на цьому ґрунті розмаїтий політичний сепаратизм, презентований десятками партій та угруповань...» [4, с. 335]. Загалом минулий рік, зокрема, став непростим з точки зору геополітичного вибору, зауважується у статті «У 2012-й рік світ і Україна входять в очікуванні ескалації кризи»: Україну кликали до Митного союзу з одного боку і в зону вільної торгівлі з ЄС — з іншого, і кожен вимагав визначитися [7, с. 1]. Наслідки курсу на подвійну інтеграцію ще залишається проаналізувати.

Що стосується північного сусіда України, дослідниця В. Г. Федотова зазначає, що, у зв'язку з особливою роллю державності в Росії як цивілізації, особливе значення має дуалізм суспільного буття, який виражається у таких конфліктних тенденціях, де однією зі сторін завжди виступає універсальна і автономна державність. Це конфлікт між державністю (універсалізмом) і регіоналізмом (локалізмом), між державністю і національними культурними традиціями. На думку вченої, соціальні конфлікти в Росії мають особливий характер: в їхньому зіткненні сторони не просто заперечують одна одну, а прагнуть стати єдиною соціальною цілісністю, що призводить до глибокого соціального розколу в суспільстві, причому цей розкол не можна «зняти» шляхом узгодження, його можна тільки придушити, знищуючи одну з протилежних сторін. «Звідси й своєрідність трактування в культурному архетипі поняття свободи як визнання тільки власного права на вибір і відмова інших в такому самому праві. Свобода по-російськи — це воля, як свобода для себе і придушення інших. Історична особливість соціальних конфліктів у Росії полягає також у тому, що найбільш конфліктогенними зонами у ній є околиці держави» [14, с. 12].

О.Ю. Запорожець у дослідженні «Кризові репутаційні стратегії держав у міжнародних відносинах (на прикладі України та Російської Федерації)» доводить на основі аналізу кризових комунікацій керівництва Російської Федерації та України, що застосування таких стратегій кризового управління, як замовчування або викривлення інформації про основні аспекти кризи, уникнення відповідальності за наслідки події, використання кризи як приводу для посилення державного контролю над засобами масової інформації, централізації влади тощо негативно позначаються на репутації держав у міжнародному медіа-інформаційному просторі» [2, с. 6].

Що стосується Білорусі, керівництво держави, «об'єктивно кажучи, інфраструктурно підготувало країну до нових звершень, проте потужна альтернатива діючому режиму не з'явилась, але, в будь-якому разі, Білорусь має результат» (В Грузії — реформи, в Білорусі — криза, в Україні — застій [1, с. 1]. А, наприклад, як стверджують аналітики, успіх реформ у Грузії і проекту країни загалом означає, що пострадянський спадок, потужний зовнішній опір і «місцева специфіка» — не вирок... «Наслідком грузинських реформ є тимчасове зростання рівня безробіття та низькі соціальні стандарти. Саме вони опосередковано породжують соціальну базу для опозиції. Але, як це не парадоксально, навіть у цьому сенсі грузинські реформи приносять користь, адже тепер грузини мають новий виклик — навчитись вести цивілізований діалог між владою та її опонентами» [1, с. 1].

Досліджуючи проблему ролі «мозкових центрів» у формуванні урядової стратегії» аналітики зазначають, що криза — це політична перевірка, але підготуватися до неї вкрай важко. «Навіть якщо уряди навчатися справлятися з кризами на власному досвіді і досвіді інших урядів, вони ризикують потрапити у становище генералів, які постійно готуються до минулої війни і не враховують характер і вплив технологій та обставин, що змінюються. Таким чином, створення потенціалу подолання криз майже неминуче передбачає створення потенціалу адаптивності та гнучкості урядових структур» [10, с. 28].

Вихід з нинішньої кризи в Україні можливий за умови застосування низки особливих заходів, що викликають енергію масової довіри і дають кумулятивний ефект з резонансними наслідками. Щодо спадку від нинішніх часів це означає неприпустимість ізольованого використання окремих індикаторів: заходи та рішення мають бути системними. «Криза, що охопила все суспільство, відторгає локальні заходи; вони у кращому

випадку мають нульовий, а частіше негативний результат, причому системність у наших умовах передбачає заміну нинішньої односторонності, зашореності та асиметричності свободою реформаторського маневру, гнучкістю та доповнюваністю одних форм, важелів та методів іншими, часто — протилежними» [15, с. 441].

Є. Є. Камінський стверджував, що, задля позбавлення від постійної загрози енергетичного конфлікту та відповідної кризи енергозабезпечення на теренах Європи, слід вийти на цілісне географічне сприйняття континенту та позбутися низки небезпечних стереотипів політико-ідеологічного характеру. «Не слід забувати, що у цивілізованому світі сучасності правлять взаємозалежність, а не силовий тиск, дипломатичні перемовини, а не залякування. Принаймні всі цивілізовані учасники міжнародних відносин, включаючи Російську Федерацію, на словах погоджуються з таким підходом. Європеїзована Україна може стати потужним стимулом для усвідомлення російськими керівниками пріоритету взаємозалежності» [3, с. 313].

Конкретні рекомендації щодо подолання кризових явищ пропонують дослідницькі інститути, що підтримуються як державами, так і громадськими організаціями, ці своєрідні «мозкові центри» як механізми допомоги урядам у подоланні криз. Наприклад, у вищезгаданому дослідженні про роль «мозкових центрів» у формуванні урядової стратегії наведені такі рекомендації щодо досягнення цілей в реалізації антикризової політики: здійснювати системний аналіз проблеми, розробити систему цілей, створити державну службу як корпоративний ресурс уряду, розвивати механізми координації в урядових центрах, пов'язати процес розробки бюджету з процесом планування політики, інституціоналізувати потенціал для навчання, заохочувати участь громадянського суспільства [10, с. 32]. Для виходу з кризи необхідна зваженість у прийнятті рішень, комплексний підхід до цього явища, компромісність з орієнтиром на збереження національних інтересів. При цьому необхідно враховувати, що будь-яка криза має і конструктивну функцію, яку треба використати як позитивний потенціал для здійснення ефективних перетворень.

### Література:

1. В Грузії — реформи, в Білорусі — криза, в Україні — застій [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrrudprom.com>.

- ua/digest/V\_Gruz\_\_reformi\_v\_Blorus\_\_kriza\_v\_Ukran\_\_zasty.html.
2. Запорожець О. Ю. Кризові репутаційні стратегії держав у міжнародних відносинах (на прикладі України та Російської Федерації): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. Ю. Запорожець. — К., 2005. — 20 с.
  3. Камінський Є. Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива та початку XXI століття / Є. Є. Камінський. — К.: Центр вільної преси, 2008. — 336 с.
  4. Канцелярук Б. І. Сучасні виміри політики США до України в умовах постбіполярного світу: дис... доктора політ. наук: 23.00.04 / Канцелярук Борис Іванович. — К., 1998. — 423 с.
  5. Ковальова О. І. Політична інтеграція в Латинській Америці: генеза, ключові характеристики, детермінанти кризових тенденцій: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04/О. І. Ковальова. — К., 2004. — 20 с.
  6. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. М. Марчак. — Одеса, 2007. — 13 с.
  7. У 2012-й рік світ і Україна входять в очікуванні ескалації кризи [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://money-news.te.ua/2012/01/11/u-2012-j-rik-svit-i-ukrajina-vhodyat-v-ochikuvanni-eskalatsiji-kryzy/>.
  8. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду: дис... кандидата. політ. наук: 23.00.04 / Черній Алла Леонідівна. — К., 2004. — 197 с.
  9. Глобальная экологическая проблема / [под ред. Г. И. Морозова]. — М.: «Мысль», 1988. — 155 с.
  10. Думая о немыслимом: от идеи к политике. Роль «мозговых центров» в формировании правительственной стратегии. Опыт стран Центральной и Восточной Европы / [Пер. с англ.; Программа развития ООН]. — М.: Издательство «Весь мир», 2004. — 260 с.
  11. Лыкошина Л. С. Становление гражданского общества в Польше: научно-аналитический обзор / Лыкошина Л. С. — М.: Ин-т научной информации по общественным наукам, 1997. — 36 с.

12. Международные стратегии экономического развития / [Лукьяненко Д. Т., Макогон Ю. В., Пахомов Ю. Н. и др.] — Донецк: ДонНУ, 2007. — 395 с.
13. Обновление и стабильность в современном обществе: Сравнительный анализ / [под ред. А. А. Галкина]. — М.: Весь мир, 2000. — 364 с.
14. Федотова В. Г. Теория модернизации и Россия / В. Г. Федотова // Гуманитарный ежегодник. — 2004. — № 3. — С. 230–231.
15. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наукова думка, 2002. — 632 с.
16. Цыганков П. А. Теория международных отношений / Цыганков П. А. — М.: Гардарики, 2003. — 590 с.
17. Wilhelm D. Global Communication and Political Power / Wilhelm D. — Transaction Publishers. — 1996. — 254 p.

*Тараненко А. Г.* Фактор кризисов в трансформации посттоталитарных обществ

Рассматривается суть кризисных явлений, их ролевая функция в трансформации посттоталитарных обществ.

Ключевые слова: *кризис, постсоветское пространство, Украина, Россия, Беларусь.*

*Taranenko A.* Factor of Crises in Transformation of Post-Totalitarian Societies

The article discusses the essence of crises and their role for transformation of post-totalitarian societies.

Key words: *crisis, post-Soviet space, Ukraine, Russia, Bilorus.*

УДК 94 (430/495) (047): 339.747

## ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕДІА В ПЕРІОД ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ В ЗОНІ ЄВРО

*Шевчук І.С.*©

*Студентка Інституту міжнародних відносин Київського  
національного університету імені Тараса Шевченка*

Проаналізовано етапи інформаційної війни у контексті медійного протистояння між Німеччиною та Грецією в період фінансової кризи та доведено застосування медіа для проведення інформаційної війни між Німеччиною та Грецією.

*Ключові слова: інформаційне протистояння, інформаційна війна, національні медіа, Греція та Німеччина, фінансова криза.*

**Постановка проблеми.** Питання інформаційного протистояння стає все більш актуальним. Саме інформаційні війни постали тим знаряддям, яким користуються у своїй політиці впливові держави на міжнародній арені. Запровадження та розвиток ринкових відносин обумовили перетворення інформації на специфічний товар. За допомогою цього товару реалізуються операції обміну та купівлі-продажу. Інформаційні системи разом з тим набули досить значного розвитку. Вони в якості своєї головної мети реалізують функції інформаційного обслуговування колективних та індивідуальних користувачів.

Трирівнева модель інформаційного протистояння складається з: персональних даних; корпоративної інформації, яка характеризує змагання між корпораціями за оволодіння комерційною таємницею; глобальної інформації, яка належить до протидії окремих галузей промисловості, економік окремих регіонів та країн, а також континентів [1]. Під час ведення інформаційного протиборства визначають інформаційну мішень — множину елементів інформаційної системи, які належать чи можуть належати сфері управління та мають потенційні ресурси для пере направлення на досягнення цілей, які віддалені від даної системи. Виділяють суб'єкти та об'єкти інформаційного протиборства. За однією з класифікацій до об'єктів інформаційного протиборства відносять будь-який компонент інформаційно-психологічного протиборства, а саме:

масову та індивідуальну свідомість громадян, соціально-політичні системи та процеси, інформаційну інфраструктуру, а також інформаційні чи психологічні ресурси [2].

Існує багато думок різних вчених щодо поняття інформаційного протистояння. Професори С. Імброньо (Університет Огайо, США) та С. Охрименко (Економічна академія, РФ) визначають інформаційне протистояння як акції, направлені на досягнення інформаційного лідерства за допомогою поразки інформації та інформаційних систем супротивника із забезпеченням захисту власної інформації та інформаційних систем [3, с. 325]. С. Расторгуєв зазначає, інформаційна війна — прихований ціленаправлений інформаційний вплив систем одна на одну, з метою отримання певного виграшу в матеріальному середовищі. Інформаційна війна вивіслена в роботах багатьох вчених. Панарін та Ласвель вивчали інформаційну війну та протистояння між Німеччиною та СРСР в період Другої Світової війни [2].

**Метою** даної статті є дослідження інформаційного протистояння та розвиток інформаційної війни між Німеччиною та Грецією 2011–2012 років, а також етапи розвитку інформаційного протистояння під впливом фінансової кризи між країнами.

**Виклад основних положень.** Світова фінансова криза 2008–2009 років призвела до різкого зростання державного боргу Греції. Європейський Союз, починаючи з 2010 року почав надавати матеріальну допомогу Греції, направлену на стабілізацію економіки країни, проте з кожним роком ситуація в країні ускладнювалася. Світові та європейські медіа стали ареною для політичних заяв та тиску як на уряд, так і на громадську думку в Греції.

У 2009 році Греція взяла у борг близько 80 млрд. євро у Євросоюзу. Бюджетний дефіцит у 2009 році склав рекордні для членів єврозони 13,6% ВВП. В 2010 році для того, щоб уникнути першого в єврозоні дефолту, Афінам був наданий 110-мільярдний пакет кредитів в обмін на програму жорсткої економії. На той момент слід зазначити, що криза мала політичний підтекст, адже прямі та опосередковані дії грецького уряду стали причиною росту зовнішнього боргу країни. Криза 2011 року показала, що борг Греції зріс до 350 млрд. євро. У грудні 2011 року також була проведена зустріч грецького уряду з комісією кредиторів, яка складалася з ЄС, МВФ та Європейського центрального банку. Ця допомога перш за все була направлена на рекапіталізацію Національного банку Греції. Першу частину траншу Греція отримала вже в січні 2011 року

на суму 89 мільярдів євро [12]. Для того, щоб пом'якшити економічне становище, Греція проводить засідання з приватними кредиторами 13 січня 2011 року та поновлює їх 18 січня. Програма, яку запровадили представники державного сектору Греції, називається PSI (Private Sector Involvement) [13]. Передбачалося, що таким шляхом Афінам вдасться скоротити борг з 360 мільярдів до приблизно 100 млрд. євро, адже під програму обміну боргу з дисконтом не підпадають облігації на руках у країн Єврозони та ЄЦБ. Головною задачею Євросоюзу було визначено — не допустити «ефекту доміно». Однією з найголовніших пропозицій даного саміту було створення єдиного економічного уряду, який би відслідковував певні відхилення в економіці країн Єврозони. Ініціатором створення такого об'єднання стала Ангела Меркель. «За» даний уряд виступають Франція, Німеччина та Нідерланди, які є дуже потужними країнами Євросоюзу, як в політичному, так і в економічному плані. Цей факт спростив складне в економічному відношенні становище населення Греції [4].

Із загостренням кризового становища в Греції, Іспанії та Італії на початку 2011 року, відносини між Грецією та Німеччиною погіршилися. Некоректні повідомлення про греків з'явилися у німецькій пресі та у відповідь на це грецькі видання вдавалися до кліше про німців. Саме з цього часу почалося інформаційне протистояння між греками та німцями у засобах масової інформації. Приводом до медійного протистояння між двома країнами стала публікація в мюнхенському інформаційно-політичному щотижневому журналі «Focus», на обкладинці якого красувався колаж із зображенням скульптури Венери Мілоської, під якою був напис «Шахраї у європейському суспільстві. Чи надує нас Греція на наші гроші та що відбувається з Іспанією, Португалією та Італією?». Німецький посол в Греції вибачився з цього приводу, але цього було для греків недостатньо, тому у відповідь одна з найвпливовіших грецьких газет «Eleftheros Typos» опублікувала статтю про європейську економіку під заголовком «Фінансовий нацизм загрожує Європі». На цей раз в колажі була представлена богиня перемоги Вікторія на берлінській колонні Перемоги, яка замість лаврового вінка тримає нацистську свастику у руці. Уряд Греції вважає більшою мірою винним ЄС у фінансових негараздах Греції та повідомляє про те, що необхідно було ввести більш жорсткий контроль за стабільністю євро в країнах Єврозони ще з моменту створення ЄС. Про це говорить прем'єр — міністр Греції Георгіус Папандреу на той час. Нікос Діму,

експерт з реклами, редактор та публіцист зазначає, що взірцевою поведінкою не відрізняються обидві нації — як греки, так і німці. «Греки схильні до того, щоб завжди шукати винних в тому, що відбувається у Греції та за її межами», — зазначає Н. Діму. Як дехто в Греції вважає, що кризу інсценували, аби одного дня задешево купити усю Грецію, та що на сьогоднішній день переважають походження та зв'язки замість таланту та уміння. Міністр фінансів Німеччини Вольфганг Шойбле звинувачує політичний клас у привалюванні корупції в німецьких колах, особливо серед підприємств, які виробляють техніку. У лютому 2012 року зазначається, що в Греції була присутня корупція тому, що політична та економічна системи країни тримаються на ній. Деякі греки сприймають з гумором грецько-німецькі перепалки, наприклад, карикатурист газети «Kathimerini» обходить без історичних стереотипів і має власну пропозицію для вирішення кризи. Одна з останніх його карикатур зображає федерального канцлера Ангелу Меркель та міністра фінансів ФРН у звертанні до футбольного тренера Отто Регагеля. Шойбле каже про те, що футбольний тренер повинен їм допомогти, адже він єдиний, кого греки сприймають як комісара з питань заощаджень [5].

Криза в Греції перетворилася в кризу євро, особливо це стало помітним у жовтні 2011 року. Це підштовхнуло найбільш економічно стабільні країни Євросоюзу до проведення саміту. Представники 27 країн-учасниць ЄС зібрались на саміті в ЄС у грудні 2011 року. Темою на даному засіданні, як це не дивно, було вирішення боргової кризи, збереження довіри до євро та інші процедури зі спасіння економік держав ЄС. Засідання було напівофіційним. 21 жовтня міністри фінансів країн-членів погодили виділення ще 8 мільярдів доларів фінансової допомоги, які необхідні Афінам хоча б для погашення зовнішнього боргу та здійснення найпростіших фінансових операцій. Для отримання цього траншу Греції довелося знову забезпечити реалізацію антикризового плану, який передбачав додатковий податок на нерухомість, прискорення темпів приватизації та перерахування 10 тисяч держслужбовців на неповну заробітну платню, що призвело до масових заворушень, які тривали два дні, адже економіка Греції вже тоді була доведена до межі. Також планувалося на саміті в Брюсселі сприяти закріпленню Європейського фонду фінансової стабільності (EFSF). Він повинен був попередити «ефект доміно», тобто перехід кризового становища на інші країни ЄС. Голова Європарламенту **Є.Бузек** ухвалив план по створенню єдиного фінансового уряду, запропонованого раніше

А. Меркель та Н. Саркозі. Даний орган буде очолювати Європарламент, уряди країн-членів віддадуть йому певні повноваження. Але через різні думки країн створення такого органу поки що відклали. Згідно із соціальними опитуваннями трохи більше половини німців погоджуються на відміну євро та повернення до національної валюти, хоча ще рік тому більшість голосувала за збереження євро. На думку німців вплинули події медіа-війни між Грецією та Німеччиною та публічні заяви представників уряду Греції. Централізація управління тепер вже проводиться від імені всіх країн-учасниць на офіційному рівні, а не лише Німеччини та Греції. Не дивлячись на всі зусилля списати борги Греції, щоб не очікувати зростання боргових процентів та знецінювання кредитів, громадяни Франції та Німеччини не підтримують ці дії, що веде до кризи у всій Європі [6]. Грецький уряд оголосив 16 лютого 2012 року про згоду на майбутнє перерахування доходів бюджету на спеціальний рахунок, як один із способів боротьби із зовнішнім боргом, як зазначає бізнесова щоденна газета «Handelsblatt». Такі умови були запропоновані Німеччиною, але спочатку Греція їх відхилила, але під час трьохгодинної телефонної конференції Єврогрупи, яка відбулася 15 лютого, вона погодилася. Міністр фінансів Люксембургу Люк Фріден на зустрічі в Афінах зазначив, що Греція повинна обирати між накресленим курсом реформ та виходом із єврозони, що також свідчить про намагання з боку інших європейських держав, окрім Німеччини, вплинути на уряд Греції. «Ми не диктатори, країна-учасниця має право виходу з валютного союзу, якщо забажає», — зазначає Л. Фріден [7].

Німеччина припинила виказувати своє негативне ставлення до уряду Греції у ЗМІ, з боку ж Греції медіа протистояння продовжується. 7 квітня 2012 року міністр фінансів Греції Евангелос Венизелос, який покинув свою посаду у березні поточного року, повідомив в інтерв'ю журналу «Spiegel» про те, що Німеччина заробила на грецькій кризі близько 400 млн. євро. Німеччина вкладає найбільшу частину засобів в пакети підтримки Греції з боку ЄС та МВФ (близько 240 млрд. євро). Окрім того Берлін грає провідну роль у списанні грецького боргу перед приватними кредиторами приблизно на 100 млрд. євро [8]. Сукупний борг Греції на сьогоднішній день складає приблизно близько 300 мільярдів євро. До кінця 2012 року Греція повинна скоротити дефіцит державного бюджету приблизно на 3 відсотки. Для Португалії, Італії, Греції та Іспанії, які знаходяться на сьогоднішній день у борговій ямі, країни-учасниці

Євросоюзу, які є їх фінансовими донорами придумали образливу аббревіатуру для цих країн — PIGS (Portugal, Italy, Greece, Spain).

Одним з витків інформаційного протистояння Греції та Німеччини є факт того, що німці бояться відпочивати в Греції через те, що відчувають по відношенню до себе агресію з боку греків. Видання «The Local» посилається на слова міністра культури Німеччини, який заявив, що після того, що сталося греки не будуть раді бачити німців. Німецький ринок є ключовим для грецького туризму, адже щорічно в Грецію приїжджають близько 2 млн. туристів з Німеччини. У 2012 році на 27–30% буде знижена кількість німців, які будуть відпочивати у Греції [9].

Через неспроможність Греції самостійно вирішити свої проблеми, Німеччина почала через ЗМІ критикувати греків та у відповідь греки почали висувати обвинувачення проти німців. 15 серпня 2012 стало відомо, що прем'єр-міністр кризової держави Антоніо Самарас пропонує Франції та Німеччині продовжити угоду до 2016 року, замість 2014. Вже діючий договір між кредиторами країни — Євросоюзом та Міжнародним Валютним Фондом передбачає скорочення бюджетних витрат на 11,5 мільярдів євро та збільшення фінансування уряду Греції на 20 мільярдів. Уряд країни сподівається на відстрочку надання першого пакету допомоги ЄС–МВФ з 2016 по 2020 роки. Такий крок лише загострить інформаційне протистояння Німеччини та Греції, адже уряд першої все частіше говорить про вихід Греції з Єврозони. Гунтер Еттінгер, член Європейської комісії з енергетики, заявив про постановку питання виходу країни з кризовою економікою з Єврозони вже у вересні в інтерв'ю газети *Das Bild*. В цей же період буде опублікований доклад «трійки» міжнародних кредиторів — Європейської комісії, Європейського центрального банку та Міжнародного валютного фонду по питанню вирішення майбутньої долі Греції. Так як грецький ВВП скоротився лише на 6,2% у другому кварталі 2012 року, кредитори країни не будуть збільшувати фінансування Греції, доки ВВП країни не знизиться до 7% [10]. Уряд Греції сподівається на покращення відносин з Німеччиною, адже вона є основним кредитором країни.

**Висновки.** Підтверджено, що дане інформаційне протистояння впливає на думку щодо кризової ситуації та формує певне відношення до подій, що відбуваються у населення ворожих країн. Медіа є невід'ємною складовою інформаційного протистояння. Найчастіше інформаційні війни зумовлені появою фінансової чи політичної кризи, як у світі, так і у самій країні. У короткостроковому періоді навряд чи можна очікувати

вирішення питання щодо зовнішніх боргів Греції та покращення економіки країни. Дана конфліктна ситуація також може призвести до того, що Німеччина втратить «пальму першості» серед країн-членів ЄС та Франція відвоює собі перше місце з числа країн-членів Євросоюзу.

### Література:

1. Информационная война [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.tais-world.com/articles/information-war/introduction.htm>.
2. Информационное противостояние [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://security.ase.md/publ/ru/pubru04.html>
3. Расторгуев С. П. Информационная война / С. П. Расторгуев. — М.: Наука, 2008. — с. 235.
4. Распад ЕС или развал Греции: другого не дано [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://akmm.ucoz.ru/news/raspad\\_es\\_ili\\_razval\\_grecii\\_drugogo\\_ne\\_dano\\_glazami\\_ochevidca/2012-01-21-183](http://akmm.ucoz.ru/news/raspad_es_ili_razval_grecii_drugogo_ne_dano_glazami_ochevidca/2012-01-21-183)
5. Германия и Греция развернули медиа-войну [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sostav.ru/news/2010/02/27/cod6/>
6. Кризис Греции — кризис евро — политический кризис в Германии — распад ЕС? [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://crisis.in.ua/5010.htm>.
7. Греція готова йти на поступки, Німеччина невблаганна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ec-fi.l6mb.com/index.php/greczya-gotova-jti-na-postupki-nmechchina-nevblaganna.html>
8. Экс-министр Венизелос: Германия заработала на кризисе в Греции €400 млн. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.forbes.ru/news/80797-eks-ministr-venizelos-germaniya-zarabotala-na-krizise-v-gretsii-400-mln>
9. В Німеччині бояться відпочивати у Греції.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.greecetoday.ru/home/news/3559/>.
10. Греция просит отсрочку у ЕС на оздоровление экономики [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://delo.ua/world/grecija-prosit-otsrochku-u-es-na-ozdorovlenie-ekonomiki-183244/>

*Шевчук И. С.* Информационное противостояние Германии и Греции в период финансового кризиса

Проанализировано понятие информационного противостояния и этапы информационной войны Германии и Греции в период финансового кризиса.

Ключевые слова: *информационное противостояние, информационная война, национальные медиа, Греция и Германия, финансовый кризис.*

*Shevchuk I. S.* Information warfare between Germany and Greece during the financial crisis

The notion of information opposition and stages of information warfare between Germany and Greece during financial crisis.

Keywords: *information opposition, information warfare, national media, Greece and Germany, financial crisis.*

УДК 323.28

## ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОРИЗМ І ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР: СУТНІСТЬ ТА РІЗНОВИДИ

*Попнер О. В.* ©

*Здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізується співвідношення понять «політичний тероризм» і «політичний терор», розглядаються сутність та різновиди цих явищ в сучасному світі.

Ключові слова: *політичний тероризм, політичний терор, державний терор, безпека.*

Набуття тероризмом глобального та транскордонного характеру, небезпека потрапляння до рук терористів зброї масового знищення, збільшення кількості різновидів тероризму, застосування терористами у своїй діяльності новітніх досягнень науки та техніки роблять дослідження цього явища надзвичайно актуальними. Якщо до початку 1990-х років із проблемами, пов'язаними із тероризмом, безпосередньо мали справу переважно США, країни Західної Європи та Близького Сходу, то з кінця XX століття тероризм поширився по решті території світу, включаючи колишні республіки СРСР та країни Північної Європи, що раніше відзначалися високим рівнем безпеки.

Російські дослідники слушно відзначають, що актуальність вивчення тероризму зростає в суспільствах, що переживають соціально-економічна та політичні трансформації, зокрема, перехід від соціалістичної, планової економіки до ринкової, а також від тоталітаризму до демократії [1, 6]. Такі перетворення зазвичай супроводжуються принаймні тимчасовим, а часто — тривалим погіршенням умов життя значних верств населення, зміною природи соціальних відносин, значними психологічними навантаженнями на людей, які втрачають звичний спосіб життя та впевненість у завтрашньому дні. Особливо гостро проходять ці процеси, якщо реформи здійснюються непродумано і непослідовно, супроводжуються зростанням корупції, зубожінням населення, люмпенізацією його окремих прошарків, відсутністю належної політики в сфері міжнародних і суспільних відносин. Саме так відбуваються трансформації

в більшості пострадянських країн, де невирішеність національних та соціальних питань на тлі корумпованості і запровадження економічної моделі «дикого капіталізму» із притаманним їй розшаруванням суспільства призвели до зростання екстремізму та спалахів тероризму, особливо в Росії, країнах Кавказу та Центральної Азії. Зростання радикальних настроїв має місце в політичному житті й інших колишніх республік СРСР, зокрема й в Україні. Це збільшує ризики виникнення проявів політичного тероризму та підвищує актуальність дослідження даної проблематики з метою вироблення державної політики, спрямованої на запобігання появи в нашій державі такого явища як тероризм.

Проблематику політичного тероризму останні десятиліття плідно вивчають такі американські та європейські дослідники як Й. Александер, У. Бек, Е. Гідденс, У. Горі, Б. Грекхем, Б. Гросскап, Б. Дженкінс, К. Даазе, Л. Девіс, Р. Каган, М. Креншоу, У. Лакнеур, Н. Лівінгстон, С. Ломброзо, Дж. Поланд, Д. Рапопорт, П. Уілкінсон, М. Функе, Б. Хофман, А. Шмід та інші. Серед російських авторів варто особливо виділити праці таких дослідників як Н. Афанасьєв, К. Бєглова, А. Веселицький, К. Гаджисєв, А. Герасимов, Ю. Горбуш, А. Грачов, А. Дмитрієв, А. Кара-Мурза, М. Краснов, В. Лопатін, Є. Ляхов, Г. Морозов, М. Назаркін, Д. Ольшанський, А. Панарін, В. Розін, Є. Степанов, В. Устінов, А. Уткін.

В Україні проблематику тероризму ґрунтовно аналізують у своїх працях такі дослідники як В. Антипенко, Д. Архієрейський, А. Бабієва, О. Бажан, С. Білокінь, Т. Бикова, О. Бодрук, О. Бойко, О. Будніцький, В. Вознюк, В. Волковинський, Т. Вронська, О. Ганжа, М. Головатий, В. Гриневич, А. Гриценко, І. Дементьєв, В. Демченко, О. Дзьобань, А. Дорошенко, В. Ємельянов, С. Зелінський, Ю. Іванов, В. Канцір, Ю. Киричук, О. Коломієць, В. Коршунов, С. Кульчицький, В. Ліпкан, А. Лисенко, С. Мохончук, Л. Мошкова, В. Остроухов, В. Петрищев, О. Половко, Г. Почепцов, М. Примуш, І. Проноза, О. Реєнт, М. Руденко, В. Смолій, В. Ткач, К. Тимінська, О. Токовенко, М. Целуйко, В. Ченцов, Ю. Чікель, Ю. Шаповал, А. Яцько та інші.

Незважаючи на значну кількість праць з політичного тероризму, що вийшли в світі останніми десятиліттями, далеко не всі аспекти даної проблематики розкриті на достатньому рівні, а деякі сторони цього явища (зокрема, сучасні різновиди політичного тероризму) залишаються малодослідженими. Слід відзначити, що в сучасній світовій науковій думці досі немає спільного підходу до тлумачення терміну «політичний

тероризм», в науковій та публіцистичній літературі часто поняття «тероризм» та «терор» використовуються як взаємозамінні, часом «тероризм» ототожнюється із «екстремізмом», а «політичний тероризм» плутають із «державним терором». Все це обумовлює необхідність подальших досліджень проблематики політичного тероризму.

Метою даної статті є аналіз співвідношення сутності понять «політичний тероризм» та «політичний терор», розгляд різновидів цих явищ в сучасному світі.

Терміни «тероризм» та «терор» об'єднує походження від одного й того ж самого латинського слова — «terror», що означає «жах». Отже в основі обох явищ лежить залякування як засіб досягнення певної мети, їх спільною рисою також є насильницька основа, адже і тероризм, і терор передбачають організоване насилля. Це дає підстави деяким авторам фактично ототожнювати поняття «тероризм» і «терор», розрізняючи їх лише за масштабом. Зокрема, російський автор Ю. Антонян у своїх працях розглядає терор як реалізацію тероризму протягом тривалого часу, на значній території і стосовно багатьох людей [2, 8]. «Тероризм» і «терор» справді відрізняються масштабами: якщо «тероризм» можна поставити в один ряд із такими явищами, як «диверсія», «бандитизм», «захоплення заручників», «злочин проти громадської безпеки», то «терор» більше співставний із такими явищами, як «агресія» та «геноцид». У той же час, окрім масштабу діяльності, «тероризм» і «терор» мають й ряд інших суттєвих відмінностей.

Так, вітчизняний дослідник А. Лисенко виділив ряд відмінностей між «тероризмом» та «терором» з юридично-правової позиції. Зокрема, він відзначив, що тероризм — це кримінально-правове явище, оскільки здійснюється злочинцями, тоді як терор — соціально-політичне явище, бо може здійснюватися і органами державної влади, які можуть тлумачити його як нібито легітимну діяльність з підтримання правопорядку. Дослідник також наголошує, що терор спрямований проти населення, тоді як а тероризм — проти органів влади; терор має масовий характер та поширюється на все населення країни, тоді як тероризм має локальний характер [3].

Наведемо також ряд інших суттєвих відмінностей тероризму від терору. Так, акти тероризму, навіть якщо вони здійснюються серійно, все ж є одноразовими за своєю суттю, тоді як терор має масовий, тотальний та безперервний характер. Наприклад, до приходу до влади в Росії більшовиків ряд політичних сил, зокрема, соціалісти-революціо-

нери, чинили акти тероризму, здійснюючи окремі вбивства та замах на державних чиновників. Натомість більшовики, які заявляли про неефективність терористичних актів есерів, після свого приходу до влади розпочали в країні масовий тривалий терор, внаслідок якого за часів існування СРСР було знищено десятки мільйонів людей, а решта були залякані й боялися висловлювати думки, відмінні від позиції правлячої партії.

При цьому, більшовицька верхівка вважала терор цілком легальним насиллям заради досягнення поставлених політичних й соціально-економічних цілей. Вітчизняний дослідник В. Остроухов у своїй докторській дисертації пише: «Застосування насилля і терору в СРСР виступало в даному випадку логічним і своєрідним продовженням суб'єктивного волюнтаризму Леніна, Сталіна та політичної лінії більшовицького ЦК. Важливим тут виступало не забезпечення дії об'єктивних економічних законів, а, навпаки, створення «регулюючого принципу керуючої сили», доведення справедливості вольового вирішення багатьох основних суспільних проблем. У постанові РНК «Про червоний терор» зазначалося, що «необхідність створення «концентраційних таборів» та «розстрілу за політичними мотивами усіх супротивників діючого режиму». Був встановлений режим репресій, покарань, відслідковування, цензури, реквізицій, обмеження свобод. В якості дієвого інструментарія насильства використовувалася практика інституту заручників, загороджувальних загонів в армії під час бойових дій, практика депортації населення. В суспільстві насаджувалася атмосфера жаху та рабського підкорення владі» [4, 14–15].

Інша важлива відмінність тероризму від терору: якщо суб'єкти тероризму переважно не мають жодної влади над об'єктами своєї терористичної діяльності (есери були опозиційною політичною силою в царській Росії), то суб'єкти терору переважно мають владу над своїми жертвами — офіційну (прихід до влади шляхом революції чи виборів) або фактичну (зокрема, внаслідок окупації). У цьому контексті є досить складні випадки співвідношення тероризму і терору, такі як, приміром, діяльність Ірландської республіканської армії в 1970–80 роках, коли здійснення представниками останньої терористичних актів у Північній Ірландії мало місце одночасно із встановленням атмосфери терору (включаючи побої, залякування, нищення майна) по відношенню до «юніоністів» — частини населення, що виступала за єдність із Великобританією (аналогічний терор тоді влаштовували і радикальні

організації «юніоністів» проти прихильників відокремлення Північної Ірландії). В даному випадку можна вести мову не про офіційну владу, проте про фактичне домінування прихильників ІРА на певних територіях, їх вплив на органи місцевого самоврядування, соціальні інституції, бізнес тощо.

Наведені вище приклади ілюструють ще одну відмінності тероризму від терору: якщо суб'єкти тероризму шляхом залякування намагаються спонукати до певних дій державну владу чи міжнародні організації, то суб'єкти терору залякують населення з метою формування певної поведінки. Так, більшовики в СРСР залякували населення з метою спонукати його виконувати всі розпорядження влади і навіть не думати про можливість протесту, а лідери ІРА намагалися змусити прихильників єдності із Великобританією не висловлювати свою позицію або залишити територію Північної Ірландії.

Першими історично відомими випадками політичного тероризму вважаються вбивства представників римської адміністрації членами радикального крила руху опору проти римських загарбників в Юдеї в I столітті нашої доби. Появу поняття «політичний терор» зазвичай пов'язують із якобінською диктатурою у Франції в 1973 р., хоча як явище терор існував і значно раніше, зокрема, в діяльності інквізиції за часів Середньовіччя.

У світовій правовій та науковій літературі існують сотні різних визначень тероризму, при цьому переважає підхід, який розглядає тероризм у правовій площині, тобто як кримінальний злочин, а міжнародний тероризм — як «міжнародний злочин» [5]. Вітчизняне законодавство також визнає тероризм злочином, зокрема, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» так визначає це явище: «тероризм — суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей». Цей же Закон визначає терористичний акт як «злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України» [6].

Вітчизняна дослідниця О. Половко у своїй дисертаційній роботі відзначає наступні характерні риси політичного тероризму: політична спрямованість, протиправність, насильницька основа, антигуманність,

заякування, деструктивність, суспільна небезпечність, демонстративність, публічність, комунікативність, систематичність та багатоманітність форм прояву, організований характер, теоретична обґрунтованість, символічність, історичність, розмежування між жертвами терористичних актів та тими, на кого здійснюється тиск. При цьому, дослідниця відзначає, що останнім часом, через значну «психологізацію політики» (коли на перший план виходить її емоційно-чуттєве сприйняття), важливість теоретичного обґрунтування терористичної діяльності значно зменшується. Натомість, збільшується вага «емоційної завантаженості» терактів, що призводить до масового фізичного та психологічного ураження населення, зростання масштабності тероризму [7].

Відзначаючи зміни, що відбуваються останніми роками у сутності явища політичного тероризму, російська дослідниця А. Боташева пише, що політичний тероризм часто має тісні зв'язки із організованою злочинністю, зокрема, наркоторгівлею, а його масштаби зросли до готовності використовувати зброю масового знищення, зокрема, ядерну та бактеріологічну [8].

Українські та зарубіжні дослідники виділяють такі різновиди політичного тероризму на сучасному етапі:

— за метою діяльності: національно-визвольний, антиколоніальний, сепаратистський тероризм (наприклад, терористична діяльність басків у Іспанії, курдів — у Туреччині, чеченців — у Росії тощо), релігійний тероризм (наприклад, «Аль-Каїда» бореться проти «невірних» та за створення світового ісламського халіфату); расистський та націоналістичний тероризм (наприклад, діяльність «Ку-клукс-клана» в США); соціально-революційний тероризм (за зміну соціального ладу, наприклад, «червоні бригади» в Італії, «червона армія» в Японії); правий тероризм (проти лібералізації, проти політики мультикультуралізму і т. п.);

— за суб'єктом: індивідуальний тероризм (терористи-одинаки); груповий (терористичні організації); державний — терористичні акти, організовані за ініціативою чи за підтримки державної влади (слід відзначити, що 34-та Генасамблея ООН прийняла Резолюцію «Щодо неприпустимості політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підлив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах»);

— за сферою дії: внутрішній тероризм (в межах своєї держави); зовнішній (терористичні акти, спрямовані проти якоїсь конкретної іноземної держави, наприклад теракти палестинців Ізраїлю); міжнародний

тероризм (наприклад, теракти, спрямовані проти існуючого міжнародного порядку, теракти проти країн — членів НАТО тощо);

— у зв'язку із трансформацією методів терористичної діяльності останніми роками тероризм також поділяють за цим критерієм, виділяючи традиційний тероризм, що орієнтується на застосування засобів фізичного знищення (за допомогою зброї, вибухівки тощо), та нетрадиційний тероризм, метою якого є заподіяння шкоди на психологічному рівні, вразити свідомість і підсвідомість людських мас, змусити їх робити те, що вигідно терористам (серед засобів тут — інформаційні війни і т. п.).

Терор за критерієм сфери поширення поділяють на зовнішній та внутрішній. Зовнішній стосується інших країн під час загарбання і має на меті покору та експлуатацію населення окупованої території. Відомі Україні історичні приклади: монголо-татарська навала, окупаційний режим фашистської Німеччини. При цьому, слід відзначити, що загалом військові дії між країнами не обов'язково мають супроводжуватися терором, адже в конфлікті можуть бути задіяні лише збройні сили супротивників, як це, приміром, переважно мало місце під час Наполеонівських війн у Європі.

Внутрішній політичний терор поділяють на судовий (легалізований, псевдо-правовий) та позасудовий. Судовий терор знаходить вираз у легальному (відповідно до виданих існуючою в країні владою нормативно-правових актів) кримінальному переслідуванні політичних опонентів із масштабним застосуванням смертної кари чи інших тяжких вироків. Історичними ілюстраціями є терор, влаштований опричниками царя Івана Грозного в Росії, сталінський терор в СРСР, терор «чорних полковників» у Греції тощо. Позасудовий внутрішній терор характеризується каральними операціями «без суду та слідства», і був характерний для перших років більшовицької влади в радянській Росії, нацистів у Німеччині, в Китаї за часів «культурної революції», в Камбоджі за часів правління Пол Пота тощо.

Ряд дослідників також виділяють як окремий різновид так званий адміністративний терор — свавілля чиновницько-бюрократичного апарату, що використовує недосконалість законодавства та свої дозвільні функції для тиску на населення і корупційної наживи.

За суб'єктом терор може бути як державним (здійснюватися органами державної влади, силовими структурами), так і недержавним (здійснюватися великими політичними рухами, як, приміром, погроми,

вчинені «чорносотенцями» в царській Росії), а також позадержавним, наддержавним чи транснаціональним (наприклад, діяльність інквізиції в часи Середньовіччя).

Слід відзначити, що в «чистому» вигляді різновиди тероризму та терору існують рідко, найчастіше має місце поєднання різних видів тероризму і терору між собою. Наприклад, націоналістичний тероризм часто поєднується із релігійним або із соціальним, релігійний — із сепаратистським, внутрішній тероризм — із міжнародним тощо.

Підсумовуючи, слід відзначити, що в сучасному глобалізованому світі діяльність із запобігання появі та поширенню політичного тероризму, як і дії на викорінення такого явища як політичний терор, потребують координації зусиль всіх цивілізованих країн світу. Зокрема, необхідним є посилення міжнародної правової бази у сфері протидії державному терору; вироблення жорсткої позиції світового співтовариства щодо країн, які проводять політику терору або підтримують тероризм; вживання ряду заходів для зменшення передумов поширення тероризму, в т. ч. переглянути існуючу модель економічного розвитку, яка веде до збільшення розриву між багатими та бідними країнами і відповідно — до зростання соціальної бази тероризму; посилення регулювання ринку озброєнь з метою обмеження можливостей продажу її в країни, що проводять політику терору, а також потрапляння зброї до рук терористів.

#### Література:

1. Современный терроризм: состояние и перспективы [Текст] / РАН. Ин-т социологии. Центр конфликтологии; Отв. ред. Е. И. Степанов. — М.: Эдиториал УРСС: 2000. — 240 с.
2. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование: монография [Текст] / Ю. М. Антонян. — М.: Щит-М, 1998. — 306 с.
3. Лисенко А. М. Співвідношення понять «терор» і «тероризм» як теоретичні основи розкриття злочинів терористичної спрямованості [Текст] / А. М. Лисенко // Право і Безпека. — 2010. — № 1. — С. 89–94.
4. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору [Текст]: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Остроухов Володимир Васильович;

- Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2001. — 36 с.
5. Бабієва А.Г. Політичний тероризм як різновид міжнародного злочину [Текст] / А.Г. Бабієва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — Вип. 46. — Київ, 2002. — С. 22–26.
  6. Закон України Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний портал. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. — Назва з екрану.
  7. Половко О.О. Особливості політичного тероризму в сучасному суспільстві [Текст]: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Половко Олена Олексіївна; КНУТШ. — Київ, 2005. — 189 с.
  8. Боташева А.К. Политический терроризм: детерминация и формы проявления [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02/Боташева Асият Казиевна. — Ставрополь, 2004. — 28 с.

*Поппер О. В.* Политический терроризм и политический террор: сущность и разновидности

Анализируется соотношение понятий «политический терроризм» и «политический террор», рассматриваются сущность и разновидности этих явлений в современном мире.

Ключевые слова: *политический терроризм, политический террор, государственный террор, безопасность.*

*Popper O.* Political terrorism and political terror: the essence and variety  
Correlation between the concepts of «political terrorism» and «political terrorism», the essence and variety of these phenomena in the modern world are analyzed.

Keywords: *political terrorism, political terror, state terror, security.*

УДК 323.13 (662.1

## КОНФЛІКТ У МАЛІ АБО IV ТУАРЕГСЬКЕ ПОВСТАННЯ

*Рой А. Т.*©

*Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Досліджується проблема міжетнічної боротьби на заході Африки між туарегами при участі ісламістських рухів та владою держав чий території історично належали цій етнічній групі. Енергетичні ресурси стали однією з головних причин вибуху конфлікту і боротьби за переділ територій.

Ключові слова: *Африка, Малі, туареги, ісламістські рухи, етнічний конфлікт, енергетичні ресурси, ООН, ЕКОВАС*

Туарегський конфлікт вписується в загальний контекст міжетнічної ворожби, що притаманна усьому Африканському континенту. Повстання 2012 року є четвертою хвилею так званих «Туарегських повстань» із часу отримання Малі незалежності у 1960 р. У березні 2012 року у Малі відбувся політичний заколот та військовий переворот під час якого, армія скинула з посади президента Амаду Туре і заявила про те, що має намір передати владу новообраній демократичній владі. Цими подіями скористалися туареги і вже у квітні ними було проголошено про створення та незалежність своєї країни під назвою Азавад, яка територіально знаходиться на півночі Малі являючи собою широку пустелю. Власне ця подія і стала причиною того, що африканський конфлікт знову набув сили. Каталізатором його подальшої ескалації послугувало вбивство лідера Лівійської Джамахірії Муаммара Каддафі, який довгий час був покровителем туарегського етносу на континенті. Це вбивство загострило туарегську проблему. Попередньо сприяти її вирішенню міг тільки Каддафі, після його смерті урегулювання конфлікту найближчим часом стає неможливим із-за відсутності єдності і порозуміння державами між собою, що є втягнутими у цей конфлікт так і з туарегами, для прикладу Алжир вважає недоцільним на даному етапі взагалі допомагати Малі, так як вважає, що події які там розгортаються мають виключно внутрішній, а не міжнародний

характер, відмовляючись підтримати країну. Загальна кількість туарегів на сьогодні не встановлена, оскільки при переписі населення у країнах де вони проживають, туареги не виділяються, як окрема етнічна група. За різними даними і підрахунками на території Африки проживає до 5,5 млн. туарегів. Їх найбільша частина зосереджена у Малі та Нігері загальною кількістю від 1 до 1,5 млн., у Алжирі проживає близько від 100 тис до 1 млн. і у Буркіна-Фасо та Лівії по 600 тис. Лівія до громадянської війни, що сталася на початку 2012 року виступала в якості союзника і посередника інтересів туарегів по всій Африці, визначаючи туарегів нащадками гарамантів, стародавнього народу, що завжди проживав на території Лівії, і таким чином, приймала мігрантів із сусідніх держав, яких виганяла місцева влада. На разі з боку колишньої опозиційної влади відбувається військовий, політичний та економічний тиск на туарегів, що змушує їх тікати із місця, яке довгий час було їх єдиним притулком, де вони могли відчувати себе у безпеці [6].

Окремою стороною у даному конфлікті виступають ісламські рухи, зокрема ісламісти з організації «Аль-Каїда у країнах ісламського Магрибу», «Рух за єдність і джихад у Західній Африці» і «Ансар ад-Дін (Захисник ісламу)». Єдине, що дійсно об'єднувало зусилля цих двох поточних сил—це протистояння державним режімам африканських країн і їх владі, власне, що і послугувало, своєрідним чинником, який призвів до співпраці між ними. Натомість, про їхнє подальше співробітництво можна казати як раз лише в рамках боротьби із спільним ворогом. Після того, як туареги відмовилися співпрацювати із Аль-каїдою, конфлікт набув додаткових рис, що проявляються у агресивних діях ісламістів. На сьогоднішній день Аль-Каїда активно діє в Малі і утримує три міста на півночі країни: Тімбукту, Гао і Кідаль, що складали основну частину Азаваду. До того ж слід відмітити, що посилення ісламістів, ще раз підтверджує прогноз того, що ісламістський імпульс Арабської весни активно просувається і в західну Африку. Із конфлікту із туарегами конфлікт поступово перетікає у боротьбу із ісламістськими рухами. Сепаратистські настрої у Малі призвели до того, що африканській державі необхідно проводити війну на два фронти, з одного боку із туарегами з другого із ісламістами, перші є загартовані націоналістичними ідеями, другі політично-релігійними. Утворився замкнутий трикутник, у якому всі три сторони ворогують між собою, а втручання сили із боку поки, що не представляє собою чинника, який би дійсно міг позитивним чином вплинути на вирішення конфлікту. Радикальні ісламістські сили здобули

перемогу над помірним «Народним рухом за звільнення Азавада», яке пропонувало обмежитися економічною та культурною автономією туарегів і для якого ніколи не була характерна фанатично прихильницькі ісламські ідеї та настрої, що власне і послугувало каменем розколу між ісламістами та туарегами [4.]

Для розуміння ситуації, що склалася на заході Африки необхідно звернутися першочергово до історичних подій, що передували виникненню конфлікту, як такого і неопосередковано прослідити за тим, як він перебігав. Витоки конфлікту беруть свій початок із часів колоніалізму, коли французи поділили туарегами між штучно створеними державами. Туарегські повстанці не припиняли бойових дій за незалежність із французькими колонізаторами включно до 1923, коли було придушено останніх повстанців, що воювали за територію у Алжирі і найдовше трималися у боротьбі із французами під командуванням аменокала Муси Аг Амастана. Туареги Малі склали зброю у 1905, у Нігері у 1917. На сьогоднішній день даний конфлікт може мати продовження і у інших країнах де проживають представники цієї етнічної групи. Туареги повставали не лише у Малі та Нігері, але й Алжирі, у його південно-східній частині та у Буркіна-Фасо, оскільки після отримання африканськими державами незалежності у 1960-му році під час деколонізації, туарегські території було поділено саме між цими країнами та Лівією. У Малі повстання туарегів розпочинають своє існування із 1962 року, тоді бунт було жорстоко придушено, декілька тисяч туарегів було страчено і приблизно п'ять тисяч переселилося до Лівії. Зазвичай військові дії у Малі припинялися у результаті посередницького сприяння з боку Алжиру та Лівії-Джамахірії, чий лідер серед туарегів Малі, як і серед інших був дуже поважною постаттю. Після нещодавніх подій і політичних подій у Лівії, що знаменувались вбивством Каддафі, який для туарегів був надзвичайним авторитетом, на її території теж вже починаються заворушення започаті із боку туарегів. Конфлікти виникали на тлі того, що Туареги до сьогодні не визнавали і не визнають «штучно» створені держави Францією у Сахарі і регулярно порушують їх кордон, на що виникла відповідна вкрай негативна реакція. Окрім того загострення цих конфліктів супроводжувалося ще й тим, що туареги визнаються національною меншиною до яких дуже принизливо ставляться громадяни країн, де вони «осідають» і представники влади. Представники туарегського руху вимагають незалежності своєї етнічної території, що було розділено між декількома африканськими країнами.

Примітним є також і той факт, що район Сахари, який як раз припадає на історично-етнічну територію туарегів є багатим на корисні копалини, зокрема ураном [1].

За час перебігу конфлікту із «державами Сахари» туареги особливо активізувалися у 1990 р., зробивши спробу відділити свої землі від Малі та Нігера. Зростання напруги на півночі Нігера та повстання туарегів стали причиною інциденту у місті Чин-Табарадені, який було спровоковано місцевою владою і з якого фактично взяло свій початок «Перше повстання туарегів» (1990–1995 рр.). У 1995 р. була досягнута домовленість із Ніамеєм, але зі сторони влади не було впроваджено дій, щодо виконання умов, і це спричинило Друге повстання туарегів у 2007 році, яке значним чином зачепило не тільки Малі, як то було зазвичай, але й і Нігер. Друге повстання отримало своєрідну назву, що звучала як «уранове повстання». У той період представники Руху за національну справедливість, під головуванням Агалі аг Аламбо атакували не тільки місцеву владу, але й зарубіжні компанії по видобутку урану в Агадесі на півночі країни. Мирна угода 1995 року, яка включала в себе окрім надання можливості просування туарегів в політичній та військових сферах, участь у політиці Нігера, ще й справедливий, як було зазначено в угоді, розподіл ресурсів, тобто відрахуванням їм частини прибутку від розробки родовищ. Обурені ігноруванням та невиконанням домовленостей із 1995 року туареги були, крім власних ініціатив, щодо дій у розгортанні нового повстання, ефективним інструментом в руках зацікавлених сторін, як то конкуруючі між собою держави отримувачі урану із Нігеру. Видобування урану у Нігері завжди знаходилося фактично під контролем та наглядом французів, Нігер був і залишається найголовнішим постачальником урану до Франції. Останнім часом на сировинних ринках Нігеру став все частіше з'являтися Китай, що звичайно викликає невдоволення та занепокоєння із боку Франції втратити свій здавалося б вкорінившийся контроль над отриманням сировини. В свою чергу влада Нігера заявляла, що активізація туарегів була ініційована саме французькою урановидобувною групою «Арева», що розвідує родовище Арліт, яка була начебто невдоволена тим, що Нігер став розвивати співробітництво із китайською компанією «SinoU», яка підписала угоду із його керівництвом про видобуток урану у районі Тегіди. У липні місяці «Арева» та влада Нігеру висували взаємні звинувачення у підтримці туарегів. [2].

У 2009 році конфлікт було погашено зусиллями Кадаффі, що виступив посередником між супротивниками шляхом заключення мирної угоди в Алжирі, влада Малі задов'язувалася надати туарегам широку автономію, забезпечити економічний розвиток північного регіону і сприяти збереженню туарегської культури. Однак офіційний Бамако, як і у випадку з Нігером, не виконував своїх зобов'язань і вже у 2010 році, бойові дії на півночі країни поновилися. Кульмінація цих подій настала, коли у листопаді 2011 року було утворено «Національний рух за звільнення Азаваду», що об'єднав між собою туарегів із різних угруповань. У квітні 2012 року Рух контролював половину території Малі і заволодів територіями напередодні відвойованими туарегами.

Січень та лютий 2012 року стали початком бойових дій з боку турагів з півночі на схід та західний схід Малі. Було атаковано такі міста як Агелъхок, Менака, Тессаліт на півночі і Андерамбукане та Лере на сході. Поновлення бойових дій у Малі, послугувало тому, що сепаратистські настрої стали перекидатися і на Нігер. Але головною подією стали активні дії з боку туарегів у відстоюванні незалежності їх самопроголошеної держави Азавад у квітні. На разі, залишається відкритим питання, щодо подальшої долі туарегської держави, чи буде вона існувати в якості автономної території у складі Малі, що було б оптимальним виходом із конфліктної ситуації, якщо вдасться у перспективі здолати пануючі ісламські режими, що охопили північ Малі і Азавад, чи її буде скасовано, а туарегів разом із ісламістами придушено, до чергового націоналістичного спалаху. При даних обставинах звичайно виникає питання того, яким чином можна було б урегулювати новий спалах в рамках конфлікту, та й сам конфлікт взагалом. Поява посередника аналогічного за впливом, як то був Муаммар Каддафі могла б стати одним з ефективних шляхів погашення кризи. Авторитетна сила Лівії була єдиним чинником, що міг всадити за стіл переговорів конфронтуючі сторони. Теоретично, в якості такого посередника міг би виступати Алжир, що претендує на роль регіонального лідера і для якого б опанування туарегів стало би реальною можливістю у закріпленні себе у позиціях основного претендента на лідера регіону. Тим паче, що у 2007 році, при Другому повстанні туарегів Алжир намагався урегулювати конфлікт через посередництво шляхом сприяння тому, щоб влада Нігеру та туарегські повстанці підписали між собою мирний договір. З іншого боку, з точки зору практики, позитивний результат такої стратегії є маловірогідним, оскільки Алжир не зможе здійснювати той вплив, що мав Каддафі, який

узяв під свою опіку «обездолених» туарегів і протягом усього періоду, що тривала конфліктна ситуація із туарегами, виступав за захист їх прав, забезпечував фінансово і надавав житло, роботу і притулок. Якщо б Алжир пішов на такий ризик, щоб замістити роль Лівії у даному конфлікті, завдавшись до аналогічної політики, тоді шанси на роль посередника, який би отримував і політичні дивіденти у тому рахунку, від сприяння подоланню кризи, могла би бути цілком реальними. Водночас, існує думка, що розгортання даного конфлікту є в інтересах Заходу, як раз задля послаблення Алжиру, який стрімко розвивався економічно і між політичними колами якого та Заходу в останні роки стало виникати все більше непорозумінь у тому та конфліктів, що стосуються ресурсної та економічної політики держави. В умовах, що склалися, Алжир зайняв позицію, за якої міжнародна інтервенція у Малі буде марною, зазначивши, що проблеми Малі мають внутрішній характер і їм не варто надавати міжнародного статусу [7].

Іншим об'єктивним фактором, що дійсно міг би посприяти розв'язанню конфлікту, це спад активності західних держав політики, яку вони проводять у регіоні, що нав'язується із боку ТНК, хоча б у західно-африканському ареалі. Важливим є виділити той факт, що Захід відмовляється від будь-яких дій, що призвели до військового втручання у конфлікт. Лише Франція погодилася на матеріальну та технічну підтримку у боротьбі із ісламістами, але як заявив голова оборонного відомства Франції, Жан — Ів Ле Дріан, без прямої участі французької армії у бойових діях. Як особливо зацікавлена сторона Париж може задіяти підрозділи французького Іноземного легіону, який не раз доводив свою ефективність під час багаточисельних конфліктних ситуацій в Африці. Дуже часто дії французьких спецслужб не підлягали афішуванню, але є зрозумілим, що для їх дій буде необхідним першочерговий політичний хід. США у свою чергу, висловилися, щодо конфлікту у Малі, наступним чином: Штати втрутаються у конфлікт лише у тому випадку, якщо на то піде Франція і їй необхідно буде підтримати військами. Але оскільки Франція дала зрозуміти, що на сьогодні вона не буде використовувати свою армію задля придушення конфлікту, то й про участь США у ньому говорити не доводиться, оскільки по-перше останні не мають в цьому жодних прямих інтересів, а по-друге даний конфлікт територіально і політично підпадає під вплив Франції, яка виступає в якості потужної сили, що задає загальний тон політичним і економічним відносинам у регіоні, «на правах» колишньої метрополії, чия вага із часу деколонізації

не зменшилася. Зацікавленість третіх сторін у продовженні конфлікту за територію, у політичній дестабілізації і послабленні влади африканських держав, із-за потреби природних енергоресурсів, робить неможливим врегулювання конфлікту найближчим часом. Дестабілізація і послаблення дозволили б встановлювати і утримувати безперешкодно контроль над мінеральними ресурсами Африки. Особливо це стосується країн Західної Європи, з огляду на появу Китаю на континенті і його не меншій потребі в енергоресурсах.

Безумовною є важливість ролі організацій, як інструментів багатосторонньої дипломатії у подальшому врегулюванні конфлікту, хоча й із приміткою про те, що вони є підкеровані іншим силам. ЕКОВАС із самого початку проявила особливу занепокоєність даним питанням. Після декількох місяців, після початку конфлікту, організація одразу запропонувала Малі надати допомогу міжнародного характеру. Лише нещодавно Малі звернулася з офіційним проханням до країн ЕКОВАС надати їй військову допомогу, оскільки проголосила себе неспроможною подолати ісламістів та сепаратистів своїми силами. Однак не дивлячись на те, що ЕКОВАС є регіональною економічною організацією, яка включає в себе 15 африканських країн і є достатньо впливовим інструментом у міждержавному співробітництві в Африці, вона потребує матеріальної, військової та дипломатичної підтримки. Країни, що входять до ЕКОВАС не мають у своєму розпорядженні відповідного військового потенціалу для переможної боротьби над ісламістськими структурами. Вони не мають у достатній кількості транспортних засобів для пересування військового контингенту, забезпечення для нього тилу і не останню роль звичайно відіграє фінансування операції, яке не є, як завжди, достатнім. У дипломатичному сенсі, ЕКОВАС не є потужним гравцем міжнародних відносин для того, щоб самостійно приймати рішення в тому, що стосується військового та політичного втручання, в чому об'єктивно прослідковується вплив Заходу, який тримає під контролем економічну та політичну ситуацію в Африці. Окрім того ЕКОВАС було також необхідно отримати згоду на інтервенцію до Малі з боку Африканського Союзу. Африканський союз виступаючи як посередник між ООН та ЕКОВАС надав на це свою згоду, пообіцявши із свого боку рекомендувати РБ ООН ухвалити план Економічного співтовариства розмістити міжнародні сили на території Малі терміном на 1 рік. Рамтан Ламмара голова Ради Африканського союзу з питань миру та безпеки наголосив, що метою діяльності

міжнародного військового контингенту буде «звільнення окупованих регіонів на півночі Малі, знищення терористичних та кримінальних мереж та поновлення державної влади на всій національній території країни» [3]. ООН обмежувалась лише заявами, закликаючи повстанців до мирного урегулювання конфлікту. У вересні місяці Малі направила листа до Генерального секретаря Пан Гі Муна у якому офіційно попросила прийняти резолюцію № 7 Ради Безпеки, що постановлявала б дозвіл на втручання міжнародної військової сили, для того, щоб допомогти малійській армії повернути окуповані північні регіони країни. Заява малійської влади досі перебувала у стадії розгляду. Станом на 12 жовтня 2012 року РБ ООН прийняла резолюцію у якій африканським країнам, що є членами ЕКОВАС, надавалось 45 днів для підготовки військового втручання у Малі, зокрема мова йшла про прийняття рішення щодо чисельності, фінансування та дій військових сил, що будуть туди направлені. По закінченні цього терміну 20 грудня Рада Безпеки все ж таки прийняла рішення санкціонувати розгортання у Малі миротворчого контингенту. У резолюції офіційно зазначається, що миротворчі війська мають «підтримувати Малі в зусиллях по поверненню північних районів, що знаходяться під контролем терористів, екстремістів і збройних угруповань, а також щодо зниження загрози, яку несуть терористичні організації, в тому числі,» Аль-Каїда в країнах ісламського Магриба «,» Рух за єдність і джихад в Західній Африці «і пов'язані з нею екстремістські групи». Слід відзначити той факт, що проект резолюції готувала головним чином Франція. У кінці листопада Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун особисто порекомендував Раді Безпеки дати згоду на відправлення африканського військового контингенту до Малі під егідою ЕКОВАС [10]. Дивною видається його супроводжуюча заява, що за його думкою фінансування операції із бюджету ООН було недоцільним, звичайно це викликало обурення із боку африканських держав, але ООН подібними діями лише зайвий раз підтверджує свою несаможиттєвість та неадекватність як міжнародного гравця, продовжуючи відігравати роль бездієвого посередника, який надає лише поради і не вдається до жодних дій та санкцій, являючи собою лише маріонетку в руках західних країн. Цю тезу підтверджують вислови постійного представника Франції при ООН Жерара Аро, який після прийняття грудневої резолюції заявив, що ще зарано говорити про терміни початку військової операції і що не є виключним сценарій, при якому вона взагалі не буде мати місця, зазначивши, що головною метою є початок

у Малі стійкого політичного процесу, котрий дозволить малійській армії повернутися на північні території країни без бою, і вихід військ до Малі буде залежати від усіх чинників, починаючи внутрішньополітичною ситуацією і закінчуючи погодними умовами. За попереднім планом до Малі зі сторони ЕКОВАС мало прибути 3200 африканських солдат, однак цю цифру було вирішено збільшити до 5500 військовослужбовців, з яких 3200 так само надійдуть від 15 країн ЕКОВАС і 2300 від країн, що не входять до цієї організації. У листопаді 2012 року ЕКОВАС остаточно прийняла рішення направити до Малі 3300 чоловік військових, за попередніми даними найбільше військовослужбовців нададуть Нігерія — до 700 чоловік, та Нігер — 500 чоловік. Малі зі своєї сторони має надіслати 5000-ну армію на боротьбу з ісламістами. Водночас міністри ЕКОВАС зазначали, що мирні переговори із ісламістами на сьогодні є головним інструментом урегулювання конфлікту, однак цей діалог не може продовжуватися довічно. Переговорний процес відбувався при посередництві представника ЕКОВАС президента Буркіна-Фасо Блеза Компаора. Знов таки, у листопаді місяці він зустрічався із ісламістами від руху «Ансар ад-Дін», які виразили готовність урегулювати кризу мирним шляхом, але відмовляючись від звинувачень у зв'язках із Аль-Каїдою і участі у терористичній діяльності.

### Література:

1. Африка в современных международных отношениях/
2. Сборник статей. Отв. Ред. Шубин В. Г., Корендясов Е. Н.. — М., 2011.
3. Африка в историческом и современных контекстах. Материалы V Всероссийской научной конференции «Школа молодого африканиста» (Санкт-Петербург, 23–24 ноября 2006 г.). — М., 2008. — 157 с.
4. <http://globalconflict.ru/analytics/5384-malijskij-front-mirovoj-vojny>
5. <http://www.itar-tass.com/c1/630739.html>
6. <http://pixanews.com/war/vojna-v-mali-avantyura-francii.html>
7. <http://2000.net.ua/2000/forum/puls/81271>
8. <http://win.ru/geopolitika/1328872851>
9. <http://lenta.ru/news/2013/01/30/kidal/>

10. <http://zn.ua/WORLD/terroristy-i-ekstremisty-v-afrike-mogut-stat-pryamoy-ugrozoy-dlya-evropy-opasayutsya-v-nato.html>
11. <http://interfax.az/view/553537>

*Roy A. T.* Конфликт в Мали или IV Туарегское восстание

Исследуется проблема межэтнической борьбы на западе Африки между туарегами при участии исламистских движений и властью государств чьи территории исторически принадлежали этой этнической группе. Энергетические ресурсы стали одной из главных причин взрыва конфликта и борьбы за передел территорий.

Ключевые слова: *Африка, Мали, туареги, исламистские движения, этнический конфликт, энергетические ресурсы, ООН, ЕКОВАС.*

*Roy A. T.* The conflict in Mali or the Fourth Tuareg Revolt

We study the problem of ethnic strife on the west of Africa between tuaregs by participation of Islamist movements and the power of the states whose territory historically has belonged to this ethnic group. The energy resources are one of the main reasons of the conflict's eruption and territories' repatition.

Keywords: *Africa, Mali, tuaregs, islamist movements, ethnic conflict, energy ressources, the United Nations, ECOWAS.*

## РЕЦЕНЗІЯ

на монографію доктора філософських наук, професора, академіка НАПН України, член-кореспондента НАН України **Андрущенко В. П.** «Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття». — К.: Знання України, 2011

Ніщо так не хвилює сьогодні мислячу частину суспільства, як проблема освіти та перспективи її подальшого розвитку. Дуже багато говориться про кризу духовності, в існуванні якої звинувачують зокрема і школу. Подолання даної кризи вбачають у зміні існуючої освітньої парадигми нового, яка відповідає реаліям постіндустріального, а точніше — інформаційного суспільства.

Зміна парадигм знаменує собою наукову революцію. Зміна освітньої парадигми означає не тільки прийняття іншої вихідної концептуальної основи педагогіки і сумісних з нею наук, але й нову модель організації освітньої практики. Це також зміна розуміння суті процесів, які відбуваються в освіті, в зміні її місії. Останнє є найбільш складним для розуміння необхідності цих змін, оскільки існує певна традиція мислення, яка не хоче визнавати нічого нового.

Однак цю традицію долає рецензована монографія академіка В. П. Андрущенко. В ній в першу чергу чітко окреслено шлях інноваційного розвитку вітчизняної освіти, обумовлений європейським вибором України. Закономірний процес реалізації європейського вибору є процес поглиблення й зміцнення зв'язків, інтенсифікація присутності. Адже Україна завжди залишиться невід'ємною частиною європейського простору, хоча майже на століття частково чи повністю була відторгнута від нього революційним переворотом 1917 р. Тому має йтися не про «входження», а про повернення, відродження, поновлення і, звичайно, модернізацію, тих органічних зв'язків, які завжди єднали Україну з європейськими народами.

Пальму першості в єднанні європейських народів XXI ст. автор віддає не політикам чи виробничникам і навіть не духовенству, а університетам, школі та вчителеві. Розвиваючи науку й поширюючи знання, університети зближують народи і культури. Понад те, готуючи вчителя — провідника наукового знання й передового світогляду, твор-

чого ставлення до життя і поборника свободи, вони закладають підвалини духовного зростання особистості, формування нового світорозуміння, світовідчуття й світобачення, а головне — світоперетворення — для сотень мільйонів дітей різних народів світу. «Саме вчитель, — зазначає автор, — насамперед учитель і переважно вчитель готує нового суб'єкта життєдіяльності — активного поборника єдності суспільства і його прогресивних змін, що ґрунтуються на гуманістичних і демократичних началах, глибокій єдності та співпраці народів і культур, пріоритетах збереження миру, екологічної безпеки, добробуту і суспільного порядку, толерантності та солідарності» (с. 23).

Важливою рисою європейського способу життя є утвердження в усіх сферах суспільної та індивідуальної життєдіяльності європейців гуманістичних норм, пріоритетів, цінностей. Європейська людина — людина гуманізму, толерантності, справедливості, свободи і солідарності. При цьому вона не тільки утверджує ці норми для «внутрішнього вживання», а й делегує їх у культурне поле інших народів світу. Європейська цивілізація подарувала світові «гуманістичний камертон життєтворення». Дотичність до нього, формування життєвого процесу за його «чарівною мелодією» нині намагаються продемонструвати десятки країн позаєвропейської цивілізації. І хоча свій «гуманістичний світ» вони вибудовують більшою мірою на основі власних національних традицій, європейський контекст гуманізму аж ніяк не може: не знайти в них життєтворчого облаштування. «Гуманізація, зазначає автор, — є стрижнем, становим хребтом усієї системи соціального пізнання і дії, розвитку європейської цивілізації, яких би метаморфоз вони не зазнавали в історії. Ця тенденція цементує фундамент спадкоємності зазначеної системи у процесі її історичної еволюції. Саме гуманізація, навіть в антигуманні епохи, є умовою повернення суспільствознавства до людини, до загальнолюдським цінностей, стимулюючи перехід від ілюзійних уявлень про людину і світ до реальності людського буття» (с. 73). Здійснити це повернення може тільки освіта, яку здійснює учитель. Але не просто учитель у традиційному розумінні, а учитель новий. Його визначальними рисами є високий інтелект, креативність, базовані на творчому відношенні до дійсності. Характерно, що українська школа підняла вітчизняну науку до світового рівня, українські вчені здобули визнання практично в усіх галузях науки і виробництва — від математики, фізики і ракетобудування до історії, медицини і мовознавства.

«Процес створення Європейського простору вищої освіти та паралельне формування Європейського простору наукових досліджень мають один спільний вимір: вони передбачають переформатування ролі, місії, завдань і обов'язків інституту університету в європейських суспільствах і економіках, які зазнають швидких змін, що перетворюють їх на більш ринкові та знаннєві» (с. 889), — зазначає автор. Це також потрібно враховувати при впровадженні сучасної парадигми освітнього процесу.

Рецензована монографія багатопланова, вона містить ряд інших змістовних моментів, але основну увагу автор приділяє визначальній ролі учителя, носія інноваційних практик і мислення. Він може і повинен забезпечити кожному учню, кожній молодій людині входження в європейську систему цивілізаційних цінностей, в загальну гуманітарну культуру. Все це робить працю вченого і мислителя В.П. Андрущенка помітним явищем в культурному і духовному житті нашої країни, і, особливо — в науково-освітньому і педагогічному дискурсі.

Доктор філософських наук, професор,  
директор Черкаського навчального центру  
«Одеської національної юридичної академії  
МОН України» **В. С. Богданов**

## ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідोцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі \*. doc або \*. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

УДК;

- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- анотація до статті українською,;

- перелік ключових слів;
- в кінці, після літератури — прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.
- Формат сторінки — А4.
- Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного формату.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д. ) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;  
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

## ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 68

Адреса редакційної колегії:

м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А

Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 25. 12. 2012 р. Формат 60х84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 25.

Гарнітура Times New Roman.

Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05